

*Nagyapáim és nagymamáim,
Jekelcsik Leopold Romanovics
és Jekelcsik Zinaida Alekszejevna,
Pereligin Szergej Andrejevics
és Pereligin Jekatyerina Jefimovna emlékének*

SZERHIJ JEKELCSIK

Ukrajna története

EGY MODERN NEMZET SZÜLETÉSE

KAIROSZ KIADÓ, 2014

Copyright © 2007 by Oxford University Press, Inc.

© Kairosz Kiadó, 2014

Hungarian translation © Jánki András, 2014

Hungarian translation © Szamborovszkyné Nagy Borbála, 2014

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

Serhy Yekelchuk: Ukraine

Birth of a Modern Nation

Oxford University Press MMVII

Сергей Екельчук: История Украины

Становление современной нации

Киев, Издательство »К.И.С.« MMX

A szöveget gondozta: Szilágyi Ágnes

Fedélterv: Óri Kiss István

A kötet az Alapítvány a Kelet- és Közép-európai Kutatásért
és Képzésért megbízásából jelent meg.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001096785

ISBN 978 963 661 702 7

Felelős kiadó: Bedő György,
a Kairosz Kiadó ügyvezetője

1134 Budapest, Apály u. 2/b.
kairosz@hu.inter.net
www.kairosz.hu

Tipográfia: Németh Ilona
Nyomás és kötészet: Séd Nyomda
Felelős vezető: Katona Szilvia

❖ TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó a magyar kiadáshoz</i>	7
<i>Ajánlás – a status quo vége</i>	9
<i>A könyv megírásának körülményei</i>	11
<i>Előszó az orosz kiadáshoz</i>	15
<i>A legfontosabb események kronológiája</i>	17
<i>Bevezető</i>	19
1. fejezet. A MAI UKRAJNA TÖRTÉNELMI GYÖKEREI	29
Kikhez tartoztak az ősi civilizációk?	30
A Kijevi Rusz és az öröksége	35
A kozákok kora	44
2. fejezet. BIRODALMI CSINOVNYIKOK ÉS NEMZETTEREMTŐK	53
Két birodalom között	54
Kisoroszokból ukránok	59
Ruszinokból ukránok	68
3. fejezet. A TÖMEGPOLITIZÁLÁS KORA	77
Orosz Birodalom: iparosodás és szociális változások	78
Orosz Birodalom: politika és kultúra	81
Ukránok az Osztrák–Magyar Monarchiában	85
Az ukrán kérdés az első világháború idején	90
4. fejezet. AZ UKRÁN FORRADALOM	93
Az ukránok szerveződésének folyamata	94
A német megszállás és a Hetmanátus	101
Nyugat-Ukrajna	104
Direktórium és polgárháború	107
5. fejezet. SZOVJET UKRAJNA AZ 1920-AS ÉVEKBEN	
UKRÁNOSÍTÁSI TÖREKVÉSEK	115
A lerombolt gazdaság helyreállítása	116
Szovjet-Ukrajna megalakulása	119
Ukránosítás és nacionálkommunizmus	123
Társadalom és kultúra az 1920-as években	128

X 210001

6. fejezet. SZTÁLINIZMUS: ÉHÍNSÉG ÉS TERROR	135
Az első ötéves tervidőszak	136
Harc a parasztság ellen	139
A nagy terror	144
Az érett sztálinizmus	149
7. fejezet. NYUGAT-UKRAJNA: A SZÉLSŐSÉGES NACIONALIZMUS	
KIALAKULÁSA	155
Ukránok Lengyelországban	156
Az ukrán politikai pártok és az OUN befolyásának növekedése	160
Ukránok Romániában és Csehszlovákiában	164
A háború közeledte	166
8. fejezet. A NÁCI MEGSZÁLLÁS ÉS A SZOVJETHATALOM VISSZATÉRÉSE	171
Ukrajna mint a harcok színtere	172
A náci megszállás	174
Választút előtt az ukrán nacionalizmus	179
A szovjet hatalom visszatérése	183
Nyugat-Ukrajna szovjetesítése és a késő sztálinizmus	186
9. fejezet. A SZTÁLIN UTÁNI UKRAJNA	191
Desztalinizáció és Hruscsov reformjai	192
Az ukrán szovjet identitás két modellje	198
A hatvanasok nemzedéke és a disszidensek	202
Modernség/jelenkor szovjet módra	209
10. fejezet. CSERNOBILTÓL A SZOVJETUNIÓ SZÉTHULLÁSÁIG	219
Csernobil és a glasznoszty	220
A tömegpolitika születése	226
Ukrajna és a Szovjetunió széthullása	232
11. fejezet. A FÜGGETLEN UKRAJNA	239
Nemzetállam-építés: Kravcsuk korszaka	241
A „törzsi kapitalizmus” építése: a Kucsma-korszak	250
A Kucsma-korszak alkonya és a „narancsos” ellenzék kialakulása	258
A „narancsos forradalom” és Jucsenko-korszaka	267
Epilógus	285
Jegyzetek	287
Név- és tárgymutató	331

❖ ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

Ez a könyv olyankor jelenik meg magyarul, amikor a világ éppen Ukrajnára figyel, ahol korunk legsúlyosabb politikai válsága zajlik. Nagyobb történelmi távlatban az ukrainai eseményeket úgy is tekinthetjük, mint a demokrácia létrejöttéhez vezető nehéz szülést egy posztkommunista országban, a rég várt (bár kései és fájdalmas) megszabadulást a birodalmi örökségtől. Amikor Ukrajna elszakad az oroszok uralta Szovjetunió politikai hagyományaitól, ugyanarra az útra lép, mint korábban Magyarország és más nyugati szomszédai. A 2013–14-es Jevromajdan-forradalom célja Ukrajna újraegyesítése volt Európával, ami egyben a valódi demokrácia, a politikai átláthatóság és a gazdasági reformok szimbóluma is. A Szovjetunió többi csatlós államához (köztük Magyarország-hoz) hasonlóan Európa választása egyben az Oroszországhoz fűződő történelmi viszony átértékelését is jelentette. Ukrajna esetében a végleges szakítás a nagyhatalmú keleti szomszédal különösen fájdalmas, hiszen az ország korábban Oroszország „belső” birodalmához tartozott. Nemcsak az orosz állam nem tudott megbékélni azzal, hogy Ukrajna Európát választotta, hanem az ország keleti felében élő számos orosz nyelvű, illetve és orosz nemzetiségű ukrán állampolgár sem. Emiatt tört ki a fegyveres konfliktus, egyben a Szovjetunió összeomlása utáni megkésett szabadságharc és polgárháború.

A magyaroknak több okuk van mélyen érdeklődni az ukrán történelem iránt, mint amennyit a szomszédban zajló válság természetesen indokol. A két országnak nemcsak közös határa van, hanem messzire visszanyúló történelmi kapcsolatai is. Hogy mást ne mondjunk, a ma Ukrajnához tartozó Kárpátalja évszázadokon át Magyarországhoz tartozott, s ennek a régiónak a nyugati részén ma is 150 ezer magyar nemzetiségű állampolgár él, akik a beregszászi járásban ráadásul többségben is vannak. A 2014-es európai parlamenti választás alkalmával Bocskor Andrea, a beregszászi Kárpátaljai Magyar Intézet tanára országszerte híressé vált, miután a Fidesz képviselőnek jelölte. A kommunizmus bukása utáni ukrán–magyar kapcsolatokat több történelmi jelentőségű mozzanat is jellemezte. 1991 decemberében például Magyarország elsőként emelte konzulátusát az Ukrán Szocialista Köztársaságban követségi rangra, és az első országként írt alá barátsági és együttműködési szerződést a függetlenné vált Ukrajnával. A 2004-es „narancsos” forradalom során az ukránok érezhették a demokratikus Magyarország támogatását.

Mint akármely két olyan ország esetében, amelyek már évszázadok óta élnek egymás szomszédságában, természetesen az ukrán–magyar

kapcsolatokban is adódtak válságos korszakok, melyeket aztán a történelemtankönyvek eltérően tárgyaltak a határ két oldalán. Egyes népszerűséget hajhászó politikusok olykor mindkét országban felemlegették a múltbeli sérelmeket, ám az olyan válságos pillanatokban, mint amilyen a mostani ukrán válság, igen fontos, hogy a magyar szomszéd is támogassa Ukrainát, amikor Európát választja. Ehhez viszont szükség van Ukrajna egész összetett, jobbára birodalmaktól függő történelmének áttekintésére. Remélem, hogy könyvem hozzásegítheti a magyar olvasókat Ukrajna jobb megértéséhez, és arra ösztönzi őket, hogy továbbra is támogassák a szomszédot a demokráciához és az európai nemzetek közösségében való boldogulásához vezető rögzös útján.

Szerhij Jekelcsik

❖AJÁNLÁS – A STATUS QUO VÉGE

Szerhij Jekelcsik műve 2010-ben lezárult. Sok ilyen felfogású műre lenne szükség ahhoz, hogy az ország sorsa jó irányba forduljon. Az elemzés tökéletes, a mű a történelmi téveszmék tisztázása miatt rendkívül fontos.

2010 után Ukrajna története azonban furcsa, ám egyáltalán nem váratlan fordulatot vett. Olyat, amely meghatározó súllyal bír a kelet-nyugati kapcsolatokra, befolyásolja Oroszországot, az Egyesült Államok, a NATO és az EU közötti viszonyt.

2013. november 13-án a vilniusi EU-csúcson Viktor Janukovics, akkori ukrán elnök nem írta alá a társulási megállapodást. Arra hivatkozott, hogy nem áldozhatja fel az oroszországi kereskedelmi kapcsolatokat az uniós tagságért.

José Manuel Barroso, akkori EU-elnök nem kellő mértékben érzékelve a valóságot, azt válaszolta: az EU nem fogadja el Oroszország vétóját, a szovjet befolyásnak ugyanis már vége Európában. „Az a tény, hogy Oroszország stratégiai partnerünk, nem jelenti azt, hogy bármibe bele szólhat, így a kétoldalú tárgyalásaink során sem lehet harmadik fél. Nem tudjuk elfogadni, hogy egy kívülálló ország harmadik félként vétójoggal akarjon élni” – közölte az Európai Bizottság elnöke.

Barroso úr ezzel a talán taktikai fogantatású közleményével hatalmasat tévedett. Kiderült, hogy az akkor kirobbant, a véres háborúba torkolló konfliktusban, a különböző, egymást követő válságfeloldó kísérletekben Moszkva meghatározó és megkerülhetetlen szereplő. Ebből egyenesen következik, hogy Oroszország geopolitikai érdekeit és szempontjait nem lehet figyelmen kívül hagyni. Mint ahogyan az Egyesült Államok szándékaitól sem lehet eltekinteni. Nagy biztonsággal állapítható meg: a mostani Ukrajna területén jelenleg ezekért a geopolitikai célokért dúl a háború.

Nem zárható ki természetesen a cinizmus, s a kettős mérce alkalmazása sem. Lehetetlen, hogy az Ukrainát olykor felelőtlenül hitegető európai uniós vezetők ne tudtak volna arról, hogy milyen politikai folyamatok zajlanak az országban. Arról, hogy az ukrán vezetők milyen elnézőek az antiszemita kilengésekkel szemben. Hogy túrésszintjükhöz nem ér el a szélsőséges politikai erők és társadalmi mozgalmak idegenellenes, gyűlölködő retorikája. Hogy a gyűlölet mételyével a hazafias sporttáboroknak álcázott erdei foglalkozásokon az ifjúságot is igyekeznek megfertőzni. Lehetetlen, hogy ne tudtak volna az egész országot, a teljes közigazgatást átszövő, a társadalmi és a gazdasági reformokat teljességgel kizáró korrupcióról. Vagy arról, hogy a Nyugat által támogatott Jucszenko-

Timosenko páros kormányzása alatt milyen buta és erőszakos történelemhamisítás indult el az erőszakos ukránosítás jegyében.

Ennek az elnéző magatartásnak is szenvedjük a következményeit. Vérontás, háború, milliók szenvedése. S talán annak is, hogy a Nyugat és az Egyesült Államok nagyhírű kutatóintézetei, szakértői ellenére nem érti sem Oroszországot, sem Ukrainát. Vagy ha igen, szégyenteljes képmutató magatartást tanúsít.

A jelenlegi Ukrajna bukása nyilvánvaló. Az országot eddig uraló oligarchák elárulták az ukrainai társadalmat. Mohó hatalomgyakorlásuk közben nem vették figyelembe ennek a sokszínű országnak a sajátosságait. Történelmi, nyelvi, etnikai, vallási, gazdasági vonzódásait. Azt gondolták: egyszerűbb a nemzeti kizárolagosságra alapozott egységes (szoborna) Ukrajna eszméjét hirdetni. Azt mondani, hogy Ukrajna egységes nemzetállam, hogy az ukrán társadalom politikailag homogén. Ebből egyetlen kiút van: hozzá kell látni az ország föderalizálásának. Enélkül Ukrajna külső hatalmaktól ellenőrzött és befolyásolt, folyamatos bizonytalanságokkal küzdő állam marad. Ez annál inkább sürgető, mert Európában a Krím orosz annektálásával lezárulni látszik a kényelmes látszatstabilitások kora.

Ahová ez a konfliktus fajult, meghatározza európai jövőnket. Ez alól mi, magyarok sem tudjuk kivonni magunkat. EU- és NATO-tagként sem. S amiatt sem, hogy történelmi szülőföldjünkön magyarok élnek az Ukrajnához tartozó Kárpátalján, kiknek sorsáért Magyarország alkotmányos kötelezettségénél fogva felelősséget visel.

Tóth István
az Alapítvány a Kelet- és Közép-európai
Kutatásért és Képzésért elnöke

❖ A KÖNYV MEGÍRÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

E könyv ötlete 1998-ban született meg, amikor doktorandusz voltam Edmontonban az Alberta Egyetemen. Egy szép napon David Marples professzor, akinek a kutatásaiban segédkeztem, nagylelkűen felajánlotta, hogy írjuk meg közösen Ukrajna 20. századi történetét. Felosztottuk a fejezeteket, és nekiláttunk az írásnak, de hamarosan ennél halaszthatatlanabb dolgok hosszú időre eltérítettek bennünket: engem a disszertációm, Davidet pedig a számtalan projekt, amelyek idővel néhány más könyv formájában öltöttek testet. A doktori képzés befejeztével az Ann Arbor-i Michigani Egyetemen tanítottam, és magammal vittem négy megírt fejezetet. A kéziratot tartalmazó felbontatlan csomag velem együtt átköltözött új, állandó munkahelyemre, a Kanada csendes-óceáni partvidékén található Victoria Egyetemre. Időközben David szívélyesen felajánlotta, hogy én magam foglalkozzam ezzel a projekttel, és írjam meg Ukrajna rövid történetét.

A régebbi fejezetekkel már nem voltam megelégedve, és 2001–2003-ban lassan nekiláttam újabb anyagokat gyűjteni. 2004 januárjában ismét elkezdtem a szövegen dolgozni. Még ennek az évnek a végén lezajlott a narancssárga forradalom, ami óriási ösztönzést jelentett ahhoz, hogy befejezzem a munkát. Az is segítette a dolgot, hogy kurzusokat tartottam Ukrajna történetéből. A Harvard nyári egyetemén (2002) és a Victoria Egyetemen (2004 és 2007) a diákokkal folytatott beszélgetések arra ösztökéltek, hogy fontolóra vegyem és jobban megfogalmazzam a könyvben kifejtett több gondolatomat.

1998–2006-ban néhány kollégám, aki elolvasott pár fejezetet a könyvemből, építő jellegű megjegyzéseivel és javaslataival óriási szívességet tett nekem. John-Paul Himka valamennyi fejezetet áttanulmányozta (ráadásul sokat közülük több változatban), a rá jellemző tájékozottsággal és segítőkészséggel végezte el a hasznos javításokat. Rajta kívül az Edmontonban megírt egyes fejezeteket elolvasta David Marples, Mark Baker, Zenon Kohut és Marko Pavlisin. Amikor 2004–2006-ban a Victorián újraírtam ezeket a fejezeteket és haladéktalanul szükségem volt tanácsra, David Brandenberger és Haser Coulman siettek segítségemre. Elolvastak néhány kulcsfontosságú fejezetet, és hasznos javításokat végeztek. Alan Rutkowski és Benjamin Trumley úgyszintén megismerkedtek a kézirat egy részével, és segítettek a még megmaradt kérdésekre választ találni. Az oxfordi egyetem kiadójának felkérésére a kéziratot elolvasta két anonim recenzens is, akikről utólag kiderült, hogy ők voltak Mark von Hagen és

Hiroaki Kuromiya. Jó szándékúan, de ugyanakkor bírálóan kezelték a szövegemet, egy sor értékes megjegyzést tettek, amiket igyekeztem figyelembe venni. A könyv végleges angol nyelvű változatának létrehozásában és szerkesztésében óriási segítséget nyújtott a Montreálban élő fordító, Marta Olijnuk. Amikor sürgős segítségre volt szükségem, annyiszor kisegített, hogy rossz szokásommá vált este elküldeni neki és másnap reggel visszavárni a megszerkesztett szöveget.

A 2001–2002-es tanévben támogatást kaptam a Victoria Egyetemtől, így lehetővé vált, hogy három diák, Lara Braun, Erin Scraba és Trevor Rockwell, segédkezzen a munkámban. Lelkesen segítettek a hivatkozások ellenőrzésében és a szakirodalom jegyzékének az összegyűjtésében. Ráadásul Prevor nemcsak részt vett ebben a projektben, hanem jelentkezett, hogy nálam írja meg a magiszteri értekezését. Segített a kézirat szerkesztésében, és elkészítette az ajánlott irodalom jegyzékének első változatát. Miközben ezt az előszót papírra vetem, Trevor lassan befejezi az Albertai Egyetemen a doktori képzést. Szakmailag segítettek a Victoria Egyetem más munkatársai is: Ole Heggen kartográfus megcsinálta a térképeket, a fotós Don Peers és Chris Marshall ukrainai fényképeimet készítették elő a nyomtatáshoz. Lena Kurovskaja kijevi képzőművésznő (www.lenakurovska.com) volt kedves megengedni, hogy az angol nyelvű kiadás borítójára a Narancssárga forradalom című képének a reprodukciója kerüljön. (Az orosz kiadás kivitelezésénél a *Paton-híd* című képét használtuk fel.)

Hálás vagyok Ron Sunynak, mert virtuálisan bemutatott Susan Ferbernek az Oxfordi Egyetem kiadójából. Susan felülmúlhatatlan szerkesztő. Valamennyi piszkozatomat alaposabban elolvasta, mint én bármikor is, és számtalan olyan kitűnő változtatást javasolt, ami nekem soha eszembe sem jutott volna. Szinte csak úgy mellékesen megmutatta, hogy a szűk szakmai réteggel szemben hogyan kell írni a nagyközönség számára. Azonfelül Susan bizonyult a legprecízebb levelezőpartneremnek, minden téren példát mutatott az igazi szakmai rátermettségből: a kifogástalan szerkesztői munka mellett minden alkalommal aznap megválaszolta a leveleket, időnként pedig karácsony előestéjén is elküldte a futárpostát. Külön köszönet illeti az Oxfordi Egyetem kiadójának munkatársait (különösképpen Christine Dahlint és Joy Matkowskit), akik hozzáértéssel láttak a kézirat végleges szerkesztéséhez és sajtó alá rendezéséhez.

Végül mérhetetlen hálámat szeretném kifejezni a barátságért és a támogatásért barátaimnak a germanisztikai és szlavisztikai, valamint a történelem tanszékről. Nem kértem tőlük, hogy olvassák el e könyv kéziratát, de ők teremtették meg azt a baráti és alkotói légkört, amelyről a

gyönyörű Vancouver-szigeti fekvése mellett híres a Victoria Egyetem. Mérhetetlenül hálás vagyok feleségemnek, Olga Preszicsnek és Julja lányunknak, akik zokszó nélkül túrték, hogy amikor az időjárás piknikezni csábított az óceán partjára, én órákat töltöttem a számítógép előtt. Az utolsó szerkesztői roham előtt, 2006 májusában Julja segített nekem megformázni a szöveget.

E könyvet nagyapáimnak és nagymamáimnak, Jekelcsik Leopold Romanovicsnak (1901–1979) és Jekelcsik Zinaida Alekszejevna (1908–2005), Pereligin Szergej Andrejevicsnek (1908–1987) és Pereligena Jekatyerina Jefimovna (1905–1975) szentelem. Ők szemtanúi és résztvevői voltak azoknak a nagyarányú társadalmi kataklizmáknak és háborúknak, amelyek során megszületett a mai Ukrajna; az én nemzedékemnek még elképzelni is nehéz az általuk megélt dicső napokat és tragédiákat.

❖ ELŐSZÓ AZ OROSZ KIADÁSHOZ

Jellemző, hogy a könyv orosz nyelvű fordítása Ukrajnában jelenik meg, nem pedig Oroszországban. Ily módon lehetővé válik, hogy az ukránok erőit kovácsoljanak a gyengeségükből. Ha Ukrajna és Oroszország továbbra is egységes könyvpiac marad, ahol túlsúlyban vannak az orosz nyelvű könyvek, akkor miért ne válaszolnánk a Moszkvából érkező népszerű olvasmányok özönére Kijevben kiadott, Ukrajna történetét bemutató írásművel?

Ezenkívül az utóbbi években az oroszországi és az ukrajnai hatóságok nagyot léptek előre az úgynevezett hivatalos „történelemlátás” kimunkálásában, ráadásul az „udvari” történészek által vaskos kötetekben papírra vetett mindkét változat annyira eltávolodott egymástól, ezzel együtt annyira távol állnak a nyugati történelemtudományban elfogadott koncepcióktól, hogy, főleg Oroszországban, nem egyszerű dolog e tekintetben „nem kanonizált” könyvet kiadni. Az ukrán hatóságoknak a „történelem frontján” kifejtett rendkívül aktív tevékenységét mindössze az ellensúlyozza, hogy nem bírnak akkora tekintéllyel a társadalomban, nem tartják olyan szinten ellenőrzésük alatt a nyomtatott szót, mint oroszországi kollégáik, akik fenyegető rendeletet alkottak a „történelemhamisítás” elleni harcról.

Szeretnénk hinni, hogy ez a könyv nemcsak Oroszországban, hanem Ukrajnában is megtalálja az olvasóját, lévén, hogy oroszok milliói élnek az országban, valamint az ukrán állampolgároknak legalább a fele a mindennapi életben továbbra is előszeretettel használja az orosz nyelvet. Különösen nagy az orosz anyanyelvű olvasóközönség Ukrajna keleti és déli részén.

Az olvasó figyelmébe ajánlott könyv 2007-ben jelent meg angolul az Oxfordi Egyetem kiadójánál. Az orosz kiadáshoz a szöveget átdolgoztuk, bizonyos pontatlanságokat kijavítottunk, egyes részleteket kihagytunk, vagy ellenkezőleg, részletesebben kifejtettünk, az események leírását pedig 2009 őszéig folytattuk. A szöveg egyetlen sajátossága az, amire érdemes felhívni az orosz nyelvű olvasó figyelmét, hogy az esetek többségében megtartottuk az olyan fogalmakat, mint a „nacionalizmus”, „nacionalista”, amelyeknek az orosz nyelvben negatív kicsengésük van, viszont az angolban teljes mértékben semlegesek, és a modern nemzetek születésének és a folyamatot kísérő ideológiai jelenségeknek a leírására használatosak. Ily módon ebben a könyvben a „nacionalista” szó nem „rosszat” vagy „oroszellenest” jelent, hanem éppen ellenkezőleg, „ren-

des” és „hazafias” értelemben használjuk, eltekintve azoktól az esetektől, amikor az 1920–1940-es évek integrális nacionalizmusáról esik szó.

Mély hálával tartozom a K.I.S.Z. Kiadónak, amely érdeklődést tanúsított a könyvem iránt és felvállalta az orosz fordítás kiadását. Óriási köszönet illeti Nyikolaj Klimcsuk kijevi fordítót, aki az egész folyamatot koordinálta és Jelena Lejenszon moszkvai irodalmi szerkesztőt, aki igazából létrehozta e könyv orosz nyelvű változatát, amit nekem csak át kellett néznom. Nagyon köszönöm a munkát a könyv megjelentetésén fáradozott teljes kiadói csapat minden tagjának: Maja Pritkina dizájnereknek, Vlagyimir Romanyisin tördelőnek, Olga Burlak képszerkesztőnek, Szvetlana Gajduk korrektornak, Jaroszlav Gavriljuk nyomdai grafikusnak. Külön hálás vagyok Kurovszkaja Lena festőművésznőnek (www.lena.kurovska.com), aki megengedte, hogy a borító elkészítéséhez felhasználjuk a *Paton-híd* című képét. Hálámat szeretném kifejezni a Kijevben, Moszkvában és a világszerte élő sok barátomnak és kollégámnak – Ilja Geraszimovnak, Coulman Hasernek, Anna Krikunnak, Igor Martinyuknak, Alekszej Millernek, Yoshiko Mitsuyoshinak, Andrej Portnovnak, Julija Roscsinának, Mikola Rjabcsuknak, Jelena Todornak, Dmitrij Furmannak, John-Paul Himkának, Jarina Cimbalnak, Jevgen Skljarnak, akik támogatják és tanácsokkal segítettek az orosz nyelvű kiadás előkészítését, még ha nem is vitattunk meg velük a szövegre vonatkozó konkrét kérdéseket.

Ugyancsak köszönettel tartozom az ukrainai V. I. Vernadszkij Nemzeti Könyvtárnak, hogy segítségemre voltak egyes idézetek ellenőrzésében. Preszics Olga és Jekelcsik Julija sok más projekthez hasonlóan, ennek megvalósításában is azzal segítettek, hogy jelen voltak az életemben. E könyv megjelenésében a legnagyobb szerepet szüleim, Jekelcsik Alekszandr Leopoldovics és Jekelcsik Jelena Szergejevna játszották, amit ők is gyaníthatnak attól a távoli naptól kezdve, amikor egy kisfiú Kijevben Aszkold sírjánál az emléktáblán szótárolva elolvasta: „Amint a krónika elmeséli, itt, a Dnyeper lankás partjain...” Ezzel a nappal kezdődött minden.

❖ A LEGFONTOSABB ESEMÉNYEK KRONOLÓGIÁJA

9. század	a Kijevi Rusz létrejötte
980–1015	Nagy Vlagyimir fejedelem uralkodása
988	a kereszténység felvétele
1019–1054	Bölcs Jaroszlav fejedelem uralkodása
1238–1264	Halicsi Danyil fejedelem uralkodása
1240	a mongolok beveszik Kijevet
1362	a litvánok elfoglalják Kijevet
1492	első ízben említik a kozákokat
1569	a lublini unió Lengyelország és Litvánia között
1596	a breszti unió és a görög katolikus egyház létrejötte
1648–1654	kozák felkelés Bohdan Hmelnickij vezetésével
1648–1657	Bohdan Hmelnickij hetmansága
1654	a perejaszlavi szerződés és a moszkvai cár hűbéruraságának megteremtése a Zaporozsjei Had fölött
1709	Mazepa hetman átáll a svéddekhez és vereséget szenved
1772	Galícia betagozódása a Habsburg Birodalomba
1840	Tarasz Sevcenko <i>Kobzos</i> c. művének első kiadása
1845–1847	A Cirill és Metód Testvériség tevékenysége
1848	a Ruszin Főtanács létrejötte Lvovban
1876	az emsi rendelet megjelenése, amely megtiltja az ukrán nyelvű irodalmi művek közlését
1890	az első ukrán politikai párt létrejötte Galíciában
1898	Mihail Grusevszkij <i>Ukrajna–Rusz története</i> c. műve első kötetének megjelenése
1900	az első ukrán politikai párt megszületése az Orosz Birodalomban
1917	forradalom az Orosz Birodalomban és a Centralna Rada létrejötte Kijevben
1918	az Ukrán Népköztársaság kikiáltása
1918–1919	Pavlo Szkoropadszkij hetmansága
1920	a szovjethatalom megteremtése Kelet-Ukrajnában
1922	az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság belépése a Szovjetunióba
1923	Galícia betagozódása Lengyelországba az antant döntése alapján
1923–1933	ukránosítási kampány Szovjet-Ukrajnában
1929	az Ukrán Nacionalisták Szervezetének megalakulása

- 1932–1933 éhínség Ukrajnában
- 1938–1949 Nyikita Hruscsov az UK(b)P KB első titkára
- 1939–1940 a Szovjetunió bekebelezi Nyugat-Ukrajnát
Lengyelországtól és Észak-Bukovinát Romániától
- 1941–1944 Ukrajna náci megszállása
- 1954 az Oroszországi Föderáció átadja a Krímet Ukrajnának
- 1963–1972 Pjotr Seleszt az UKP KB első titkára
- 1965 a disszidens Ivan Dzjuba *Internacionalizmus vagy
russzifikáció* c. könyvének megjelenése
- 1972–1989 Vlagyimir Scserbickij az UKP KB első titkára
- 1989 a Ruh első kongresszusa
- 1991 Ukrajna állami függetlenségének kikiáltása
- 1991–1994 Kravcsuk Leonyid elnöksége
- 1994–2004 Leonyid Kucsma elnöksége
- 2004 a „narancssárga forradalom”
- 2005–2010 Jusczenko Viktor elnöksége

❖ BEVEZETŐ

2004 végén az ukrán főváros központi terét narancsszínű zászlót lobogtató emberek százazrei töltötték meg, akik azért jöttek ide, hogy tiltakozzanak a választások meghamisítása és az ellenzéki jelölt ellen elkövetett mérgezési merénylet miatt. A „narancssárga forradalom” 21. századi forradalom volt: jelszavakat továbbítottak mobiltelefonokra, reppeltek, az utcákon felállított óriáskivetítőkön láthatták a vezetők beszédeit. A tévécsatornák körében a kijevi események nagy visszhangot váltottak ki: csaknem nagyobb figyelmet kaptak, mint bármelyik más népi megmozdulás a történelem során. Jóllehet a az ukrán médiumok kezdetben igyekeztek megfelelni a letűnő rezsim elvárásainak és igyekeztek minimalizálni a tiltakozások mértékét, a külföldi tévések mindenféle korlátozás nélkül dolgoztak. Így módon az emberek világszerte friss híreket kaphattak az ukrán fővárosból. A Függetlenség terén összegyűlt néptömegekről és a Krescsatyikon álló sátrakról közvetített képsorok megszokottá lettek a hatalmas nemzetközi nézőtábor számára. A Kijevből sugárzott riportok egyfajta valóságshow-vá váltak, amelynek a korrumpált hatalom ellen fellépett ukrán nép volt a hőse. A világ különböző országaiban ezekkel a riportokkal kezdődtek a híradások; így ment ez 2005 januárjáig, amikor a nyugati megfigyelők tapsa mellett a legyőzött „rosszfiúk” kénytelenek voltak elhagyni „a demokrácia új kis szigetét”, ahogyan most már elképzelte magát Ukrajna. Eközben a narancssárga forradalom győzteseit sokkal kevésbé vonzó hétköznapiok várták: kemény munkát kellett elvégezniük az egész ország megreformálását illetően, és ez a munka csak ritkán zajlik a tévékamerák objektívje előtt.

A narancssárga forradalomról szóló lap- és tévériportok megtették Ukrajna számára azt, amire nem lett volna képes még a legtapasztaltabb politikus sem: az ukrainai demokrácia sorsa világszerte több millió embert kezdett foglalkoztatni. Ezeket az eseményeket megelőzően többségük szinte semmit sem tudott arról az országról, amelyik csak a 20. század végén, a Szovjetunió felbomlását követően nyerte el a függetlenségét. Sok újságírónak térképre volt szüksége ahhoz, hogy megtudja, hol is található Ukrajna.

Kiderült, hogy Ukrajna a maga 603 700 négyzetkilométeres területével Oroszország mögött Európa második legnagyobb kiterjedésű országa. Kicsit nagyobb, mint Franciaország, és nagyjából akkora, mint Németország és Nagy-Britannia együtt véve. Lakosságát tekintve viszont elmarad ezektől az országoktól: Ukrajnában mintegy 46 millióan élnek (a demog-

ráfusok 2009. évi becslése szerint). A mai ukrainai életszínvonalat és gazdasági fejlődést ugyancsak nehéz összehasonlítani a vezető nyugati országok jólétének színvonalával, jöllehet a 19. század végén és a 20. század elején a vasércben és szénben gazdag ukrán földek a világ egyik legdinamikusabb ipari régiójának ígértét hordozták magukban.

Az Ukrajna szó peremvidéket, határvidéket jelent. Ez a föld hosszú időn keresztül valóban határ menti terület volt. Évezredekken keresztül itt húzódott a vad sztyepp és a rejteket nyújtó sűrű erdők övének határa; Ukrajna évszázadokon keresztül képezett kulturális határvonalat a katolicizmus, az ortodoxia és az iszlám között. Az elmúlt kétszáz esztendőben az ukrán földek választóvonalat jelentettek az önkényuralmi Orosz Birodalom és a liberálisabb európai országok, a kommunista és a kapitalista tábor, a Szovjetunió és keleti csatlósai között; napjainkban Ukrajna Oroszország és az Európai Unió között fekvő ország. Ukrajna mai határai nemrég alakultak ki a Szovjetuniónak a második világháborút követő területszerzései és a köztársaságközi határok esetében végbement több változás eredményeképpen. Ukrajna államhatárai csaknem teljesen egybeesnek az etnikai ukránok szállásterületével, ami részben annak köszönhető, hogy Sztálin felvállalta azt a szerepet, miszerint egy Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságba gyűjti össze az összes ukrán földet. Annak ellenére, hogy a szovjet vezetés az ukrán köztársaságot első sorban az etnikai ukránok nemzeti hazájaként hozta létre, a mai Ukrajna mégis soknemzetiségű ország volt és marad. A legutóbbi, 2001-es népszámlálás szerint az ország 48 millió lakosának 78%-a volt ukrán. A legnagyobb nemzetiségi csoportot az oroszok alkották (a lakosság 17%-a), bár Ukrajna történetében fontos szerepet játszottak a lengyelek és a zsidók is, akik manapság kis lélekszámú nemzeti kisebbséget képeznek.

A történelmi identitások sokszínűsége ma is megzavarja a külföldi újságírókat és foglalkoztatja a helyi politikusokat. Jellemző, hogy Nyugat-Ukrajna legnagyobb városa a 20. században négyszer változtatott nevet: Ausztria–Magyarországon Lembergnek, Lengyelországban Łwównak, a Szovjetunióban Lvov megyeszékhelynek hívták, végül a független ukrán államban Lviv a neve. A nyugaton kiadott térképek többségén az ukrán főváros továbbra is orosz névén, Kievként szerepel nem pedig ukránul, Kyivként. Az újkori ukrán irodalomban számtalan remekmű született, de az olvasók inkább ismerik azokat az írókat – a lengyel Joseph Conradot, a zsidó Solom-Alejhemet, az orosz Mihail Bulgakovot –, akik csak születésük okán kapcsolódnak Ukrajnához. Még a klasszikusnak számító Nyikolaj Gogol is, akinél a cselekmények gyakorta Ukrajnában játszódnak, orosz nyelven írt és orosz íróként vonult be a köztudatba. A mai

Ukrajna területén lezajlott számtalan történelmi eseményt (olyanokat, mint a kereszténység felvétele a kijevi fejedelmek által, a kozákok harca a lengyelek ellen, a haszidizmus kialakulása a zsidóknál, a krími háború, a csernobili katasztrófa) – gyakorta az „oroszországi” vagy a „szovjet” történelem részének tekintik.

A történészeket és a politikusokat folyamatosan foglalkoztatja a kérdés, hogy pontosan milyen eseményeket lehet az ukrán történelem részének tekinteni. Ukrajna a világ egyik legfiatalabb állama, és az állam születésének és fejlődésének hagyományos politikai története adott esetben igencsak rövidnek tűnne. A mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz, a 17. századi kozák állam és az 1918–1920-as évekbeli Ukrán Népköztársaság közvetlen utódjának tekinthetjük. Ugyanakkor ezek az epizódok a köztük lévő nagy időintervallumok miatt nem képezték egyetlen folyamatos történelem részét.

Követhetünk más utat is, amikor Ukrajna történetét az egyik keleti szláv nép, a mai ukrán állam lakosságának zömét kitevő ukránok történelmi fejlődésére építjük. Ám itt két veszéllyel kell szembenéznünk. Először, az ukránok történelmi gyökereinek kutatva könnyen abba hibába eshetünk, hogy a csak a 19. században kialakult, napjainkbeli ukrán nemzetiség fogalmát az elmúlt évszázadokban élt emberekre is kiterjesztjük, holott ezek identitásukat vallásuk, társadalmi helyzetük vagy egy adott földrajzi régióhoz való tartozásuk alapján határozták meg. Másodsor, a mai Ukrajna polgárainak több mint 20%-a nem ukrán, hanem orosz, zsidó, lengyel, belorusz, krími tatár és más olyan nemzetiség képviselője, akik évszázadok óta éltek a mai Ukrajna területén. Számukra szintén helyet kell biztosítani az ukrán történelemben. Amennyiben viszont az ukránok története helyett a mai ukrán államhoz tartozó földek történetét kívánjuk megírni, akkor a problémák csak sokasodnak. Ukrajna jelenlegi határai Sztálin 1939–1945-ös kelet-európai területi hódításainak és annak eredményeként alakultak ki, hogy Hruscsov 1954-ben az Ukrán SZSZK-hoz csatolta a Krímet. Ha megpróbáljuk sorjában elmesélni az egyes régiók történelmi tapasztalatát abból az időből, amikor még nem tartoztak Ukrajnához, akkor nem magát a történelmi folyamatot elemeznénk, hanem cselekmények összefüggéslen láncolatát kapnánk. Ugyanilyen akadállyal találánánk magunkat szembe az egyes nemzeti kisebbségek történelmének vizsgálata esetében is.

Ahelyett, hogy az ukrán etnoszt vagy a jelenleg Ukrajnához tartozó földek történelmét kutató tudósok útját járnám, én igyekszem bemutatni,

hogy a jelenlegi ukrán soknemzetiségű állam az ukrán nemzeti projektnek – a modern ukrán nemzet megteremtésére és a nemzeti haza létrehozására irányuló kísérleteknek – köszönheti létét. A mai Ukrajna mindkét elődje – a független Ukrán Népköztársaság (1918–1920) és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (1918–1991) – valamennyi belső eltérése ellenére a birodalmak széthullásának idején megtörtént nemzeti mozgósítás eredményeként jött létre. Az első világháború végén Közép- és Kelet-Európában a felbomlott soknemzetiségű birodalmak helyén a politikai berendezkedés új formájává váló nemzetállamok alakultak. Ukrán földön nem sokáig állt fenn az ilyen állam. A bolsevikok hamarosan megfosztották Ukrainát a tényleges szuverenitásától, ugyanakkor kénytelenek voltak a Szovjetunió kötelékében megőrizni az ukrán köztársaságot. A hatóságok nem hagyhatták figyelmen kívül a nagy, egy tömbben élő nemzetiségek önrendelkezési jogát. Ezért a szovjet hivatalnokok a nemzeti ukrán állam létrehozását és fejlődését támogatva önkéntelenül is az ukrán hazafiak ügyét folytatták. Ily módon téves dolog úgy elképzelni ezt a folyamatot, mint az államiság törvényszerű megszerzését az ősidők óta létező ukrán nemzet által, amelynek ehhez mindig is megvolt a törvényes joga. Inkább ennek az ellenkezője igaz: a mai ukrán nemzettudatot azok az állami struktúrák, politikai események és társadalmi folyamatok alakították, amelyek az elmúlt háromszáz év folyamán lejátszódtak Európában. A mai Ukrajna mint nemzetállam nem magától jött létre: politikusok, írók és közéleti személyiségek, valamint hadvezérek és hivatalnokok alkották meg a birodalmak távoli fővárosaiban.

Ez a könyv arról szól, hogy a tömeges mozgósítás idején hogyan alakult ki a mai ukrán nemzetiség, meg arról is, hogy az ukránokból és a különböző nemzeti kisebbségekből miként születik meg a modern ukrán politikai nemzet. Az ukrán területek (etnolingvisztikai elv alapján történő) összegyűjtése egy állami struktúrába a 20. század geopolitikájának eredménye. Ez az eredmény egyáltalán nem jelentett történelmi törvényszerűséget az elnyomott ukrán nép számára. Figyelmünket arra összpontosítjuk, hogyan jött létre a modern Ukrajna a 19–20. században, amikor kimunkálódott az a vélemény, hogy ki tekintendő ukránnak; emellett a könyv érinti a nemzetiségi kisebbségeknek és az ukrán történelemben betöltött szerepüknek a kérdését is. Más szóval, ez a könyv arról szól, hogy az etnikai ukránok nemzeti megmozdulása hogyan vezetett el a polgári soknemzetiségű ukrán állam létrejöttéhez.

Az ukrán és az orosz „nacija” szó nem teljesen azt jelenti, mint az angol „nation”, amelyet rendszerint az „állam” fogalmának szinonimájaként használnak. Az ukrán nyelvben a „nacija” a származás, a nyelv és a kultúra által összekapcsolt, de nem feltétlenül saját állammal rendelkező emberek közösségét jelenti. E lingvisztikai eltérések forrását megtalálhatjuk még az első világháború előtti európai politikai helyzetben, amikor a kontinens nyugati részében a nemzetállamok, a keleti és a középső részben pedig a soknemzetiségű birodalmak voltak túlsúlyban. 1900-ban az ukránok lakta földeken Oroszország és Ausztria–Magyarország osztozott, és akkortájt az ukrán nemzet egyetlen életképes értelmezésének az összes ukrán nyelvi és kulturális közösségének koncepciója bizonyult. Ugyanakkor 1900-ban nem mindenki támogatta ezt a nézetet.

Az az elképzelés, miszerint az emberiség természetes módon különböző etnoszokból tevődik össze, a 18. század végén és a 19. század elején kibontakozott modern nacionalizmus alapköve. A korabeli gondolkodók úgy vélték, hogy nemzetek mindig léteztek, és a közös származás, vallás, nyelv és hagyományok alapján határozták meg őket. Ugyancsak állították, hogy a nemzet saját nemzetállama révén valósítja meg önmagát, az államiság megszerzése pedig legitim politikai cél, amiért érdemes az életünket is feláldozni. Ezeket a nézeteket osztják a mostani nacionalisták is, de a nacionalizmus kortárs kutatói nem veszik komolyan a nemzetnek mint a páratlan objektív jellemvonásokkal bíró természetes közösségnek a koncepcióját. A tudósok még az 1950-es években kezdték kapcsolatba hozni a modern nemzetek kialakulását az iparosítással és a könyvkultúra fejlődésével. Az 1980-as évektől a modern nemzeteknek mint a „kitalált hagyományokra” épülő „elképzelt közösségeknek” a koncepciója elnyerte a történészek többségének a támogatását.¹

Ebben a könyvben szó lesz a modern ukrán nemzet kialakulásának az elmúlt két évszázad folyamán végbement folyamatáról. Az általam használt „modern nemzet” koncepciója a francia forradalom és a német romantika eszméihez nyúlik vissza. A 18–19. század fordulóján bukkan fel az elképzelés a nemzetről mint az összes rendhez tartozó emberek közösségéről, megjelenik a népi szuverenitás eszméje, fokozatosan kiterjedésszerűsödik a nemzet önrendelkezési jogának fogalma. Ekkor kezd a nacionalizmus eszméje fokozatosan beszívárogni a mai Ukrajna területére. Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ukránok a semmiből jöttek volna létre vagy a semmiből találták ki őket a nacionalista politikusok. Kétségtelen, hogy az egymáshoz közelálló nyelvjárásokat beszélő, közös vallási hagyományokkal és hasonló szokásokkal bíró emberek évszázadokon keresztül éltek ezen a földön. Sőt mi több, amint a későbbiekben

rávilágítunk, bizonyos történelmi korszakokban a helyi előkelőségek, a papok és a kozákok már politikai nemzetnek tekintették magukat. Ugyanakkor ahhoz, hogy valamennyi társadalmi réteget egységes politikai egésszé gyúrák és a szétszórta élő lakosságot egységes nemzetté változtassák, szükség volt a modern nacionalizmus erjesztő erejére és a nacionalista értelmiség több nemzedékének tevékenységére.

Az ukrán nemzeti mozgalom sajátosságainak tárgyalásakor a történészek rendszerint a Miroslav Hroch által az 1960-as években javasolt sémát veszik alapul. Ez a kiváló cseh tudós azoknak a kelet-európai népeknek a nemzeti mozgalmait vette górcső alá, akik nem rendelkeztek az államiság permanens hagyományaival, saját elittel és folyamatos anyanyelvi irodalmi hagyományokkal. Hroch rámutatott, hogy az ilyen népek nemzeti mozgalmi három szakaszon mentek keresztül: tudományosan (kezdeti érdeklődés a népük történelme és kultúrája iránt); kulturálisan (az elit megteremtése és a modern magaskultúra elterjesztése); politikain (az elit mozgósítja a néptömegeket).²

Az ukrán történészek, köztük e könyv szerzője is, kísérletet tettek az ukrán nemzeti mozgalom olyan korszakolására, amely nem mondana ellent Hroch koncepciójának. Mind Oroszországban, mind a Habsburg Birodalomban a tudományos szakasz a 18. század végére – a 19. század elejére esett. Viszont az ukrán mozgalomban már nem annyira egyszerű megállapítani a kulturális szakaszból a politikai szakaszba való átmenet időpontját, amit a történészek valahova 1840 és 1910 közé tesznek. Mindazonáltal előfordult, hogy a politikai szervezetek létrejöttét megelőzte a modern nemzeti kultúra kialakulása; más esetekben a hatóságok megtorló politikája arra készítette a nemzeti újjászületés aktív résztvevőit, hogy a politikai tevékenységtől térjenek vissza az „ártatlan” kulturális munkához.³ Amint Roman Sporljuk történész rámutatott, Hroch nemzeti mozgalmainak társadalmi portréjához képest az olyan külső körülmények, mint Ukrajna birodalmi gazdáinak politikája vagy a regionális geopolitikai tényezők, gyakorta a felismerhetetlenségig eltorzították ezt a modellt. Ezenkívül a nacionalizmus korában rendszerint politikai veszélyt láttak a kulturális és a tudományos tevékenységben is. Ezért a kultúra és a politika különválasztása inkább mesterséges, tehát megtévesztő is.⁴

Lehetséges, hogy éppen Ukrajna története hivatott arra, hogy megcáfolja a megszokott paradigmákat és magyarázatokat. Például nem világos, hogy milyen elméleti modellt kell alkalmazni a szovjet időszak tárgyalásakor, hiszen az 1920-as években, az 1930-as évek elején élen fejlődött az ukrán kultúra. Az egyik történész azt javasolta, hogy ezt a szakaszt, amikor a nemzeti projekt az állami erőforrások révén valósult

meg, tekintsék negyedik szakasznak, amely a Hroch által meghatározott első hármat követi.⁵ (Elmondhatjuk, hogy a posztsovjeti Ukrajna a hosszú oroszosítás után újra ebbe a szakaszba lépett.)

Mindenesetre ez csak megmagyarázza az ukrán nemzeti mozgalom fejlődését, de annál cseppet sem több, hiszen a 20. században fennállt ukrán államalakulatok nagy lélekszámú nemzeti kisebbségeket is magukban foglaltak. Annak ellenére, hogy ezek az államalakulatok az ukrán nemzeti projekt megvalósulása során jöttek létre, mindegyik, legalább elméleti szinten, figyelembe vette a polgári, politikai nemzet koncepcióját. E politikai nemzethez hozzátartozik Ukrajna valamennyi polgára nemzetiségétől függetlenül. A valóságban a 20. századi Ukrajna története mindenekelőtt az etnikai nemzettől a politikai nemzethez való fogalmi átmenet története. Ennek az átmenetnek a hátterében viharos és pusztító események zajlottak le.

A 18–19. században a modern történelemtudomány létrejöttének idején az ukránoknak még nem rendelkeztek államisággal. Ezért a birodalmi orosz történetírás a Kijevi Ruszt, a kozákok korát és a Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatosítását az orosz civilizáció dicső lapjainak nyilvánította. A XIX. században az ukrán romantikus nacionalisták első ízben beszéltek arról, hogy ezen események némelyikét az ukrán történelemhez kellene sorolni. Ukrán történelmen az etnikai ukránok történelmét értették. Ugyanakkor többségük továbbra is a nagy orosz nemzet egyik ágának tekintette az ukránokat. Végérvényesen Mihail Grusevszkij neves történésznek sikerült különválasztani az ukrán történelmet az orosztól; Grusevszkij kijelentette, hogy a Kijevi Rusz az ukránoké, és megírta az ukrán nép egybefüggő történetét a legrégebb időkől napjainkig.⁶

A Szovjetunióban az ukrán történelmet kezdetben a valamennyi nemzetiség számára közös osztályharc történeteként állították be. A későbbiekben az ukránokat az oroszok fiatalabb testvéreiként emlegették, akik útmutatást kértek idősebb testvéreiktől a forradalmi harc és a szocializmus építése során.⁷ A szovjethatalom utolsó évtizedeiben a történetírás kedvelt műfajává váltak a többkötetes kollektív monográfiák. Az állam finanszírozta a gigantikus 11 kötetes Az Ukrán SZSZK története című kiadvány megjelentetését, amely a történelmi eseményeket mutatja be hivatalos szemszögből.⁸ A kommunizmus 1991-ben bekövetkezett csődje az önálló gondolkodáshoz és az egyéni monográfia műfajához való visszatérést jelentette. Az Ukrán SZSZK történetéből kimaradt számtalan

részlet kapott helyet a kiadvány lecserélésére hivatott Ukrajna az évszázadok során című könyvsorozatban.⁹

Igyekeztem figyelembe venni a legújabb levéltári felfedezéseket, felhasználtam számtalan frissen megjelent könyvet és tanulmányt, amelyek közül a legfontosabbakat a jegyzetek tartalmazzák. Ezek egyikét külön is meg kell említeni. Ez Jaroszlav Gricak Ukrajna történetének áttekintő vázlata: a 19–20. század modern ukrán nemzetének kialakulása (1997),¹⁰ amely jelentős mértékben gazdagította az ukrán történelemtudományt, megismertette a hazai tudósokat a nyugati koncepciókkal és módszertanokkal. Gricak kitűnő munkája hatással volt sok fiatal kortárs ukrán történész kutatási tevékenységére.

Amint a jegyzetekből kitűnik, sokat köszönhetek Ukrajna nyugaton, főleg Kanadában és Nyugat-Európában élő történészeinek. Az 1990-es évekig az ukrán történelem a nyugati tudomány perifériáján maradt, az e téren tevékenykedő szakemberek zöme pedig ukrainai származású volt. Egyes történészek, például Ivan Liszjak-Rudnyickij (1919–1984) vagy Roman Sporljuk (szül. 1933-ban) művei óriási szerepet játszottak a kortárs ukrán történelemtudományról vallott konceptuális elképzelés kialakulásában, és továbbra is befolyást gyakorolnak a történelemtudomány fejlődésére Ukrajnában.¹¹ Mark von Hagen amerikai történész 1995-ben, már a Szovjetunió szétesését követően arra szólított fel, hogy újra kell gondolni az ukrán történelmet mint a diszkontinuitás és a kulturális határok kölcsönös átjárhatósága posztmodern kutatásának területét.¹² Lehet, hogy a tudósok meghallották ezt a felhívást, vagy esetleg arról van szó, hogy a kortárs kutatók meglátták a független Ukrajna új stratégiai szerepét Európában, de tény ami tény: az ukrán történelem nyugaton ma fészálló ágba van, és továbbra is vonzza a történészek új, nem ukrainai származású nemzedékét.

A nyugati egyetemeken egyre több diák választja az Ukrajna története kurzust, ráadásul egyre kevesebb közöttük az ukrán diaszpóra képviselője, az olyan zsidó vagy mennonita, akiknek az ősei egykor elhagyták Ukrajnát. A 21. században az ukrán történelem azért vonzó a fiatalok számára, mert megkérdőjelezi a nemzetállamok keletkezésének hagyományos modelljét és új konceptuális távlatokat nyit meg. A diákok érdeklődésében osztoznak a politikusok és a nagyközönség is, amely a 2004-es narancssárga forradalmat követően úgy tekint erre az országra, mint az Oroszország és a Nyugat között zajló harc mezejére. Az olvasó ebben a könyvben nem talál végleges választ minden kérdésre, de szeretnénk hinni, hogy maga a könyv jó kiindulási ponttá válhat a mai Ukrajna történetének tanulmányozásához.

A könyv szerkezete megfelel a legfontosabb feladatainak: beszámol a társadalmi mozgósítás és a tömegpolitizálás időszakáról. Az első fejezet a mai Ukrajna földjeinek történetét taglalja röviden az ókortól a 18. század végéig. A második fejezetben a 19. századi ukrán nemzeti mozgalom létrejöttéről van szó. A harmadik fejezetben, ahol az 1890–1917 közötti időszakról esik szó, lelassul az elbeszélés üteme. A következő fejezetekben részletesen elemezzük az ukrán forradalom és a szovjet hatóságok 1920-as évekbeli politikájának történetét, szót ejtünk a sztálinizmus ukrainai időszakáról, a Szovjetunió kötelékébe nem tartozott ukrán földek történetéről, az Ukrán SZSZK Sztálin utáni fejlődéséről, Ukrajnának a Szovjetunió felbomlásában betöltött szerepéről. Az utolsó fejezet leírja a független Ukrajna létrejöttét 1991 és 2009 ősze között.

Milyen lesz az ukrán történelem következő fejezete? Ukrajna történetét továbbra is azok a tendenciák határozzák meg, amelyekről szó esik ebben a könyvben, köztük a nemzetállam építése, a piacgazdaság megteremtése, a politikai demokrácia fejlődése, Ukrajna geopolitikai státusának keresése Oroszország és a Nyugat között. Ugyanakkor az ukrán történelem legutóbbi két évszázadának olyan fontos vezéreszméi, mint az ukránok nemzeti mozgósítása és a független Ukrajna létrejötte, már nem fognak vezető szerepet játszani a 21. századi globális világban. Ukrajna integrálódása a nemzetközi gazdaságba, a globális tömegkultúra elterjedése, már nem is beszélve a nemzeti kormány szerepének meggyengüléséről Ukrajna Európai Unióba történő belépése esetén, aláássa a nemzetállam eszméjét abban a formában, amilyenben az ukrán hazafiak több nemzedéke elképzelte. Ám ez természetes folyamat. A mai Ukrajna a nemzeti projekt eredményeként jött létre, ennek ellenére végső soron nem a nacionalisták teremtették meg. Ezenkívül Ukrajna mindig soknemzetiségű állam volt. Napjainkban Ukrajnának már nincs szükség arra, hogy létjogosultságát bizonygassa, és remélhetjük, hogy a 20. században az állam fő erőfeszítéseit a hatékony demokrácia építésére és állampolgári tisztességes megélhetésének biztosítására fogja irányítani.

❖ 1. FEJEZET. A MAI UKRAJNA TÖRTÉNELMI GYÖKEREI

Amikor az új ukrán állam 1991-ben elnyerte függetlenségét, hozzálátott családfájának kutatásához, ami bizonyította volna, hogy a jelen politikai reáliái a dicső múltban gyökereznek. Nem csak az ukrán történészekre várt az a feladat, hogy a politikai, társadalmi és kulturális események mozaikjaiból összeállítsák a nemzeti történelem egységes képét. Úgy tűnhet, hogy Ukrajnában e feladat végrehajtását főleg a folyamatos államiség hagyományának hiánya gátolta, ám hasonló problémákkal találkozott az olasz és a német tudósok is. Egyéb, újonnan megalkotandó nemzeti történelmek szerzői sem voltak kisebb kísértésnek kitéve, hogy visszamenőlegesen megírják a történelmet, és úgy ábrázolják a múlt eseményeit, mintha azok mintegy előkészítették volna a mai független állam megalakulását.

Akármit is legyen, az ukrán tudósok nem a semmiből teremtettek történelmet. Rendelkezésükre álltak azok a koncepciók, amelyeket a forradalom előtt dolgoztak ki a hazafias beállítottságú történészek, az úgynevezett nemzeti iskola képviselői, és amelyeket majd tovább vitt a nyugati ukrán emigráció. Ezenkívül a kortárs tudósokra hatottak a szovjet történelemtudomány eszméi és módszerei. A nyilvánvaló lényeges nézeteltérések ellenére mindkét iskola Ukrajna történelmét elsősorban az etnikai ukránok történetének tekintette. A szovjet tudomány szempontjából Ukrajna története elválaszthatatlan Oroszország történetétől, ugyanakkor a nemzeti iskola Ukrajna múltját az ukrán állam megteremtésére irányuló kísérletek láncolatának tekinti. Ugyanakkor mindkét esetben az etnikai ukránok történelme került a figyelem homlokterébe: ebből kiindulva alakultak ki az elképzelések az állam történelméről, a társadalmi harc jellegéről és a kulturális folyamatokról. Mind a nacionalisták, mind a szovjet ideológusok hittek a markáns jellemvonásokkal és egységes történelmi sorssal bíró etnikai csoportok létezésében. Valamely nemzet távoli múltba nyúló gyökereinek a feltárása egyet jelentett a megfelelő államalakulat legitimitásának a biztosításával, különálló etnikai csoportként való létrejötte pontos időpontjának megindoklása nyomós érvvé vált a jelenlegi politikai határok meghatározásában. Ezért mind a szovjet, mind az emigráns tudományban parttalan vita folyt az ukrán „etnogenezisről”.

Ezek a kérdések a kortárs ukrán történészek számára sem veszítettek aktualitásukból, jóllehet napjainkban a tudósok sokkal több figyelmet szentelnek a diszkontinuitás mozzanatainak, a kisebbségek történelmének

és más problémáknak, amelyeket rendszerint figyelmen kívül hagynak a nemzeti történelem hivatalos verziójának megteremtése során. Az ukrán történészek szakmai közösségének becsületére legyen mondván, a vezető szakemberek között aligha vannak hívei a szélsőséges elméleteknek, amelyek szerint az ősi régészeti kultúrák ősukrán eredetűek.¹³ Mi több, az új állam és az ukrán történészek tisztelettel adóznak az ország gazdag múltjának etnikumoktól függetlenül. Például az ukrán hrivnya bankjegyek első sorozatán olyan eltérő történelmi emlékek szerepelnek, mint a krími görög kolónia antik romjai (i. e. 5. század), a kijevi Rusz és a kozák éra korából származó székesegyházak, valamint a Lvovi Operaház (19. század), amely a Habsburg Birodalom idejéből származó építészeti remekmű.

❖ KIHEZ TARTOZNAK AZ ŐSI CIVILIZÁCIÓK?

A mai Ukrajna területén, akárcsak Európa nagyobb részén, már több száz-ezer évvel azelőtt is éltek emberek, hogy megjelent volna az első ismert civilizáció. A régészek által feltárt első emberi nyomok korát mintegy 700 000 ezer évre teszik. Még több bizonyíték van arra, hogy a felső paleolitikumban (i. e. 40 000–15 000) a Fekete-tengertől északra fekvő eurázsiai síkság jelentős részét vadászó és gyűjtögető életmódot folytató ősember lakta. I. e. mintegy 10 000 évvel visszahúzódott az utolsó gleccser, és szinte teljesen a mai Ukrajinára jellemző éghajlat és domborzat jött létre. A földművelés i. e. mintegy 5000 évvel ezelőtt alakult ki. Az emberek megtanultak gabonaféléket termesztetni, állatot tenyészteni, és a gyűjtögetésről áttértek a letelepedett életmódra.

A mai Ukrajna területén legismertebb korai földművelő civilizáció a Tripolje kultúra nevet viseli (i. e. 4000–2500); nevét az ásatás helyéről kapta). A tripoljeiek nagy településeken éltek, faekét használtak és a kerámiaedények díszítéséből ítélve gazdag szellemi kultúrával bírtak. Ez a magasan fejlett kelet-európai civilizáció ősből volt az egyiptominál. Nem meglepő, hogy tárgyi emlékei előkelő helyet foglalnak el az ukrainai múzeumokban, jóllehet egyetlen komoly tudós sem tekinti a tripoljeieket a mai ukránok elődeinek.¹⁴

A Tripolje kultúra az írás feltalálása előtt létezett, ezért a nevét a régészek találták ki. A Fekete-tenger északi partvidékén az első történelmileg feljegyzett nép a kimmer (i. e. 1500–750 körül). Habár a kimmereket Homérosz is említi az Odüsszeában, a görögök mégis keveset tudtak róluk. A régészeti leletek és a néhány írásos említés elemzése alapján a tudósok arra a következtetésre jutottak, hogy a kimmerek nomádok voltak és Közép-Ázsiából származtak. Nekik köszönhetően a Fekete-tenger-melléki

sztyeppeken megjelentek a vas munkaeszközök, elterjedt a lovaglás művészete.

I. e. 750 körül a kimmereket kiszorították a Közép-Ázsiából érkező nomádok újabb hullámát képező szkíták. A klasszikus világ akkor kezdte közelebből megismerni új szomszédait. Hérodotosz, „a történetírás atyja” ránk hagyott egy elbeszélést a szkítiai utazásról, amely fantasztikus leírásokat tartalmaz e földről és lakóiról.¹⁵ A nomád szkíták a kimmerekhez hasonlóan iráni törzsektől származtak, de nem kizárt, hogy ők hódították meg és asszimilálták a helyi letelepedett lakosságot.¹⁶ Hérodotosz megkülönböztet „királyi szkítákat” és „szántóvető szkítákat”. A szovjet érában egyes hazafias beállítottságú történészek úgy vélték, hogy a „szántóvető szkíták” a földművelő szlávok őslakó elődei. Ugyanakkor az ukrán és a nyugati tankönyvekben mindmáig fel-felbukkanó állítások nélkülöznek minden alapot.¹⁷ Viszont attól függetlenül, hogy éltek-e ebben a régióban szlávok vagy sem, a régészeti adatok azt mutatják, hogy a mai Ukrajna területén a népesség ősidők óta polietnikus volt.

Az i. e. 7. században a Fekete-tenger északi partvidékén néhány görög kolónia jött létre. Ezek az égei poliszok előretolt állásai voltak, amelyek aktív kereskedelmet folytattak a szkítákkal. Az utóbbiak olyan termékeket – gabonát, halat, mézet, prémet és rabszolgákat – kínáltak, amelyeket minden valószínűség szerint a letelepedett lakosságtól szereztek be. A szkíták vezetői viszont fémkészítményeket, bort, ékszereket, ruházatot vásároltak a görögöktől. Az ukrán régészek számtalan, jellegzetes szkíta stílusú állatábrázolással ékesített, művészi kivitelezésű készítményt és díszet találtak. Ezeket a szkíta vagy a görög mesterek kifejezetten a szkíták számára készítették, aminek az alapján feltételezhetjük, hogy a szkíta elit kifinomult ízléssel és fejlett esztétikai kultúrával rendelkezett.¹⁸

Egyébként a klasszikus mediterrán civilizációk elsősorban kiváló és könyörtelen harcosokként ismerték a szkítákat. I. e. 513-ban ellenálltak I. Dareiosz perzsa király nyomásának. Ez volt az első háború a majdani Ukrajna területén, amelyről írásos forrás maradt fenn. A szkíták sikeresen verték vissza a nomádok támadásait keleten, sőt nyugati irányban még terjeszkedtek is, mígnem 339-ben a dunai csatában II. Fülöp, Macedóniai Sándor apja, szétverte őket.

Közel ugyanekkor kelet felől a nomádok újabb hulláma hatolt be. I. e. 250 körül a görögök által szarmatákként ismert törzsek elfoglalták a szárazföld mélyébe benyúló államot, és vélhetőleg asszimilálták a szkítákat. (A szkíták maradéka i. u. 200-ig tartotta magát a Krím-ben.) A szarmata törzsek az eurázsiai sztyeppeken valaha is uralkodott más nomád törzsekhez hasonlóan sem kulturálisan, sem etnikailag nem voltak homogének.

Több mint valószínű, hogy inkább beszélhetünk olyan törzsek szabad konföderációjáról, amelyek ideiglenesen a legerősebb törzs uralma alatt egyesültek. Kezdetben a szarmaták a görög kolóniák ellen harcoltak, majd a szkíták példáját követve kereskedelmi kapcsolatba léptek velük.

Ezzel a korszakkal összefüggésben beszélhetünk a Fekete-tenger északi partvidéke görög kolóniáinak a felvirágzásáról. Az olyan gazdag városok, mint Türosz, Olbia, Khersonészosz, Theodoszija, Phanagórea és Pantikapeia, jólétüket elsősorban a szkítákkal és a szarmatákkal folytatott gabonakereskedelemnek köszönhették. Azonkívül halásztak, bórászattal foglalkoztak, tárgyakat készítettek fémből. Idővel egyes kolóniák égei városállamaiktól elnyerték függetlenségüket. Az i. e. 5. században néhány kolónia az erős Boszporuszi Királyságban egyesült, amely i. e. 63-ig állt fenn, amikor is a rómaiak vereséget mértek VI. Mithridatészra, az utolsó boszporuszi királyra.¹⁹ Az i. e. 6. századtól kezdődően a politikai bizonytalanság és a kereskedelem hanyatlása csökkentette a most már a Római Birodalom protektorátusa alá tartozó kolóniák jelentőségét. Az elkövetkező évszázadokban a nomádok újabb hullámai gyakorlatilag elpusztították a partvidék városainak egykoron pezsgő életét.

Az új évezredben a nomádok első betöréseire nem kelet, hanem északnyugat felől került sor. Az i. u. 2. század végén a gótok germán törzsei leigázták a szarmatákat. Elfoglalták a partvidék görög városait is. Egyébként a gótok uralma nem tartott sokáig, kelet felől a nomádok újabb hordái indítottak támadást. Ez alkalommal az ukrán sztyeppen nem indoeurópai (szkíták és szarmaták), hanem türk törzsek söpörtek végig. A hunok a 4. század végén, a bolgárok és az avarok a 6. században, a kazárok a 7. században érkeztek ide. 1972-ben az egyik hóbortos ukrán író könyvet jelentetett meg a hun Attiláról,²⁰ aki állítólag kijevi fejedelem volt és a Bogdan Hatilo nevet viselte. Valójában azonban Atillának a többi türk nomádhoz hasonlóan semmi köze nem volt a szlávokhoz. Tudjuk rekonstruálni ezeknek a nomád törzseknek az útvonalát: Ázsiából Európába tartottak és áthaladtak a hatalmas eurázsiai síkságon, amely évezredek óta mintegy országútként szolgált a két kontinens között. E népek közül csupán a kazárok gyakoroltak érzékelhető befolyást az ősi szlávokra.

A kazárok több mint két évszázadig tartották ellenőrzésük alatt a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra fekvő területeket politikailag stabil környezetet teremtve az új keleti szláv civilizáció létrejöttéhez. A sztyeppet akkor hajtották uralmuk alá, amikor a Bizánci Birodalom megszilárdította hatalmát a Mediterráneumban, újjáteremtve egyebek mellett a görög kolóniákat a Fekete-tenger északi partvidékén. A régi kereskedelmi utak újjászűlésével párhuzamosan a kazárok megkezdték a gabona, a hal,

a méz, a prém és a rabszolgák szállítását a partvidék kereskedővárosaiba. A kazár elit a keresztény, az iszlám hitet és a judaizmust vallotta, de a 9. század elején a kagán és az előkelőségek végső döntésüket a judaizmus javára hozták meg. A Kazár Kaganátus politikai és gazdasági élete a Don és a Volga alsó folyása mentén (vagyis a mai Ukrainától keletre fekvő területeken) összpontosult, de befolyási övezete felölelte az egész Dnyeper-melléket és a Krímet. A kazárok ellenőrizték a Bizáncot, Észak-Európát és a Közel-Keletet összekötő fontos kereskedelmi útvonalakat. Hatalmuk alá tartozott a Kínából kiinduló Nagy Selyemút észak-keleti része is. Vélhetőleg a 8. század derekától kezdődően a kaganátusnak alárendelt, a kazároknak adót fizető népek közé kerültek a Dnyeper-melléken élt keleti szláv népek is.²¹

A zbrucsi bálvány másolata Kijevben

A szlávok eredete a történelem egyik legvitatottabb kérdése. Nincsenek megbízható bizonyítékaink arról, hogy a 6. század előtt jelen lettek volna az eurázsiai síkságon, tehát a mai napig nyitott a szlávok őshazájára vonatkozó kérdés. A kortárs tudósok többsége azt vallja, hogy a szlávok Kelet-Európa őshonos lakosai voltak, hazájuk pedig a Kárpátoktól keletre fekvő földeken, a mai Kelet- és Közép-Lengyelország, valamint Északnyugat-Ukrajna területén helyezkedett el.²² Úgy tűnik, a földművelő szlávok az évszázadok során fokozatosan nyomultak előre különböző irányban. Egyes régészek úgy vélik, hogy a mai Ukrajna középső részén létezett úgynevezett zarubinci (i. e. 200 – i. u. 200 körül) és csernyahovi (i. sz. 200–400 körül) kultúra arról tanúskodik, hogy e földeken szlávok éltek. (Más szakemberek a baltoknak és a gótoknak tulajdonítják ezeket a régészeti kultúrákat.) Okkal feltételezhetjük, hogy az antoknak az antik történészek által említett és a 4. századtól a 7. század elejéig fennállt erős törzsi szövetségét legalább részben szlávok alkották. Ukrajna területén a legkorábbi, szlávként azonosítható régészeti leletek az 5. századra datálhatók. Az első hiteles adatok az ebben a régióban élt szlávokról a 6. századi bizánci és gót történészek műveiben találhatók.²³

A régészeti adatok és az írásos források szerint a mai Közép-Ukrajna területén a szláv terjeszkedés a 7. század közepén gyorsult fel. Ekkorra a harcok avarok, akik korábban elpusztították az antok szövetségét, elvonultak nyugatra, és az eurázsiai síkság a kazárok ellenőrzése alá került. Ennek révén lehetővé vált, hogy néhány keleti szláv törzs szilárdan megvesse a lábát a Dnyeper-melléken. A Régmúlt idők krónikájában (a 12. század elejére datált krónika, amely a keleti szlávok történetének legfontosabb forrása) felsorolt szláv törzsek lényegében véve vezéreikkel, városaikkal és számtalan megerősített településükkel egyetemben a nagy törzsszövetséghez tartoztak. A legerősebb törzsszövetséget a poljanok alkották, és Kijev volt a fővárosuk. A keleti szlávok földet műveltek és jószágot tartottak; a nagycsaládok vagy egész közösségek is együttesen dolgoztak. A törzseket a pogány hit fogta össze, amely perszifikálta a természet erőit; közös volt a nyelvük is, amely a tudósok szerint az egykoron egységes szláv nyelv keleti szláv alcsoportjához tartozott. (A mai nyelvészeti csoportosítás szerint a keleti szlávokhoz a beloruszok, az oroszok és az ukránok; a nyugatiakhoz a csehek, a lengyelek és a szlovákok, a déliekhez pedig a bolgárok, a horvátok, a macedónok, a szerbek és a szlovének tartoznak.)

A 8. században a szláv törzsek egy részét leigázták a kazárok. A szlávok adót kellett hogy fizessenek a kazároknak, ugyanakkor lehetőséget kaptak arra, hogy kereskedjenek vállalkozó szellemű keleti szomszédaikkal.

A 9. század derekán a belső politikai válság, valamint az újabb nomádok, a besenyők betörései kelet felől meggyengítették a kazár államot, és a szláv törzsek vezetői úgy döntöttek, kihasználják a kialakult helyzetet. A *Régmúlt idők krónikájának* beszámolója szerint a keleti szlávok Skandináviából behívták a varégokat, mondván: „uralkodjatok és birtokoljatok bennünket”. A Rurik nevű varég megteremtette a hatalmát északon Novgorodban, és megvetette az előbb Kijevben, majd pedig Moszkvában a 16. század végéig uralkodott dinasztia alapjait. A keleti szlávok egyesítése a varégok alatt a Kijevi Rusz megteremtését eredményezte, és ettől kezdve számítja államiségét Ukrajna, Belarusz és Oroszország.

❖ A KIJEVI RUSZ ÉS AZ ÖRÖKSÉGE

A varégoknak az első keleti szláv állam megteremtésében játszott szerepe évszázadokon keresztül ádáz vita tárgyát képezte. A normann elmélet szerint a kijevi államot a Nyugat-Európában vikingek és normannok néven ismert varégok alapították. Ugyanakkor a normann elméletet tagadó oroszországi és ukrán történészek azt állítják, hogy a varégok mintegy felhasználták a szlávok már meglevő politikai struktúráit. A vitának még koránt sincs vége, a kortárs tudósok többsége mégis egyetért abban, hogy a Kijevi Rusz a varég vezérek és a helyi szláv lakosság együttműködéséből jött létre, nem pedig egyszerűen a varégok alapították. A fejedelmek és a fejedelmi druzsinák évszázadokon keresztül megőrizték a skandináv neveket, de a varégok kevesen voltak és gyorsan beleolvadtak a keleti szláv kultúrába.²⁴

Az ősi Rusz politikai történelmét homály fedi. A *Régmúlt idők krónikájában* feljegyzett legenda szerint Kijevet három fivér, Kij, Scsek és Horiv, valamint nővérük, Libigy, alapította. Mivel ezek szláv nevek, ezért egyes tudósok azt feltételezik, hogy Kij a poljanok törzsszövetségének vezére volt. 1982-ben, amikor fényes ünnepségekkel emlékeztek meg Kijev fennállásának feltételezett 1500. évfordulójáról, a négy városalapító tiszteletére emlékművet emeltek a Dnyeper partján, így erősítve meg az ukrán főváros szláv eredetét. Ugyanakkor a városalapítás időpontjától és az alapítók kilététől függetlenül Kijev kedvező fekvése a Dnyeper partján, a fontos kereskedelmi útvonal mentén a 9. század végén vonzotta a varégokat. Az Oleg (Helga) nevű varég vezér 882-ben Novgorodból lehajózott a Dnyeperen és elfoglalta Kijevet. Továbbra sem világos, hogy mi köze volt Olegnek Rjurikhoz és utódjához, Igor fejedelemhez.

A kijevi állam a következő évszázadban lényegesen megnövelte területét. Oleg visszaverte a kazárokat, 907-ben pedig megkötötte az első kereskedelmi szerződést a Bizánci Birodalommal. Utóda, Igor (Ingvar) és

Igor özvegye, Olga (Helga) tovább folytatta a keleti szláv törzsek erőszakos egyesítését. Ezenkívül Olga utazást tett Konstantinápolyba a bizánci császárhoz. Olga fia, Hódító Szvjatoszlav (964–972), az első, szláv nevet viselő kijevi fejedelem, tipikus varég harcosként vonult be a történelembe, aki idejének nagyobbik részét hadjáratokban töltötte. Keleten végérvényesen legyőzte a kazárok és felperzselte fővárosukat, északon leigázta a vjaticsok szláv törzsét, délen pedig a Balkánig nyomult előre hadával. A Bolgár Birodalom meghódítását követően Szvjatoszlav a Bizánci Birodalom ellen vonult. Elképzelhető, hogy éppen a Duna partján szándékozott megalapítani hatalmas államának új fővárosát. Viszont Szvjatoszlav a bizánciak ellen vívott csatában alul maradt, a haza vezető úton kelepcébe került, és a nomád besenyők meggyilkolták. A krónika beszámolója szerint a besenyő kán megparancsolta, hogy Szvjatoszlav koponyájából készítsenek borivó serleget.

Vlagyimir fejedelemnek, Szvjatoszlav fiának (nevezik még Fényes Napocsának, Keresztelőnek, Szent Vlagyimirnak is) a 980–1015 közötti uralkodása megvetette a belső konszolidálódás kezdetét. Az első varég fejedelmek birtokaikat elsősorban haszonszerzési eszköznek tekintették: az uralmuk alá hajtott földek adót biztosítottak és lehetővé tették a kereskedelmi útvonalak ellenőrzését. Vlagyimir idejében kezdett kialakulni Ruszban az államiság, és átrendeződtek a társadalmi viszonyok is. Vlagyimir 988-ban államvallásként felvette a kereszténységet, előnyben részesítve a bizánci egyházat, amely egy idő után átalakult pravoszláv egyházzá. A krónika mulatságos történetet tartalmaz arról, hogy Vlagyimir miként küldött követeket a távoli országokba, hogy kifürkésszék az ottani vallásokat: az iszlámot, a judaizmust, a nyugati és a bizánci kereszténységet. Az iszlámot állítólag az alkoholfogyasztás tilalma miatt vetette el, mondván: „Ruszban vigalom az ivászat, mi anélkül nem tudunk meglenni”. Jóllehet e történet inkább legendának hangzik, nem pedig valós események leírásának, a tudósok találtak az említett követek kiküldésére vonatkozó bizonyítékokat.²⁵ Bármint is volt, ez a történet rávilágít arra, hogy a korai kijevi állam különböző kultúrák keresztútján helyezkedett el. A bizánci kereszténység javára történt választás esetében nemcsak az istentiszteletek szépsége a magyarázat, amint a krónika is leírja, hanem Kijev és a Bizánci Birodalom szoros kapcsolata is.

Az egységes vallás eszméje, valamint az egyház hierarchikus szervezete megteremtette az államépítés modelljét. Vlagyimir eltávolította a terekről a pogány istenek bálványait és keresztény templomokat épített, ezzel együtt megfosztotta hatalmuktól a helyi uralkodókat és számtalan fia valamelyikét vagy helytartóit ültette a helyükre. Vlagyimir főleg nyu-

gaton viselt hadat, elcsatolva a mostani Nyugat-Ukrajna és Belorusszia földjeit. A fejedelemnek a bizánci császár rokonával (a krónika szerint a nővérével) kötött házassága számottevő mértékben megnövelte a kijevi fejedelmi dinasztia tekintélyét.

Vlagyimir fia, Bölcs Jaroszlav (1036–1054), az apja halála után kezdődött és hosszan tartó belháborúk után egyesítette Ruszt. Lecsillapította a nomád besenyőket, akik azt követően, hogy keleten összeomlott a kazár állam, rendszeresen betörték a kijevi államba. Ezzel szemben Vlagyimir mindenek előtt azért került be a történelembe, mert felkarolta a kultúrát és az oktatást, megújította és kodifikálta a közjogi normákat. A *Régmúlt idők krónikája* említést tesz a Jaroszlav idejében alapított iskolákról és scriptoriumokról, ahol könyveket másoltak. Az egykoron állítólag létezett „Jaroszlav könyvtára” sokáig nem hagyta nyugodni az amatőr ukrán régészeket.²⁶ Jaroszlav bizánci mintára hozzálátott az állam központi templomának megépítéséhez. A konstantinápolyi templomhoz hasonlatosan a kijevi székesegyházat is Szent Szófiának szentelték, ugyanakkor építészetileg némileg eltért tőle. A kijevi Szófia székesegyház eredeti szigorú külsejét a 18. század derekán barokkos díszítés mögé rejtették, ám a templom belsejében a Jaroszlav korából származó freskókat és mozaikokat láthatunk.

Bölcs Jaroszlav idejében Rusz megerősítette kapcsolatait Nyugat-Európával, ami számottevő mértékben az ügyes házassági diplomáciának tudható be. Maga Jaroszlav a svéd király lányát vette feleségül, vőie között tudhatta Franciaország, Norvégia és Magyarország királyát. A mai ukránok különösen büszkéek Anna Jaroszlavnára, aki 1049-ben feleségül ment I. Henrich francia királyhoz és fiának, I. Fülöp királynak a nagykorúvá válásáig jelentős szerepet játszott az udvarban.²⁷

Mindezek ellenére Jaroszlavnak nem sikerült biztosítani a belső egyseget az államában, amely a legnagyobb volt a korabeli Európában. Sok más középkori országhoz hasonlóan, a Jaroszlav korabeli Rusz egymáshoz gyenge szálakkal kapcsolódó fejedelemségek összességéből állt, és nem rendelkezett fejlett központi irányító apparátussal. A helyzetet bonyolította, hogy a Rjurikovicsek nem követték a trónöröklés elvét, amikor is a hatalom apáról fiúra száll. Valamiféle zűrzavaros rendszert alkalmaztak: a hatalmat az idősebb testvértől az öccse, a legfiatalabb nagybácsitól a legidősebb unokatestvér örökölte. Mindez állandó testvérháborúkhöz vezetett. Lényegében véve Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav is erőszak útján, a kor szerinti elsőség elvét megszegve jutott a trónra. Ezenkívül a kijevi fejedelmek úgy tekintettek Ruszra, mint a nagy Rjurikovics-család örökbirtokára. Jaroszlav halála előtt elődeihez hasonlóan felosztotta a fejede-

lemséget fiai és unokatestvérei között, amivel egységes uralkodó nélkül hagyva, meggyengítette az államot.²⁸

A belharcok mellett a kijevi állam egységét aláásták a keletről érkezett újabb nomádok, a kunok és a besenyők állandó támadásai is. A Vlagyimir Monomah uralkodása idején (1113–1125) beállt rövid szünet kivételével, amikor helyreállt Kijev korábbi politikai befolyása és új lendületet nyert a művelődés, folytatódott a fejedelmek szövetségének a felbomlása. Kijev elveszítette fölényét, a 12. században pedig többször is kifosztották az ellenségeskedő fejedelmek. Egyes szerzők megkülönböztetett figyelmet szentelnek az 1169. évi eseményeknek, amikor Andrej Bogoljubszkij vlagyimir-szuzdali fejedelem kifosztotta, lerombolta és felégette Kijevet. Ezt az eseményt úgy tartják számon, mint a Kijev elleni első orosz agressziót.²⁹ Ám a 12. századi fejedelmek nem gondolkodtak mai nemzeti kategóriákban; Andrej valószínűleg úgy fogta fel a dolgot, hogy azok ellen harcol, akik nagyapja, Vlagyimir Monomah örökségére törnek. Számunkra sokkal érdekesebb az a döntése, hogy nem helyezi át a fejedelmi udvart a meghódított városba, ami Kijevnek mint az állam politikai központjának a hanyatlását jelenti. A Kijevi Rusz a 13. században érte el legnagyobb méretét: csaknem teljes egészében magában foglalta a mai határai között létező Ukrajnát és Belaruszt, valamint felölelte az európai Oroszország jelentős részét. Ugyanakkor a Kijevi Rusz fejedelemségei, amelyek mindegyikében a maga örökletes dinasztiája uralkodott, politikailag és gazdaságilag elszigetelten léteztek.

A Kijevi Rusz létrejöttétől egészen a hanyatlásáig az állam gazdasági életében óriási szerepet játszott a külkereskedelem. Annak idején éppen a Baltikumból a Fekete-tengerhez vezető kereskedelmi útvonal fejlődése vonzotta a vállalkozó szellemű varégokat a Dnyeper partjára. A fejedelmek és a kalmárok élénk kereskedelmet folytattak Bizánccal, rabszolgákat, mézet, prémet, viaszt és gabonát kínálva eladásra. A Bizánci Birodalomból és a Közel-Keletről a kereskedők bort, ékszereket, kelméket, művészeti alkotásokat és fémből készült fegyvereket szállítottak. Ám a 12. század elejére a nomád kun törzsek komolyan fenyegették a Dnyeperen húzódó kereskedelmi utat, az arabok többé már nem tartották ellenőrzésük alatt a földközi-tengeri kereskedelmi útvonalakat, Bizánc gazdasági befolyása pedig meggyengült. A Dnyeperen „a varégoktól a görögökhöz” vezető út elveszítette fontosságát, ami arra késztette Ruszt, hogy nyugatra, Lengyelország és Németország felé irányítsa át a kereskedelmét. Egyébként a kereskedelem csak a legfelső és a középosztály szempontjából játszott fontos szerepet, lévén, hogy Rusz lakosságának túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozott.

A keleti szláv lakosság közé vegyült varégok még mintegy száz évig megőrizték nyelvüket és kultúrájukat, azaz addig, amíg Skandináviából újabb emberek érkeztek. A krónikák tanúsága szerint a Kijevi Ruszban egyéb etnikai csoportok is éltek: a nagy városokban örmény, német, görög és zsidó kereskedők, az ország déli részében a baráti türk törzsek, az úgynevezett fekete klobukok.³⁰

A Kijevi Rusz az egyház közreműködésével megörökölte Bizánc gazdag kulturális hagyományait. Rómával ellentétben Konstantinápoly engedélyezte a helyi nyelvek használatát az istentiszteleteken, a 9. század végén pedig a Balkánról származó bizánci misszionáriusok, Cirill és Metód, akik akkoriban cseh földön prédikáltak, egyházi használatra megteremtették a szláv glagolita ábécét. Ezt követően bolgár tanítványaik a görög betűk alapján kidolgozták a cirill ábécét. Ez előmozdította az új irodalmi nyelv, az úgynevezett egyházi szláv nyelv elterjedését, amelyen a Kijevi Ruszban és más, a Bizánc befolyási övezetébe tartozó szláv földeken (például Bulgáriában és Szerbiában) egyházi és világi műveket alkottak.

A bizánci befolyás különösen szembevető volt a képzőművészetben és az építészetben. A Kijevi Rusz sok művésze és építésze görög származású volt, a fejedelmek hívták őket Ruszba. Az általuk magukkal hozott kulturális hagyományok közül legjobban az ikonfestés honosodott meg. Az orosz templomokban a bizánciakhoz hasonlóan tilos volt a szoborábrázolás és a hangszeres zene. Ami az ókori irodalmat illeti, e tekintetben Bizánc nem közvetlenül, hanem Bulgárián keresztül gyakorolt hatást. A Kijevi Rusz időszakának irodalmában a vallásos formák és motívumok domináltak. A kézírásos könyvek rendszerint keresztény értekezéseket, prédikációkat, himnuszokat, a szentek életére vonatkozó leírásokat tartalmaztak. Az e műfajokban létrehozott művek alapján lebilincselő képet alkothattak a hétköznapi életéről (a Paterikont író szerzetesek a Kijevi Pecserszkij-kolostor szent remetéiről beszámolva gazdag anyagot hagytak hátra a világi életéről is) vagy megfogalmazhatták a korabeli hivatalos ideológiát (amint ezt Hilarion metropolita orosz egyházfő is tette a 9. században az *Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről* című művében). A világi műveket elsősorban a krónikák jelentették, amelyek közül legfontosabb a 12. századra datált *Régmúlt idők krónikája*. Az egyetlen ránk maradt óorosz eposz, az *Ének Igor hadjáról* a csernyigovi fejedelem nomádok ellen vívott 1185-ös háborújáról számol be. Egyes tudósok ezt a szöveget egy később született hamisítványnak tartják.³¹

Az óorosz földek mindegyikén elterjedt egyházi szláv nyelv a magas-kultúra nyelve volt. Ugyanakkor a hétköznapi életben vélhetőleg a keleti szláv nyelvjárásokat használták, amelyek idővel átalakultak az ukrán,

belorusz és orosz nyelvvé. A tudósok azt feltételezik, hogy a mai ukrán nyelv elődje az az ukrán népies nyelv volt, amelyet Kijevben beszéltek ezer évvel ezelőtt. Az ukrán nyelv sajátosságai kialakulásának időpontjáról folytatott vitára kihat az Ukrajna és Oroszország között zajló vitára arról, hogy ki nevezheti magát joggal a Kijevi Rusz közvetlen utódjának. A kortárs ukrán tudósok két csoportra oszlottak: egyesek, ahogyan az már a szovjet tudományban elfogadott volt, azt feltételezik, hogy az ukrán nyelv a 13–14. században jött létre, míg mások jóval korábbra, a 11. század végére – a 12. század elejére teszik a kialakulás időpontját.³² A nyelvi szétválás időpontjával kapcsolatban tapasztalható bizonytalanság ellenére határozottan állíthatjuk, hogy az ukrán földek és az Oroszország európai része közötti különbségek a mongol betörés után rögzültek.

1237–1240-ben a mongolok a keletről érkezett nomádok utolsó hullámaként a Dzsingisz kán által alapított hatalmas birodalmukhoz csatolták a Kijevi Ruszt. A Dzsingisz kán unokája, Batij (Batu kán) által vezetett hadseregük etnikailag nem volt egységes: türk törzsek sokasága alkotta. Ezért a keleti szlávok a Horda alattvalóit nem mongoloknak, hanem tatároknak nevezték. A mongol hadsereg kihasználta az orosz állam széttagoltságát, és véres ütközetekben sorra foglalta el az orosz fejedelemségeket. A mongolok 1240 decemberében hosszas ostrom után bevették Kijevet, majd csaknem teljesen elpusztították a várost. Ám a pusztító betörés után szinte egyáltalán nem avatkoztak be Rusz belső életébe. A mongolok, akárcsak előttük a többi nomád törzs, megadóztatták a helyi fejedelmeket és útpénzt szedtek a kereskedelmi utak használatáért. A sztyep új gazdáit még elő is mozdították a kereskedelmi központok újjászületését a Fekete-tenger partvidékén (ekkorájt ezeket a kereskedelmi központokat genovai olasz kalmárok birtokolták), valamint kereskedelmet folytattak a mediterráneum országaival, vagyis olyan szerepet játszottak, mint a szkíták kétezer évvel korábban.

A még a mongolok előtt hanyatlásnak indult Kijev helyét más, erős fejedelemségek vették át: délnyugaton a halics–volhíniai, északkeleten a vlagyimir–szúzdali és északon Novgorod. Az első két központ folyamatosan igyekezett maga körül egyesíteni a széttagolt földeket, ám a mongoloknak sokáig eredményesen sikerült meggátolni az ilyesfajta törekvéseket. Mindazonáltal a Halics–Volhíniai Fejedelemség, a Vlagyimir–Szúzdali Fejedelemség és utódja, a Moszkvai Nagyfejedelemség igényt tartott a Kijevi Rusz örökségére. A kortárs ukrán történészek kiemelt figyelmet szentelnek a Halics–Volhíniai Fejedelemségnek és „államnak” nevezik, nem pedig egyszerűen a Kijevi Rusz egyik fejedelemségének; véleményük szerint e fejedelemség története Ukrajna története is.³³

Galícia és Volhínia földjei stratégia szempontból előnyös fekvéssel rendelkeztek a fontos kereskedelmi utak kereszteződésében, itt ugyancsak nagy mennyiségben fordult elő só, ami akkortájt értékes áru volt. A 11. század legelején ezeket a földeket egyetlen erős államban egyesítették. A Halics–Volhíniai Fejedelemség Danyiil Halickij fejedelem (1238–1264) uralkodása idején érte el politikai hatalmának fénykorát. Danyiil lecsendesítette a befolyásos helyi előkelőségeket, nyugaton feltartóztatta a germán lovagok támadását és kísérletet tett a mongolok elleni katonai koalíció megteremtésére. Ennek érdekében kereste a szövetséget a legközelebbi nyugati szomszédokkal, 1253-ban pedig elfogadta a pápa kezéből a királyi koronát. Ugyanakkor Danyiil mongolelleses keresztes hadjárata kudarcba fulladt. Jóllehet 1255-ben saját erőivel szétverte a mongolokat, 1259-ben a mongol hadsereg túlereje arra kényszerítette, hogy befejezze a háborúskodást. Danyiil utódainak hatalma alatt a Halics–Volhíniai Fejedelemség a stabilitás időszakába lépett, majd fokozatosan hanyatlásnak indult. A 14. század első felében megszakadt a Danyiil-dinasztia. 1378-ban néhány polgárháborút és idegen betörést követően Galíciát magához csatolta Lengyelország, Volhínia pedig még ezt megelőzően litván uralom alá került.

A 14. század végén a mai Ukrajna területéhez tartozó keleti szláv földeket keleten a mongolok, nyugaton pedig egyes szomszédos államok (elsősorban Litvánia és Lengyelország) tartották ellenőrzésük alatt. Kárpátontúl Magyarországhoz, Bukovina északi része Moldáviához tartozott. A nyugati szomszédok közül a Litván Nagyfejedelemség bírt a legnagyobb befolyással. Mindaugas fejedelem csak a 13. század derekán egyesítette a harcias pogány litván fejedelmeket, utódai pedig már hatalmas területeket tartottak ellenőrzésük alatt Kelet-Európában a Baltikum partvidékétől a Dnyeper alsó folyásáig.³⁴ 1362-ben a szinyi vodi csatában a mongolok felett aratott győzelem után (az ütközet Ukrajna déli részében, a mai Szinyuha folyó közelében zajlott le) a nagyfejedelemség magához csatolta a Dnyepertől nyugatra fekvő keleti szláv földek jelentős hányadát, valamint az ún. Balparti Ukrajna közel fekvő területeit, és így módon a fejedelemség legnagyobb államává vált. Időközben a moszkvai fejedelmek északkeleten a mongolok segítségével leigázták a Vlagyimir–Szúzdali Fejedelemséget. Ezáltal előkészítették a talajt a két megerősödő államnak a Kijevi Rusz földjeiért folytatandó harcához, valamint kulturális örökségének ukrán–orosz felosztásához.³⁵

A Litvánia fennhatósága alá tartozó keleti szláv földek továbbra is megőrizték politikai elitjüket, társadalmi struktúrájukat, jogi normáikat, pravoszláv vallásukat és nyelvüket. Lényegében véve az egyházi szláv

Danyil Halickij fejedelem (1238–1264)

nyelv helyi változata lett az államnyelv. A 14. század végén a Kijevi Rusz egykori földjei képezték a Litván Nagyfejedelem területének kilenctized részét. A ruszin (ukránul „руськи”, a „keleti szlávok” neve a korai újkorban, ezzel a névvel illették a majdani ukránokat és beloruszokat, de nem az oroszokat*) fejedelmek és előkelőségek rokonságba kerültek a litván arisztokráciával és hadvezéreként, helytartókként és földbirtokosokként átmentették hatalmukat. Am Litvánia 1385-ben dinasztikus szövetséget kötött Lengyelországgal, és részben ennek eredményeként megtörtént a katolicizmusnak mint államvallásnak a felvétele. A ruszin elitnek meg kellett küzdenie politikai jogaiért, amelyeket a pravoszláv előkelőségeknek csak 1434-ben adtak vissza. A ruszin előkelőségek áhítoztak azokra az óriási politikai előjogokra, amelyeket a velük egyenrangú lengyelek királyaiktól igyekeztek megszerezni. 1569-ben, amikor Lengyelország és Litvánia szorosabb államszövetségre lépett, a volhíniai, podoljei és Kijev környéki ukrán földeket a helyi előkelőségek beleegyezésével a lengyel koronához csatolták.³⁶ A 16. század végén a ruszin keleti szláv törzsek a Dnyeper alsó folyásánál fekvő földeket Ukrainának kezdték nevezni, ami „határvidéket” jelentett. (A nemzetiség megnevezésére vonatkozó „ukrainci” kifejezés csak a 19. században jelent meg.)

Még azt megelőzően, hogy a Rzeczpospolita a lengyel részen összegyűjtötte volna az ukrán területeket, délen új erős ellenség tűnt fel, a tatárok. A 13. században ez a türk nép alkotta a soknemzetiségű mongol hadsereg jelentős részét. Rusz meghódítását követően a 15. században a tatárok letelepedtek a Krímben és különváltak a meggyengült mongol birodalomtól. A kán vezetése alatt álló krími tatár állam Törökország vazallusa lett. Az 1480-as évektől kezdődően a tatárok csaknem minden évben elhagyták krími szálláshelyüket és betörték az ukrán földekre. A nomádokat elsősorban a foglyok érdekelték, akiket aztán a krími rabszolga-

*A korai újkorral összefüggésben használt ukrán „русський” szó a Litvánia és Lengyelország fennhatósága alatt élt keleti szlávokra, a későbbi ukránokra és beloruszokra vonatkozik. Jelentésének valamennyi árnyalatát megőrizve nehéz orosz nyelvre lefordítani, annál is inkább, mivel az oroszországi tudományban megvan a történelmi nómenklatúra régi hagyománya. Több esetben a „русський” (például Galícia „русинський” néven említett lakossága a 19. században) „русинський”-nak fordítandó, viszont a tulajdonnevekben a történelmi hagyomány a „русский” jelentést kívánja meg (például a „Русское воеводство” Rzeczpospolitában), de egyes esetekben a „русский” „русський” értelemben honosodott meg a tudományos nyelvhasználatban (például «Русская триада» – «Руська трійця»). Mindenesetre meg kell értenünk, hogy nem a „Россия”, hanem a mai ukrán földek történelmi nevét jelentő „Русь” szóból származó „русський”-ről beszélünk. A „Русь” elnevezés a korai újkorban volt használatos és később kiszorította a „Малороссия” és az „Украина” név. (Az orosz ford. megj.)

piacokon adtak el. Az állandó tatár fenyegetettség közrejátszott a kozákság megszületésében. Ez a társadalmi csoport óriási befolyást gyakorolt az ukrán történelem további fejlődésére.

❖ A KOZÁKOK KORA

A Rzeczpospolita hat vajdaságát kitevő ukrán földeken a lengyel kormányzás komoly társadalmi és kulturális változásokhoz vezetett. A Kijevi Ruszban a társadalmi csoportok között fennmaradtak a teljesen átjárható határok, a lengyelek viszont bevezették a zárt társadalmi rendek európai rendszerét. A legtöbb előjogot élvező csoport a nemesség (szlachta) volt. Az ukrán mágánások továbbra is jókora földterületekkel rendelkeztek és a régió belülről megőrizték jelentős befolyásukat, ugyanakkor a sztyeppel határos, nemrég gyarmatosított földeket a lengyel királyok a nemeseknek adományozták. A vegyes házasságok, a katolicizmus társadalmi tekintélye, valamint a lengyel oktatási rendszer terjedése rövid időn belül a helyi előkelőségek beolvadásához vezetett. A korai újkor idején a saját politikai elit elvesztése hamarabb okozta a nemzet pusztulását, mint az idegen uralom. Az ukrán történészek számtalan művükben kárhoztatták a nemzeti érdekeket „eláruló” előkelőségeket. Mindazonáltal, amint Natalja Jakovenko rámutatott, a ruszin fejedelemségek és a lengyel nemesi családok a 17. század elejéig a nemzeti elit szerepét játszották és így biztosították a helyi társadalmi és kulturális intézmények folytonosságát a Kijevi Rusztól a kozákság koráig.³⁷

E kor társadalomtörténetének rengeteg aspektusa van. A lengyelek idején gyorsan fejlődtek a városok és a mezővárosok, amelyek közül a legnagyobbak magdeburgi városi jogokat kaptak. Ám az állam és a városokkal rendelkező mágánások német, lengyel és zsidó telepesekeket hívtak be, ami a pravoszláv ruszinok kiszorítását vagy asszimilációját eredményezte. A parasztság viszont nehéz helyzetbe került amiatt, hogy Lengyelország a 16. században „Európa éléskamrájává” vált. A nagyobb haszon érdekében a nemesség bevezette a majorsági gazdálkodás rendszerét. Ez ahhoz vezetett, hogy jobbagysorba döntötték a parasztokat, akiknek egyre többet kellett dolgozni az úr földjén, és nem a szerény járadékot fizették, mint korábban. A helyzet némileg másabb volt a Dnyeper állandó tatár betörésektől fenyegetett, gyéren lakott alsó folyásánál. E területek benépesítése érdekében a lengyel mágánások mintegy harminc évre felmentették a parasztokat az adófizetés és a munkavégzés kötelezettsége alól.

A kultúra vonatkozásában megemlítendő, hogy az ukrán földek Lengyelországhoz történt csatolásának köszönhetően megjelentek a haladó

nyugati eszmék. A moszkvai cári birodalomtól eltérően Lengyelország teljes mértékben megismerhette a reneszánsz európai kulturális forradalmát annak humanista eszméivel, a tudomány, az irodalom és a művészet iránti tiszteletével egyetemben. Lengyel közvetítéssel még egy hatalmas intellektuális robbanás érte el az ukrán földeket: a reformáció.³⁸ A XVI. század végén a lengyel katolicizmus ellentámadásba lendült, de a korabeli kedvező intellektuális környezet már felpozícionálta az ukrán kulturális életet. Furcsának tűnhet, hogy a lengyel befolyás által előidézett kulturális felvirágzás lengyelelles pravoszláv megújulásban öltött testet. Arról van szó, hogy a pravoszláv mágánások az identitástudat legfontosabb alkotóelemének tekintették a vallást. Pravoszláv iskolákat és nyomdákat nyitottak. 1580-ban a volhíniai Osztrog mezővárosban, „Ukrajna koronázatlan királya”, a mesésen gazdag Konsztantyin Osztrozsszkij fejedelem családi fészkeben létrehozták a hírneves Osztrozsszkij Akadémiát.³⁹ A következő évben az itt megnyitott nyomdában, első ízben nyomtatták ki egyházi szláv nyelven a Bibliát. A pravoszláv városiakok testvériségekbe egyesültek, hogy megvédjék vallási, kulturális és egyéb érdekeiket.

A breszti unió megkötését követően 1596-ban megkezdődött a vallási vitairódalom fejlődése. A pravoszláv egyházon belüli válság és a katolikus lengyelek részéről tapasztalt nyomás arra készítette az ukrán katolikus püspökök zömét, hogy aláírják a Rómával való egyesülés okmányát, amelynek eredményeként létrejött az unitus, a későbbiekben görög katolikus vagy ukrán katolikus néven ismertté vált egyház. Ez megőrizte a bizánci rítust, de a pápát tekintette az egyház fejének és hitbeli kérdésekben a legfőbb tekintélynek. A lengyel hatóságok a pravoszláv egyház kárára aktívan támogatták az új egyházat. A püspökök zöme kezdettől elfogadta az uniót, viszont a pravoszláv ukrán lakosság túlnyomó többsége bizalmatlan volt vele szemben. (Az unitus egyház az elkövetkező évszázadokban megszilárdult Nyugat-Ukrajnában, és az ott élő ukránok számára a nemzeti élet központjává vált.) Válaszlépésként Kijevben 1620-ban új püspököket szenteltek fel az unióba áttértek helyére. 1632-ben Pjotr Mogila pravoszláv metropolita megalapította az első felsőfokú keleti szláv oktatási intézményt, a kollégiumot, amelyből később kinőtt a kijevi Mogila Akadémia.⁴⁰ A pravoszláv egyházi hierarchia helyreállítása és a kijevi Mogila Akadémia létrehozása nem történhetett volna meg Ukrajna társadalmi, politikai és vallási jogainak új védelmezői, a kozákok támogatása nélkül.⁴¹

A „kozák” szó türk eredetű, jelentése „szabad ember”. A 15. században fegyveres személyek, vadászok és halászok egy csoportja – főleg szökött parasztok – elkezdtek letelepedni a sztyepp déli határánál. Nők gyakorlatilag egyáltalán nem voltak közöttük, később pedig egyenesen meg is

tiltották nekik, hogy a kozákság fő bázisának számító Zaporozsjei Szecsben lakjanak. A 16. században, amikor a lengyel uralkodók és mágnások célul tűzték maguk elé az ukrán sztyep benépesítését, jól jött nekik, hogy felfogadhatták határőrök gyanánt a kozákokat. Feladatuk az volt, hogy védjék a határokat a tatár betörések ellen, ám gyakorta ők szerveztek önállóan kirohanásokat és a sztyeppen üldözték az ellenséget. A kozákok időnként megtámadták a tatárok településeit a Fekete-tenger partvidékén, kiszabadították a foglyokat és zsákmányt is szereztek. Idővel olyan katonai erővé váltak, amellyel számolni kellett. 1552–1554-ben az ukrán népdalokban is megénekelte, legendás hírű Dmitrij Visnyevckij fejedelem, kanyevi sztároszta, a pravoszláv hit védelmezője, ragadványnevéen Bajda, a Dnyeper alsó folyásánál lerakta a Zaporozsjei Szecs néven ismert kozák erődítmény alapjait.⁴²

A 16. század végére annyira felduzzadt a kozákok száma, hogy ettől kezdve külön társadalmi csoportként beszélhetünk róluk. A lengyel királyok bizonyos jogokat és szabadságokat biztosítottak a kozákoknak, ezzel együtt korlátozni igyekeztek a létszámukat, ezért úgynevezett lajstromot készítettek. Viszont a szökött parasztok révén állandóan gyarapodott a kozákok létszáma és nőtt az elégedetlenség a lengyel mágnásokkal szemben. A 16. század végén – a 17. század elején ez a lengyel hatóságok ellen kirobbant több véres kozákfelkelésben öltött testet. A kozákok Pjotr Szagajdacsnij hetman vezetése alatt részt vettek Lengyelország Moszkóvia és Törökország (1614–1622) elleni háborújában. Az erős hadat vezető Szagajdacsnij megfelelő befolyással rendelkezett ahhoz, hogy Ukrajnában nyíltan síkra szálljon a pravoszláv vallás védelmében. 1620-ban elősegítette a pravoszláv egyházi hierarchia helyreállítását⁴³. A lengyelek 1630-ban még levertek néhány kozák lázadást. 1638-ban korlátozták a kozákok jogait, a lajstromot megnyirbálták, a hetman helyére pedig királyi komisszáriusokat neveztek ki.

A 17. századi lengyel szerzők az „arany békeesség” időszakának nevezték az 1638–1648-as éveket Ukrajnában, ugyanakkor tovább növekedett a társadalmi és a vallási feszültség. A sztyeppi határvidék korábban szabad lakossága jobbágyi függőségbe került, és hetente 3–6 napot kénytelen volt a földesúrra dolgozni. A helyzetet az is bonyolította, hogy a lengyel földbirtokosok máshol laktak. Terjedelmes földterületeiket rendszerint zsidó bérlőkre bízta; a bérlők kiadásait megtérítése érdekében igyekeztek minél többet kisajtolni a parasztokból. Az ukrán városlakók úgy érezték, hogy hátrányosabb helyzetben vannak, mint a lengyelek, a németek és a zsidók. A kozákok elégedetlenek voltak a lajstromok megkurtítása miatt, és azt szerették volna elérni, hogy külön társadalmi rétegnek ismerjék

el őket garantált jogokkal és szabadságokkal. A pravoszláv egyház, amelyet a lengyel hatóságok 1595–1632 között törvényen kívül helyeztek, azért harcolt, mert a katolikusok és az unitusok támadást indítottak hagyományos területei ellen, követelte jogainak teljes helyreállítását és tulajdonának visszaszolgáltatását.

1648-ban az általános, növekvő elégedetlenség közepette Bohdan Hmelnickij (1595–1657 körül) kozák sztársina az egész Kelet-Európa térképét megváltoztató felkelést indított. Hmelnickij kezdeti lépéseit egy, a kedvesét elrabló és birtokát elfoglaló helyi hivatalnokkal szembeni személyes konfliktus motiválta, ám Hmelnickij hamarosan a nemzet igazi vezetőjévé, messze előrelátó vezérré, kiváló hadvezérré és államférfivá vált. A felkelés gyorsan átcsapott Dnyeszter-melléki Ukrajnára és egyre újabb területekre terjedt ki. A lengyel uralom elleni kozák felkelésnek indult, de a nagybirtokosok elleni parasztháborúvá és a pravoszlávoknak a katolikusok, unitusok és zsidók elleni vallásháborújává nőtte ki magát. A kozákok, parasztok és a szövetséges tatárok Hmelnickij hetman vezette egyesített serege kétszer mért megsemmisítő csapást Zsoltije Vodi és Korszuny mellett a lengyel hadseregére. Hmelnickij hadai megszerezték Dnyeszter-melléki Ukrajnát és nyugaton rövid időre elfoglalta Galíciát. A támadó felkelők tömegesen mészárolták le azokat a lengyeleket, ukrán unitusokat és zsidókat, akiknek nem sikerült elmenekülniük. A felkelés során borzalmas veszteségeket szenvedett el a zsidó lakosság: a korabeli zsidó krónikák több mint 100 000 ezer áldozatról számolnak be, a kortárs ukrán történészek szerint mintegy 16 000 volt az áldozatok száma⁴⁴. Viszont a lengyelek is tömegesen irtották az ukrán lakosságot. Bármennyire is furcsa, különös kegyetlenségéről lett híres az ukrán származású Jeremija Visnyevckij, a legendás hírű Dmitrij Visnyevckij kozák hetman fivérenek unokája és a majdani lengyel királynak az apja.

Az 1649 augusztusában Zborov mezővárosban megkötött fegyverszünet feltételei szerint megalakították az autonóm ukrán kozák államot. Hmelnickij hetman uralma alá került Rzeczpospolita három vajdasága, ahol megszüntették a lengyel nemesség hatalmát. A lényegében vége független államalakulat rövidesen megteremtette saját katonai és közigazgatási apparátusát és külpolitikai tevékenységbe kezdett. Hmelnickij hozzáértő uralkodónak bizonyult. Külföldi szerzők néha egy másik, államférfiúi rangra emelkedett lázadóhoz, Oliver Cromwellhez hasonlították. A kortárs ukrán történészek és politikusok sok esetben eltúlozzák Hmelnickij szerepét. Nagy Bohdannak, a „haza atyjának” nevezik, a nemzetének politikai függetlenségét védelmező kortárs nacionalista jellemvonásaival ruházzák fel.⁴⁵ Ezzel szemben a hetman az egész orosz

Bohdan Hmelnickij

(руський) nép felszabadításáról beszélt, és valóban, amint a legutóbbi kutatások kimutatták, az orosz (руський) népnek mint vallási és kulturális közösségnek a fogalma még Hmelnickij előtt kialakult.⁴⁶ A felkelés kezdetét követően a kozákok az ukrán politikai osztály szerepét kezdték játszani, ami korábban a ruszin (русинский) előkelőségeket illette meg. Ugyanakkor Hmelnickijnek a parasztokkal és a polgárokkal, az ugyanahhoz az etnoszhoz, sőt az ugyanahhoz a valláshoz tartozó személyekkel szembeni kegyetlensége azt mutatja, hogy a mai egalitárius értelemben vett nemzeti közösség eszméje még nem törölte el a társadalmi rendek közötti határokat.⁴⁷

1651-ben újabb háború robbant ki a lengyelekkel. A megbízhatatlan tatárok többször is elárulták Hmelnickijt, aki más szomszédokkal, egyebek mellett az Oszmán Birodalommal és Moldovával kereste az új lengyelelles szövetséget. 1653-ban, amikor a hetman végképp kilátástalan helyzetbe került, hajlott arra, hogy szövetségre lépjen a pravoszláv moszkvai cári birodalommal. Az 1654-es perejaszlavi szerződés értelmében a kozákok a moszkvai cár pártfogása alá kerültek, ugyanakkor ennek az aktusnak a pontos értelmét a mai napig vitatják. Az oroszországi forradalom előtti és a szovjet történészek hivatalos változatától eltérően, miszerint ez az aktus Ukrajna és Oroszország „újraegyesítése” volt, az ukrán történészek kizárólag katonai szövetségnek, dinasztikus uniónak vagy a protektorátusról szóló megállapodásnak tekintik a szerződést. Az értelmezésbeli különbségek gyakorlatilag nyomban az okmány aláírását követően megkezdődtek. A cárnak felesküdt kozák sztársina arra számított, hogy a másik fél ugyancsak esküt tesz, ami kötelezi a cárt a hagyományos kozák jogok megtartására. Ám a moszkvai bojárok, akik abszolút monarchának tekintették a cárt, aki nem tartozik felelősséggel alattvalóinak, nem voltak hajlandók a viszonyosságra. Attól függetlenül, hogy maga Bohdan Hmelnickij minek tekintette a perejaszlavi szerződést – ideiglenes diplomáciai manővernek vagy a két ország egyesítésének – a kozák állam végső soron elismerte a cár hatalmát, jöllehet a kozákok megőrizték széles körű autonómiájukat. Mindazonáltal az orosz hatóságok fokozatosan felszámolták a kozákok önigazgatását és közvetlen ellenőrzésük alá vonták Ukrajnát.

1667-ben Oroszország és Ukrajna felosztotta az ukrán földeket. Ezt megelőzte a perejaszlavi szerződés megkötése után kitört, hosszadalmas orosz–lengyel háború, Hmelnickij halála, valamint a kozák vezetők közötti belviszály. Lengyelország megőrizte a Dnyepertől nyugatra fekvő földeket, Kijev és Balparti Ukrajna Oroszországhoz került, a déli földek török uralom alatt maradtak. A 17. század második felében, amely „ruina”

(romhalmaz) néven került be a történelembe, Ukrajna a szomszédos államok és az egymással hadakozó hetmanok csataterévé vált. A „ruina” időszakában több hetman is megpróbálta megszakítani a szövetséget Moszkvával, és át akart állni Lengyelország vagy Törökország oldalára. Az utolsó és ilyen jellegű, legismertebb, bár sikertelen kísérletet Ivan Mazepa tette; 1708–1709-ben az orosz-svéd háború idején szövetségre lépett XII. Károly svéd királlyal.⁴⁹ Az I. Péter parancsnoksága alatt álló orosz hadsereg és a mellette maradt kozák osztagok 1709. június 28-án a poltavai csatában vereséget mértek az egyesített svéd–ukrán erőkre. Ennek eredményeként Oroszország új nagyhatalomként jelent meg az európai küzdőtérén, az ukrán autonómia számára pedig bekövetkezett a hanyatlás időszaka.

A cárok még Poltavát megelőzően megtiltották a hetmanoknak, hogy külpolitikai tevékenységet folytassanak, orosz helyőrségeket helyeztek el Ukrajna stratégiai pontjain és orosz hivatalnokokra bízta az adók beszedését. Mazepa vereségét követően a kozák hadban sztársinai tisztségekre egyre gyakrabban oroszokat és német tanácsosokat kezdtek kinevezni. 1720-ban a Hetmanátusban a tényleges hatalom átkerült a Kisorosz Kollégiumhoz, az oroszországi katonai adminisztráció szervéhez.⁵⁰ (A kozák Ukrajnát Moszkóviában hivatalosan Kis-Oroszországnak nevezték.) Az 1721-ben birodalomnak kikiáltott Oroszország fokozatosan bekebelezte az autonóm kozák államot. 1764-ben az utolsó, teljesen jelképes szerepet betöltő hetmant lemondatták és újat többet nem választottak. 1775-ben az orosz hadsereg a földdel tette egyenlővé a kozákok engedetlen fővárosát, a Zaporozsjei Szecset. Végül II. Katalin cárnő 1781-ben megszüntette a Hetmanátus ezredekre történt felosztás szerinti igazgatását és e helyett három nagy kormányzóságot hozott létre. Az egy meghatározott területhez kötődött hagyományos kozák ezredeket a birodalmi hadsereg dragonyos ezredeivé alakították át.

A kozák állam nem volt teljes értékű államalakulat és rövid ideig állt fenn, ám a jövő nemzedékek számára a Hetmanátus az ukrán államiság mintaképévé vált. Hmelnickij felkelése mély társadalmi és kulturális változásokat is hozott magával. A lengyel földbirtokosokat elűzték a kozák területekről, a parasztok visszaszerezték a szabadságukat. Kezdetben bárki számára nyitott volt a kozákok új, privilegizált rendjébe vezető út: 1654-ben a Hetmanátus férfi lakosságának a fele kozáknak nyilvánította magát. Ám bizonyos idő múlva a kozák sztársina örökletes földbirtokos nemességgé vált, amely ismét a parasztok eljobbágyosítására törekedett. A moszkvai hatóságok ügyesen kihasználták a kozák elit és az alsóbb osztályok közötti ellentéteket, majd rövid időn belül a kozák vezetőség,

akárcsak száz évvel korábban a ruszin előkelőségek Lengyelországban, beleolvadt a birodalom uralkodó elitjébe. E folyamat 1780-ban érte el tetőpontját. II. Katalin 1783-ban megtiltotta a parasztoknak, hogy elhagyják uruk földjét és ily módon jobbágysorba döntötték őket, 1785-ben pedig a kozák sztársina tagjai az orosz nemességgel egyenlő jogokat és privilégiumokat kaptak.⁵¹

A cár még 1686-ban alárendelte a Hetmanátuson belüli pravoszláv egyházat a moszkvai patriarchátusnak, ami a 18. században kedvezett a kulturális asszimilációnak. Mindemellett az ukrán papok magas tisztségeket töltöttek be az orosz pravoszláv egyházban és elősegítették a fejlett tudomány és az oktatás elterjedését Oroszországban. A kozák Ukrajna művészetében és építészetében a 18. század végéig fellelhető az európai barokk hatása, ami a templomépítésben, a kozák elit arcképeinek szokatlan stílusában követhető nyomon.⁵²

A 19. század elejére a sztársina osztálynak az orosz kultúrába történt beolvadása, valamint az egyszerű kozákoknak a szabad parasztok rendjébe való átkerülése következtében fokozatosan eltűntek a Hetmanátus társadalmi struktúrái. De a Hetmanátusnak a 17. század végi – 18. századi, úgynevezett kozák krónikái által dédelgetett emléke megőrződött a helyi előkelőségek körében és összekötő kapoccsá vált a 19. századi Orosz Birodalomban a kozák állam és az ukrán nemzeti újjászületés között.

Ugyanakkor a 18. század végéig a korábbiakhoz hasonlóan Lengyelországhoz tartozott az ukrán területeknek mintegy a fele. Egészen a 17. század végéig északon Lengyelország és délen az Oszmán Birodalom osztozott Jobbparti Ukrajna földjein. Lengyelország 1699-ben visszaszerezte a régió oszmán részét és a sztyepp határának közelébe csábította a parasztokat, adómentességgel ösztönözve őket. A történelem megismételte önmagát. A 18. század közepére a mágánások jobbágyosítási kísérlete társadalmi elégedetlenség kirobbanásához vezetett, a pravoszlávok lengyelországi üldöztetésére felfigyelt a nemzetközi közvélemény. Az Orosz Birodalom jogot formált a hittestvérek megvédésére, ám 1768-ban, amikor az egész jobb parton kitört a kozákok és a parasztok véres felkelése, Lengyelország mellé állt. Attól tartva, hogy a felkelés átcsap a Hetmanátusra, az orosz hadsereg segített leverni a felkelőket.⁵³

A korábban a Halics-volhíniai Fejedelemséget alkotó nyugat-ukrajnai földeken nem volt kozákság. Hmelnickij hadserege 1649-ben rövid időre elfoglalta ezt a régiót, de a lengyelek hamarosan visszaszerezték. A ruszin előkelőségek és a városlakók a 18. század elejére beolvadtak a lengyel kultúrába, a pravoszláv egyházközségeket átadták az unitus egyháznak, a parasztok pedig jobbágyi függőségbe kerültek a hűbérurakkal

szemben. Akárcsak az egykori Hetmanátusban, csak a parasztok őrizték meg a népi kultúrát és beszélték az ukrán nyelvjárásokat.

A 18. század végén a Kijevi Ruszból eredő két legkisebb lakossági enklávé más országokhoz tartozott. A mongol betörésig a Halics–Volhínia Fejedelemség részét képező Észak-Bukovina Moldáviához került, amely az Oszmán Birodalom vazallusa lett. Kárpátontúl a 11. századtól Magyarország uralma alá tartozott, később pedig a Habsburg Birodalomhoz csatolták, mindazonáltal a vidék lakosságának évszázadokon keresztül sikerült megőriznie keleti szláv identitását.

Nagy vonalakban így néz ki Ukrajna története a 18. század utolsó negyedéig, amikor három korabeli nagyhatalom átszabta Kelet-Európa térképét. A regionális identitásokat és etnikai sajátosságokat figyelmen kívül hagyva más népekre rákényszerítették a politikai legitimitásról, a hatalomról és a magas kultúráról vallott nézeteiket.

A mai ukrán állam bankjegyein Kijevi Rusz-beli fejedelmek és kozák hetmanok arcképet tünteti fel, így módon emlékeztetve államiságának régi hagyományaira. Az egygrivnyásra Vlagyimir fejedelem, a kettesre Bölc Jaroszlav képe került. Bohdan Hmelnickijnek, a kozák állam alapítójának portréja díszíti az ötgrivnyás címletet, a tízgrivnyás az Oroszországgal szakítani akaró Ivan Mazepa hetmant ábrázolja. (A nagyobb értékű címleteken későbbi korokban élt írók és politikusok képei láthatók.) Az ukrán bankjegyek a nemzet hivatalos történelmi genealógiájának anyagi jelképeként bemutatják, hogy a mai állam képes „nemzeti formába önteni” a múltat és magáénak vallja azoknak a fejedelemségeknek és uralkodóknak a történetét, vagyis azokat az eseményeket, amelyek megelőzték a mai „Ukrajna” fogalmának kialakulását. Ukrajna a Kijevi Rusztól veszi kezdetét, amelynek örökségére igényt tartanak az oroszok és a beloruszok is. Hasonló a helyzet, mint Franciaország és Németország esetében, amelyek egyformán megalapozottan nevezik Nagy Károly birodalmát „saját” államuknak. Más népek nem vitatják el az ukránok jogát arra, hogy nemzeti hőseiknek tekintsék a kozák hetmanokat (mindenekelőtt Bohdan Hmelnickijt), viszont az 1654-es szövetséget Oroszországgal a két országban egymással szöges ellentétben álló szempontból értékelik: Oroszországban pozitívan, Ukrajnában meg negatívan. Bárhogyan is legyen, Ukrajnának, a világ egyik legfiatalabb államának a történelme ugyanolyan gazdag, mint a világ bármelyik más országáé.

❖ 2. FEJEZET. BIRODALMI CSINOVNYIKOK ÉS NEMZETTEREMTŐK

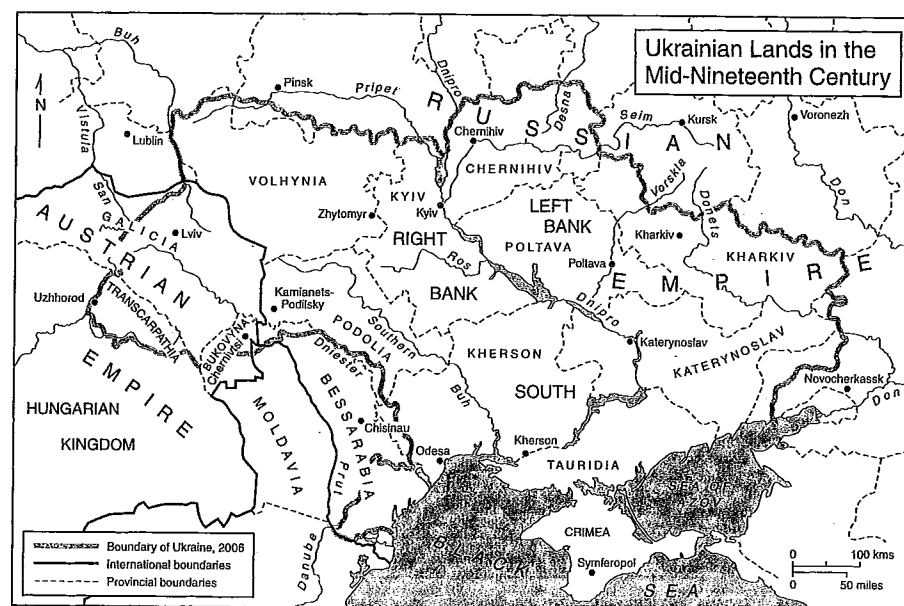
A 18. század végétől a 20. század elejéig két birodalom osztozott a mai Ukrajna földjein. Az osztrák–orosz határtól nyugatra élő ukránok Habsburg-, keleti testvéreik pedig Romanov-alattvalók voltak. Mindkét birodalom nagy, soknemzetiségű államként létezett, amelyeket nem a modern ideológiák tartottak egyben, hanem az uralkodó dinasztiával szembeni hagyományos lojalitás. Ugyanakkor lényegesen különböztek egymástól: a 19. századi Oroszország továbbra is abszolút monarchia maradt, viszont a Habsburg-alattvalók a század második felétől részt vehettek a politikai életben és fejleszthették a polgári társadalmat. Nem meglepő, hogy az ukránok ebben a két államban nagyon eltérő politikai és kulturális tapasztalatot szereztek, ami meg is nyilvánult a 20. század elején: amíg nyugaton sikeresen zajlott a nemzeti mozgósítás, addig keleten továbbra is meglehetősen bizonytalan maradt a helyzet.

A 19. századot gyakran nevezték a nacionalizmus korának. Az amerikai és a francia forradalom megvetette a politikai legitimitás időszakának a kezdetét: az államot, az egyeduralkodót és a nemesi rendet többé nem ismerték el a hatalom feltétel nélküli hordozójának. A forradalmárok és a német romantikusok új eszméket hirdettek: a nép mint az államhatalom forrása, törvény előtti egyenlőség, a nemzet szuverenitása. Ez az ideológia váratlan eredményekhez vezetett Kelet-Európában. Amíg a kontinens nyugati részében határokkal elválasztott nemzetállamok helyezkedtek el, addig keleten a soknemzetiségű birodalmak – orosz, osztrák és oszmán (török) – voltak túlsúlyban. A népszuverenitás gondolata megerősítette és cselekvésre ösztönözte az államisággal nem rendelkező nemzetek vezetőit. Ebben a korban jött létre a nemzet modern koncepciója. A német romantikus filozófusok nyomdokain járó kelet-európai entellektüelek magukévá tették a nemzetnek mint az egységes nyelvvel és kultúrával bíró emberek közösségének a nézetét. A tudósok a nemzeti újjászületés három szakaszát különböztetik meg Kelet-Európában. Kezdetben tisztán tudományos szempontból érdeklődtek a maguk történelme és kultúrája iránt: történelmi és népköltészeti kutatások indultak, az entellektüelek megpróbálták meghatározni népük nemzeti sajátosságait. A következő, kulturális szakaszt a nemzeti nyelvű magas kultúra és oktatás élénk fejlődése jellemezte. Az utolsó a politikai szakasz: ekkor ment végbe a tömeges mozgósítás a nemzet nevében.⁵⁴

Az ukrán nemzeti újjászületés története teljes egészében megfelel ennek az általános modellnek, ugyanakkor óva int a teleológiai sablonokba vetett vak hittől. A tudományos, kulturális és politikai fázisok az erőteljes külső befolyások – például a birodalmi hatóságok részéről megnyilvánuló üldözés vagy a nemzetközi helyzet – hatására kereszttezhetik egymást, ellenkező irányban zajlódhatnak vagy akár teljesen hiányozhatnak is. Az európai háborúk és a széthulló birodalmak bármilyen sablont képesek romba dönteni. Az ukrán nemzeti újjászületés sikere nem volt előre eldöntött dolog, és azoknak a társadalmi és kulturális tényezőknek a bonyolult kombinációjától függött, amelyek eltértek egymástól a Habsburgok és a Romanovok birodalmában.

❖ KÉT BIRODALOM KÖZÖTT

1772-ben, 1793-ban és 1795-ben Ausztria, Poroszország és Oroszország felosztotta Lengyelországot. Három felszálló ágba lévő európai állam letörölte Európa térképéről a belsőleg instabil lengyel államot a választott királyával, gyenge központi apparátusával és befolyásos nemességével. Lengyelország ukrán földjei Ausztriához és Oroszországhoz kerültek. Az 1772-es első felosztást követően Ausztriának jutott Galícia, 1793–1795-

Az ukrán földek a 19. sz. derekán

ben pedig az Orosz Birodalom megkapta Rzeczpospolita egykori kijevi, podóliai és volhíniai vajdaságát. Ezek a Dnyeper jobb partján elterülő földek a Hmelnickij-felkelés után a lengyel uralom alatt maradtak, és hagyományosan a Pravoberezsje (jobb parti rész) nevet viselték.

Nagyjából akkoriban, amikor a három európai nagyhatalom felosztotta egymás között az egykori lengyel területeket, a hanyatlófélben lévő Oszmán Birodalom kénytelen volt átengedni egy sor európai birtokát. 1774-ben a Habsburgok elcsatolták Bukovinát, ezt a Galiciától délre fekvő, korábban a Moldvai Fejedelemséghez tartozó és Törökország protektorátusa alatt álló hegyvidéki területet. Bukovina északi részében az ukrán lakosság volt többségben. Az orosz hadsereg még ugyanebben az évben vereséget mért a törökökre, és megfosztotta a szultánt egy másik jelentős európai török birtok, a Krími Kánság feletti hatalmától. Az Orosz Birodalom 1783-ban hivatalosan magához csatolta a Krím-félszigetet, és a krími tatárok tömegesen menekültek Törökországba. Ausztria gazdasági szempontból másodrangú szerzeményeitől eltérően a Krím és a Fekete-tenger északi partvidékének meghódítása Oroszország által délen megnyitotta az utat a tengeri kereskedelem számára. Ezenkívül, a Krími Kánság megszűnésével a parasztok számára lehetővé vált Dél-Ukrajna mérhetetlen sztyeppjeinek a meghódítása.

Oroszország és Ausztria birodalmi kormányai megváltoztatták az ukrán földek közigazgatási felosztását, ám mind a kortársak, mind a későbbi korok tudósai a hagyományos megnevezéseket viselő és egyedülálló arculattal rendelkező történelmi régiókban gondolkodtak.⁵⁵ A 19. század elejének utazója Oroszországból nyugat felé indulva először Balparti Ukrajnán (az egykori hetmanátus területén) haladt keresztül, ahol 1830-tól kezdődően Csernyigov, Poltava és Harkov kormányzóság terült el. A helyi elit a kozákság jómódú felső rétegének utódaiból állt, és a kozák Ukrajna emlékét még a 19. században is őrizték. Ám másfél évszázadnyi orosz uralom után az itteni nemesség zöme beleolvadt az orosz kultúrába. Ezenkívül Balparti Ukrajnában, főleg a nagy városokban, sok etnikai orosz élt.

Miután az utazó átkelt a Dnyeperen, a folyó magas jobb partján fekvő Kijevben találta magát. A város templomainak aranykupolái több verszta távolságból látszóttak. Kijev még Hmelnickij kora óta Oroszország fennhatósága alá tartozott, de a Dnyeperen túli földeket, az úgynevezett Jobbpartot, ezenbélül a Kijevi, a Podóliai és a Volhíniai Kormányzóságot csak nemrég kebeleztek be Lengyelországtól. Itt továbbra is a lengyel nemesség maradt az uralkodó társadalmi réteg, és a városokban is a lengyel kultúra dominált. A jobb parti részben, főleg a városokban és a kisvárosokban, stetleken, nagyszámú zsidó népesség lakott. A 18. században

ebben a régióban széleskörűen elterjedt a judaizmus vallási-misztikus áramlata, a haszidizmus. Az oroszországi hivatalnokok nem akarták, hogy a birodalom új zsidó alattvalói a volt lengyel területekről áttelepüljenek magába Oroszországba, és a nyugati kormányzóságokban a zsidók lakhatási területét úgynevezett letelepedési övezettel korlátozták, amelyhez az ukrainai, belorussziai és Litvániai kis városok tartoztak. Amíg a XVIII. végén Jobbparti Ukrajnában mintegy 110 000 fő volt a zsidók száma, addig 1880-ra elérte az egymillió főt.⁵⁶

Utazónk a Fekete-tenger felé fordulva az Orosz Birodalom ukrán földjeinek déli részére ért, amely történelmileg egységes régióként jött létre; Jekatyerinoszlav, Herszon és Tauria Kormányzóság tartozott hozzá. A 18. század végéig itt vad sztyep húzódott, ahol a kozákok és a tatárok ütköztek meg egymással, de II. Katalin és utódai számtalan telepest csábítottak ide, akiknek földet és adómentességet adományoztak. Voltak közöttük oroszok és ukrán parasztok, görögök, olaszok, románok és németek (az utóbbiak között nagyszámú mennonitával). Az 1794-ben egy orosz szolgálatban álló francia kormányzó által, olasz és görög telepesek közreműködésével alapított Ogyessza kikötőváros néhány évtized alatt fő kereskedelmi központtá és az egyik legnagyobb ukrán várossá változott, amelynek utcáin több tíz nyelvet lehetett hallani.⁵⁷

Miután az utazó visszatért Jobbparti Ukrajnába és átkelt a Zbrucs folyón, Galícián keresztül megérkezett az Osztrák Birodalomba. E régió keleti részében az ukránok, a nyugatiban pedig a lengyelek voltak többségben. Ugyanakkor a magukat továbbra is ruszinoknak nevező ukrán parasztok számbeli fölénye egyáltalán nem befolyásolta azt, hogy itt továbbra is a lengyel nemesség maradt az egyetlen politikai osztály. A slachta csaknem teljes egészében lengyelekből állt, a hivatalnokok főleg németek voltak, a kereskedelemben pedig a zsidók vitték a prímet. A tartomány akkortájt Lemberg vagy Lwów néven emlegetett fővárosában az ukránok kisebbségben voltak.⁵⁸ Az Orosz Birodalomtól eltérően, ahol az etnikai ukránok túlnyomó többsége a pravoszláv hitet vallotta, az újonnan elcsatolt földeken pedig a birodalmi hatóságok idővel felszámolták az unitus egyházat, Kelet-Galícia helyi lakossága megőrizte hűségét az unitus vagy görög katolikus egyház iránt. Az ukránok számára a lengyel kultúrába való beolvadás viszonylag könnyen ment, a fő akadályt a vallás jelentette, mivel a lengyelek a római katolikus egyházhoz tartoztak.

Egy kisebb dél felé tett kitérő utazónkat egy másik osztrák tartományba, Bukovinába vitte volna, ahol sok ukrán lakott. Korábban Bukovina az egyik román fejedelemség, Moldova részét képezte, amely jóval nagyobb volt a mai Moldovánál, és nagyjából két egyenlő részre oszlott:

északon az etnikai ukránok, délen a románok voltak többségben. Mivel Moldovában a pravoszláv vallás terjedt el, ezért az unitus egyház ide nem hatolt be; a bukovinai ukránok pravoszlávok voltak. Ily módon Bukovinában a vallás nem volt a nemzettudat része: a román uralkodó osztály és az ukránok egy egyházhoz tartoztak. Itt a nyelv szolgált a különbözőség mércéjeként: a román nem szláv nyelv, és az orosz vagy a lengyeltől eltérően nem értették az egyszerű ukránok.

Ha a 19. század elején fel szeretnénk volna keresni az Osztrák Birodalomnak a most az Ukrajnához tartozó utolsó régióját, akkor keskeny hegyi ösvényeken lóháton kellett volna haladnunk.⁵⁹ Egyébként a Kárpátokat Galícia vagy Bukovina felől átszelő kitaró utast bőven kárpótolták volna a huculok hegyi életének festői képei. E népcsoport a 11. századtól megőrizte nyelvét és hagyományait a magyar királyok uralkodása alatt. A 17. század végén a Habsburg Birodalom kötelékébe került katolikus Magyarország a Kárpátontúlon támogatta az unitus egyház megerősödését. A magyar uralkodó osztályok által kizsákmányolt helyi keleti szláv lakosságot hegyvonulat választotta el a többi ukrán földtől, és itt később alakult ki a nemzeti öntudat, mint más ukrán földeken. Az e terület megnevezésére ma használatos Kárpátontúl szó is viszonylag új keletű. Eredetét a mai nacionalistáknak köszönheti, mivel ez a vidék csak Kijevből vagy Lvovból, az ukrán nemzeti mozgalom központjaiból nézve helyezkedik el a Kárpátokon túl. A hegyek másik oldalán élő lakosság inkább Podkarpatszka Rusznak nevezte a maga régióját.⁶⁰

Az egyik 19. század eleji ukrán megyéből a másikba tartó utazó vélhetőleg franciául (a kor elterjedt nemzetközi nyelven) beszélgetett volna az oroszországi és az ausztriai hivatalnokokkal és persze észrevette volna a szoros hasonlóságot a két soknemzetiségű birodalom között. Mindkét állam azzal volt elfoglalva, hogy megszilárdítsa hatalmát az újonnan hozzácsatolt területeken. A felvilágosodásnak a helyes kormányzásról vallott racionális eszméi mindkét oldalon elősegítették a közigazgatási reformok végrehajtását, az oktatás fejlesztését és az államapparátus növekedését. A birodalmi hivatalnokok mindjobban támaszkodtak az új földeken élő emberek nyilvántartásának, kategorizálásának és igazgatásának modern módszereire. A „felvilágosult uralkodók” egyes reformjainak kedvező következményei voltak az alattvalókra nézve.

A Habsburg Birodalomban Mária Terézia (1745–1780) és II. József (1780–1790) korlátozták az úrbér napjainak a számát, és bizonyos jogokat biztosítottak a jobbágyoknak. Az 1775–1781-es oktatási reform során bevezették a kötelező elemi oktatást, ezenkívül jelentősen emelkedett azoknak az egyházközségi iskoláknak a száma, amelyekben a helyi nyelv-

ven folyt az oktatás. Mindkét uralkodó vallási toleranciáról tett tanúságot: az új területeken az egyházak ugyanolyan jogokat kaptak, mint a birodalomban domináns szerepet játszó római katolikus egyház. Ez a döntés különösen hasznos volt az unitus egyház számára, amelyet 1774-ben átneveztek görög katolikus egyháznak, ahol a „görög” szó a bizánci szertartásra utal. Az unitus papok állami fizetést kezdtek kapni. 1807-ben a hatóságok Lvovban, Galícia fővárosában, támogatták a metropolitaszék visszaállítását. A görög katolikus papság oktatási színvonalának emelése érdekében az osztrák kormány Bécsben szemináriumot alapított (1775), amelyet később kibővítettek és áthelyeztek Lvovba (1784). 1784-ben megnyílt a Lvovi egyetem. Az első húsz év során „ruszin kollégium” (Studium Ruthenum) működött mellette. Itt olyan ukrán diákok tanultak, akik egyelőre még nem értették a latin és a német nyelvű előadásokat.⁶¹

II. József utódai, II. Leopold (1790–1792) és I. Ferenc (1793–1835), egyes reformjait eltörölték, de sok újítástól már nem tudtak visszakozni. Am a nemzetiségi politikában fontos változások történtek. A Habsburg Birodalom a nemzetiségek sokaságát magában foglaló tarka mozaikkép volt. Ezek a nemzetiségek még jóval később is képtelenek lettek volna feloldódni az osztrák uralkodó elit német kultúrájában, mivel az osztrákok a lakosságnak csak a kisebb hányadát képezték. (A valóságban a birodalmi hivatalnokok a modern nemzeteszme és a tömegpolitika megjelenéséig aligha foglalkoztak volna a nemzetiségek beolvasztásával, legnagyobb gondjuk a dinasztiaival szembeni lojalitás biztosítása volt.) Míg II. József a központosított hatalmi apparátus érdekében korlátozta a helyi elit hatalmát, addig utódai előszeretettel működtek együtt az uralkodó osztályokkal a különböző tartományokban. Így például Galíciában, a parasztok és a papság nagyfokú elégedetlensége ellenére a hatóságok megtalálták a közös nyelvet a lengyel előkelőségekkel.

II. Katalin orosz cárnő (1762–1796) kortársától, II. Józseftől eltérő módon értelmezte a Felvilágosodás eszméit. 1783-ban, amikor II. József Ausztriában éppen könnyíteni igyekezett a parasztok helyzetén, Katalin bevezette a jobbágyrendszert Balparti Ukrajnában és a Hetmanátus egykori földjein. Az orosz cárnő az osztrák hatóságokhoz hasonlóan elősegítette az oktatás fejlődését, gondoskodott a papokról, ám lépései csak az ukrán földek további bekebelezéséhez vezettek, ahol kizárólag oroszul tanítottak, az ukrán pravoszláv papság pedig réges-régen az orosz pravoszláv egyház részévé vált. (A Lengyelországtól a 18. század végén bekebelezett területeken még működött az unitus egyház, ám II. Katalin megkezdte az unitusok áttérítését a pravoszláv hitre.)

A felsőfokú oktatás aktívan fejlődött egy másik „felvilágosodott” uralkodó, I. Sándor (1801–1825) idejében. 1805-ben a helyi nemesség kezdeményezésére Harkovban, Ukrajna oroszországi földjén, megalapították az első egyetemet. Sándor utóda, I. Miklós (1825–1855) konzervatív nézeteket vallott; 1834-ben megalapította a kijevi egyetemet, amelynek az orosz kultúra támaszává kellett válnia Jobbparti Ukrajnában. E régió kultúrája eddig lengyel befolyás alatt állt. Mindazonáltal az oroszországi hivatalnokok hozzáállása lényegesen különbözött az osztrák hatóságok álláspontjától. Az előbbiek úgy vélték, hogy a ruszin parasztok anyanyelvükön jobban megértik a cári ukázokat és az egyházi prédikációkat, mint németül. Az oroszországi miniszterek, akik közül sokan asszimilálódott kozák családokból származtak, az ukránokat „az orosz nép kisorosz ágának”, az ukrán nyelvet pedig csupán az orosz nyelv dialektusának tekintették. Ilyen feltételek mellett az oktatás az ukránok számára egyet jelentett az orosz kultúrába való beolvadással.

Mindez arról tanúskodik, hogy Oroszországban a nemzetiségi problémák teljesen más jelleget viseltek, mint Ausztriában. Az osztrákok jelentéktelen kisebbséget képeztek a saját birodalmukban, viszont Oroszországban az oroszok csaknem a felét tették ki a lakosságnak. A 19. század közepéig az orosz kormány nem fordított komoly figyelmet a kisebbségek beolvasztására: a hivatalnokok beérték a dinasztia, a keleti szlávok esetében pedig a pravoszláv egyház iránti lojalitással. Ám ez nem azt jelentette, hogy a birodalmi bürokrácia külön etnikai csoportoknak ismerte el az ukránokat és a beloruszokat. Éppen ellenkezőleg, az orosz nép részének tekintették őket. Ily módon a Romanovok birodalmában többségbe kerültek az oroszok.⁶² Az állam csaknem az egész 19. század folyamán figyelmen kívül hagyta a nemzeti eltéréseket, aminek az ukránok szempontjából volt mind kedvező, mind kedvezőtlen következménye is. A névadó nemzethez való besorolás esetén bármelyik „kisorosz” hivatalnok jó karriert csinálhatott.⁶³ Ám az ukránok egységes csoportként nem fejleszthették kultúrájukat, nem adhattak ki ukrán nyelven könyveket vagy nem hozhattak létre ukrán szervezeteket.

❖ KISOROSZOKBÓL UKRÁNOK

Az Orosz Birodalomban az ukránság újjászületése a bal parti részen kezdődött, ami nem kizárólag az itt megőrződött kozák hagyományokkal magyarázható. A 19. század elején csaknem az egész, kozák sztársinai rétegből származó, helyi elit beleolvadt az orosz kultúrába (a jobb parti

részen ugyanez a folyamat volt megfigyelhető két évszázaddal korábban, amikor a ruszin slachta átvette a lengyel kultúrát). A helyi lakosság egy része még visszasírta az őseik által igazgatott hetmani állam hajdani jogait és szabadságait. Ám ezeknek az embereknek a múlt iránti érdeklődése olyasfajta érzés volt, mint a régiséggyűjtőké; az általunk „nemzeti újjászületésnek” nevezett folyamat beindulásához meg kellett születnie a nemzet gondolatának. Az ukrán értelmiség lett az az új társadalmi csoport, amely a régi kozák szabadságok helyett első ízben fordult a kortárs ukrán parasztság nemzeti sajátosságai felé.⁶⁴

A fejlődő államnak hivatalnokokra és tanítókra volt szüksége, ami a 18. század végén a kollégiumok és egyetemek számának a növekedéséhez vezetett. Ám hamarosan kiderült, hogy ezek végzősei hajlamosak a szabadgondolkodásra. Az értelmiség – a többi között, a trón iránti lojalitásra támaszkodó soknemzetiségű birodalmak megszilárdult társadalmi hierarchiájának ellensúlyozásaként – kidolgozta a nemzetiségnek mint az egységes nyelvre és kultúrára épülő egalitárius közösségnek a koncepcióját. Az ukrán értelmiségnek különösen tetszettek Johann Gottfried Herder német romantikus filozófus eszméi, aki a *Levelek a humanitás előmozdítására* (1793–1797) című értekezésében a nemzet alapjaként dicsőítette a népi paraszti kultúrát. Herder igen kedvezően vélekedett Ukrajnáról, „új Görögországnak” nevezte, és soha nem látott jövőbeni felvirágzást jövendőlt neki.

Az értelmiségnek az egyszerű nép, a népnyelv és a hagyományok iránti érdeklődése eredményezte az ukrán újjászületés első, „akadémiai” szakaszának, a hagyománygyűjtés szakaszának a beköszöntését. Egyébként ezek az úttörő munkát végző személyek aligha törték a fejüket valamilyen konkrét nemzeti programon, az esetek többségében a saját társadalmi csoportjuk érdekeinek a megvédése vagy egyszerűen a néprajzi érdeklődés ösztökelte őket. A 19. század elején az ukrán történelemmel foglalkozó új művek jelentek meg (orosz nyelven), ami azokkal a korabeli vitákkal függött össze, hogy a volt kozák sztársinai réteg tagjai közül ki tarthat igényt az orosz nemesi címre. Az 1800-as években megírták a nagyon népszerű *A ruszok története* című könyvet, amely kéziratos formában terjedt; a szerző dicsőítette a kozákokat és az önkormányzás mellett szállt síkra. Dmitrij Bantis-Kamenszkij más álláspontot képviselt: négykötetes *Kis-Oroszország története* (1822) című művében a kisoroszoikat, a történelmükhöz hasonló dicsőségtől övezve, az orosz nép részeként és a trón hű szolgálaként írta le. Bantis-Kamenszkij szövege megfelelt a nemesi címre áhítozó kozákok érdekeinek, és ugyanakkor ínyére volt a birodalmi hivatalnokoknak is.⁶⁵

A korabeli ukrán nyelven írott első irodalmi alkotások szerzői nem tűzték komoly feladatként maguk elé a nemzeti öntudat fejlesztését. Kezdetben a köznépi nyelven született szövegeknek az volt a célja, hogy az estélyeken a „bárdolatlan” paraszti beszéd és az „emelkedett” irodalmi forma közötti különbséggel mulattassák a vendégeket. (A hallgatóság szokásos olvasmányai közé tartoztak a régi egyházi szláv könyvek és az orosz nyelven íródott kortárs komoly irodalom). Így jelent meg Ivan Kotljarevskij *Aeneise* (1798), az első modern ukrán nyelven írott mű, Vergilius klasszikus alkotásának kitűnő paródiája. A költemény cselekménye Ukrajnában játszódik, az ókori római hősök úgy öltözködnek és beszélnek, mint az ukrán kozákok. A helyzet megváltozott, amikor az irodalomban beköszöntött a romantizmus, amely mintegy a felvilágosodás racionalizmusára adott válaszként, dicsőítette a természetes közvetlenséget, a spontaneitást és a felfokozott életérzést. Sok országban a romantikusok természet iránti érdeklődése átment a nemzeti jelleget magán viselő paraszti életben való gyönyörködésbe.⁶⁶ Az ukrán romantikus írók és a folklórkutatók a Harkovi Egyetem körül tömörültek. Az itt létrejött kör két írója közötti fogadás eredményeként megjelent az első komoly, modern ukrán nyelven írott alkotás, Grigorij Kvitka-Osznovjanenko *Kis-orosz elbeszélések* című műve, amelynek be kellett bizonyítania, hogy a magasztos érzéseket a parasztok nyelvén is ki lehet fejezni.⁶⁷

Harkovban jelent meg Alekszej Pavlovskijtől a „kisorosz” nyelvjárás első grammatikája (1818), Nyikolaj Cereteljev fejedelem kiadta a *Régi kisorosz dalok gyűjtésének tapasztalata* című művet. Mihail Makszimovics professzor fáradozásainak köszönhetően 1820–1830-ban a filológia és a folklorisztikai kutatások magasabb szintre emelkedtek. Makszimovics az ukrán és az orosz népdalok összehasonlító elemzésére támaszkodva bebizonyította, hogy az ukránok és az oroszok bár rokon népek, mégis különbözőek. Az elsők egyikeként kezdte használni az „ukránok” terminust a „kisoroszok” megnevezés helyett, amely feltételezte az utóbbiaknak a nagy orosz néphez való tartozását. Makszimovics első népdalgyűjteménye a *Kisorosz dalok* címet viselte, a két következő *Ukrán népdalok* (1827) és *Ukrán dalok gyűjteménye* (1849) címen jelent meg.

Bármennyire is paradoxonnak tűnik, a birodalom kormányzata kezdetben támogatta a nemzeti újjászületést. Szentpétervárott aggodtak amiatt, hogy Jobbparti Ukrajnában továbbra is a szeparatista beállítottságú lengyel nemesség játssza a főszerepet és a lengyel magas kultúra dominál, ezért igyekeztek megtalálni a régió „orosz” vagy legalább kisorosz gyökereire a bizonyítékot. Az 1830–1831-ben Varsóban kirobbant lengyel felkelés idővel átterjedt Jobbparti Ukrajna egész területére, ami

csak fokozta az aggodalmakat. A lengyeleknek nem sikerült a maguk oldalára állítani a parasztokat és az az orosz hadsereg gyorsan elfojtotta a felkelést. Ezután jöttek az orosz kormány komoly intézkedései, súlyos megtorlásoknak esett áldozatul a Jobbparti Ukrajna lengyel nemessége is: a következő húsz évben mintegy 340 000 személyt fosztottak meg a nemesi címétől.⁶⁹ Ezenkívül a kormány komoly erőfeszítéseket tett a magas orosz kultúrát terjesztve a lengyel helyett. A régióban, ahol a művelt emberek többsége lengyelül beszélt, 1834-ben megalapították a kijevi egyetemet, amelynek az oroszországi tudomány és kultúra támaszává kellett volna válnia. A birodalmi hivatalnokoknak a lengyel befolyás elleni harchoz az ukrán földeken sikerült megnyerniük egyes ukrán hazafiakat, egyebek mellett a kijevi egyetem első rektorává lett, már említett Makszimovics támogatását. 1843-ban Kijevben létrehozták a régi okiratokat elemző ideiglenes bizottságot, amely később átalakult Kijevi Archeográfiai Bizottsággá. A Jobbparti Ukrajnában kialakult lengyel befolyás ellensúlyozásaként megalakított bizottság több kötetes művei megvetették az ukrán történelemtudomány alapjait.

Az 1840-es években véget ért az ukrán újjászületés első, „tudományos” szakasza, központja pedig Kijevbe helyeződött át. Az ukrán hazafiak nem érték be a kultúra területén kifejtett tevékenységgel, és a politika felé fordultak. 1845-ben fiatal ukrán értelmiségiek egy csoportja Kijevben megalapította a Cirill és Metód Testvériséget. Az illegális kör tagjai a jobbágyrendszer eltörlése és a szláv népek szabad föderációjának megteremtése mellett szálltak síkra. A kultúrától a politikához történt hirtelen átmenet teljesen törvényszerű volt a despota Oroszországban, ahol a kormány amúgy sem engedte volna a független ukrán kultúra fejlődését. Ugyanakkor a társaság tagjai nem jutottak tovább a viharos politikai vitáknál és programdokumentumok írásánál. A cári hatóságok 1847-ben még azt megelőzően leleplezték a kört, hogy komoly propagandát fejtett volna ki, tagjait száműzésre és börtönbüntetésre ítélték.

A társaság programját a mérsékelt politikai nézeteket valló fiatal romantikus író és történész, Nyikolaj Kosztomarov készítette el, aki rövid ideig tartó száműzetést kapott, ezt követően tovább folytathatta karrierjét. Az a meggyőződése, hogy a kisoroszkok történelmileg egy különálló nemzet, nem gátolta meg abban, hogy a későbbiekben betöltse a pétervári egyetem orosz történelem tanszéke vezetőjének tekintélyes tisztségét.⁷⁰ Jóval szigorúbb büntetés várt a radikális beállítottságú Tarasz Sevczenko költőre (1814–1861), aki nemcsak külön nemzetnek tekintette az ukránokat, hanem kiállt a függetlenségükért is.

Sevczenko Cserkasszi vidékén született Morinci községben egy nem nagyon tehető családban. Az árva jobbágygyereket elküldték festészetet tanulni, később kiváltották a jobbágysorból, és Sevczenko elvégezhetette a Cári Művészeti Akadémiát. *Kobzos* című első verseskötete (1840) meghozta számára a hírnevet. A népdalok, a népies közbeszéd és a régi szerzők irodalmi nyelve elemeinek felhasználásával Sevczenko megteremtette az alapjait a modern, élő ukrán nyelvnek, amelyet egyaránt megértenek az entellektüelek és a parasztok. A korábbi ukrán gondolkodóktól eltérően, akik a kisoroszkokat megkülönböztető jegyeket csak az orosz identitás regionális változatának tekintették, Sevczenko az ukránokat a lengyelek, majd pedig az oroszok által rabságba döntött független népnek ábrázolta. I. Miklós cár tíz év, Közép-Ázsiában letöltendő sorkatonai szolgálatra ítélte (ami egyet jelentett a kényszermunkával), megtiltotta neki az írást és a rajzolást. A költőt elsősorban uralkodóellenes alkotásai miatt büntették meg, és csak másodsorban a Cirill és Metód Testvériségben való részvétele miatt.

Az új cár által 1857-ben adományozott kegyelem után Sevczenkónak nem engedték meg, hogy Ukrajnában éljen, de hazafias versei és a nemzeti ügyért elszenvedett mártírsága hőssé emelte a költőt a fiatal nemzedék szemében. Az egyszerű paraszti sorból származó, a nemzeti elnyomás és a társadalmi igazságtalanság ellen küzdő szenvedélyes harcos, a zseniális író Sevczenko az új Ukrajna jelképévé vált. Sok ukrán értelmiségi az ukrán nép „atyjának” nevezte. Az 1861-ben Pétervárott bekövetkezett halála után Tarasz Sevczenko ikonikus alakká vált, hamvait ünnepélyes külsőségek mellett szállították át Ukrajnába.⁷¹

A Cirill és Metód Testvériséggel szembeni megtorlások elhallgattatták az ukrán hazafiakat. Oroszországnak a krími háborúban (1853–1855) elszenvedett vereségét és az új cár, II. Sándor (1855–1881) reformjait követően politikai liberalizáció következett. Az ukrán nemzeti mozgalom résztvevői tovább folytatták kulturális tevékenységüket. Az ukrán értelmiségieknek elméletileg nyerniük kellett volna a jobbágyrendszer 1861-es eltörlése révén, hiszen a felszabadított parasztok nagy csoportja melléjük állt. A valóságban azonban a választott hatalom és a politikai szabadságok hiánya, a mindenütt jelen lévő titkosrendőrség és a cenzúrának a kulturális életben való „ártalmatlan” részvétere korlátozta az értelmiség tevékenységét.

1850 végén Kijevben Jobbparti Ukrajna lengyel nemesi sarjainak egy csoportja Vlagyimir Antonovics vezetésével úgy döntött, hogy „visszatér” ukrán gyökereihez, amelyektől egy évszázaddal korábban eltávolodtak az őseik. A parasztokért rajongó lelkes fiatalok (chlopomanok)

Tarasz Sevcsenko

azzal sokkolták a társadalom felsőbb rétegeit, hogy parasztviséletet öltöttek magukra és ukránul beszéltek. Tevékenységük legfontosabb eredményét képezte az 1861-ben létrehozott illegális szervezet, a *gromada* (közösség), amely feladatul tűzte maga elé az ukrán kultúra fejlesztését és a tömegek felvilágosítását. A kijevi *gromada* tagjainak létszáma meghaladta a 200 főt. A fiatal értelmiségiek és diákok vasárnapi iskolákat szerveztek a parasztoknak, színdarabokat rendeztek, ukrán témájú könyveket jelentettek meg.⁷² A hazafiak más nagy városokban is megalakították a maguk *gromad*ait és elkötelezettségüket minden iránt, ami ukrán, úgy fejezték ki, hogy hímzett paraszttinget öltöttek. Ez a hagyomány ma is él Ukrajnában és az ukrán diaszpóra körében. Az ukránok érdekeit védő személyek, köztük Sevcsenko és Kosztomarov, *gromad*át alakítottak a fővárosban, Pétervárott, és megkezdték a havonta megjelenő rangos *Osznova* (1861–1862) kiadását, amelyben az ukrán témának szentelt irodalmi művek és elméleti cikkek jelentek meg. Ezenkívül Sevcsenko ábécéskönyvet írt és adott ki a vasárnapi iskolák számára.

A birodalmi hatóságok aggodalommal figyelték az ukranofil mozgalom kibontakozását. A cári közigazgatási apparátust éberségre intette a vasárnapi iskolákban folytatott propaganda: 1862-ben 67 ilyen iskola volt, amelyeket már több ezer hallgató látogatott. Magukat az ukrán értelmiségieket az aggasztotta, hogy Pétervárott, teljesen megalapozatlanul, a Jobbparti Ukrajnában élő lengyel szeparatisták szövetségeseinek, sőt ügynökeinek tartották őket. Valójában a *gromad*áknak semmi közük nem volt az 1863. évi lengyel felkeléshez, amely a korábbi megmozdulásokhoz hasonlóan áterjedt a Jobbparti Ukrajnára, de az orosz hadsereg leverte. Az ukrán parasztok nem vettek részt a felkelésben. Mindazonáltal az azt követő megtorlások elérték az ukrán értelmiséget is. Pjotr Valujev belügyminiszter 1863-ban a cenzori bizottságokba Valujev-körlevél néven ismertté vált titkos levelet küldött, amelyben megtiltotta az oktatási és vallási jellegű könyvek kiadását ukrán nyelven (a tiltás a szépirodalmi művekre nem vonatkozott).⁷³ Az ukrán aktivistákat a birodalom távoli vidékeire száműzték, a vasárnapi iskolákat bezárták, a *gromad*ákat pedig feloszlatták. Egy évvel korábban megszűnt az *Osznova* című folyóirat, ami nem annyira a megtorlásoknak tudható be, mint inkább annak, hogy igen elenyésző volt az ukrán újjászületésben részt vevő társadalmi réteg: az előfizetők száma az 1861. évi 1400 főről egy év alatt kilencszázra csökkent.⁷⁴

Az ukrán nemzeti mozgalomnak csaknem tíz évre volt szüksége ahhoz, hogy visszanyerje korábbi erejét. Az 1870-es években felújította tevékenységét a kijevi *gromada*, amelyet továbbra is az ekkor már a kijevi egyetem orosz történelem professzoraként dolgozó Antonovics és az értelmiségi,

kozmpolita és szocialista, az Európát a szabad népek szövetségévé történő átalakításáról álmodozó Mihail Dragomanov vezetett.

A gromadák más városokban is újjászülettek. Ám tevékenységük, akárcsak korábban, kulturális és tudományos tevékenységre korlátozódott.⁷⁵ Nagy segítséget jelentett, hogy az ukranofilek befolyás szerezttek a Cári Földrajzi Társaság 1873-ban létrehozott kijevi részlegében (ez megkönnyítette a népköltészeti és néprajzi kutatómunkát), valamint az időnként ukránbarát cikkeket is publikáló *Kijevszkij tyelegraf* című orosz nyelvű újság szerkesztőségében. A gromadák anyagot gyűjtöttek az ukrán nyelv szótára számára, amatőr színdarabokat vittek színre, irodalmi előadásokat tartottak. Emellett felvették a kapcsolatot Ausztria–Magyarország ukránjaival, könyvcserét folytattak.

Az ilyesfajta kapcsolatok ápolása miatt részben ezért kezdte a birodalmi kormány újra üldözni az ukranofileket. A Földrajzi Társaság egyik korábbi elkötelezett híve meggyőzte II. Sándort arról, hogy az ukrán mozgalom az osztrákok ármánykodása Oroszország ellen. Ezt követően a cár aláírta az úgynevezett emsi rendeletet (a cár ekkortájt Ems német fürdőhelyen tartózkodott). Ez a rendelet teljes mértékben megtiltotta bárminemű könyv kiadását és behozatalát külföldről ukrán nyelven, valamint ukrán nyelvű színdarabok előadását. A Földrajzi Társaság kijevi részlegét és a *Kijevszkij tyelegraf* című újságot bezárták, az ukrán aktivistákat tucatszám bocsátották el az oktatási intézményekből és az időszaki kiadványoktól, sokukat száműzték Ukrajnából.⁷⁶

Az emsi rendelet eltemette a politikán kívüli ukranofil kulturális tevékenység eszméjét. A még Oroszországban maradtaknak ismét visszavonulót kellett fújniuk. Antonovics professzornak sikerült megőriznie a tanzékét. Történelmi kutatásait a birodalmi csinovnyikok a lengyelek elleni harc fontos eszközének tekintették, így tovább nevelte az ukrán történeteszek jövőbeni nemzedékeit. Dragomanov elveszítette tanári állását a kijevi egyetemen és kivándorolt Svájcba, ahol 1876–1882-ben kiadta a *Gromada* című ukrán politikai folyóiratot. Egyébként a kiadvány kérészéletűnek bizonyult: Dragomanov mind radikálisabb szocialista nézetei eltaszították tőle a kijevi híveit, akik nem támogatták tovább anyagilag a folyóiratot. Az ukrán problémát Dragomanov egyszerre tekintette társadalmi és nemzeti problémának, mivel a nemzeti elnyomás alatt élő ukránok zömét orosz és lengyel földesurak által kizsákmányolt parasztok képezték. Ezért úgy vélte, hogy népét minden bajtól a szocializmus vagy akár az anarchia szabadíthatja meg. Dragomanov meggyőződéses föderalistaként nem akarta Ukrajna Oroszországtól való elszakadását. Ehelyett azt hirdette, hogy az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia alakuljon át a szuverén kom-

munák szabad szövetségévé.⁷⁷ Dragomanov elméletei nem gyakoroltak jelentős hatást az ukrán mozgalomra a Romanovok birodalmában, viszont ő maga a fiatal ukrán szocialisták támogatója lett Ausztria–Magyarországon.

Eközben az Orosz Birodalomban az óvatos ukranofilek vesztesre álltak a fiatalok körében a tevékenyebb oroszországi forradalmárokkal szemben. Az 1870-es évektől kezdődően az ukrán diákok körében igen népszerűvé váltak az oroszországi narodnyikok, akik úgy vélték, hogy a parasztok természetüknél fogva fogékonyak a szocializmusra. A narodnyikok által alkalmazott egyes módszerek megegyeztek az ukranofilekéivel: ők is tanulmányozták a parasztok életét, ők is falvakban éltek és tanítottak a falusi iskolákban, ám forradalmi programjuk radikálisabb volt. Miután a parasztfelkelés kiobbantására irányuló valamennyi kísérletük kudarcot vallott (egyebek mellett 1877-ben a Kijevi Kormányzó-ságban Csigirin mellett), a narodnyik forradalmárok áttértek a politikai terrorra. Vezetőik között több ukrán is volt (például 1881-ben részt vettek a II. Sándor cár elleni merényletben). A narodnyikok lényegében véve figyelmen kívül hagyták a nemzetiségi kérdést.⁷⁸ Akárhogyan is volt, a narodnyikok befolyása 1881 után lényegesen csökkent.

Ezzel szemben az ukranofilek az 1880-as években fokozatosan visszanyerték pozícióikat. III. Sándor (1881–1894) jóváhagyta az emsi rendelethez fűzött módosításokat. Ettől fogva lehetett ukrán szótárakat kiadni, ukránul énekelni, a helyi hatóságok engedélyével ukrán színdarabokat játszani. Bár ezek az engedmények nem voltak jelentősek, mégis lehetővé tették az ukranofilek számára, hogy megvalósítsák szerény terveiket. Ismét alakultak gromadák, szervezhettek koncerteket, igaz, ezeken ugyanannyi orosz dalnak kellett elhangoznia, mint ukránnak. A 19. század utolsó évtizedeire esik az ukrán színház felvirágzása. Ez volt az egyetlen olyan terület, ahol fejlődhetett az ukrán magaskultúra. A parasztok életét bemutató ukrán drámák és vígjátékok nagy népszerűségnek örvendtek. Az ukrán hivatalos színház fennállásának első évtizedében igen sikeres volt a Tobilevics család: Ivan (színházi nevén Karpenko-Karjij) elismert drámaíró lett, testvérei, Nyikolaj (Mikola Szadovszkij) és Panas (Panasz Szakszaganszkij) kiváló színészként futottak be sikeres pályát. Az elegáns és tehetséges Marija Zanykoveckaja kitűnő ukrán színésznő egyformán kedvelte a pétervári orosz közönség és az ukrán értelmiség. Pétervárott játszhattak ukrán darabokat ukrán nyelven, ráadásul nagy sikerrel, de Ukrajnában csak orosz darabbal együtt viheték színre. A birodalmi hivatalnokok szempontjából az ukrán kultúra fejlődése politikai kérdés maradt.⁷⁹

❖ RUSZINOKBÓL UKRÁNOK

A Habsburg Birodalomban a korabeli ukránok továbbra is ruszinoknak nevezték magukat. A nemzeti újjászületés korai szakaszai itt másképpen zajlottak, mint a Romanovok uralma alá tartozó keleti földeken. Mivel nem volt helyi ukrán nemesség, a világi értelmiség pedig elenyésző számú volt, ezért Galíciában a papság állt az ukrán mozgalom élén. Az Orosz Birodalomban az oroszokat és az ukránokat egyesítő ortodoxiától eltérően Ausztriában a görög katolikus vallás kiemelte az ukránok és a szomszédos lengyelek közötti különbségeket, feltárva ily módon az ukrán népesség specifikus sajátosságait. Nem kevésbé fontos, hogy a görög katolikus papok, a pravoszlávokhoz hasonlatosan családot alapíthattak, ami biztosította az ukrán papi réteg újrateremtődését. Miután Mária Terézia és II. József javítottak a görög katolikus papok helyzetén és elősegítették a képzésüket, a papság népének igazi vezetőjévé vált.

Az osztrák területeken a nemzeti újjászületés tudományos szakasza némileg eltért a Dnyepermelléki Ukrajnában lejátszódott hasonló folyamatoktól, irányultságát a diákok és a papi szemináriumok végzősei szabták meg. A történelmi művek, a szépirodalom és a népköltészeti kutatások háttérbe szorultak. Első helyre kerültek a ruszin nyelvről folytatott viták, amelyeket részben az váltott ki, hogy Bécsben döntés született a nyelv elemi iskolákban történő használatáról. Galíciában a latin, német és lengyel szavakkal kevert, megváltoztatott egyházi szláv nyelv lett az egyház és a sajtó nyelve, de oly mértékben eltávolodott a parasztnak hétköznapi nyelvezettől, hogy lényegében véve használhatatlanná vált az elemi oktatásban. Az 1820–1830-as években a ruszin értelmiségiek több lehetőséget is számba vettek: elfogadják az orosz nyelvet, áttérnek a lengyelre, a lengyel ábécét használják és a parasztnak népi nyelven írnak, avagy igazítsák a modern cirill ábécét a parasztnak nyelvéhez. Ezen utak mindegyike komoly következményekkel járt volna a nemzeti identitásra nézve: a ruszinok vagy részesei lettek volna egy másik nép magaskultúrájának, vagy az utóbbi lehetőséget választva, fejleszthették volna a maguk modern kultúráját, ami teljesen elengedhetetlen a nemzetteremtés szempontjából.⁸⁰ A végleges döntésen meglátszottak az osztrák hivatalnokok politikai elképzelései, akik szerették volna elkerülni a ruszinok és a lengyelek, vagy a ruszinok és az oroszok közötti szövetséget, valamint a többi szláv állam példája, ahol a parasztnak által beszélt nyelv (például a cseh) vált az új irodalmi nyelvek alapjává. Mindez előmozdította, hogy a hétköznapi nyelv és modern cirill ábécé javára dőljön el a választás.

Az e szabályoknak megfelelő első könyvet 1830-ban adta ki három lvovi szeminarista diák: Markijan Saskevics, Jakov Golovackij és Ivan Vagilevics (ők együtt alkották a *Russzkaja troica* néven ismert irodalmi csoportot). A cseh hazafiak és a harkovi romantikus irodalmárok példáján felbuzdult diákok almanachot állítottak össze versekből, fordításokból, népdalokból és történelmi tanulmányokból egyszerű népnyelven *Ruszalka dnyesztrovaja* címmel. Ez a cím nem tetszett a lvovi papi cenzúrának, ezenkívül a cenzorok úgy vélték, hogy a paraszti nyelvnek nincs helye nyomtatásban, a népdalokat tartalmilag potenciálisan kormányellenesnek ítélték meg, és a kiadványt betiltották. Végeredményben az almanach 1837-ben Budapesten jelent meg, de Galíciában be volt tiltva, és csak az ukrán értelmiség szűk köre ismerte. Mindazonáltal ennek kapcsán beszélhetünk az első olyan esetről, amikor az Osztrák Birodalomban komoly irodalmi művet adtak ki modern ukrán nyelven.

A Habsburg Birodalomban a vontatottan haladó újjászületés váratlan impulzust kapott az 1848-as forradalomtól. A nemrég lezajlott franciaországi tüntetések hírére az osztrák állam lakosai, egyebek mellett az olaszok, a magyarok és a lengyelek, felkeltek a birodalmi hatóságok ellen. Csatlakoztak hozzájuk az osztrákok is, akik a polgári szabadságok és a parlamentáris rendszer bevezetését követelték. Bár Galícia továbbra is a forradalom fő ütközeteitől távol eső állóvíz maradt, a helyi lengyelek Nemzeti Tanács néven hamar megalakították politikai szervezetüket, amely célul tűzte ki az autonómia megadását a „lengyel” tartománynak. Időközben Franz Stadion grófról, Galícia kormányzójáról kiderült, mennyire ügyes politikus. Amikor szembe találta magát a lengyel veszéllyel, úgy döntött, hogy az ukrán mozgalom segítségével teremti meg annak ellensúlyát.⁸¹ A görög katolikus papság Stadion támogatásával megalakította a Grigorij Jahimovics vezette Ruszin Főtanácsot, amelyet a konzervatív beállítottságú papok és értelmiség alkotott. A Főtanácsban haladéktalanul kihirdették a legfontosabb kiáltványt, amelynek az volt a lényege, hogy a ruszin a lengyelektől és az oroszoktól független, különálló nép, származását tekintve egyenrangú az Osztrák Birodalom más népeivel. A ruszin vezetők azzal a kéréssel fordultak a császárhoz, hogy ismerjék el őket szuverén népnek és Galíciát osszák két részre: nyugati lengyelre és keleti ruszinra. Amíg az első kérést a hatóságok azonnal teljesítették, addig Galícia két részre történő felosztását később többször is megvitatták, de meg nem valósították. A Főtanács közreműködésével megkezdődött az 1848–1857 között megjelent első ukrán nyelvű újság kiadása *Zarja Galickaja* címmel.⁸²

Stadion számítása beigazolódott: az ukrán vezetők nem támogatták a lengyeleket és hűek maradtak a trónhoz. Egyéb engedményeket is tettek, amelyek elősegítették a forradalom elfojtását. Például 1848 tavaszán eltörölték a jobbágyrendszert és megalakították a parlamentet (Reichsrat). Annak ellenére, hogy az ukránok nem rendelkeztek elegendő politikai tapasztalattal, Galícia (1849-ig hozzá tartozott Bukovina is) 100 képviselője között sikerült bejuttatniuk 25 sajátjukat is. Ezek közül tizenöt fő paraszt volt. Mielőtt a birodalmi hatóságok feloszlatták volna a kiszámíthatatlan parlamentet, a képviselőknek sikerült több merész ukrán nyelvű politikai nyilatkozatot is tenni, amelyekben tiltakoztak az ellen, hogy a földbirtokosoknak kártérítést fizettek a parasztok munkakötelezettségének eltörlése miatt.

Az 1848-as forradalom idején a galíciai ukránok a konzervatív beállítottságú főpapság irányítása alatt zömükben a Habsburgok oldalán maradtak, az osztrák korona iránti hűségük miatt el is nevezték őket „keleti tiroliaknak”. 1849 elején a Ruszin Főtanács még önkéntes népi gárdát is alakított Ruszin Hegyivadász Zászlóalj néven, amelyet a magyar felkelők ellen akartak bevetni. Egyébként az osztrák hadsereg orosz segítséggel még a ruszin zászlódíj megérkezése előtt elbánt a magyarokkal. Stadion terveinek logikus folytatásaként és az ukránoknak a támogatásért cserébe adott sajátos jutalomként a birodalmi kormány a Lvovi egyetemen megalapította a ruszin nyelv és irodalom tanszéket (1848), amelynek Jakov Golovackij lett az első professzora. Az osztrák közigazgatás nem gátolta az ukrán kultúra fejlődését sem. 1848-ban Lvovban megtartották a ruszin tudósok kongresszusát, az ukrán oktatás és könyvkiadás támogatása érdekében pedig megalakították a Matyica Halicko–Russzkáját. 1849-ben megjelent még egy széles tevékenységi körrel bíró művelődési társaság, a Népház. Az 1848-as forradalmat követően Galíciában az ukrán mozgalom következő, kulturális szakaszába lépett.

Az eddig a Galícia részét képező Bukovina 1849-ben önálló tartomány lett. A forradalmat itt alig érzékelték. 1848-ban Lukjan Kobilica, a felkelők helyi vezetője (az ukrán folklórban érdemeinek köszönhetően egyfajta Robin Hoodként jelenik meg) rövid időre a parlament tagja lett. Am Kobilicát még azt megelőzően letartóztatták, hogy parasztfelkelést robbantathatott volna ki a román földesurak ellen, amint azt már egyszer megtette 1843-ban. A magyar Kárpátontúlon a ruszin értelmiséget a karizmatikus bányamérnök, Adolf Dobrjanszkij vezette. A galíciai görög katolikus papokhoz hasonlóan ő is lojális maradt a Habsburgokhoz, és később fontos államigazgatási tisztségeket töltött be a tartományban. Amikor a fiatal I. Ferenc József császár (1848–1916) I. Miklós cártól kért segítséget a magyar

forradalmárok elleni harcban, és a Magyarországra tartó orosz hadsereg átkelt a Kárpátokon, Dobrjanszkij volt a hivatalos közvetítő az oroszok és az osztrákok között. A helyi értelmiség már jóval ezen eseményeket megelőzően lelkesedett az orosz kultúráért, most szemtanúja volt, amint a hatalmas orosz hadsereg átvonul a parányi Kárpátontúlon, és megerősödött az a véleménye, hogy a Kárpátokon túl élő ruszinok a nagy orosz nemzet ágát képezik. A helyi ruszofil mozgalomnak Dobrjanszkij lett a nem hivatalos vezetője.

Az oroszbarát orientáció némileg ellentmondásosnak látszott az ukránoknak az 1848 utáni vívmányaival a háttérben. Mindazonáltal a ruszofil nézetek hamarosan teret nyertek Galíciában is, aminek az új osztrák politika volt az oka. A forradalom leverését követően a Habsburgok feloszlatták a parlamentet és visszaállították az abszolút monarchiát, ám ezzel együtt folytatták a kapcsolatok kiépítését a helyi politikai elittel a birodalom peremvidékein. A bécsi kormány Galíciában kiegyezett a lengyel földbirtokos nemesekkel, akik többé már nem bíztak a független Lengyelországért vívott fegyveres harc sikerében. Itt gróf Agenor Gołuchowski galíciai lengyel mágnás, I. Ferenc József császár bizalmasa lett az új politikát végrehajtó fő személy. 1849-ben Gołuchowskit galíciai helytartónak nevezték ki, az elkövetkező huszonöt évben még két ciklust szolgált végig kormányzóként, valamint magas miniszteri posztokat töltött be Bécsben. Vezetése alatt a lengyelek minden közigazgatási posztot elfoglaltak a tartományban. A német helyett a lengyel lett a belső ügyintézés nyelve, lengyelül tanítottak a Lvovi egyetemen és a gimnáziumokban.⁸³

Az 1850-es években a Habsburg Birodalomban végbement változások megszilárdították a hatalommegosztás rendszerét a kormány és a legfontosabb nemzetiségeket képviselő nemesség között. 1859-ben a Franciaország, Szardínia és Piemont ellen vívott háborúban elszenvedett vereség központi parlamentek és szejmek létrehozásához vezetett a tartományokban, mindemellett a törvények továbbra is a nagybirtokosoknak biztosítottak előjogokat. 1866-ban az osztrák–porosz háborúban elszenvedett vereséget követően az Osztrák Birodalom Ausztria–Magyarországgá, dualista monarchiává alakult át. A Magyar Királyság széles körű autonómiát kapott. A megújított alkotmány révén az osztrák alattvalók megkapták a politikai alapjogokat, ám az ukránok számára nem voltak zökkenőmentesek a parlamenti életben való részvételre irányuló első próbálkozások. A galíciai ukránok között, akiknek a lélekszáma körülbelül a lengyelekével volt egyenlő, kevés volt a földbirtokos, ezért soha nem sikerült egyharmadnál többet bejuttatniuk képviselőik közül a szejmbe, rendszerint még a helyek

egyötödét sem szerezték meg. Miután Ausztria alkotmányos szövetséget kötött a magyarokkal, a galíciai lengyel elit több engedményt követelt Bécsből, amit rendszerint meg is kapott.

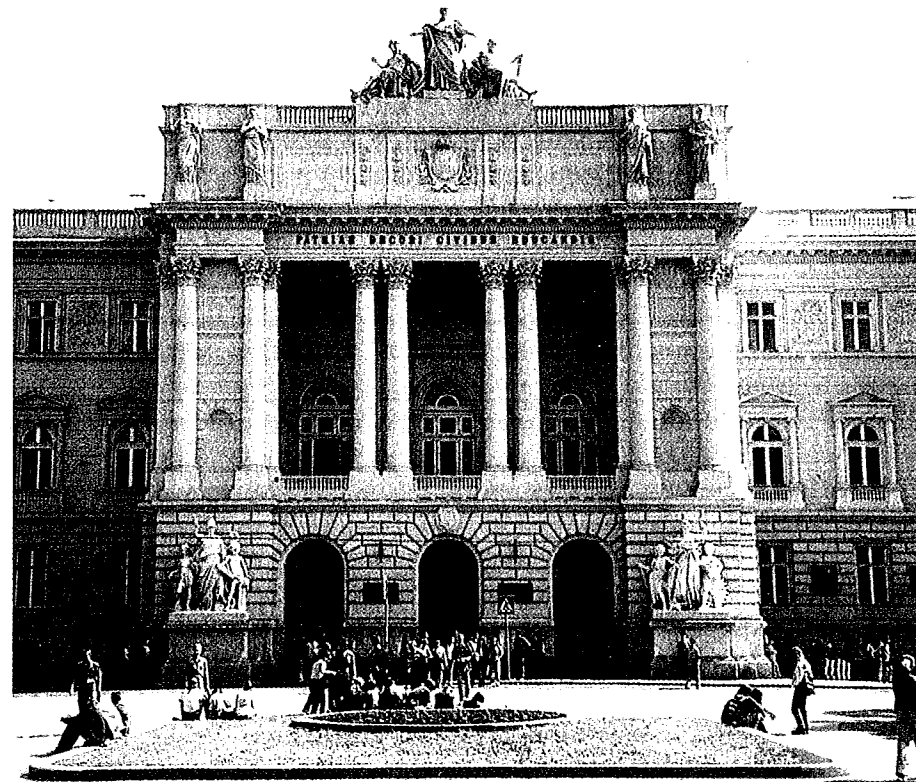
A régióban a lengyel befolyás növekedése megtörte a „keleti tiroliak” szellemét. Vezetőik – a görög katolikus papság és a világi értelmiség – mind gyakrabban fordították tekintetüket kelet felé. A ruszofileket vonzotta az Orosz Birodalom nagysága és az orosz kultúra tekintélye, ezenkívül ösztönözte őket a külföldi szlávok védelmére kelt orosz kormány is. Az 1860-as években a galíciai ruszofilek úgy gondolták, hogy a határ másik oldalán élő kisoroszok ugyanahhoz a nemzetiséghez tartoznak, mint a ruszinok, együttesen pedig a nagy orosz nép egyik „törzsét” képezik.⁸⁴ Ennek megfelelően a ruszin népnyelv csak egyik dialektusa az orosz nyelvnek. Viszont a ruszofilek a 19. század végéig nem javasolták írásbeli használatra az orosz nyelvet, és folyóirataikat erősen megváltoztatott egyházi szláv nyelven adták ki. Ennek részben az volt a magyarázata, hogy a ruszofilek között továbbra is a főpapság foglalta el a legfontosabb pozíciókat. Ugyanakkor a nyelvi kérdésekben tanúsított ilyesfajta konzervativizmus vetélytársaik malmára hajtotta a vizet a parasztság vezetőinek és közhangulatának megnyeréséért vívandó küzdelemben.

A galíciai ukránok jóval ifjabb nemzedéke ugyancsak kelet felé tekintgetett, ám példaképének Sevcsenkót és az ukranofileket tartotta. Kialakult az aktivisták egy olyan csoportja, amely úgy vélte, hogy népüket ugyanolyan ukránok alkotják, mint amilyenek a Dnyepermelléki Ukrajna lakói, és hogy az ukránok különböznek az oroszoktól. Az ilyen nézeteket valló személyeket 1860-tól „narodovecnek” kezdték nevezni. A *Russzkaja troica* tagjaihoz hasonlóan igyekeztek a parasztok köznépi nyelve alapján megteremteni a modern irodalmi nyelvet. Az „ukrán” szó egészen az 1890-es évek végéig a nemzet jellemzéseként nem volt használatos, ugyanakkor az ügybuzgó narodovecek, különösképp a diákok, az értelmiség és a fiatal papok, az oroszországi ukranofilekhez hasonlóan, közösen láttak hozzá az ukrán kultúra fejlesztéséhez. Az 1860-as években tett több sikertelen kísérletet követően a narodovecek egyszerű népnyelven írott folyóiratokat alapítottak *Pravda* (1867–1898) és *Zarja* (1880–1897) címmel. Emellett megjelentették a *Gyelo* (1880–1897) című népszerű tömegújságot. E kiadványoknak az Orosz Birodalomban élő mértékadó ukrán írók voltak a munkatársai; ezeket és egyéb projekteket Dnyepermelléki Ukrajna gazdag ukranofiljei támogatták anyagilag.⁸⁵

Az akkor már meglevő valamennyi galíciai kulturális szervezetet a ruszofilek tartották ellenőrzésük alatt, ezért a narodovecek hozzáálltak a maguk szervezeteinek a létrehozásához. 1868-ban megalakították a *Pro-*

szvita társaságot, amelynek feladatai közé tartozott az oktatás színvonalának emelése a felnőtt lakosság körében; hamarosan Kelet-Galícia egész területén megteremtették az olvasóházak kiterjedt hálózatát. 1903-ra a *Proszvita* 33 fiókja 1400 olvasószobát és 66 000 tagot számlált.⁸⁶ A társaság aktív kiadói programot indított; valamennyi könyvük ukrán népnyelven jelent meg. Az 1890-es években a narodovecek gazdasági tevékenységbe fogtak és ukrán szövetkezetek meg hitelszövetségek sokaságát hozták létre. A társadalmi mozgósítás cseh modelljét követő ukrán aktivisták megalkotották a *Szokol* testnevelő társaságot és a *Szezs* tűzoltó egyesületet.

A konzervatív társadalmi nézetek és az archaikus könyvnyelv melletti elkötelezettség miatt a ruszofilek nehezebben vehették fel a versenyt a narodovecekkel a tömegek mozgósításában. 1874-ben megalakították a maguk *Proszvitáját* *Kacskovszkij Társaság* néven, amely újságokat jelentetett meg, majd megpróbált hasznót húzni a szövetkezeti mozgalomból,

„A művelt polgárok a hon ékei”. Jelszó a Lvovi Egyetem homlokzatán.

ám tagjainak és előfizetőinek létszámát tekintve erősen elmaradt a narodovecek hasonló szervezeteitől. Az 1890-es években Galíciában az ukrán mozgalom a kulturális stádiumból átlépett a politikai mozgósítás szakaszába; eközben a hangsúlyt a kultúrájának szabad fejlesztésére és az önkormányzatiság bizonyos fokának megszerzésére törekvő független ukrán nemzetre helyezték.

A 19. század utolsó két évtizedében az osztrák hivatalnokok és a Vatikán stratégiai megfontolásból úgy döntöttek, hogy támogatják a galíciai ukránofileket mint a ruszofilek vetélytársait (a hatóságok tartottak az orosz pravoszláv terjeszkedéstől az osztrák szláv földek felé). A kormány hazaárulással vádolta meg a neves ruszofileket. Időközben a paraszti népnyelv lett az oktatás nyelve az ukrán iskolákban (ez 1893-ban történt). A Vatikán megreformálta a görög katolikus egyházat, az egyházi hierarchiából kizárták az oroszbarát papságot, következésképpen a görög katolikus egyház szorosan összekapcsolódott az ukrán nemzeti mozgalommal.⁸⁷ A régió kulturális fejlődése ugyancsak az ukrán újjászületés erős befolyása alatt ment végbe. A narodovecek Galíciában megalakították az első és rendkívül népszerű ukrán színházat. Ivan Franko, a kor legtehetségesebb galíciai írója, egyszerű népnyelven írta műveit.

1890 elején a galíciai szejm narodovec tagjai megegyeztek a lengyel képviselőkkel az Ukrajna története tanszék létrehozásáról a Lvovi Egyetemen (1894).⁸⁸ A professzori tisztségre az orosz állampolgárságú Mihail Grusevszkijt hívták meg, aki annak idején Antonovicsnál tanult a Kijevi Egyetemen; Grusevszkij rövidesen Galícia egyik legkiválóbb tudósa lett. Az 1873-ban létrehozott Sevcsenko Tudományos Társaság a Dnyeper-melléki Ukrajnában élő támogatók pénzeszközeiből Grusevszkij révén egyfajta ukrán tudományos akadémiává alakult át. Ezenkívül Grusevszkij megkezdte *Ukrajna-Rusz története* című monumentális művének a publikálását, amelyben óriási mennyiségű történelmi anyagra támaszkodva bizonyította, hogy az ukránok különálló nemzet.⁸⁹

Egyébként hiba lenne azt gondolni, hogy a narodovecek teljes győzelmet arattak. A ruszofilek egészen a 20. század 30-as éveig továbbra is számottevő szerepet játszottak a galíciai társadalomban és kultúrában. Ezenkívül a narodovecek kulturális kezdeményezéseinek kedvező fogadtatása egyáltalán nem jelentett egyet egyébként mérsékelt társadalmi és politikai programjuk elfogadásával. Annak ellenére, hogy az ukrán politikai pártok teljes spektruma csak a 19. század utolsó éveiben alakult ki, az egyszerű paraszti nyelven íródott radikális politikai cikkek már az 1870-es évek végén kezdtek megjelenni. Dragomanov fiatal követői között az író Ivan Franko (1856–1916) volt a legtehetségesebb.⁹⁰ A narodovecek baloldali bí-

rálói az 1880-as években sok követőre tettek szert, 1890-ben pedig ők lettek az első galíciai politikai csoport, amely RURP (Ruszin–Ukrán Radikális Párt) néven modern típusú politikai párttá alakult át.

Az 1870–1880-as években a szomszédos Bukovinában is fellángolt a harc a parasztokra gyakorolt befolyás megszerzéséért a ruszofilek és a narodovecek között. A helyi ukránok kedvezőbb helyzetben voltak, mivel a román felsőbb osztályok Bécsben nem rendelkeztek akkora befolyással, mint a lengyelek. Itt még több ukrán iskola is volt, mint román. A tartomány fővárosában 1875-ben alapított Csernovci Egyetemen volt ruszin nyelv és irodalom tanszék. A bukovinai narodovecek oktatási kérdésekben és a parasztsággal folytatott munkában felhasználták a galíciai tapasztalatot, és 1880 végére már jelentős előnyre tettek szert ellenfeleikkel szemben.

Másként állt a helyzet a Kárpátontúlon. Most már nemcsak egy hegyvonulat választotta el Galíciától, hanem az Osztrák és Magyar Királyság között húzódó politikai határ is. Az 1867 óta tartó közvetlen magyar kormányzás a régióban hagyományosan erős ruszofil mozgalom elfojtásához és a tanult ruszinoknak a magyar kultúrába történő fokozatos beolvadásához vezetett. Ezt a folyamatot támogatta a helyi görög katolikus egyház is. A magyar nyelv számottevő mértékben különbözik a szláv nyelvektől, ezért a parasztság beolvasztása nem sokat haladt előre, ugyanakkor a magyar közigazgatás teljes mértékben felszámolta Kárpátontúlon a ruszin iskolákat. Galíciától és Bukovinától eltérően, ahol a nemzeti propaganda erősen hatott a hétköznapi emberek tudatára, a helyi keleti szláv lakoságnak a 19–20. század fordulóján még fogalma sem volt arról, hol a helye a többi modern nép között.

A 19. században az írók, az újságírók és a történészek először kezdték Ukrajnát modern nemzetállamként emlegetni. Észrevették a kezdetben nagyon is közvetett kapcsolatot az egységes nyelv és kultúra, valamint a politikai szuverenitáshoz való jog között. Irodalmi műveik és politikai értekezéseik hosszú távon fontosabbnak bizonyultak a kijevi fejedelmek vagy a kozák hetmanok örökségénél. Nem meglepő, hogy éppen értelmiségieket, nem pedig hadvezéreket ábrázolnak a nagy címletű ukrán bankjegyeken: Ivan Franko (20 grivnya), Mihail Grusevszkij (50 grivnya) és Tarasz Sevcsenko (100 grivnya). Egyébként az ukrán tankönyvekben a rendszerint az ezekkel a nevekkal együtt szereplő „nemzeti újjászületés” fogalma tévútra vezethet. A 19. században sok hazafi, lett legyen az Ukrajnában vagy más országban, az ősi nemzetek feltámasztására töre-

kedett, ténylegesen viszont új kulturális és politikai közösségeket hoztak létre. A 19. században az egymással vetélkedő nemzeti projektek, egyebek mellett Galíciában, izgalmas lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy betekintsünk az újkor európai nacionalizmusának konyhájára, ahol az értelmiségiek az etnográfiai masszából „megteremtik” a nemzeteket.

❖ 3. FEJEZET. A TÖMEGPOLITIZÁLÁS KORA

A 20. század elején Európa térképéről még hiányzott Ukrajna. Az Oroszország és az Ausztria–Magyarország között húzódó határ a mai ukrán állam területét két különböző nagyságú részre osztotta fel: egy nagyobb keletre és egy kisebb nyugatra. Mindemellett e régiók történelmi fejlődésének pályája mindinkább eltért egymástól. Kelet-Ukrajna vagy más néven Dnyeper-melléki Ukrajna még a 18. században véglegesen elveszítette politikai autonómiáját, az ukrán politikai hagyományokban itt csak halvány emlékként őrződött meg a kozák dicsőség és a szabadságok. A Kelet-Galíciát, Bukovinát és Kárpátontúlt magában foglaló Nyugat-Ukrajna az osztrák uralom idején még a keleti résznél is jobban eltávolodott saját múltjától. Ezért még a hazafias beállítottságú értelmiség számára sem volt egyszerű dolog a régiók régmúltbeli történelmi autonómiájából kiindulva megalapozni az ukránok jogát az önigazgatáshoz. Ehelyett a 19. századi nacionalisták új elgondolás alapján fogalmazták meg Ukrajnát mint olyan területet, amelyen etnikai ukránok élnek. Az évszázad végére a nemzeti mozgalom aktivistáinak már világos koncepciójuk volt erről az elképzelt Ukrajnáról, amelynek földjei mind az Orosz, mind az Osztrák Birodalomban megtalálhatóak voltak.

1900-ban a két államban 26 millió ukrán élt (22,4 millió Oroszországban és 3,8 millió Ausztria–Magyarországon). Ők voltak Európa legnagyobb nemzetiségi kisebbsége és lélekszámukat tekintve a második legnagyobb szláv nép az oroszok után. A kelet- és a nyugat-ukránok nagy lélekszámuk ellenére megfelelték a kis népekkel vagy nem domináns etnikai csoportokkal szemben támasztott szociológiai kritériumoknak: ezek közé tartozik a saját uralkodó osztály hiánya, a nem teljes társadalmi struktúra, az államiság megszakadt hagyománya, az irodalmi nyelv fokozatos fejlődésének hiánya.⁹¹ E hatalmas társadalmi és politikai jellegű hiányosságok pótlása céljából az ukrán nacionalistáknak meg kellett alapítaniuk az ukrán nemzet megkülönböztető vonásait. A 19. század soknemzetiségű dinasztikus birodalmai, például az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia a többes identitás meglétét feltételezte. Például egy ukrán értelmiségi lehetett a cár hűséges alattvalója, az oroszországi kulturális közösség képviselője és ezzel együtt hazafi az akkor hivatalosan Kis-Oroszországnak nevezett Ukrajnában. A sikeres nemzeti mozgósítás csak azt követően történhetett meg, hogy meghonosodott az egymást kizáró nemzeti identitások fogalma.⁹²

Oroszországban és Ausztria–Magyarországon az ukrán aktivisták teljesen más körülmények között építették ideológiai koncepciójukat és terjesztették azokat a nép körében. Az orosz abszolutizmus és társadalmi elnyomás hagyománya, valamint az osztrák parlamentarizmus és polgári szabadságok hagyománya közötti különbség megszabta az ukrán földek 20. századbeli történelmi fejlődésének sok vonását.

❖ OROSZ BIRODALOM: IPAROSODÁS ÉS SZOCIÁLIS VÁLTOZÁSOK

A 19–20. század fordulóján az ukránok többségükben parasztok voltak. 1897-ben az Orosz Birodalom ukrán nyelvű lakosságának 95%-a vidéken élt, 87%-a pedig a mezőgazdaságban dolgozott.⁹³ Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy az 1905-ös és az 1917-es forradalmak közötti nyugtalan időszakban a földkérdés szorosan összefüggött a nemzetiségi kérdéssel. Az 1861-es paraszt-felszabadítás nem oldotta meg Oroszországban a régóta fennálló agrárproblémákat. A parasztoknak most hatalmas váltságdíjat kellett fizetni, és nem volt pénzük arra, hogy magángazdálkodásba kezdjenek. 1900-ra Ukrajnában a felére csökkent a parasztok osztásföldjeinek átlagterülete. A hagyományosan magas születésszám és az orvosi ellátás minőségének javulása óriási túlnépesedést okozott falun; ennek folytán a kormány ösztönözni kezdte az Orosz Birodalom földjeinek belső gyarmatosítását Ázsiában, Szibériában és a Csendes-óceán partvidékén. 1896–1905 között több mint egymillió ukrán paraszt települt át ezekbe a régiókba.⁹⁴

Az otthon maradt parasztok sanyarú körülmények között tengették életüket, és irigykedve tekintettek a mintegy 5000 ukrán földesúri nagybirtokra, amelyek mezőgazdasági termékeket szállítottak a piacra. A parasztok zömének nem volt eladó gabonája, és pénzért művelte a földesurak földjét. 1902-ben a Poltavai és a Harkovi kormányzóságban azzal kezdődtek a zavargások, hogy a parasztok fosztogatni kezdték a nemesi nagybirtokokat. Ugyanez a történet ismétlődött meg az 1905-ös és az 1917-es forradalom idején is. Bár a szovjet tudósok nagy jelentőséget tulajdonítottak a parasztság fokozódó társadalmi rétegződésének, ami a gazdag parasztok (a porták mintegy 12%-a)⁹⁵ megjelenésében öltött testet, a 20. század elején az ukrán falvakban még nem voltak érezhetőek a belső ellentmondások. A parasztok egységes, a földesurakkal és a hivatalnokokkal szemben álló közösségnek tekintették magukat.

A századfordulón Dnyepermelléki Ukrajna parasztjai családjuk, falujuk, vallásuk, egyházuk és esetleg a távoli Pétervározt élő cárjuk iránt voltak lojálisak. Tudták, hogy mások, mint az oroszok, a lengyelek és a zsidók, de még nem volt pontos elképzelésük arról, hogy a sokmillió ukrán

nemzethez tartoznak. Pontosan ilyen helyzetben voltak a francia parasztok is az általános oktatás és írástudás korszaka előtt.⁹⁶ Amíg a nacionalista propaganda el nem érte a falvakat, sőt még ezt követően is, az ukrán parasztokat elsősorban a földkérdés foglalkoztatta.

A 20. század első évtizedében némileg javult a parasztok helyzete, de továbbra is szenvedtek a szegénységtől, a kizsákmányolástól és a túlzott mértékű adóktól. A kormány 1905-ben megszüntette a jobbágyrendszer eltörlése óta fennmaradt megváltási díjakat, ám az ukrán falvakba éppen ekkor kezdett behatolni a nacionalista és a szocialista propaganda, ami még jobban felkorbácsolta a lakosság elégedetlenségét. A földproblémák ellenére az első világháború küszöbén Ukrajna továbbra is Európa éléskamrája maradt: a földesúri nagygazdaságok szállították az Orosz Birodalomból a búza 90%-át (a világ gabonatermésének 20%-át). A termés nagyobb részét exportálták, a profitot pedig a birodalom gazdasági modernizálására fordították. Ukrajna világelső volt az árpa- és cukorrépa-termelés terén is.

Kelet-Ukrajnában későn kezdődött el az iparosítás, ami része volt a viharos ütemű összoroszországi ipari fejlődésnek. Az ipari fellendülésnek, akárcsak mindenütt Európában, a vasutak építése vetette meg a kezdetét. A régióban 1865-ben fektették le az első vasutat, amely a legfontosabb vidékeket kötötte össze az egyesszai kikötővel. Az elkövetkező évtizedekben a kormány katonai biztonsági megfontolásból számottevő pénzüsszeget fordított vasútépítésre a stratégiai fontosságú határvidékeken. Az állam által 1870-ben megkezdett vasúthálózat-bővítés miatt keresetté vált a fém és a szén, amiben gazdag volt Délkelet-Ukrajna. Ugyanakkor a Donyec- és a Krivoj-Rog-i-medence intenzív hasznosítását zömében külföldi – francia, belga és angol – tőkéből finanszírozták. Az ipari fellendülés az 1890–1900-as években érte el csúcspontját, amikor a külföldi befektetők modern nyugati technikával ellátott nagy üzemek tucatjainak építését finanszírozták. A Donyec-medence az Orosz Birodalomban a szénbányászat fő bázisa lett, a Krivoj-Rog-i régió a fémgyártásban játszott vezető szerepet. Az Ukrajnában domináló külföldi tőke rányomta bélyegét a települések névadására: például Juzovkát, a Donyec-medence ipari központját John Hughes walesi üzletemberről nevezték el (a település nevét később Sztalinóra, majd Donyeckre változtatták). Ukrán kutatók becslése szerint a Hughes által az ukrán vállalatokból Nagy-Britanniába kivitt profit mintegy 25 millió aranyrubelt tett ki.⁹⁷

Az ukrán földeknek csak az egyik problémája volt a tőkekiáramlás, amit a külföldiek által vezetett, megkésett iparosítás okozott. A szén- és vasércbányászat, valamint elsődleges feldolgozásuk jóval gyorsabban fejlődött, mint a készáru-termelés. Ennek következtében Ukrajna az

oroszországi ipar nyersanyag-beszállítója és készáru-importőr lett. Ezenkívül Ukrajna gazdasági fejlődése rendkívül egyenlőtlenül alakult: délkelet iparilag fejlett volt, ugyanakkor Jobbparti Ukrajnában szinte teljes mértékben hiányzott az ipar.

A csekély létszámú munkásosztály az ukrán területeken egészében véve nem érezte magát az ukrán nemzet részének. Az ukrán parasztok nem kívántak a városokba költözni és a gyárakban dolgozni, amit a kortársak a földhöz való ragaszkodásukkal magyaráztak. Am a kortárs szociológus jóval egyszerűbb magyarázattal szolgált. Magában Oroszországban a földesúri mezőgazdálkodás mindig nehézkesen haladt, és a földesurak a robotot gyakran pénzjáradékkal cserélték fel, ami arra készítette a jobbágyokat, hogy elszegődjenek a gyárakba. Ugyanakkor Ukrajnában nem ez volt a gyakorlat: a termékeny földeknek és az értékesítési piac közelségének köszönhetően a földesúr számára előnyösebb volt a mezőn kizsákmányolni a paraszt munkáját. Következésképpen, amikor a 19. század végén Ukrajna délkeleti részén kezdetét vette az ipari fellendülés, a gyárak vezetői Oroszországból hozták be a szakképzett és mobil munkaerőt. Az 1892-es állapot szerint Juzovkában az összes munkás 80%-a a közelmúltban érkezett a moszkvai régióból; 1897-ben az ukrán tartományokban a 425 413 üzemi munkás 42%-a a birodalom más vidékein született. Az Ukrajnában legnagyobb számú Alekszandrovszki (ma: Zaporozsjei) Vasműben a munkások kétharmad részét etnikai oroszok alkották.⁹⁸

Az első világháború küszöbén és a háború idején több lett az ukrán az új ipari munkások között, ám nemzetiségi összetételükben mégsem következett be lényeges változás. Az 1905-ös alkotmányos reformokat követően az ukrán munkásság mozgósításának folyamatát nem az ukrán nacionalista szervezetek, hanem az oroszországi politikai pártok és szakszervezetek irányították. A nemzettudat akkortájt változékony volt, és ha egy ukrán anyanyelvű paraszt jött a gyárba, akkor a környezet nyomására oroszul kezdett beszélni, sőt az oroszokkal azonosította magát. Az egyik ilyen legismertebb eset Grigorij Petrovszkijnek, az ismert ukrán bolseviknak, a Duma képviselőjének története. Petrovszkij ukrán családban született, majd a később a tiszteletére Dnyepropetrovszkra átnevezett Jekatyerinoszlavban dolgozott, ahol teljesen asszimilálódott, és az 1920-as évek végéig a nemzetiség rovatban orosznak tüntette fel magát.

Az asszimiláció következtében az ukrán nyelvű lakosság gyakorlatilag észrevétlen volt a városokban, a falvakban viszont dominált. A jobbágyrendszer eltörlésétől az 1897-es népszámlálásig a városi lakosság lélekszáma jócskán megduplázódott, ugyanakkor az ukránok csak a 30%-át, az oroszok a 34%-át és a zsidók a 27%-át tették ki a városlakóknak. A nagy

városokban még kevesebb volt az ukrán⁹⁹. A hivatalnoki kart és az értelmiséget túlnyomó részben oroszok alkották, a kereskedelemben a zsidók voltak túlsúlyban. A hosszan tartó gazdasági elmaradottság és a hatóságok rosszindulatú politikája gyengén fejlett ukrán vállalkozói réteget eredményezett. Ugyancsak elenyésző volt az ukrán kereskedők és kézművesek lélekszáma, viszont éppen e csoportok képviselői irányították a nemzeti felszabadító mozgalmakat a többi kelet-európai országban. 1897-ben az ukrán kormányzóságok 441 289 lakosának biztosított megélhetést a befektetés, az ingatlan vagy a kereskedelem, de közöttük az etnikai ukránok részaránya mindössze 17,5%¹⁰⁰ volt. Kisebbségben voltak az értelmiségi szakmákban az ukrán tartományokban is (a jogászoknak csak 17%-a, az íróknak és színészeknek csupán 10%-a volt ukrán). A társadalmi struktúra tökéletlensége nagy akadályt jelentett a nemzeti mozgósítás szempontjából. Persze akkoriban kevesen voltak, akik megértették volna mindezeket a jelenségeket és megfogalmazták volna az ukrán nemzet előtt álló problémákat; csupán egy-két ezer ukrán aktivista tudta elképzelni, hogy népük egyszer elnyeri függetlenségét. Ám számukra a legnagyobb probléma az volt, hogy túléljék a nehézkes cári bürokrácia részéről rájuk nehezedő nyomást.

❖ OROSZ BIRODALOM: POLITIKA ÉS KULTÚRA

II. Miklós, az utolsó orosz cár gyenge jellemű és határozatlan ember volt, de óriási, korlátlan hatalmat örökölt. Oroszország egészen 1905-ig autokrata állam maradt, ahol az egyeduralkodó akarata nem ismert határokat. Ekkor a befejezetlen forradalom félalkotmányos rezsim bevezetésére kényszerítette a cárt. A despota cári rendszer a maga hatalmas bürokratikus gépezetével gátolta a független szervezetek megalakulását és a polgári társadalom létrejöttéhez szükséges társadalmi vélemény kialakulását. Ezenkívül a birodalom alattvalóinak semmiféle lehetőségük nem volt a politikai életben való részvételre.

A 19. század végére hosszú lajstromot tettek ki az oroszországi hatóságoknak az ukrán nyelv és kultúra ellen hozott intézkedései, ám a cári kormány semmiféle következetességet nem mutatott sem az ukránpolitikájában, sem az egészében vett nemzetiségi politikájában. A birodalmi hatóságok egészen az 1880-as évekig nem akarták beolvasztani a kis népeket, ám amikor végül kitűzték ezt a feladatot, a kevés sikerrel kecsegtető lengyeleket és baltikumiakat célozták meg. A kortárs tudósok az oroszországi birodalmi „projekt” fő hiányosságának tekintik, hogy a központ képtelen volt meghatározni, mi az orosz nemzetiség¹⁰¹. A hivatal-

nokok soha nem gondolkoztak el az ukránok tömeges eloroszosításán, mivel kezdettől fogva oroszoknak, az orosz nép kisorosz ágának tekintették őket. A hatalom az ukrán parasztság beolvasztása helyett megpróbálta megakadályozni, hogy a falvakba eljussanak a nacionalista és a radikális eszmék. 1917-ben ez lehetővé tette az ukrán aktivisták számára, hogy a nemzeti ügy érdekében felébresszék a szunnyadozó népi erőket.

Mindazonáltal a 19. század utolsó évtizedében a cári rezsimnek sikerült elfojtani az ukrán értelmiség szervező tevékenységét. Még az akkoriban csupán az ukrán szótár számára történő anyaggyűjtéssel és a magánlakásokon történelmi és néprajzi előadások tartásával foglalkozó gromadáknak is illegalitásba kellett vonulni. Mindeközben az új orosz ideológiai áramlatok meglehetősen gyorsan behatoltak az ukrán aktivisták körébe. A marxizmus elterjedése és a munkásmozgalom megszületése arra készítette őket, hogy újragondolják azt a kérdést, amely a hazafiak előző nemzedékét foglalkoztatta: érdemes-e az egész Oroszország társadalmi felszabadítása érdekében háttérbe helyezni az ukrán nemzeti kérdést?

Az 1890-es évek elején Ukrajnában megalakultak az első marxista körök és a nemzeti diákcsoportok, például a *Taraszovisták Testvérisége* (1891–1893), amelyet Tarasz Sevcsenko tiszteletére neveztek el. A 90-es évek végére megjelentek az első illegális politikai pártok. Hamarosan a baloldali értelmiség és a munkásosztály körében népszerűvé vált az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (1898), amelynek radikális bolsevik szárnyát Vlagyimir Iljics Lenin vezette. A szociáldemokraták a nemzeti kérdést hosszú ideig nem tekintették a cárizmus elleni harc külön területének. Ezenkívül ellenezték, hogy a munkásokat etnikai jegyek alapján sorolják be lengyel, zsidó és ukrán politikai szervezetekbe.

1900-ban a harkovi diákok csoportja az Orosz Birodalomban megszervezte az első ukrán politikai pártot Forradalmi Ukrán Párt (FUP) néven. Amint az ukrán történészek legújabb levéltári kutatásaiból kiviláglik, a FUP-nak Ukrajna-szerte sikerült létrehoznia az illegális sejtek hálózatát, 1901–1902-ben pedig közreműködésével zajlottak le a parasztlázadások a Poltavai és a Harkovi kormányzóságban.¹⁰² Ugyanakkor a szocialista és a nemzeti eszmék egyesítésére irányuló kísérlet végül pártszakadáshoz vezetett. Elsőként az a frakció vált ki, amelyik később átalakult az Ukrán Nemzeti Párttá. Mindazonáltal jóval érzékenyebb veszteséget okozott a nagy lélekszámú szocialista Szpilka (Szövetség) elvesztése, amelynek tagjai együttműködtek az oroszországi szociáldemokratákkal. A FUP maradék tagsága, köztük Vlagyimir Vinnyicsenko és Szimon Petljura, a jövőbeni ukrán forradalom vezetői, egyesületét Ukrán Szociálde-

mokrata Munkáspártra nevezte át. Szerintük csak egy nemzeti ukrán párt tudta megvédeni az ukrán érdekeket az oroszországi népek majdani szocialista föderációjában.

A szervezkedési láz áttért az ukrán hazafiak mérsékelt szárnyára is. Először az apolitikus Általános Ukrán Szervezetet (1897) hozták létre, amely a megmaradt gromadák kulturális tevékenységét koordinálta; a szervezet 1905-ben Ukrán Radikális-demokrata Párttá (URDP) alakult át. Tagjai az ukrán szocialistákhoz hasonlóan úgy gondolták, hogy a birodalom demokratikus föderációvá formálódik, ugyanakkor a társadalmi reformok kérdésében jóval konzervatívabb nézeteket vallottak. Az URDP hamarosan szoros kapcsolatokat épített ki a mérsékelt liberálisok oroszországi szervezetét képviselő alkotmányos demokraták szervezetével, az Alkotmányos Demokrata Párttal.

Az 1905-ös úgynevezett „első oroszországi forradalom” idején új lehetőségek nyíltak meg az ukrán mozgalom előtt: a tömeges sztrájkok, a hadseregben kitört lázadások és a munkásfelkelések eredményeként a kormány elvesztette az ellenőrzést egynémely régió fölött. Sok ukrán kormányzóságban parasztlázadások robbantak ki, a földesúri földek szétosztására irányuló hagyományos felhívásokkal egyetemben mind gyakrabban követelték ukrán iskolák megnyitását. Az elégedetlenség elfojtása érdekében a cár beleegyezett a korlátozott alkotmányos rezsim bevezetésébe. A szólás- és gyülekezési szabadság lehetővé tette az ukrán pártok számára, hogy előjöjjenek az illegalitásból és részt vegyenek a ténylegesen csak csekély hatalommal rendelkező Dumába kiírt választásokon, amelyek során a vagyonos osztályok képviselői tettek szert fölényes befolyásra.

A szocialisták bojkottálták az 1906-os első Dumába kiírt választásokat, ami széles körű képviselőletet biztosított az URDP-nek, bár jelöltjeinek zöme az alkotmányos demokraták listáján került be. Az URDP tagjai megalakították az Ukrán Parlamenti Klubot, követelték Ukrajna autonómiáját, valamint az ukrán nyelvű iskolai oktatás bevezetését. Az 1907. évi II. Dumában az ukrán szocialisták még több hellyel rendelkeztek, ám akár csak egy esztendővel korábban, a cár feloszlatta a Dumát. A forradalom leverését követően a kormány úgy módosította a választási törvényt, hogy a következő dumákban a konzervatív földbirtokos nemesek legyenek többségben. A forradalom idején egy ideig a mintegy 7000 tagot számláló és a II. Dumában hat képviselővel rendelkező legbefolyásosabb ukrán párt a Szpilka nevű egyesülés lett (a Szpilka még 1905 áprilisában regionális szervezet jogán csatlakozott az oroszországi szociáldemokratákhoz).¹⁰³ Ugyanakkor a konzervatív reakció előretörése 1907-ben gyorsan véget vetett a helyi radikális szervezetek tevékenységének.

Sok gromadát „ukrán klubként” legalizáltak. Ezenkívül az aktivisták a galíciai tapasztalatot felhasználva vidéken több mint száz Proszvita-fiókot és parasztszövetkezeteket nyitottak. A forradalom kedvezett az ukrán sajtó és könyvkiadás fellendülésének is. Egyébként 1908 után újrakezdődtek az üldöztetések. Ezzel együtt az ukrán sajtó fejlődését akadályozta a képzett ukránok csekély száma, akik megtehették volna, hogy újságokra vagy folyóiratokra fizessenek elő. A *Rada* című újság (az URDP sajtóorgánuma) volt az egyetlen napi rendszerességgel megjelenő kiadvány, amely teljes kilenc évig létezett (1905-től 1914-ig); Jevgenyij Csikalenko kiadó és néhány gazdag mecénás költségén jelent meg. Legjobb éveiben a *Radának* mintegy 4000 előfizetője volt.¹⁰⁴

A forradalom leverése után a cári rezsim támadást indított a megerősödött ukrán mozgalom ellen. 1907–1908-ban a rendőrség több hullámban tartóztatott le radikális aktivistákat, köztük sok ukrán szocialistát. A hatóságok nyomására egymás után oszlottak fel az ukrán klubok, az URDP visszatért a kizárólagos kulturális tevékenységhez, mindeközben a többi párt megszűnt vagy illegalitásba vonult. A hatalom 1910-ben bezárta a Proszvitát és felújította az ukrán sajtóra vonatkozó korábbi tilalmat. A megtorlást hisztéria kísérte az orosz nacionalista sajtóban, amely az ukrán kultúra bárminemű megjelenését úgy állította be, mint az osztrákok által gerjesztett politikai szeparatizmust és „mazepizmust”. A hatóságok részéről megnyilvánult üldöztetés meggátolta az ukrán aktivistákat abban, hogy tömegesen mozgósítsák a parasztokat a nemzeti érdekek nevében. Ezenkívül csak kevés ukrán hazafinak volt bátorsága az autonómia helyett a politikai függetlenségre gondolni.

Miközben az állam néprajzi kutatásokra és (a félig legálisan működő) amatőr színjátszásra korlátozta az ukrán mozgalmat, az írók egy csoportja szakított a leíró realizmus régi népieskedő hagyományaival. Mihail Kocjubinszkij elbeszélései és Leszja Ukrajinka költészete az ukrán irodalomnak a modernizmushoz való átmenetét jelentette. Vlagyimir Vinnyicsenko tovább kamatoztathatta volna korai orosz nyelvű műveivel elért sikereit, ám az ukrán író kevésbé irigylésre méltó sorsát választotta. Lélektani színdarabjaiban és elbeszéléseiben feltűnt az ukrán irodalom számára új hős típusa, az értelmiség és a városi ember. Jóllehet az ukrán írók kénytelenek voltak Ausztria–Magyarországon publikálni műveiket, alkotásaikban az Orosz Birodalom időszerű kérdéseit vetették fel.

1900–1914 a félbeszakadt nemzeti mozgósítás évei voltak az Ukrajna területén élő más népek számára is. Az itt élő oroszok nem tekintették magukat nemzeti kisebbségnek, és rendszerint nézeteiktől függetlenül az oroszországi problémák érdekelték őket, nem pedig az ukrán po-

litika. Fontos kivételt az orosz nacionalisták 1908-ban alapított Kijevi Klubja képezett, amely minden energiáját az ukrán mozgalom lejáratására fordította¹⁰⁵. A lélekszámukat tekintve a második legnagyobb kisebbséget képező zsidók rendkívül nehezen viselték el az 1881–1883-as és az 1903–1905-ös pogromokat (a pogromok kezdeményezői gyakorta a jobboldali orosz nacionalisták voltak). 1890 végétől egyre több, a régióban maradt és nem emigrált zsidó állt át az oroszországi szociáldemokraták (a zsidó Bund párt az övékéivel azonos ideológiai nézeteket vallott), valamint a nemzeti cionista mozgalom oldalára. A két zsidó párt a befolyásos Lengyel Szocialista Párttal együtt időről időre együttműködött az ukrán aktivistákkal az autonómiáért és a kulturális jogokért folytatott küzdelemben.

A bolsevikok, az 1917-es oroszországi politikai csatározások majdani győztesei, ellenségesen viszonyultak az ukrán nemzeti törekvésekhez. Lenin csak a háborút megelőző utolsó években ébredt rá megkésve, hogy a nacionalizmust nem lehet elvetni mint ideiglenes csökevényt, amelynek a kapitalizmussal együtt a múltban kell maradnia. Ennek megfelelően a párt és annak a nemzetiségi kérdésekben illetékes fő szakembere, Joszif Sztálin, meghirdették a nemzeti önrendelkezés elvét, de egy fontos kikötéssel: addig terjedhet, amíg nem mond ellent a proletariátus érdekeinek. Még sem Lenin, sem Sztálin nem sejtették, hogy az ukrán kérdés milyen fontos szerepet fog játszani a forradalomban.

❖ UKRÁNOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az 1860-as években a Habsburgok birodalma parlamentáris monarchiává alakult át, amely bizonyos jogokat adott az ukránoknak és részt vehettek a politikai életben. Az osztrák alkotmányosság szűk keretei ellenére a politikai kérdésekkel kapcsolatos nyílt vita lehetősége és az autonóm társadalmi szervezetek megléte nagy előnyt biztosított az ukrán aktivisták számára az Orosz Birodalomban élő ukránokhoz képest. A Habsburgok a Romanovoktól eltérően korán felismerték a nemzetiségi kérdés fontosságát. Mivel a névadó nemzet – az ausztriai németek – kisebbséget alkotott és esélye sem volt a birodalom sokszínű etnikai csoportjainak a beolvasztására, a Habsburgok összezsúfolták a különböző nemzetiségeket, és az erősebbel kiegyeztek. Az első világháború küszöbén nagyjából azonos számban – 3,5–3,5 millió fő – éltek Galíciában ukránok és lengyelek. Emellett a tartomány keleti részében az ukránok voltak túlsúlyban. Mindazonáltal Bécs Galícia kormányzását a főleg lengyelekből álló nemességre bízta.

A századfordulóra Galícia gyengén fejlett iparral bíró mezőgazdasági régió maradt. Az ukránok 95%-a paraszt volt, akik oroszországi sorstársaikhoz hasonlóan a túlnépesedéstől és a földínségtől szenvedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchiában e probléma gyakorta az óceánon túlra történő tömeges emigráció révén oldódott meg: 1890–1914 között mintegy 717 000 ukrán vándorolt ki az Egyesült Államokba, Kanadába és Latin-Amerikába.¹⁰⁶ Az agrárválság másik következménye lett a parasztság fokozatos radikalizálódása, ami a 20. század elején a parasztok körében zavargásokhoz és sztrájkokhoz vezetett.

Az ukrán lakosságnak mindössze egy százaléka dolgozott az iparban: főleg az élelmiszer-, az erdő- és a kőolajiparban. Az ausztriai hivatalnokok szempontjából Galícia nyersanyag-beszállító volt, valamint értékesítési piacul szolgált a birodalom gazdaságilag fejlettebb régióiban előállított készáruk számára. Az 1870-es években a külföldi tőke megkezdte a kőolajlelőhelyek intenzív kiaknázását Boriszlav és Drogobics mellett, az első világháború előtt pedig már ezek a lelőhelyek biztosították a világ kőolaj-kitermelésének a 4%-át. Az etnikai ukránok kevesebb, mint az ötöd részét alkották a tartomány csekély lélekszámú munkásosztályának, a munkások többsége lengyel és zsidó volt.

A kevés számú galíciai város elsősorban közigazgatási funkciót töltött be, ahol a lengyel nyelv és kultúra dominált. A lakosság létszámának számottevő növekedése csak Lvovban, a tartomány fővárosában volt tapasztalható, ám ezt össze sem lehetett hasonlítani a Dnyepermelléki Ukrajna városiasodásának méreteivel, amit az ipari fejlődés idézett elő. A 20. század elején Lvov 200 000 lakost számlált, négyszer többet, mint a tartomány második legnagyobb városa, ám európai léptékkal mérve továbbra is kis provinciális központ maradt. Galícia keleti részében az ukránok a városlakóknak még az egyharmadát sem tették ki, Lvovban az arányuk 20% körül volt. A városokban és a mezővárosokban lélekszámban továbbra is megelőzte őket a lengyel elit és a zsidó kereskedők.

Az ukrán nemesség hiánya, valamint a csaknem teljesen hiányzó ukrán polgárság, kereskedőréteg és proletariátus okán a tudósok a galíciai ukránok nem teljes társadalmi struktúrájáról beszélnek, ám ez nem gátolta meg azt, hogy a 19. század végére kialakuljon a nemzeteszme iránt elkötelezett és politikai tapasztalattal rendelkező világi értelmiség csekély számú rétege. Az Orosz Birodalomban élő társaiktól a más vallási felekezethez való tartozás is elválasztotta a galíciai ukránokat. A lengyel katolikusoktól eltérően valamennyi galíciai etnikai ukrán a bizánci szertartást használó görög katolikus egyházhoz tartozott.

Az ukránok tömeges nemzeti mozgósítása, ami két évtizeden keresztül tartott az első világháború előtt, az ideológia megváltoztatásával vette kezdetét. Az 1890-es években Galícia narodovec értelmisége lemondott a ruszin önmegnevezésről és népének új, ukránokként történő megnevezését kezdte népszerűsíteni. Ezzel természetesen azt hangsúlyozták, hogy az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia ukrán nyelvű lakossága egyazon nemzetiséghez tartozik. Ezenkívül az új fogalom arról tanúskodott, hogy az ukrán identitás győzedelmeskedett a Galíciában a 19. században jelenlevő más nemzeti „projektek” felett. Ugyancsak az 1890-es években az ukrán aktivisták első ízben hirdették meg a független Ukrajna eszméjét, ami hamarosan általános elismertségre tett szert mint az ukrán nemzeti mozgalom végső célja.¹⁰⁷

Az osztrák kormány 1893-ban lényegében véve elismerte az ukrán narodovecek fölényét a ruszofilekkel szemben: a galíciai iskolákban hivatalos oktatási nyelvként bevezették az irodalmi ukrán nyelvet abban a változatban, amilyenben az Orosz Birodalomban rendszerbe foglalta Pantyelejman Kulis. 1914-re a tartomány keleti részében 2500 elemi iskola, valamint 16 állami és magán gimnázium volt. Az ukrán iskolák bebizonyították, hogy pótolhatatlanok a nemzeti mozgalom aktivistáinak képzésében. Az ukrán hazafiak tevékenysége szempontjából hasonlóan fontos volt az új görög katolikus metropolita, Andrej Septyickij támogatása (beiktatására 1900-ban került sor), aki visszaállította az ukrán nemzeti identitás alapjává vált egyház tekintélyét.

Galíciában teljesen más lett volna a nemzeti mozgalom, ha nem gyakoroltak volna rá befolyást a dnyepermelléki ukránok, például Mihail Dragomanov, a szocializmus és a föderalizmus ideológusa, valamint azok az írók, akik csak a galíciai kiadványokban publikálhattak szabadon. Dragomanov befolyása főleg a Ruszin–Ukrán Radikális Párt (1890) alapítóinak nézetein mutatkozott meg. Kezdetben a szocialisták ellenzékben voltak a narodovecekkel és a görög katolikus papsággal szemben, ám 1895–1896-ban elfogadták az ukrán autonómia, majd idővel a függetlenség programját is. A narodovecek 1899-ben megalakították a mérsékelt Ukrán Nemzeti Demokratikus Pártot (UNDP), amely ugyancsak a nemzeti függetlenség elérésére törekedett, legközelebbi feladatuként pedig a tartomány ukrán és lengyel részre történő felosztását jelölte meg. Hamarosan ez az egyesülés lett Galíciában a legbefolyásosabb ukrán párt. Az új Ukrán Szociáldemokrata Párt (1900) a politikai spektrum legbaloldali szárnyán foglalt helyet. A galíciai ruszofilek kiszorultak az ukrán pártok közül. Bár alul maradtak a helyi keleti szláv lakosság nemzeti

Mihail Grusevszkij

identitásáról folytatott vitában, némi befolyásuk mégis maradt a tömegpolitizálás idején is, és 1900-ban megalakították a Ruszin Néppártot.

Az ukrán pártok a Proszvita-fiókok, a szövetkezetek, a hitelszövetségek és az olvasószobák kiterjedt hálózatára támaszkodtak, ami segítette őket abban, hogy nemzeti mobilizációt folytassanak a parasztok körében. Miután 1907-ben a férfiak számára bevezették az általános választójogot, az ukranofilek 23 mandátumot kaptak a bécsi parlamentben (ebből 17-et a nemzeti demokraták, 3-at a radikálisok és 2-t a szociáldemokraták), ugyanakkor a galíciai ruszofileknek csupán két képviselőjüket sikerült bejuttatniuk.¹⁰⁸ Ugyanakkor a galíciai parlamentbe kiírt választások idején a választói kúriákban fennálló egyenlőtlenség miatt a helyi parlamentben továbbra is a lengyelek voltak túlsúlyban. Ez még jobban elmérgesítette Galíciában az ukrán–lengyel szembenállást, ami 1900–1910-ben nemcsak a politikai vitákban nyilvánult meg, hanem diákszavargásokban és politikai terrorizmusban is testet öltött. 1908-ban egy Miroszlav Szicsinszkij nevű ukrán diák agyonlőtte a galíciai helytartó Andrzej Potocki grófot.

Annak ellenére, hogy Kelet-Galícia ukrán mozgalmát a 20. század elején a nép széleskörűen támogatta, prioritásosnak mondott céljai közül – a tartomány felosztása, ukrán egyetem megnyitása, az ukrán és a lengyel nyelv teljes egyenjogúságának elérése a közéletben és az oktatásban – 1914-ig egyetlenegy sem valósult meg. Az ukrán politikusoknak közvetlenül a háború előtt csaknem sikerült megállapodniuk Béccsel egy ukrán egyetem létrehozásáról, valamint a galíciai szejmben két különálló (ukrán és lengyel) kamara létrehozásáról és két elkülönített oktatási hivatal felállításáról. Ám a háború miatt bizonytalan időre elhalasztották ezeket a terveket.

A 20. század elején Galíciában aktívan fejlődött a kultúra, aminek szilárd alapját képezte a nemzeti egyház, az iskolák és a falusi olvasószobák. Az olvasóknak több mint hetven ukrán időszak kiadvány állt a rendelkezésére, köztük a befolyásos *Gyelo* című újság (a narodovecek sajtóorgánuma). 1894-ben a dnyepermelléki Mihail Grusevszkij lett Ukrajna történetének első professzora a Lvovi Egyetemen. Tanulmányaiban és az *Ukrajna–Rusz története* című monumentális művének első kötetében az ukrán nép komoly genealógiára tett szert, amely visszanyúlt a Kijevi Rusz korába.¹⁰⁹ Jaroszlav Gricak kortárs ukrán történész érdekes mozzanatra mutatott rá, ami a történelmi emlékezet elterjedtségére mutat rá a galíciai nemzeti aktivisták körében: az 1890-es évektől az ukrán hazafiak családjában mind gyakrabban adták a kijevi fejedelmek, például Jaroszlav nevét a gyerekeknek.¹¹⁰ Grusevszkij és kollégái a Sevcsenko Tudományos Társaságot egyfajta tudományos akadémiává alakították

át. Korának legtermékenyebb ukrán szerzője volt Ivan Franko, aki gyakorlatilag minden műfajban alkotott, és ő volt az első ukrán prózaíró, aki az iparosítás krónikása lett. Vaszil Sztefanyik és Olga Kobiljanszkaja jelentette a modernizmus korának kezdetét az irodalomban, ezenkívül Kobiljanszkaja elsőként foglalkozott a feminizmus témájával.

Bukovina politikai és kulturális fejlődése, ha megkésve is, de ugyanazt az utat járta be, mint Kelet-Galícia. Itt megalakították tagozataikat a galíciai pártok, és egyetlen lényeges különbségnek talán az egyház csekélyebb befolyását tekinthetjük, amely Bukovinában pravoszláv volt, és nem katolikus. Kárpátontúl az uralkodó magyar osztályok gátolták az ukránok politikai mozgósítását, sőt korlátozták kulturális életük lehetőségeit, ami nem lépte túl az elemi oktatás és a görög katolikus egyházi szertartás kereteit.

❖ AZ UKRÁN KÉRDÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az első világháború, amely a benne résztvevő országok gazdaságának teljes mozgósítását igényelte és óriási veszteségeket okozott a békés lakosságnak, a nagyhatalmi politika következménye volt. Bár nem az ukrán kérdés volt a háború fő oka, ám az mégiscsak komoly feszültségforrás jelentett a Romanovok és a Habsburgok közötti viszonyban. Oroszország különös érdeklődést tanúsított az osztrák–magyar szlávok sorsa iránt. Az Orosz Birodalom államférfiai titokban Galícia, Bukovina és Kárpátontúl „orosz” földjeinek elcsatolásában és abban reménykedtek, hogy egyúttal sikerül megsemmisíteni az ukrán nacionalizmus melegágyát, ahonnan véleményük szerint Dnyeper-melléki Ukrajnáig nyúltak a szálak.¹¹¹

A háború kezdetével 1914 augusztusában a tekintélyes oroszországi hadsereg, amelyben ukrainai újoncok is szolgáltak, megindult nyugat felé és szeptember elejére elfoglalta egész Kelet-Galíciát és Bukovinát. A németek hamarosan visszavetették a cári csapatokat, ám Lvov 1915 nyaráig az oroszok kezén maradt.

Az ukrán hazafiak mindkét birodalomban a saját kormányukat támogatták. A kelet-ukránok valószínűleg tekintettel voltak az össznépi lelkesedésre Oroszországban, a nyugatiak pedig abban bíztak, hogy Oroszország veresége új politikai lehetőségeket hoz számukra. Ausztria–Magyarország ukrán pártjainak vezetői nyomban megalakították az Ukrán Főtanácsot, amelynek élére a neves szociáldemokrata, Konsztantyin (Koszty) Levickij került. A Főtanács kinyilvánította az ukránok trón iránti lojalitását, és ukrán katonai alegység létrehozására szólított fel. A katonai vezetés a számtalan önkéntesből 2500 főt választott ki, és megszervezte

az ukrán szecslövészek légióját. Emellett több százezer ukránt besoroztak a reguláris osztrák hadseregbe és milliókat mozgósítottak az Orosz Birodalomban a cári hadseregbe.

A galíciaiak hűségnyilatkozata nem zavarta az osztrák csapatokat abban, hogy a haragjukat a ruszin parasztokon és a papságon töltsék ki. Egyeseket kivégeztek, másokat a szomorú hírű Talerhof koncentrációs táborba küldtek az Oroszország javára folytatott kémkedés hamis vádjával. A visszavonuló osztrákokat az oroszok követték, akik üldözni kezdték az ukrán aktivistákat. És bár az orosz hatóságok nem rendelkeztek Galiciának a birodalomba történő betagolására vonatkozó pontos tervvel, Georgij Bobrinszkij cári főkormányzó és orosz nacionalista haladéktalanul bezárta az ukrán kulturális szervezeteket, lapokat és szövetkezeteket. A hatóságok a helyi ruszofilek közreműködésével megpróbálták az iskolákban az ukrán nyelvet felcserélni az oroszra, valamint aláaknázni a görög katolikus egyház befolyását. A birodalmi sajtó üdvözölte Galícia és Bukovina visszatérését az orosz cárok jogara alá, 1915 tavaszán pedig maga II. Miklós cár is ellátogatott Lvovba.¹¹²

Ez az asszimilációs kísérlet hamarosan félbeszakadt az osztrák–német ellentámadás miatt. Mindazonáltal megmutatta, hogy a nemzetiség a birodalmi ideológia fontos tényezőjévé vált, erről tanúskodott az etnikai németek és zsidók üldözése is Oroszországban a háború idején.¹¹³ Ezzel egyidejűleg Ausztria–Magyarország igyekezett felhasználni az ukrán nacionalizmus potenciálját az Orosz Birodalom ellen, megengedve az Ukrajnai Felszabadítása Szövetségnek (a Dnyepermelléki Ukrajnából származó szocialista emigránsok csoportjának), hogy egy független állam eszméjét propagálja a hadifogoly-táborokban a cári hadsereg ukrán katonái között. A csoport a hatóságok hivatalos támogatása mellett Bécsben kiadót alapított, és több országba titkos küldötteseket menesztett.¹¹⁴ Mindközben az Ukrán Főtanács oroszországi Ukrajnai függetlensége és Kelet-Galícia autonómiája mellett szállt síkra.

A háború folyamán mindkét birodalomban megnőtt a nemzetiségi kérdés jelentősége. Az orosz hadsereg visszavonulása véget vetett a galíciai ruszofilának mint szervezett mozgalomnak, mivel aktivistái vagy Oroszországba kerültek az elvonuló cári hadsereggel együtt, vagy az osztrák hatóságok letartóztatták őket. Ily módon az ukrán nemzeti pártok megszilárdították amúgy is domináns helyzetüket, és nagy hangon engedményeket követeltek Béctől. Ugyanakkor a kormány mindössze arra volt hajlandó, hogy megígérte: a háború után bevezetnek bizonyos reformokat. Hasonló ígéretek hangzottak el 1916 végén is, amikor Ferenc Józsefnek, Európa legöregebb monarchájának a halála után a fiatal Ká-

roly császár lépett a trónra. Az Orosz Birodalomban az ukrán kulturális élet ugyancsak fokozatosan előjött az illegalitásból, ám a politikai tevékenység továbbra is törvényen kívüli maradt.

A keleti fronton több ütközetre Galícia és Bukovina területén került sor, ami súlyos következményekkel – emberáldozatokkal és pusztítással – járt e régiókra nézve. Állami viszonylatban a kolosszális méretű katonai erőfeszítések felőrölték az Orosz és az Osztrák–Magyar Monarchia közgazgatási és gazdasági potenciálját. A társadalmi és a nemzeti berendezkedés felbomlását mindkét országban a központi hatalommal való széles körű elégedetlenség növekedése kísérte, ami mindenütt tapasztalható volt. A nemzetiség lett a lojalitás új mágneses pólusa, a soknemzetiségű dinasztikus birodalmak kora pedig gyorsan közeledett a végéhez.

A 19. század végén és a 20. század elején az ipari fellendülés, az urbanizáció, a tömegpolitika kialakulása, valamint az első világháború Ukrajnában új típusú társadalom létrejöttét eredményezte. A modern identitás elválaszthatatlan alkotóeleme lett a nemzetiségkép. 1917-re az ukrán hazafiak Oroszországban és Ausztria–Magyarországon szilárdan meg voltak győződve arról, hogy ők az egységes ukrán nemzethez tartoznak, amelynek valamilyen formában joga van az önigazgatásra, valamint kultúrájának és nyelvének szabad ápolására. Ugyanakkor a galíciai ukrán nép nemzeti szolidaritása feltűnően különbözött azoktól a nemzeti és társadalmi hovatartozás kérdésében vallott zavaros elképzelésektől, amelyek az Oroszország kötelékébe tartozott ukrán földeket jellemezték. Az ukrán mozgalom egyik birodalomban sem rendelkezett elegendő erővel vagy bátorsággal ahhoz, hogy politikai függetlenséget követeljen. Mindazonáltal a birodalmaknak az első világháború okozta szétesése megnyitotta az utat az ukrán forradalom előtt.

❖ 4. FEJEZET. AZ UKRÁN FORRADALOM

Az Orosz és az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után 1917–1918-ban lehetővé vált az ukrán állam létrehozása, amely a történelem során első ízben egyesítette volna Kelet- és Nyugat-Ukrajnát. Az ukrán forradalom kulminációs pontja lett annak a mozgalomnak, amelyet az ukránok indítottak a nemzeti jogaikért, ugyanakkor csupán egyetlen láncszem volt azon nagyszabású politikai katalizmák láncolatában, amelyek az első világháború után megrázták Kelet-Európát. Ezek közül leginkább az orosz forradalom emelkedett ki. Az ukrán forradalmat nem nevezhetjük a szocialisták és a nacionalisták összecsapásának (ezek gyakorta ugyanazok a személyek voltak). Ez inkább zavaros küzdelem volt a egyes összetételű ukrán hazafiak, mindenféle helyi szocialisták és anarchisták között. Az ukrán forradalom az Orosz és az Osztrák–Magyar Monarchia csődjének köszönhetően vált lehetővé, kimenetelét pedig előre meghatározta a birodalmak szétesését követő nemzetközi konfliktus. Az ukrán földek sorsa számottevő mértékben függött a német és a lengyel fegyveres erőktől az orosz Vörös és Fehér Hadsereg hadműveleteitől, valamint az antant háború utáni politikai döntéseitől.¹¹⁵

Az 1917–1920-as események idején alakult ki a mai kép Ukrajnáról mint geopolitikai és kulturális képződményről. A két háború között az európai hatalmak már kénytelenek voltak külön nemzetként tekinteni Ukrajnára. Ugyanakkor a forradalom menete csalódást okozott azoknak az értelmiségieknek, akik megpróbálták az egyszerű emberekben felkelteni a nemzeti érzéseket. A nemzeteszmék aligha találtak nagy támogatásra a parasztok körében: a parasztokat sokkal jobban érdekelte a földkérdés. A kormány alkalmatlansága a teljes lakosságot foglalkoztató probléma megoldása tekintetében nem kevésbé csökkentette az ukrán eszme támogatottságát, mint a saját középosztály hiánya, az ukrán nemzeti mozgalom megkésett átmenete a politikai szakaszba vagy a hosszú ideig tartó cári megtorlások.

Egyébként nem beszélhetünk valamiféle egyetemes ukrán eszme létéről. Az egymást gyorsan váltó forradalmi kormányok mindegyikének külön víziója volt Ukrajnáról: az ukrán államot elképzelték autonómiaként egy demokratikus Oroszországban belül, független szocialista köztársaságként, konzervatív monarchiaként vagy nacionalista katonai diktatúraként. Mindazonáltal egyetlen politikai erőnek sem sikerült tervével a másik fölé kerekedni. Ma már közhelynek számít arról beszélni, hogy a kommunizmus semmi jót nem hozott Ukrajnának, ám a forradalom

idején a radikális társadalmi átalakítások eszméje nagy népszerűségnek örvendett Kelet-Ukrajnában, jóllehet annyira homályos volt, mint egy autonóm állam perspektívája.

❖ AZ UKRÁNOK SZERVEZŐDÉSÉNEK FOLYAMATA

Az ukrán forradalom mint politikai esemény az Orosz Birodalom távoli északi fővárosában kezdődött, amelyet nemrég neveztek át a németes hangzású Sankt-Peterburgról Petrográdra. Az utcai tüntetések 1917. március 8-án kezdődtek (a Julián-naptár vagy a régi időszámítás szerint, amit 1918-ig használtak Oroszországban). Ezeket az élelmiszerhiány váltotta ki, de gyorsan átalakultak a cári rezsim elleni tömegmegmozdulássá. Először a főleg ukránok alkotta Volhíniai Ezred állt át a felkelők oldalára. Az ország fölötti hatalmát elvesztő II. Miklós lemondott a trónról, és a Duma liberális tagjai még aznap megalakították az Ideiglenes Kormányt, amelyet Georgij Lvov herceg irányított. Időközben a radikális érzelmű értelmiség és a szakszervezeti vezetők megszervezték a Munkás- és Katonaküldöttek Pétervári Tanácsát. Hamarosan hasonló tanácsok alakultak más városokban is. Az Ideiglenes Kormány és a Tanácsok fennállásának feszült időszakát a történészek többsége a lenini kifejezéssel élve „kettős hatalomnak” nevezi.

A többi nem orosz régióhoz hasonlóan Ukrajnában még zűrzavarosabb volt a helyzet: itt inkább „hármass hatalomról” beszélhetünk, ahol harmadik erőként a nacionalisták léptek fel. A különböző politikai erők nem csak a szociális forradalom elérését tekintették céljuknak: szerették volna egy különálló politikai képződmény státusát megszerezni Ukrajna számára, valamint megoldani az Oroszországhoz fűződő jövőbeni viszonyának kérdését. A mérsékelt politikusok kísérletet tettek a polgári béke megőrzésére, ezzel szemben a radikális és nacionalista értelmiség igyekezett a nép energiáját felhasználni saját szervezetei megalakítására. Ezen erők közül egyetlenegy sem tudta megsemmisíteni az önkényuralmat, sőt mi több, komoly politikai szereplővé válásuk is csak a cári rendszer meggyengülésének köszönhető.

Az ukrán kormányzóságokban vértelenül ment végbe a régi rendszer megdöntése. Március 13-án, néhány nappal azt követően, hogy terjedni kezdett a petrográdi események híre, Kijevbe távirat érkezett a Dumából a fővárosi forradalomról. A kijevi városi hatalom és a liberális politikusok létrehozták az Egyesült Társadalmi Szervezetek Végrehajtó Bizottságát, amely támogatta az Ideiglenes Kormányt. Ugyanakkor a szocialisták a következő néhány napban tanácsokat alakítottak a legnagyobb ukrán

városokban: március 15-én Harkovban, 16-án Kijevben. Végül március 17-én az ukrán aktivisták létrehozták saját koordinációs központjukat, a Centralnaja Radát (Centralna Rada). Elnökének Mihail Grusevszkijt, a tekintélyes történészt választották meg. Gyakorlatilag valamennyi ukrán párt elküldte képviselőjét a Radába.

A Centralnaja Rada az ukrán politikai és kulturális élet átfogó újjászülésének élére került. Az Ideiglenes Kormány bevezette a szólás- és gyülekezési szabadságot, ennek köszönhetően az ukrán politikai pártok előjöhettek az illegalitásból, miközben érezhetően balra tolódtak. A mérsékelt Ukrán Posztupovecek (azaz progresszivisták) Társasága átalakult Ukrán Szociál-föderalista Párttá, amely a fokozatos reformok mellett szállt síkra és nem helyeselte a nagy földbirtokok elkobzását. Eközben Grusevszkij eltávolodott egykori szövetségeseitől és a megújult Szocialista Forradalmárok Ukrán Pártjához csatlakozott, amely a radikális földreform mellett szállt síkra és népszerűvé vált a parasztok körében. Annak ellenére, hogy rövidesen ez a párt lett a legnagyobb politikai egyesülés és a legnagyobb támogatottságot élvezte a választók részéről, mégis egy másik ukrán szocialista párt került az ukrán forradalom kormánykerekéhez. Ez az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt volt, amelybe beléptek a kor legismertebb ukrán hazafiai, köztük Vlagyimir Vinnyicsenko és Szimon Petljura. Ugyanakkor a közelmúltban publikált dokumentumgyűjteményből ítélve valamennyi vezető ukrán politikai erő mindössze területi autonómiát követelt a föderatív Oroszországon belül.¹¹⁶

A nemzeti kisebbségek tevékenységére vonatkozó cári korlátozások megszüntetése után az egész régió területén kezdtek újra létrejönni a Proszvita fiókjai, az ukrán szövetkezetek és kulturális klubok. A háború előtti legfontosabb újság, a *Rada*, új, *Novaja rada* néven jelent meg újra. Ezzel együtt több tíz más kiadvány látott napvilágot. Az ukrán nemzeti mozgalom jelentős személyiségei visszatértek kulturális tevékenységükhöz, amit a 19. században kénytelenek voltak rövid időre felfüggeszteni, ám a 20. században már más volt a politikai helyzet. 1917 tavaszának viharos napjaiban sok ukrán aktivista hitt abban, hogy fel tudják „ébreszteni” a néptömegeket. Valóban, egy ideig úgy tűnt, hogy a nacionalista eszmék élénk visszhangra találtak a lakosság körében. Április elsején mintegy 100 000 ember vonult ki sárga-kék lobogók alatt Kijev utcáira tüntetni Ukrajna autonómiájának jelszavát támogatva. Nyáron azt követően, hogy az Ideiglenes Kormány engedélyezte a nemzeti katonai alegységek létrehozását, a felbomlóban lévő orosz hadsereg mintegy 300 000 katonája hűségesküt tett a Centralnaja Radának.¹¹⁷ Egyébként ne felejtjük el, hogy az embereket vonzotta a nacionalista propaganda,

amely a földreform követelésével és általános békére történő felhívással ötvöződött.

Legitimitásának megszilárdítása és a nép támogatásának megnyerése érdekében a Centralnaja Rada több kongresszust is összehívott Kijevbe, amelyekre egész Ukrajnából érkeztek küldöttek. Áprilisban az összukrajnai nemzeti kongresszuson 150 képviselőt választottak a Centralnaja Radába. Májusban megtartották a katonai, júniusban a paraszt-, júliusban pedig a munkáskongresszust, amelyek szintén elküldték képviselőiket a Radába. Ennek eredményeként a Rada tagjainak száma 600 főre emelkedett, a napi kérdések megoldása céljából megalakították a Kis Radát. A Centralnaja Rada forradalmi ukrán parlamentként működött, és döntéseit ténylegesen elismerte a helyi tanácsok többsége. A fő problémát a Rada és az Ideiglenes Kormány viszonya jelentette. Az utóbbinak inkább inyére volt, ha közvetlenül saját komisszáraival tarthatta a kapcsolatot a kormányzóságokban. Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a Rada a Petrográddal folytatott végtelen figyelemelterelő tárgyalások miatt nem tudta végigvinni az olyan lényegbe vágó dolgokat, mint a földreform és a hatékonyan működő közigazgatási apparátus megteremtése. De megérthetjük azokat az ukrán közéleti személyiségeket is, akik első sorban igyekeztek meghatározni az egykori birodalmi hatóságokkal a kapcsolatok kereteit.

A Centralnaja Rada részéről mind a baloldali, mind a mérsékelt politikusok az Oroszországgal alkotott föderációban látták az autonóm Ukrajnát, ám az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívásáig az Ideiglenes Kormány semmiféle engedményre nem volt hajlandó a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. Június 23-án, miután elvetették az autonómia megszerzésének ukrán tervét, a Centralnaja Rada elfogadta az Első univerzálét (így nevezték a kozák hetmanok rendeleteit), amely egyoldalúan kikiáltotta az autonómiát.¹¹⁸ Ezt követően a Rada megalakította a miniszteri kabinetet (Főtitkárságot), amelynek élére Vlagyimir Vinnyicsenko került.

Az Ideiglenes Kormányt komolyan aggasztották ezek az események, és küldöttséget menesztett Kijevbe Alekszandr Kerenszkij hadügyminiszter és a Minisztertanács majdani elnöke vezetésével. Ezzel egy időben Németország és Ausztria–Magyarország több hatalmas vereséget mért az orosz hadseregre, és Petrográd könnyebben rászánta magát az engedményekre. Az Ideiglenes Kormány nem tekintette legitimnek a Centralnaja Radát, de a kilenc, többségében ukránok lakta kormányzóságból ötben – a kijeviben, a csernyigoviban, a poltavaiban, a podolszkijiban és a volhíniaiban – hivatalosan elismerte a Főtitkárság hatalmát. Mindeközben Ukrajna nemzeti kisebbségeinek képviselői aggodalommal figyelték

a Kijev és Petrográd között kibontakozó harcot, végül hajlandóak voltak helyet foglalni a Centralnaja Radában. Az orosz, lengyel és zsidó politikai szervezetek képviselői a Centralnaja Radában a 822 helyből 202-t, a Kis Radában az 58-ból 18-at kaptak meg.

Egyébként amint a városi szovjetek júliusban megtartott választása megmutatta, az ukrán pártoknak nem volt jelentős támogatottságuk a nagy városokban, vagyis éppen ott, ahol erre szükség lett volna. Az 50 ezernél kisebb lélekszámú városokban a szavazatok 12,6%-át szereztek meg, az 50 ezer lakosúnál nagyobb városokban a voksoknak csak a 9,5%-át kapták meg.¹²⁰ Az Összoroszági Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe a szavazatok 67,8%-át hozták a választások az ukrán pártoknak (mindekelőtt az ukrán eszereknek), a bolsevikok csak 10%-ot kaptak. Ugyanakkor Kijevben csak a választók 25%-a, Harkovban 13%-a szavazott az ukrán pártokra.¹²¹ Az ukrán mozgalom fő támaszát továbbra is a parasztság jelentette, de a Centralnaja Rada nem teljesítette a parasztság legfőbb követelését, a föld újrafelosztását. Az ukrán eszerek 1917 szeptemberében a földreform halogatása elleni tiltakozásuk jeleként megtagadták az ülésezést az új Főtitkárságban. 1917 őszének elején a parasztok többé már nem bíztak a felülről jövő segítségben, ezért tömegesen foglalták el a földesúri és az állami földeket.¹²²

Az ukrán kormány gyorsan elveszítette a lakosság bizalmát, és folyamatosan megszűnt a falvak fölött gyakorolt ellenőrzése. Akárcsak sok korabeli szocialista, Vinnyicsenko és más ukrán politikusok is úgy vélték, hogy a burzsoá államapparátus és a reguláris hadsereg hamarosan megszűnik létezni. Ettől az utópista álomtól elvakítva nem hoztak létre erős nemzeti hadsereget sem, jóllehet több százezer katona felesküdt Ukrajnára; nem teremtették meg a hatékonyan működő közigazgatási apparátust sem annak ellenére, hogy hazafias érzelmű tanítók és kishivatalnokok ezrei álltak a hatóságok rendelkezésére. Ennek következtében gyorsan felbomlott a közrend, a városokban a helyi tanácsok és a falvakban pedig a sebtében létrehozott önvédelmi szervek egyre kevesebb figyelmet fordítottak Kijev hivatalos rendeleteire.

Időközben az ukrán politikusok végérvényesen kiábrándultak az Ideiglenes Kormányból. Azt követően, hogy november 7-én (régí idősámítás szerint október 25-én) a bolsevikok Petrográdban megdöntötték Kerenszkij kormányát, a Centralnaja Rada fegyveres osztagai a kijevi bolsevikoktól támogatva felléptek a Kijevi Katonai Körzet kormányhú ezredei ellen. A győzelem kivívása után a Rada mind a kilenc ukrán kormányzóságban – a kijeviben, podolszkijiban, volhíniaiban, csernyigoviban, poltavaiban, harkoviban, jekatyerinoszlaviban, herszoniban és

tauriaiban (a Krímet kivéve) – kikiáltotta a hatalmát. A november 20-án kiadott harmadik univerzálében a Centralnaja Rada kimondta az Ukrán Népköztársaság megalakulását, amelynek az oroszországi Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívása után autonóm köztársasággá kellett válnia Oroszország népeinek jövőbeni demokratikus szövetségén belül.

A bolsevikok programja feltételezte a nemzetek önrendelkezési jogát, ugyanakkor a kommunisták nem akartak megbékülni egy önálló Ukrajna meglétével, amely magában foglalta az egykori Orosz Birodalom hatalmas ipari és mezőgazdasági régióit. A bolsevikok a Centralnaja Rada hatalmának megdöntése céljából 1917 decemberében Kijevben összehívták a szovjetek összukrajnai kongresszusát, ám a parasztküldöttek nagy számának köszönhetően az ukrán pártoknak sikerült megakadályozniuk ezt az akciót. Ekkor a bolsevik frakció átköltözött Harkovba, ahol december 25-én egy újabb szovjetkongresszuson kikiáltották az Ukrán Szovjetköztársaságot. Időközben Oroszországból fegyveres erők érkeztek, amelyek a helyi vörös osztagokkal együtt támadást indítottak Kijev ellen.

A bolsevikok elleni háború valóságos katasztrófává vált az Ukrán Népköztársaság számára. A keleti front 300 000 katonájának a Centralnaja Rada oldalára átvált többsége hazatért, a Szimon Petljura hadügyminiszter irányítása alatt álló irreguláris ukrán hadsereg pedig 15 000 szabad kozákot és önkéntest számlált. Lényegében véve polgárháború folyt, amelyben az erkölcsi szellem többet számított a létszámnál, ugyanakkor az ukrán osztagok harcászultsége nem volt reménykeltő. Ukrán történészek becslése szerint a támadás kezdetekor 8000 szuronynál többel nem rendelkeztek a bolsevikok.¹²³ Ám jóval szervezettebbek voltak, kitűnő agitátorokkal rendelkeztek, és a félrevezetett lakosságnak a legradikálisabb szociális programot kínálták. A háborút inkább szóval, mint fegyverrel nyerték meg: az önkéntes ukrán ezredek katonái tömegesen álltak át a bolsevikok oldalára.

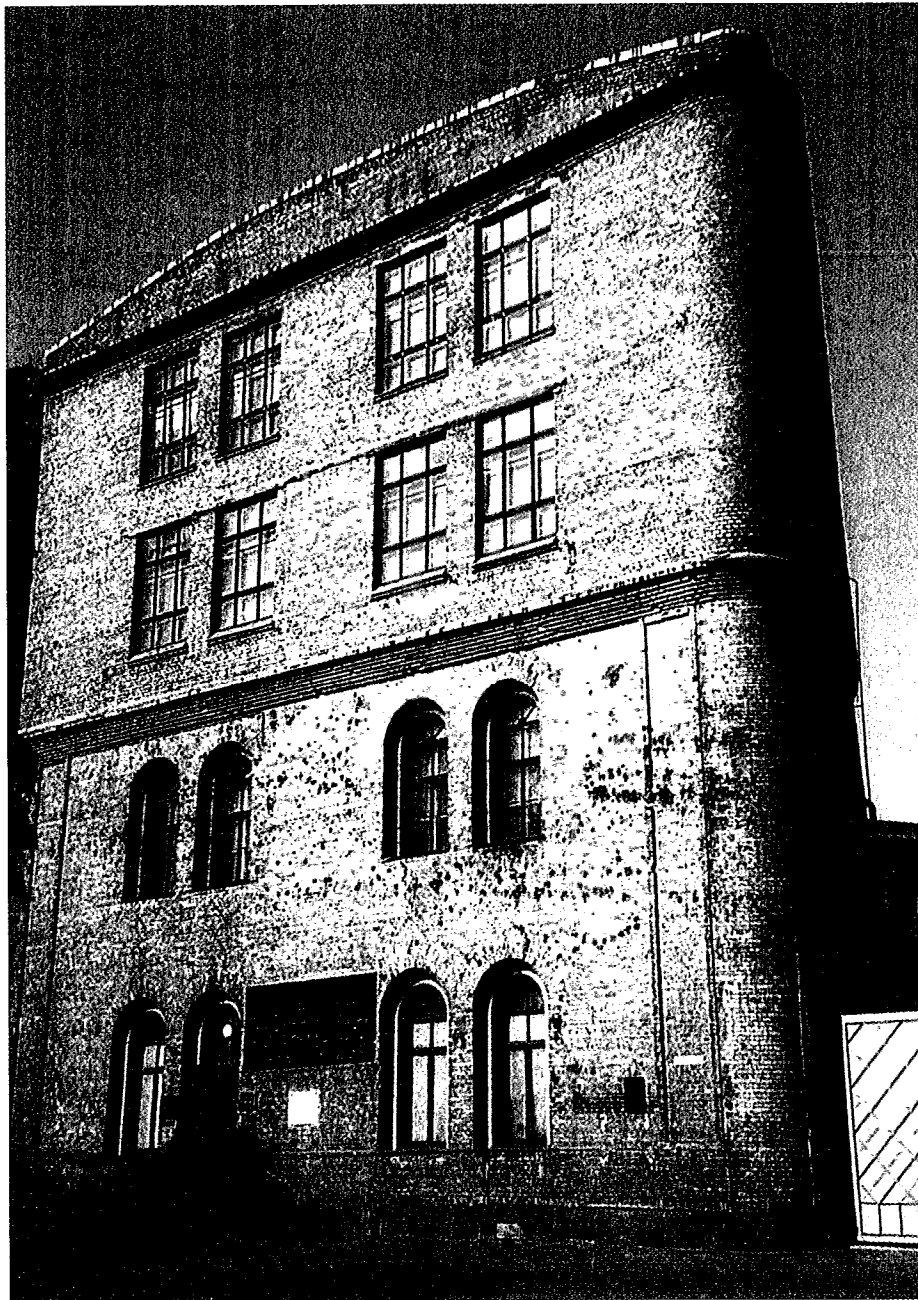
A Centralnaja Radának a munkások támogatását sem sikerült megnyernie. Amennyiben összehasonlítjuk az ukrán hatóságok által 1917-ben szervezett valamennyi kongresszus előkészítését, akkor elmondhatjuk, hogy legnehezebben a munkáskongresszus összehívása zajlott. A kongresszuson kiderült, hogy éppen a munkások a legbizalmatlanabbak a kormánnyal szemben. A hatóságoknak a munkásegyesületek felügyeletének megszerzésére vagy a külön ukrán szakszervezetek megszervezésére tett kísérletei is kudarcot vallottak.¹²⁴ Időközben a bolsevikok az ukrán városokban egyre nagyobb befolyásra tettek szert. Amikor észak felől támadást indított a Vörös Hadsereg, a munkások sok helyen sikeres akciókat indítottak. Kijevben a Centralnaja Rada ellenőrzése alatt álló

csapatoknak sikerült elfojtaniuk az Arzenál üzemben a munkásfelkelést (ezt a történetet később híres filmjében Alekszandr Dovzszenko vitte vászonra). Ám az ukrán kormánynak már egy hét múlva el kellett hagynia a várost. 1918. január 29-én, a főváros védelmének utolsó tragikus napjaiban a bolsevikok Kruti vasútállomás közelében bekerítették és megsemmisítették annak a 300 ukrán diáknak az osztagát, akik később a szovjetellenes ukrán értelmiség szemében valóságos nemzeti mártírokká lettek.

Ezalatt 1917 decemberétől Szovjet-Oroszország és az Ukrán Népköztársaság béketárgyalásokat folytatott a központi hatalmakkal. A bolsevikok elleneztek az ukránok részvételét a tárgyalásokon, ám Németország és Ausztria–Magyarország érdekelt volt az egykori cári birodalom szétzilálásában, amelynek nyugati határainál néhány baráti államot szerettek volna létrehozni. Január végére az ukrán vezetők megértették, hogy megmaradásuk érdekében meg kell szerezniük a négyhatalmi szövetség támogatását. Mivel nemzetközi szerződést csak független állam köthet, ezért a Centralnaja Rada 1918. január 25-én elfogadta a negyedik univerzálét (január 22-ére visszadátumozott aláírással), amely kimondta az UNK függetlenségét. Ukrajna szuverenitása novembertől vált valósággá, ám az ukrán vezetők az utolsó pillanatig sem voltak készek végérvényesen megszakítani minden kapcsolatot Oroszországgal. Vinnyicsenko és Grusevszkij nyíltan megmondta, hogy erre a lépésre a külső körülmények kényszerítették őket.¹²⁵

1918. február 9-én, éppen akkor, amikor a bolsevik hadsereg bevonult Kijevbe, az ukrán küldöttség aláírta Breszt-Litovszkban a különbékét a központi hatalmakkal, amelyek elismerték a Centralnaja Rada hatalmát kilenc kormányzóságban és Holmscsinában. A különbékét szintén aláíró Szovjet-Oroszország kénytelen volt beleegyezni a független Ukrán Népköztársaság létébe. Ám jóval nagyobb jelentőséggel bírtak a titkos cikkek, amelyek értelmében Németország és Ausztria–Magyarország élelmiszer-szállítmányok fejében katonai segítséget nyújt Ukrajnának. Egy másik titkos megállapodás kilátásba helyezte Kelet-Galícia és Bukovina egységes koronatarományban történő egyesítését a Habsburgok uralma alatt.

A bolsevik hadsereg, miután a kegyetlenségéről híres Mihail Muravjov vezetésével elfoglalta Kijevet, elpusztított mintegy 2000–5000 „osztályellenséget”,¹²⁶ ám a főváros mindössze három hétig maradt a bolsevikok kezén. A 450 ezer fős német–osztrák hadsereg visszavonulásra kényszerítette őket, áprilusra pedig megtisztította a vörösöktől mind a kilenc ukrán kormányzóságot. Az ukrán bolsevikokat kiszorították Oroszországba, ahol készülődni kezdtek egy Ukrajnáért folytatandó hosszadalmas háborúra, amelyben elképzelhetetlen volt a győzelem az oroszországi elvtár-

Az Arzenál üzem épülete Kijevben,
homlokzatán az 1918-as felkelésre emlékeztető golyónyomokkal

sak támogatása nélkül. Első lépésként létrehozták Ukrajna Kommunista (bolsevik) Pártját, amely viszont teljes mértékben alá volt rendelve az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártnak.

❖ A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS A HETMANÁTUS

A Centralnaja Rada mielőtt 1918 februárjának elején feladta volna Kijevet a bolsevikoknak, sürgősen törvényt hozott a nyolcórás munkanapról, a föld magántulajdonának eltörléséről. A kortárs történészek szerint az ilyen intézkedések arról tanúskodtak, hogy az ukrán szocialisták tévesen értelmezték a parasztok elvárásait: a parasztok nem a föld államosítását szerették volna, hanem azt, hogy a földesúri nagybirtokokat osszák fel a parasztgazdaságok között.¹²⁷ Ezek a lépések még kevésbé tetszettek a földesuraknak és a módos parasztoknak, a breszt-litovszki békekötés után a Rada „szocialista” határozatai aggodalommal töltötték el a konzervatív német katonai parancsnokságot is Ukrajnában.

A német tábornokok hamarosan kiábrándultak Ukrajnában a baloldali patronáltjaikból. Az ukrán kormány nem rendelkezett hatékony helyi apparátussal, képtelen volt fenntartani a rendet, és ami a németek számára a legfontosabb volt, nem tudta biztosítani a gabona begyűjtését, amire oly nagy szüksége volt a központi hatalmaknak. A németek már 1918 március–áprilisában ellenőrzésük alá vonták a vasutakat, eltörölték a Rada földtörvényét és kihírdették a hadiállapotot. Mindaddig megbékéltek a Centralnaja Rada meglétével, mivel várták annak a szerződésnek az aláírását, amely arra kötelezte volna a Radát, hogy július végéig 1 millió tonna gabonát, 600 millió tojást, valamint óriási mennyiségű egyéb élelmet és nyersanyagot szállítson Németországnak és Ausztria–Magyarországnak. Április 23-án aláírták a szerződést, amivel megpecsétlődött a Központi Rada sorsa, előre tudván, hogy képtelen lesz a feltételeket teljesíteni.¹²⁸ A német csapatok a szerződés birtokában maguk kezdték begyűjteni az élelmet.

Április végén titkos találkozóra került sor Wilhelm Groener tábornok, az ukrainai német csapatok főparancsnoka és Pavel Szkoropadszkij ukrán konzervatív politikus között. Pavel Szkoropadszkij, a 18. századi kozák hetman oldalági leszármazottja oroszul beszélt és a cári hadsereg tisztje volt; 1917 nyarán vált ismertté, amikor lovashadtestének bázisán ukrán önkéntes ezredeket szervezett. Groener beavatta Szkoropadszkijt az Ukrajnában a monarchia visszaállítására vonatkozó német tervekbe és felajánlotta neki a hetmani jogart. Szkoropadszkij rögvést elfogadta a hatalmát korlátozó titkos feltételeket. [1918. április 29-én] a földműves-

szövetség kongresszusa Kijevben a Krescsatyik és a Nyikolajevszkaja utca sarkán található cirkuszban Ukrajna hetmanjának kiáltotta ki Szkoropadszkijt. Ugyanezen a napon a Vlagyimirszkaja utcában egy másik épületben ülésező Centralnaja Rada sietve elfogadta az alkotmányt és Mihail Grusevszkijt az Ukrán Népköztársaság elnökének választotta. Ez az elnöki ciklus még egy napig sem tartott.

Az új, konzervatív rendszert békés úton, szinte vérontás nélkül vezették be. Szkoropadszkij, akiről mint a németek bábjáról, gyakorta leicsinylően írnak a történészek, ténylegesen Ukrajnában a forradalom előtti elitnek – a cári bürokráciának, a tiszteknek, a földesuraknak, a gyáriparosoknak, valamint a városi felső és középosztálynak – a hatalomba való visszatérését jelképezte. A restauráció sokkal könnyebbnek bizonyult, mint az új államapparátus megteremtése, mivel a birodalmi bürokrácia idős káderei és a tisztek szívesen támogatták a hetmant. Gyorsan újjászerveződtek és munkához láttak a minisztériumok, a helyi közigazgatási hivatalok élére a földbirtokos nemesség és az egykori cári tisztviselők köréből kinevezett kormányzósági és járási sztaroszták kerültek. Egyébként a hetman hivatalnokai közül sokan nem beszéltek az ukrán nyelvet, és titokban az orosz állam visszaállításáról ábrándoztak, amelybe betagozódott volna Ukrajna is. Valamennyi nagy ukrán párt megtagadta az együttműködést Szkoropadszkij rezsimjével, ami állandóan bonyodalmakat okozott a kabinet felállításakor, mivel a németek ragaszkodtak ahhoz, hogy ukrán politikai tényezőket nevezzenek ki minisztereknek.

Szkoropadszkij közigazgatási elképzelései, amelyek értelmében polgári és területi, nem pedig etnikai és kulturális képződményként gondolták el Ukrájnt, napjainkban jóval vonzóbbaknak tűnnek, mint akkortájt. Amint Jaroszlav Gricak ukrán történész helyesen megjegyezte, Szkoropadszkij „igyekezett megerősíteni az ukrán nemzetnek nem az ukrán nyelv ismeretére, hanem az ukrán állam iránti lojalításra épülő új koncepcióját”.¹²⁹ Am az akkori ukrán közéleti személyiségek nem értékelték ezeket a konceptuális újításokat: a hetmant és hivatalnokait jobb esetben is a birodalmi múltból visszamaradt „kisoroszoknak”, rosszabb esetben orosz monarchistáknak tekintették.

A hetmani kormány eltörölte a Centralnaja Rada összes törvényét, reformját és intézményét, betiltotta a sztrájkokat és újra bevezette a cenzúrát. Az ukrán értelmiség és munkásság elidegenedését tapasztalva, Szkoropadszkij megpróbált a jómódú parasztokra támaszkodni, akiknek a soraiból megkísérelte újratemteni a privilegizált kozákok rendjét. Ám nem sikerült erős támogatást szereznie a parasztság részéről, mivel annak tudatában a kormány egyet jelentett a gazdag földbirtokosokkal és

a német kisajátításokkal. A németek büntetőexpedíciói, amelyeknek az volt a célja, hogy megszüntessék a gazdaságok kifosztását a parasztok által és rekvirálják a gabonát, rövid időn belül zavargásokhoz vezettek a falvakban. Az ukrán eszerek bal szárnya 1918 júliusában 30 ezres parasztfelkelést robbantott ki a kijevi kormányzóságban. Kisebb zavargások mindenhol kitörték.

Bármennyire is furcsa, az 1917–1920 közötti ukrán kormányok közül külpolitikai téren, az oktatásban és a kultúrában a Szkoropadszkij-rezsim érte el a legnagyobb sikereket. Dmitrij (Dmitro) Dorosenkónak, a Szkoropadszkij-kormány szinte egyetlen ismert értelmiségi tagjának a vezetésével a hetmani külügyminisztériumnak sikerült diplomáciai kapcsolatokat létesítenie és követet cserélni a központi hatalmakkal, a szomszédos országokkal és néhány semleges állammal, például Svájjal és Svédországgal. Kijevben 11 külépviselet kezdte meg a tevékenységét.¹³⁰ Emellett a tapasztalt hetmani ügyintézők megnyitottak 150 ukrán tanítási nyelvű iskolát és két új egyetemet. A már meglévő három egyetemen ukrán nyelv, irodalom és történelem tanszéket nyitottak. Ezenkívül Szkoropadszkij idején alapították meg az Ukrán Tudományos Akadémiát, a Nemzeti Könyvtárat, a Nemzeti Levéltárat, a Művészeti Akadémiát, az Állami Népszínházat, valamint egyéb kulturális intézmények sokaságát, amelyek közül több ma is működik.¹³¹

Míndeközben egyre növekedett a parasztok elégedetlensége a német élelmiszer-rekvirálások miatt, a hetman politikai ellenzéke az Ukrán Nemzeti Szövetség köré kezdett tömörülni (szeptemberben Vlagyimir Vinnyicsenkót megválasztották a Szövetség elnökének). Az Állami Népszínházban Vinnyicsenko népszerű darabjait játszották, miközben a szerző tömegfelkelést készített elő Szkoropadszkij hetman ellen.

1918 őszén, amikor nyilvánvalóvá vált a központi hatalmak közeli veresége, a hetman néhány kétségbeesett kísérletet tett, hogy más támaszt keressen hatalma számára. Kezdetben az Ukrán Nemzeti Szövetséggel bocsátkozott látszólag sikeres tárgyalásokba, ám 1918 novemberében fordult a kocka: a kapitulált központi hatalmak vállalták, hogy kivonják csapataikat Kelet-Európából. Az egységes Oroszországgért síkra szálló antantnak tetszeni akaró Szkoropadszkij nyilvánvalóan oroszbarát kabinetet nevezett ki és rendeletet írt alá Ukrajna egyesítéséről „a jövőbeni nem bolsevista Oroszországgal”. A hetmant még jobban kompromittálta ez az utolsó kaland, és a fegyveres felkelés irányába taszította az Ukrán Nemzeti Szövetséget.

A felkelés koordinációs tanácsa, amelyet az 1795–1799-es francia forradalom mintájára Direktóriumnak neveztek el, öt tagból állt, informális

vezetője pedig Vinnyicsenko és Petljura volt. A Kijev melletti Belaja Cerkovba, a felkelés főhadiszállásának székhelyére tízezrével özönlöttek a parasztok, a lázadók oldalára álltak a hetmani hadsereg legjobb magasabb egységei is. Közéjük tartoztak a szicszlövészeknek azok az elitalakulatai, amelyeket első világháború idején Galíciában hoztak létre és az osztrák megszálló hadsereg kötelékében Ukrajnába küldtek. A németek 1918. december 14-én elvonultak Kijevből. Szkoropadszkij a fővárosban hagyta a kézjegyével ellátott lemondási okiratot, és sebesült német tisztnek öltözve a németekkel együtt elmenekült. A konzervatívok nem tudtak hatalmon maradni, és Kelet-Ukrajna politikai színpadán megjelentek baloldali ellenlábasaik.

❖ NYUGAT-UKRAJNA

Miközben keleten a birodalom gyötrelmes haláltusáját az ukrán politikai nemzet születése kísérte, addig a nyugat-ukrajnai vezetők csak együttérzéssel figyelhették oldalról az eseményeket és bírálhatták a parlamentben a Kelet-Ukrajnában folytatott osztrák politikát. Bár Ausztria–Magyarország alaposan megszenvedte a háborút, mégis másfél évvel túlélte az Orosz Birodalmat. Mi több, a Habsburgok 1918 júliusában kimondták, hogy a monarchián belül nem fognak létrehozni egységes ukrán koronabirtokot, amint azt a breszt-litovszki békeszerződés feltételei megkívánták. Ezért a csalódott ukrán politikusok türelmetlenül várták azokat a változásokat, amelyeknek be kellett következniük az első világháborúban elszenvedett osztrák vereség után.

A fiatal Károly császár (1916–1918 között uralkodott) 1918. október 16-án radikális lépésre szánta el magát annak érdekében, hogy az antant győzelme után megmentse Ausztriát a feldarabolástól, kimondta a birodalom átalakítását a népek „szabad föderációjává”. Október 18-án az ukrán képviselők a parlamentben és a vidéki sejmekben, valamint a nagy pártok képviselői Lvovban megalakították az Ukrán Nemzeti Tanácsot. Ez kimondta a Kelet-Galíciát, Észak-Bukovinát és Kárpátontúlt magában foglaló ukrán állam létrejöttét Ausztrián–Magyarországon belül. Amíg Bécs és a Tanács képviselői egymással tárgyaltak, addig ukrán fegyveresek egy csoportja október 31-ről november 1-re virradó éjjel Lvovban magához ragadta a hatalmat. Másnap, november 1-én, az Ukrán Nemzeti Tanács bejelentette a független ukrán állam megalakulását, amely hamarosan a Nyugat-ukrajnai Népköztársaság (NYUNK) nevet kapta.

A fiatal köztársaság nyomban egy erős vetélytárssal találta magát szemben az újjászületett lengyel állam személyében. A lengyelek igényt

tartottak egész Galíciára, beleértve annak ukrán keleti részét, ahol a városokban a lengyel lakosság volt túlsúlyban. November elején utcai összecsapások robbantak ki, november 22-én pedig a lengyelek kiszorították az ukránokat Lvovból. A konfliktus általános ukrán–lengyel háború méretűvé terebélyesedett, a nyugat-ukránoknak ezzel a háttérrel kellett építeni az államukat.

A Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság létrejöttének kedvezett az ukrán politikai és társadalmi élet régi hagyománya Ausztria–Magyarországon. Az új államban sokkal egyszerűbb volt hatékony közigazgatási apparátust létrehozni és a rendet fenntartani, mint Kelet-Ukrajnában. Erre részben az volt a magyarázat, hogy nyugaton fennmaradt a járási közigazgatási hivatalok rendszere, amelyben az ukrán választott „komisszárok” felváltották a „járási sztarosztákat”.¹³² Ennél is fontosabb szerepet játszott az a tény, hogy gyakorlatilag a teljes nyugat-ukrajnai társadalom összefogott a hagyományos ellenséggel, a lengyelek elleni harcban, és a szociális problémák háttérbe szorultak.

A november végén újraválasztott Ukrán Nemzeti Tanácsban a nemzeti demokratikus többség békésen együttműködött a radikális ellenzékkel. A köztársaság kihirdette a politikai szabadságokat és a kisebbségek jogait (a jövőbeni parlamentben a 266 helyből 66-ot továbbra is megkaptak a lengyelek, a zsidók és a németek). A forradalom idején a nyugat-ukrajnaiak baráti kapcsolatokat ápoltak a zsidókkal. Egyébként a NYUNK soha nem ellenőrizte teljes egészében azokat a területeket, amelyekre igényt tartott. Bukovina ukrán részét azon nyomban elfoglalta Románia, Kárpátalja pedig az új csehszlovák államba történt betagozódásáig magyar fennhatóság alatt maradt. Az ukrán hatalom csak Kelet-Galíciában állandósult.

A Nyugat-ukrajnai Népköztársaság fennállásának első napjától a Kelet-Ukrajnával történő összeolvadásra törekedett, és 1919. január 22-én Kijevben ünnepélyesen kikiáltották a két Ukrajna egyesülését. Annak ellenére, hogy az Ukrán Népköztársaság kötelékében a NYUNK csak „nyugati megye” volt, gyakorlatilag megőrizte autonómiáját, saját közigazgatási struktúrával és törvényhozással rendelkezett. A mérsékelt nyugat-ukrajnai politikusoknak nem sikerült megtalálniuk a közös nyelvet keleten a szocialistákkal, ugyanakkor az egyesített Ukrajna sorsát nem annyira a politikai nézetkülönbségek, hanem inkább a kétfrontos háború határozta meg. Az egyesítési okirat kihirdetésekor keleten a bolsevista, nyugaton a lengyel ágyúk dörögtek: e két erő okozta végül is az ukrán állam bukását.

A nemzeti önszerveződés régi hagyományainak köszönhetően a kelet-galíciai ukránoknak sikerült azt megtenniük, amit nem tudtak elérni

a Dnyeper partján: létrehozta egy megbízható nemzeti haderőt, az úgynevezett Ukrán Galíciai Hadsereget (UGH). Ha nem kellett volna kimerítő harcot vívni a lengyel túlerő ellen, a galíciaiak beleszólhattak volna a polgárháború menetébe Kelet-Ukrajnában. A tapasztalt ukrán káderek hiányát német és osztrák tisztekkel pótolták, a két főparancsnok, Mihail Omeljanovics-Pavlenko és Alekszandr Grekov, pedig orosz tábornok volt. Ám e hadsereg fő erejét a sorkatonák és az alacsonyabb rendfokozatú tisztek, a Kelet-Galíciából származó 60 ezer öntudatos és fegyelmezett ukrán paraszt és városi ember képezte.¹³³

1919 februárjában az ukrán hadsereg ellentámadásba lendült, és hamarosan bekerítette Lvovot, de Lengyelországból időközben megérkezett az ellenséges túlerő, ami eldöntötte a háború kimenetelét Galíciában. A párizsi békekonferencián a lengyelek meggyőzték a szövetségeseket arról, hogy a kommunizmus szelleme Ukrajnán keresztül behatolhat Európába. A győztes országok a független Lengyelországban Németország és a bolsevista Oroszország ellensúlyát látták, és amikor Kelet-Galícia került szóba, jobbnak látták megfeledezni Woodrow Wilson amerikai elnök háború utáni rendezési programjának a nemzetek önrendelkezési jogát megerősítő pontjáról. A lengyelek Józef Haller tábornok 100 ezer fős, Franciaországban kiképzett és felfegyverzett hadseregét állították ki, hogy végleges vereséget mérjenek az ukránokra. A szövetségesek szándéka szerint a bolsevista pestist e hadseregnek kellett volna megállítani, ám az a valóságban az ukránok ellen harcolt. A sikeres júniusi ellentámadást követően Csorkovnál elfogyott a lőszer az ukrán hadseregnek, és visszavonult kelet felé.

1919 tavaszán a nyugati tartományokban kezdtek kiéleződni a szociális problémák. A parasztok zúgolódtak, hogy a hatóságok képtelenek végrehajtani a földreformot, ami magában foglalta volna a nagy földbirtokok (kárpótlásos) elkobzását és a parasztok közötti felosztását. Az Ukrán Nemzeti Tanács végül is 1919 áprilisának közepén elfogadta a földtörvényt, de a valóságban a föld tényleges felosztását a háború végéig elhalasztották. Petljura, a Direktórium elnöke figyelmeztette a Nyugati megye vezetőit, hogy a földkérdés megoldásának halogatása szociális katasztrófához vezethet.¹³⁴ Április közepén Drogobics városában, Nyugat-Ukrajna egyetlen ipari központjában bolsevik párti munkásfelkelésre került sor.

Ám amíg érlelődött a szociális robbanás, addig a nyugat-ukránok vereséget szenvedtek a lengyelektől. Az Ukrán Galíciai Hadsereg maradéka 1919. július 16-án a tartomány közigazgatásával egyetemben visszavonult a korábban az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia között határként szolgáló Zbrucs folyó mögé. Ám a szövetségesek még azt meg-

előzően, június végén beleegyeztek abba, hogy a lengyelek a Zbrucsig „ideiglenesen” megszállják egész Galíciát.

A galíciaiak Kelet-Ukrajnába átvonulva csatlakoztak a Direktóriumhoz, amely az életben maradásáért harcolt az ellenőrzése alatt maradt cseppnyi területen (Kamenyec-Podolszkij fővárossal). A nyugat- és a kelet-ukránok végül is éppen itt tettek kísérletet az egyesített katonai erők és a közös közigazgatás létrehozására. Ám a (júniusban az Ukrán Nemzeti Tanács által a Nyugati megye diktátorává kinevezett) nemzeti demokrata Jevgenyij Petruszevics vezette, az NYUNK mérsékelt nacionalistáiból álló jól szervezett államapparátus nem tudott együtt dolgozni a balos politikát folytató Direktóriummal, és nem rendelkezett elegendő igazgatási kapacitással. Ezenkívül a nyugat- és a kelet-ukránok között komoly nézetkülönbségek is voltak: az egyik fél ellenségei a másik fél barátainak bizonyultak. A nyugat-ukránok semmi áron nem voltak hajlandóak kompromisszumot kötni a lengyelekkel, viszont a keletiek a bolsevikok elleni egyetlen szövetségest látták bennük. A fehér mozgalom megítélése is ellentmondásos volt: a hazafias beállítottságú kelet-ukránok megátalkodott ellenségüknek tekintették a fehéreket, ugyanakkor a nyugatiak nem találtak kivetnivalót a velük való bolsevikok elleni szövetségben. Ebben az időben mindkét hadsereg a bolsevikokkal megvívandó döntő csatára készült, ám az ideológiai ellentétek, háttérben a kegyetlen polgárháborúval, hamarosan tragikus végkifejlethez vezettek.

❖ DIREKTÓRIUM ÉS POLGÁRHÁBORÚ

A Hetmanátus bukása után a Direktórium 1918 decemberében elfoglalta Kijevet és egyúttal visszaállította az Ukrán Népköztársaságot. Ám a Centralnaja Radát nem hívták össze, és Grusevszkijt nem hívták vissza a nagypolitikába. A legfelsőbb végrehajtó és törvényhozó hatalmat egyesítő ötfős direktóriumban az USZDMP két tagja – a baloldali szocialista Vinnyicsenko és a nacionalistákhoz húzó Petljura – játszotta a főszerepet.

Vinnyicsenko, aki kezdetben a Direktórium elnöke volt, úgy vélte, hogy az Ukrán Köztársaság csak abban az esetben szerezheti meg a nép támogatását és maradhat fenn, ha radikálisabb szociális programmal áll elő, mint a bolsevikok. Ennek megfelelően a Direktórium első lépésként meghirdette a nagybirtokok elkobzását, az ipar államosítását és a munkásellenőrzés bevezetését a gyárakban. A Direktórium úgy tevékenykedett, mintha a Centralnaja Rada soha nem is létezett volna. 1919 januárjának végén Kijevben összehívták a Dolgozók Kongresszusát, amely összukrajnai parlamentként működött és jóváhagyott a kormány által

javasolt minden lépést.¹³⁵ A hatóságok ezzel együtt folytatták a nemzetépítést. Az ukrán lett a köztársaság hivatalos nyelve, az ukrainai pravoszláv egyház pedig, amelyik korábban az oroszországi pravoszláv egyház részét képezte, kimondta önálló nemzeti egyházzá válását. 1919. január 22-én a Direktórium Kijevben ünnepélyes körülmények között végrehajtotta a Kelet- és a Nyugat-ukrainai Köztársaság egyesítését.

A Direktórium még hozzá sem látott határozatainak megvalósításához, máris kénytelen volt ismét elhagyni Kijevet. Ukrajnában 1918 decemberében, nyomban a németek kivonulását követően kiéleződött a helyzet. A fehérek a bolsevikok nélkül szerették volna helyreállítani az egységes államot, Ogyesszában és más déli kikötőkben 60 ezer fős francia hadsereg szállt partra. Ezzel együtt a bolsevikok észak felől újabb támadást indítottak. Vinnyicsenko megpróbált közös nyelvet találni Szovjet-Oroszországgal, még azt is felvetette, hogy Ukrajna belép a tanácsköztársaságok forradalmi harcába (Oroszországban és Magyarországon, ahol éppen akkor lángolt fel a kommunista felkelés) az európai reakció ellen.¹³⁶ Ám a bolsevikokkal folytatott tárgyalások eredménytelenek voltak, hadseregük pedig gyorsan közeledett Kijevhez. A parasztok, akik kezdetben támogatták a Direktóriumot Szkoropadszkijjal szemben, most visszatértek falvaikba, és az ukrán kormány ismét szembe találta magát a saját hadsereg felállításának súlyos problémájával. Ukrajna egészében véve a vörösök és a fehérek csataterévé változott az oroszországi polgárháborúban. Egyébként ezeket az eseményeket akár ukrán polgárháborúként is jellemezhetjük, mivel maguk az ukránok is a Direktórium, a bolsevikok vagy a fehérek oldalán harcoltak egymás ellen: mindegyikük a „maga Ukrajnájáért”.

1919 februárjában Kijev feladását követően Vinnyicsenko lemondott a Direktórium elnökségi posztjáról. Hatásköre Szimon Petljurához került, aki a gyorsított ütemű államépítést tekintette elsőrendű feladatnak, és bízott az anfant támogatásában. Az összes szocialistával szemben bizalmatlan szövetségesekkel való megállapodás elérése érdekében Petljura nem szocialista kabinetet hozott létre, és ő maga is kilépett az USZDMP-ből. (Ezt követően a kiábrándult Vinnyicsenko végleg elhagyta a Direktóriumot.) Ám az új kabinet mindössze két hónapot ért meg. Ez alatt világossá vált, hogy hiábavaló az igyekezet, mivel a szövetségesek minden bizalmukat a fehér mozgalomba és az „oszthatatlan” Oroszország helyreállításába vetették. Amikor a szocialisták visszatértek a kormányba, gyakorlatilag már nem volt mit kormányozni, az ukrán hatóságok folyamatosan vonultak vissza nyugat felé: Vinnyicából Rovnóba, majd pedig Kamenyec-Podolszkijba.

A bolsevikok hatalmának második ukrainai időszaka mintegy hét hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt az Ukrán Szocialista Szovjetköztársaság képes volt maga ellen hangolni az ukrán baloldali értelmiséget és a parasztokat oly módon, hogy az ügyintézésben, a propagandában és az oktatásban kizárólag az orosz nyelvet használták. Kezdetben az ukránellenes nézeteiről ismert orosz származású Georgij Pjatakov irányította a kormányt, majd a hatalom átkerült a bolgár-román származású Hrisztijian Rakovszkij orosz bolsevikhoz, akinek a nézetei nem sokban tértek el Pjatakov látásmódjától (ezt megelőzően Rakovszkij a Direktóriummal folytatott tárgyalásokon képviselte Szovjet-Oroszországot). A városokban és a kisvárosokban a CSK hajtóvadászatot indított az „ellenforradalmárok” és az „osztályellenségnek számító” elemek után. Ezenkívül a parasztokból ellenséges érzéseket váltottak ki a gabonabegyűjtés céljából a falvakba küldött orosz fegyveres munkásosztagok. Az új hatalom ahelyett, hogy átadta volna a földet a parasztoknak, kollektív gazdaságokká alakította át az elkobzott nagybirtokokat.

Az ilyen politika csak még jobban felszította a parasztok elégedetlenségét, ami spontán megmozdulásokban nyilvánult meg. A falvakban eluralkodott az anarchia, amiben a helyi paraszt atamánok vették át az irányító szerepet. Egyesek közülük több ezres parasztseregek élén álltak és komoly befolyást gyakoroltak a politikai eseményekre. A legismertebb atamánok, Matvej Grigorjev (volt cári tiszt és baloldali eszer, aki 1919 tavaszán kiűzte Ogyesszából a francia expedíciós hadtestet, de később a bolsevikok ellen harcolt) és Nesztor Mahno (anarchista paraszt a déli sztyeppen, 40 ezer fős hadsereg vezetője, aki hol a bolsevikokat, hol a Direktóriumot, majd megint a bolsevikokat támogatta, végül pedig egy anarchista parasztköztársaság ötletével állt elő). A népköltészet által is megőrzött színes egyéniségek között említhetjük a Maruszja nevet viselő három atamánnt.¹³⁷

1919-ben Kijevben egyik gyenge kormány váltotta a másikat, ám ez semmilyen hatással nem volt a falvakra. Az első világháború és az azt követő hatalmi válság eredményeként a helyi ukrán parasztság jól felfegyverezett, katonai tapasztalatot szerzett és soha nem látott önbizalomra tett szert. A helyi parasztbandák gyakran egyik harcoló féltől a másikhoz pártoltak át, harcoltak a szocialista forradalom jelszavai, a független Ukrajna zászlói alatt, de fő céljuk a fennmaradás, a szántóföld megőrzése és a rablás volt. A régmúltbeli „atamán” szó használata a kozák hagyományok spontán újjászületéséről tanúskodik, ám a felkelők persze nem voltak öntudatos ukrán nacionalisták. Inkább naiv anarchistáknak nevezhetjük őket, akiket a helyi érdekek vezéreltek és sokféle előítéletnek voltak kitéve.

Az 1919-es káosz talán legborzalmasabb következményét jelentették a mintegy 30 ezer emberéletet követelő zsidópogromok. Ezekben közreműködött a polgárháború összes résztvevője: a fehérek és a Direktórium alegységei, az anarchista atamánok és a Vörös Hadsereg. Egyes pogromokat a fehérek ideológiai megfontolásból hajtottak végre. Am a zsidóellenes megmozdulásokat rendszerint a hatóságok tilalmait figyelmen kívül hagyó részeg antiszemita tömeg kezdte. A regisztrált pogromok 40%-a a Direktórium osztagainak keze műve volt, amelyek a többi hadviselő félnél jobban kivették részüket a pogromokból.¹³⁸ Nem csoda, hogy parancsnokuk, Szimon Petljura kegyetlen antiszemitaaként híresült el Nyugaton, de meg kell mondani, hogy igazságtalanul, mert Petljura jóindulattal viseltetett a zsidók iránt. Annak ellenére, hogy helyben rendkívül intoleránsak voltak a zsidókkal szemben, állami szinten az Ukrán Népköztársaságban számottevő támogatást nyújtottak a nemzeti kisebbségeknek. Ez volt az első modern állam, amelyik zsidóügyi minisztériumot hozott létre és jogot biztosított a zsidó kultúrának. Ugyanakkor az állam nem rendelkezett elegendő befolyással. A kormány a pogromokat elítélő, jóindulattal teli rendeleteket adott ki, és igyekezett felderíteni az összetűzéseket,¹³⁹ miközben a magukat az ukrán, a Vörös vagy a fehér hadsereg részének tekintő martalócok indultak pusztítani a következő kisvárost.

A bolsevikok a Direktórium tagjaihoz hasonlóan meggyőződtek arról, hogy Ukrajnát 1919-ben gyakorlatilag képtelenség kormányozni. Ám alig fogták fel az előttük álló problémák nagyságát, a Don irányából megkezdődött az antant által felfegyverzett, jól szervezett fehér hadsereg támadása. Ez júniusban történt, júliusban pedig nyugat felől közelíteni kezdtek Petljurának az Ukrán Galíciai Hadsereg alegységei által megerősített osztagai. Augusztus végén, a fehérek és a Direktórium elleni összecsapásokban elszenvedett vereséget követően az Anton Gyenyikin fehértábornok által üldözött bolsevikok visszavonultak Oroszországba.

Az Ukrán Galícia Hadsereg és az önkéntes hadsereg fehérgárdistái csaknem egyszerre, 1919. augusztus 30-án és 31-én vonultak be Kijevbe. Mindkét hadsereg egy nap alatt elfoglalta Kijevet, betartva a baráti semlegességet. A fehérekkel együttműködő ukrán kormány bízott az antant támogatásában. Ugyanakkor az önkéntes hadsereg semmilyen formában nem volt hajlandó elismerni az ukrán államiságot, jóllehet különbséget tett Petljura „szeparatista” erői és a galíciaiak között, akiket a fehérek külföldiekként kezeltek. Egy nap bizonytalanság után, amikor a Városi Duma épületén egyszerre két zászló – a birodalmi orosz és az ukrán köztársasági – lobogott, a fehérek megparancsolták a galíciaiaknak, hogy vonuljanak ki

Kijevből. Mivel nem kívántak a potenciális szövetségesük ellen harcolni, teljesítették a parancsot. Rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetségesek nem akarnak foglalkozni az ukrán mozgalommal még abban az esetben sem, ha az ellentétbe kerül a fehérekkel. Mindeközben az önkéntes hadsereg hozzálátott a forradalom előtti társadalmi rend helyreállításához: a földet visszaadták a földesuraknak, az ukrán nyelvet betiltották, az ukrán értelmiségieket letartóztatták. Szeptember végén, a fehérekkel való általános elégedetlenség közepette a Direktórium hadat üzent nekik.

Ugyanakkor a hatalmas önkéntes hadsereggel történt összecsapás az ukránok számára sikertelenül végződött. Októberben tifuszbajrány tört ki, a szövetségesek viszont nem engedték át az orvosi segítséget, aminek következtében meghalt az ukrán alegységek személyi állományának mintegy 70%-a (az ukrán galíciai hadseregben ez az arány csaknem 90%-os volt!). A járványtól legyengült és demoralizálódott ukránok végül is abbahagyták a harcot. A galíciaiak titkos tárgyalásokat kezdtek a fehérekkel, és 1919. november 6-án a az UGH alárendelte magát Gyenyikinnek.¹⁴⁰ Ezzel egyidejűleg Petljura kiegyezett Lengyelországgal, a galíciaiak hagyományos ellenségével. Ez a két ukrán kormány közötti teljes szakításhoz és végleges katonai katasztrófához vezetett.

A lengyel erők bevonultak Volhínia és Podólia területére, ahol Petljura és kormánya utazgatott ide-oda néhány vasúti kocsiban. A helyi parasztok bandái megtámadták a Direktórium hadseregének megmaradt alakulatait, az államkincstárat kifosztották, a hadsereg vezérkara valahol elmaradt.¹⁴¹ 1919. november 15-én Petljurát hivatalosan diktátornak kiáltották ki, ám hamarosan Varsóba szökött. Mindeközben a másik diktátor, Petruszevics, a Nyugati megye vezetője, úton volt Bécs felé. Egyes ukrán osztagok a Zbrucs túlszélén maradtak és megindították az úgynevezett „téli hadjáratot” a jobb parti részen, ami valójában csak partizán portya volt, amely egyáltalán nem gyakorolt befolyást a polgárháború kimenetelére.

Mindezekre az eseményekre a lengyel határ közelében került sor, miközben Közép-Ukrajnában folytatódtak az összecsapások a vörösök és a fehérek között. 1919 decemberében a bolsevikok harmadszor foglalták el Kijevet, ám ez alkalommal már gyökeresen felülvizsgálták ukrán politikájukat. Korábban a bolsevikok főleg a parasztok ellenállása miatt vallottak kudarcot, ám Lenin mégis azt a következtetést vonta le, hogy a vereség oka a nemzetiségi kérdésnek szentelt kevés figyelemben rejlik. Ezért Moszkva beleegyezett Szovjet-Ukrajna formális függetlenségébe (emellett Ukrajna tagja volt a Szovjet-Ukrajnával alkotott föderációnak), elismerte az ukrán nyelvet és jóval megfontoltabb agrárpolitikára tért át.

Lenin sürgetésére az ukrán bolsevikok szövetségre léptek az Ukrán Szociálforradalmár Pártról levált befolyásos baloldali csoporttal, az úgynevezett „borotybistákkal”. Ennek köszönhetően a szovjethatalom ukrán nyelvű aktivistákat szerzett magának.

A bolsevikok a falvak lecsillapítása céljából felszámolták a kollektív gazdaságokat és megkezdték az elkobzott földek kiosztását a parasztoknak. A szovjethatalom 1920 tavaszán 15,5 millió gyeszjatyina (14,2 millió hektár) földet osztott szét,¹⁴² ami lehetővé tette számára, hogy olyan erőként pozicionálja magát, amely végre valóra váltotta a parasztság ősrégi álmát. Ezt a képet hamarosan szétdúlták: a falvakban megkezdődtek az erőszakos gabonarekvirálások, hogy élelmezni tudják a városokat és a Vörös Hadsereget; 1920 nyarától újabb lázadások és büntetőexpedíciók vették kezdetüket.¹⁴³ Ám ekkorra a bolsevikok már győzelmet arattak a polgárháborúban. (A fehérek 1920 novemberéig tartották magukat a Krím-ben, de már nem jelentettek komoly katonai fenyegetést.)

Időközben Petljura a bolsevikok elleni közös hadműveletekről folytatott tárgyalásokat a lengyelekkel. Lengyelország valóban érdekelt volt a bolsevikok elleni háborúban; igaz, nem annyira a fölöttük aratandó teljes győzelem hiányzott neki, hanem inkább a Lengyelország és a Szovjet-Oroszország közötti pufferállam. Lengyelország vezetője, Józef Piłsudski bízott a szövetségesek, egyebek mellett Franciaország támogatásában. 1920 áprilisában azután, hogy Petljura elismerte a lengyel igényeket Kelet-Galíciára és Nyugat-Volhíniára, a lengyel–ukrán csapatok kezdetben sikeres támadást indítottak a bolsevikok ellen. Májusban bevették Kijevet, és a fővárosba visszatért az UNK utolsó kormánya. Ám a Vörös Hadsereg júniusban hatalmas ellentámadásba kezdett, és augusztusra a lengyeleket visszavetették Varsó elővárosaiig. A lengyeleknek sikerült megállítaniuk a vörösök előrenyomulását, akik vissza is vonultak, ugyanakkor októberben aláírták a fegyverszünetet a szovjetekkel. A petljurista hadsereg maradványait Lengyelországba internálták. 1921 májusában Lengyelország, Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna aláírták a rigai békeszerződést, amely rögzítette a kialakult helyzetet. Lengyelország elismerte Szovjet-Ukrajnát, de megtartotta magának Kelet-Galíciát és Nyugat-Volhíniát. A bolsevikoknak még elég sok időre volt szükségük a különböző politikai jelszavak alatt zajlott parasztmegmozdulások elfojtásához, de közös győzelmük már senki számára nem volt kétséges. Az ukrán forradalom véget ért.

A forradalom idején létrehozott független ukrán állam csak 1920-ig állt fenn, ezért a mai ukrán tankönyvek rendszerint külön fejezetet szentelnek az ukrán forradalom „vereségének”. Az okok közé sorolják Szovjet-Oroszország és Lengyelország katonai túlerejét, az etnikai ukránok nemzeti szolidaritásának alacsony szintjét az Orosz Birodalomban, valamint a bolsevikok vonzó szociális programját. Mindezek a tényezők valóban kihatottak 1917–1920-ban az események menetére. Ám helytelenül értékelnénk az ukrán forradalom eredményeit, ha csak arra gondolnánk, hogy az ukránoknak nem sikerült kivívni a függetlenségüket, annál is inkább, mivel a forradalom vezetői nem tűzték ki rögtön ezt a célt. Az ukrán forradalom a nemzeti jogokért, a társadalom demokratizálásáért és az ésszerű társadalmi berendezkedésért indított mozgalomként kezdődött. A politikai és regionális csoportosulások ennek a közös programnak hol az egyik, hol a másik aspektusát emelték ki, ám ezek egyikével sem sikerült zászlajuk alá állítani a lakosság zömét. A forradalom egyáltalán nem azért ment végbe, mert az ukrán mozgalom hirtelen széles körű népi támogatottságra tett szert: igazi oka a két birodalom széthullása volt, amit hatalmi válság követett. Ilyen körülmények között az ukrán forradalom sok mindent elért: éppen neki köszönhetően vált elfogadottá Ukrajna mint modern fogalom és jött létre az Ukrán Köztársaság a Szovjetunió belül.

❖ 5. FEJEZET. SZOVJET UKRAJNA AZ 1920-AS ÉVEKBEN: UKRÁNOSÍTÁSI TÖREKVÉSEK

A szovjet államba betagozódott ukrán földek alkották az Ukrán Szocialista Szovjetköztársaságot. 1936-ban a Kreml felcserélte a szavakat az elnevezésben, Ukrajna és a többi köztársaság „szovjet szocialista” lett, ám a köztársaság státusa 70 év alatt szinte nem változott. Az Ukrajnával kapcsolatos valamennyi döntést Moszkva hozta, ezenkívül a központban tapasztalt bármilyen változást azonnal felkaroltak Harkovban, Szovjet-Ukrajna akkori fővárosában. Az ukrán államiság mégsem volt üres szó. A kelet-ukránok a legújabb kori történelem során első ízben lettek egy olyan állam polgárai, amelynek határai nagyjából egybeestek az etnikai ukránok szállásterületével. Noha az Ukrán Köztársaság csak egy része volt a Szovjetuniónak, a szovjet ukránok egy részének nemzedéke jelképes nemzeti hazájának tekintette.¹⁴⁴

Az ukrán népnek most volt saját területi és közigazgatási alakulata, amelynek keretein belül alakíthatta identitását, ami ha szovjet is volt, de mégiscsak modern. A szovjet ukrán államiságnak köszönhetően az ukránoknak politikai intézményei, vezetői és állami jelképei lettek, ezenkívül az állam támogatta a nemzeti nyelvet és kultúrát. A bolsevikok ilyesfajta engedményekkel reagáltak az ukrán forradalomra. Az 1917–1920-as események megteremtették a precedenst a nemzeti államiságra és előmozdították az Ukrajnában élő valamennyi népcsoport nemzeti öntudatának növekedését. Az ukránok és más népek nemzeti mozgósítása még a szovjethatalom létrejötte előtt megkezdődött, és e mozgósítás élére állva a bolsevikok bíztak a nacionalizmus befolyásának csökkentésében. Éppen ez rejlett a háttérben a bolsevik ukránosítási politikának, ami magában foglalta a nemzeti kádereknek és az ukrán régiókban egy tömbben élő nemzeti kisebbségek (lengyelek, zsidók, görögök és németek) nyelvének a támogatását.¹⁴⁵

A bolsevikoknak Ukrajnában több összetett problémát meg kellett oldaniuk: mindenekelőtt le kellett csillapítani az engedetlen parasztságot és a maguk oldalára állítani a helyi lakosságot. Egyébként, Lenin szerint, mindezek az állami feladatok csak egy részét képezték a szovjethatalom alapvető küldetésének, ami abban nyilvánult meg, hogy a különböző nemzetiségi régiókban meghonosítsák az új szocialista rendszert. A szovjet szocialista jövőbe a nemzeti peremvidékek iparosításán és kulturális fellendülésén keresztül vezetett az út. Ám mielőtt hozzáláttak volna

ezeknek a grandiózus terveknek a megvalósításához, a bolsevikoknak helyre kellett állítani a gazdaságot.

❖ A LEROMBOLT GAZDASÁG HELYREÁLLÍTÁSA

A három év polgárháború teljes mértékben lerombolta az 1914–1917-ben amúgy is nagy kárt elszenvedett ukrán gazdaságot. Az ipari termelés gyakorlatilag nullára csökkent, a közlekedésben és a kereskedelemben káosz lett úrrá, a városok az élelmiszer- és az üzemanyag-hiánytól szenvedtek. A bolsevikok, amikor az általuk ellenőrzött területeken szembe találták magukat az a gazdasági csóddal, rendkívüli lépésre szánták el magukat: bevezették a hadikommunizmus politikáját, amely magában foglalta az ipar államosítását, a gabona rekvirálását és az általános munkakötelezettséget. Kezdetben az ország új vezetőit nem aggasztotta különösebben a „kapitalista gazdaság” lerombolása, mondván, így nyomban át lehet térni a kommunizmusra. Egyes idealista bolsevikok úgy gondolták, hogy a hadikommunizmus kitárta az ajtót a jövő egalitárius társadalmába, ahol nincs magántulajdon és piac, a termékeket pedig a szükségleteknek megfelelően osztják el.

Ám a való élet mérhetetlenül messze volt ezektől az eszményektől. A kényszer mellett végrehajtott gabonaszállítások biztosítása érdekében a fegyveres osztagok erőszakos elkobzásokat hajtottak végre a falvakban. Ezzel együtt a hatóságok gigantikus méretű és rossz hatásfokkal működő bürokratikus gépezetet hoztak létre, amelynek feladatai közé tartozott az államosított gyárak irányítása és az élelmiszer elosztása. Ugyanakkor szó sem esett a gazdasági zsákutcából való kijutásról. Meglepő, de miközben a kiábrándult városiak igyekeztek utolsó vagyontárgyaikat élelemre elcserélni, a bolsevizmus egyes ideológusai örültek a csillagászati méretű inflációnak mint a „pénz megszűnése” jelének.

A szovjet gazdaságpolitika a polgárháború miatt némileg később jelent meg Ukrajnában, mint Oroszországban. A köztársaságban a hadikommunizmus bevezetése 1919 tavaszán–nyarán kezdődött és 1920 elejére, a fehérek vereségét követően ért véget. Ezt a gazdaságpolitikát a parasztság nyomban széles körű ellenállással fogadta, 1920 tavaszán pedig a bolsevikok kénytelenek voltak átfogó földosztást végrehajtani. Ezzel együtt a hatóságoknak teljesíteniük kellett a rekvirálási kvótákat, aminek érdekében szegényparaszti bizottságokat hoztak létre; az állam ezek segítségével akart harcolni a tehetős parasztok ellen, akiket a gabona elrejtésével gyanúsítottak. Ugyanakkor a parasztfelkelések újabb hulláma szertefoszlott minden rekvirálási tervet. 1920 októberében

Lenin így panaszkodott: „Hozunk gabonát Szibériából, hozunk gabonát a Kubányból, de nem tudunk hozni Ukrajnából, mivel ott háború dúl, és a Vörös Hadseregnek harcolnia kell a bandák ellen, amelyek csak úgy nyüzsögnek Ukrajnában.”¹⁴⁶

A hadikommunizmusról bebizonyosodott, hogy gazdaságilag teljesen elhibázott volt. Szavatolni tudta a termelésnek és az anyagi javak elosztásának bizonyos minimális szintjét, de képtelen volt ösztönözni a gazdaság helyreállítását. 1921-ben Ukrajnában az ipari termelés egytized részét tette ki a háború előttinek, a nagy városok között hetente csak egyszer közlekedtek a vonatok. A városokban a napi kenyéradagot 100 grammra csökkentették. A polgárháború után a lakosság kezdett nyíltan szembehelyezkedni a hadikommunizmus politikájával. 1921 elején a parasztoknak a gabonarekvirálás miatti elégedetlensége kiterjedt az egész országra, sok ukrán városban a munkások sztrájkba léptek, és a „munkás-paraszt állam” hatóságainak a hadsereget kellett bevetnie a munkások ellen¹⁴⁷. 1921 márciusában, amikor a bolsevik vezetés a hadikommunizmus megszüntetésének lehetőségét fontolgatta, Kronstadtban antibolsevista lázadás tört ki. A város az egyik legfontosabb előretolt állás volt a Baltikumban, amely ráadásul nem kis szerepet játszott az októberi forradalomban. Az eseményeket követően világossá vált, hogy azonnal meg kell kezdeni a reformokat. (Egyébként a felkelés közvetlenül azt követően tört ki, hogy Kronstadtba érkezett az Ukrajna területéről besorozott elégedetlen parasztok csoportja.)

1921 márciusában, éppen akkor, amikor a Vörös Hadsereg a kronstadti lázadás leverésével volt elfoglalva, zajlott a párt X. kongresszusa, amelyen Lenin meghirdette az új gazdaságpolitika (nep) bevezetését, amely magával hozta a piacgazdasághoz való ideiglenes visszatérést. A kevésbé pragmatikus bolsevikok tiltakozását elvetve, Lenin meggyőzte a kongresszust a kapitalizmusnak tett engedmények szükségességéről, aminek elő kellett készítenie a szocializmusba való stratégiai átmenetet. A szovjet vezetők ennek időtartamát 10–12 évre becsülték. Amint az ukrán történészek a közelmúltban kiderítették, az UK(b)P KB kezdetben ezzel ellentétes határozatot hozott, amely kimondta, hogy egészében véve szükség van a nepre, ám Ukrajna számára elfogadhatatlan. Amennyiben Szovjet-Oroszország új politikát kezd folytatni, azt el kell fogadnia az Ukrán Köztársaságnak is.¹⁴⁸ Lenin tekintélye és a parasztok tömeges megmozdulásai hamar észhez térítették az ukrán vezetés keményvonalas híveit.

A nep időszakában a megtalált „élelmiszerfőlösleg” elkobzását felváltotta a rögzített élelmiszeradó, majd később a pénzadó. Az adó befizetése után megmaradt élelmet el lehetett adni a piacon. Egyébként Ukrajnában

túl későn vezették be a nepet ahhoz, hogy elejét vegyék a közelgő éhínségnek. Nem egyedül a mezőgazdaság ziláltsága és a rendkívül magas rekvirálási kvóták okozták, hogy a parasztok 1920–1921-ben tönkrementek: 1921-ben Ukrajnában és a Volga-melléken nagy aszály volt, és mindez együttvéve tömeges éhínséghez vezetett. A korabeli hivatalos adatok szerint a köztársaságban 230 000 ember halt meg, ám a kortárs ukrán történészek úgy vélik, hogy az elpusztultak és a meg nem születettek létszáma meghaladhatja az egymilliót.¹⁴⁹ 1921 nyarán a szovjet kormány támogatást kért a Nyugattól, ezt követően nagyarányú nyugati segítyt indítottak Ukrajnába.

A piaci viszonyokhoz való visszatérés jó eredményeket hozott a mezőgazdaságban, ami főleg 1923 után volt érzékelhető, amikor az élelmiszeradót pénzzadóval váltották fel, és parasztok lehetőséget kaptak iparcikkek vásárlására. A „taktikai engedmény” kedvezően mutatkozott meg a teljes gazdaságban. A kormány 1921 vége felé megkezdte a kisebb vállalatok magánkézbe adását; a kisárutermelésben és a szolgáltató szférában fejlődött a magánvállalkozás. Az ukrán vezetés rövid idő alatt 5200 vállalatot adott bérbe magántulajdonosoknak, ami nagyjából a köztársaság vállalatai felének felelt meg. 1923-ban Ukrajnában az állam gigantikus összegű, 850 millió aranyrubel bérleti díjat kapott.¹⁵⁰ A nehézipar állami kézben maradt, ám amíg korábban központilag osztották el az erőforrásokat, addig most a vállalatok sokszor szerződést kötöttek egymással. A nagyipar, ha lassan is, de újjászületőben volt. A leggyorsabban a kisebb magánvállalatok és a szolgáltató szféra helyreállítása zajlott: 1926-ban a köztársaságban a magánkereskedő cégek száma 106 824-re emelkedett.¹⁵¹ Az egyéni parasztgazdaságok, a magánkereskedelem és az árutermelés fejlődésének köszönhetően 1927-ben Szovjet-Ukrajna GDP-je elérte a háború előtti szintet.

A nep kedvező hatásai ellenére a bolsevikok továbbra is bizalmatlanok voltak e politikával szemben. A mezőgazdaság valóban gyorsan helyre állt, ám a gabona eladására vonatkozó döntéseket továbbra sem az állami tervezési szervek hozták meg, hanem a „kisburzsoá” parasztok. Ráadásul a gabonaértékesítés volumene rendszerint alacsonyabb volt, mint a háború előtt; ennek az volt a magyarázata, hogy a parasztok cserébe nem tudtak elegendő és elfogadható árú, jó minőségű iparcikket vásárolni. A hatóságok 1927–1928-ban ádáz ideológiai kampányt indítottak a legfontosabb gabonatermesztők, az egyéni gazdálkodó tehetős parasztok ellen. Az újságok a szegényparasztság kegyetlen kizsákmányolóinak, kulákoknak minősítették őket, akik „osztálygyűlöletük” miatt tagadják meg a gabona eladását a szovjet államnak. A hatóságok nagyjából ekkor kezdték meg a nyomásgyakorlást a magánkereskedőkre és a vállalkozókra.

Miközben ezek az események zajlottak, a Kremlben a valóságtól távol álló viták zajlottak az ország iparosításáról. Az ukrán vezetés, amelynek soraiban 1925-től többségben voltak a Sztálinhoz közeli személyek, nyíltan az ő oldalára álltak. Sztálin először a mérsékelt szárny támogatásával legyőzte Trockijt, majd sürgetni kezdte annak radikális ötletét a gyorsított ütemű iparosításról, amit az állam folytatott a parasztság rovására. A nep napjai meg voltak számlálva.

❖ SZOVJET-UKRAJNA MEGALAKULÁSA

A győztes bolsevikok kikiáltották az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságot, a munkások és a parasztok független államát. Szovjet-Ukrajna 1919-es alkotmányában nem esett szó a Szovjet-Oroszországhoz fűződő föderatív kapcsolatokról, ám a valóságban mindkét köztársaságot a kommunista párt irányította, mi több, az UK(b)P az OK(b)P része volt. A párton belüli alárendeltség, valamint az Ukrajna területén állomásozó Vörös Hadsereg szorosan Szovjet-Oroszországhoz fűzte Ukrajnát. Az ukrán intézmények az oroszországiak másolatai voltak, a köztársaság területére pedig automatikusan kiterjedt a szovjet törvények hatálya.

1934-ig Harkov volt Szovjet-Ukrajna fővárosa. Ez az ipari központ a köztársaság keleti részében, az orosz határ közelében feküdt, és Kijevtől eltérően nem idézte fel az 1917–1920-as ukrán nemzeti kormányok emlékét. Szovjet-Ukrajna politikai rendszere, akárcsak Oroszországban, a Munkás-, Paraszt- és Katonaküldöttek Tanácsaira támaszkodott, amelyek jelen voltak minden faluban, városban, járásban és megyében. Az összukrajnai tanácskongresszus (1927-ben átnevezték Legfelsőbb Tanácsá, ukránul Verhovna Rada) játszotta a köztársasági parlament szerepét, ám évente kétszer hívták össze néhány napra. A választójoggal összhangban a munkások és a katonák kapták meg a többséget. A parasztok szavazatának kisebb volt a súlya, a nemzeti és a cári kormányok hivatalnokai, a papok és a „kizsákmányoló osztályok” képviselői 1936-ig teljesen meg voltak fosztva a polgári jogoktól. Szovjet-Ukrajna kormányát Népbiztosok (a miniszter szó burzsoá elnevezésnek számított) Tanácsának (Rada) nevezték, tagjai kizárólag bolsevikok voltak.

1920 decemberében az USZSZK és az OSZFSZK kölcsönös gazdasági és katonai segítségnyújtási szerződést írt alá, amely egyesítette a köztársaságok kulcsfontosságú minisztériumait: ez a dokumentum kapcsolta össze Szovjet-Ukrajnát az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet-köztársasággal egészen a Szovjetunió létrehozásáig. Ugyanakkor Ukrajna formálisan Oroszországtól független külpolitikát folytathatott,

akárcsak Belorusszia és a Kaukázusontúli Szocialista Szövetségi Szovjet-köztársaság. Oroszország és Ukrajna a szovjet–lengyel háborút lezáró 1921-es rigai békeszerződést külön írta alá. 1922-ben a bolsevikok úgy döntöttek, hogy pontosabban felosztják a hatásköröket a központ és a köztársaságok között, egyúttal pedig megszabják a szovjet nemzetiségi politika pontos kritériumait. Sztálin amellett emelt szót, hogy a többi köztársaságot autonómiához való joggal csatolják Szovjet-Oroszország kötelékébe, ugyanakkor az ukrán vezetés (egyebek mellett Hrisztyian Rakovszkij, Nyikolaj (Mikola) Szkripnyik és Vlagyimir Zatonszkij) a köztársaság szuverenitása mellett foglalt állást.¹⁵² Az utolsó pillanatban a vitába beleavatkozott Lenin, aki 1922 decemberében a Szocialista Szovjet-köztársaságok Szövetsége (SZSZKSZ) négy, formálisan egyenlő jogokkal rendelkező nemzeti köztársaságának – Orosz Föderáció, Ukrajna, Belorusszia és a Kaukázusontúli Köztársaság – föderációja mellett emelt szót. (1929-ben a Kreml az Orosz Föderáció és a Kaukázusontúli Föderáció kötelékéből kiemelt még néhány nemzeti képződményt és kilenc köztársaság lett. (1936-ban tizenegyre emelkedett a szovjetköztársaságok száma.)

A szövetségi szerződésnek és az 1924. évi alkotmánynak megfelelően a honvédelem, a külpolitika és a külkereskedelem kizárólag a központ előjoga maradt. A köztársaságokban továbbra is népbiztosságok működtek, amelyek a gazdasággal, szociális és kulturális kérdésekkel foglalkoztak, bár idővel a központi kormány össz-szövetségi struktúrákat hozott létre a köztársasági minisztériumok többsége fölé. Az alkotmány kimondta, hogy bármelyik köztársaságnak jogában áll szabadon kiválni az SZSZKSZ-ből. Viszont a kommunista párt abszolút hatalma és a Vörös Hadsereg jelenléte a következő 65 év folyamán egyszerűen lehetetlenné tették az ilyesfajta kilépést. Jellemző, hogy az Orosz Föderációnak a többi köztársaságtól eltérően nem volt saját köztársasági pártszervezete: az „oroszországi” érdekeket nagyon jól megjelenítette az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt, az ÖK(b)P.

Az ukrán bolsevikok számára a kezdetektől fogva legnehezebb volt a helyi lakosság támogatásának az elnyerése. Az UK(b)P-t egész Ukrajna területén idegen struktúrának tekintették. Viszonylag későn, 1918 áprilisában vált külön párttá, és júliusra mindössze 4364 tagja lett. A párt létszáma hamarosan megemelkedett 1920-ban 38 000 és 1922-ben 56 000 főre, de ezek csalóka számok, mivel 1920-ban a párttagoknak csaknem felét az Ukrajnában a közelmúltban elszállásolt kommunista vöröskatonák tették ki. Az orosz bolsevikok, akárcsak a háború előtt, túlnyomó részben a parasztsággal kapcsolatot teremteni képtelen orosz vagy zsidó származású városiak voltak. A párttagok 1922-es összeírása megmutatta az

egyre növekvő különbséget a kormányzó pártnak és a 26 milliós köztársaság lakosságának etnikai összetétele között. Az 56 000 ukránai bolsevik 48%-a a Vörös Hadseregben szolgált, közülük csak 14% volt etnikai ukrán. Az UK(b)P tagjainak 23%-a írta be a nemzetiség rovatba, hogy ukrán, de csak 11%-uk beszélte az ukrán nyelvet.¹⁵³

A polgárháború befejezésének pillanatában az ukrán politikai aréna még színesebb volt, mint Oroszországban: mintegy 20 politikai pártot és szervezetet, köztük legalább háromféle kommunista pártot foglalt magában. Az UK(b)P mellett létezett egy Ukrán Kommunista (borotybista) Párt és még egy Ukrán Kommunista Párt is. Ezek az ukrán szocialista pártok balszárnyából jöttek létre, és sokkal több volt bennük az etnikai ukrán, mint az UK(b)P-ben.

E pártok története a következő. Az ukrán forradalomban vezető szerepet játszott két párttól – a Szocialista Forradalmárok Ukrajnai Pártja és az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt – elváltak baloldali frakcióik, amelyek a polgárháború idején áttértek a bolsevikok oldalára. A kommunistákkal szimpatizáló eszerek legnagyobb létszámú ukrán csoportja jelentette meg a *Borotyba* (Harc) című lapot, ami miatt borotybistáknak kezdték őket nevezni. E csoport tagjai a parasztságra támaszkodtak és a polgárháború idején együttműködtek a bolsevikokkal. Eközben széles körű autonómiát szorgalmaztak a jövőbeni kommunista Ukrajna számára. A borotybisták 1919-ben megalakították az Ukrajnai Kommunista (borotybista) Pártot, amely 15 000 fős tagságával csaknem akkora volt, mint az UK(b)P. 1921 márciusában a borotybisták önként feloszlatták pártjukat és beolvadtak az UK(b)P-ba. Ezt a lépést tekintették a vezető párt „ukránosítását” szavatoló egyetlen eszközhöz, és így kívántak elejét venni az Ukrán Köztársaság esetleges feloszlásának. A pártban végrehajtott tisztogatás után 1921 augusztusában a 4000 borotybistából mindössze 118 fő maradt az UK(b)P-ben,¹⁵⁴ ám 1920-ban és az 1930-as évek elején a borotybisták közül sok ukrán anyanyelvű marxista értelmiségi jelentős helyet foglalt el a köztársaság politikai és kulturális életében.

1919 elején az ukrán szociáldemokraták közül kivált egy jóval kisebb csoport, amelyik ugyancsak Szovjet-Ukrajna függetlensége mellett szállt síkra. 1920 januárjában még egy Ukrán Kommunista Pártot alakítottak e csoport tagjai, akiket a párt nevének rövidítése után (UKP) ukapistáknak kezdtek nevezni. E párt soha nem volt nagy létszámú: az 1920-as évek elején mindössze 200–300 tagot számlált. Az ukapisták pártja vonzotta azokat a kommunistákat, akik elégedetlenek voltak a bolsevikok centralista és asszimilációs politikájával. Az ukapistákat nem tekintették komoly vetélytársaknak. A párt 1925 januárjáig működött, ezt követően

tagjainak többségét felvették az UK(b)P-be. A bolsevikok mellett ez volt a köztársaság utolsó hivatalosan működő politikai pártja. A polgárháborút túlélte összes többi pártot 1921–1924-ben feloszlatták, vezetőiket pedig gyakran bíróság elé állították.

Egyébként sok ukrán kommunista még a borotybisták és az ukapisták feloszlását követően is köztársaságának a széles körű jogai mellett foglalt állást. Hamarosan kiderült, hogy hasonló elveket vallanak Ukrajna bolsevista vezetésén belül is. A vezetés egyes tagjai, az olyanok, mint például a Lenin által protezsált Nyikolaj Szkripnyik, sokáig meg voltak győződve arról, hogy a nemzetek csak önmaguk proletár intézményeinek és kultúrájának fejlesztése révén jutnak el a szocializmusba. Mások (például a Trockijhoz közelálló Hrisztyian Rakovszkij) később radikálisan felülvizsgálták nézeteiket: kezdetben tagadták magának az ukrán nemzetnek a létét, majd fokozatosan áttértek az Ukrán Köztársaság érdekeinek a védelmére. 1919–1923-ban Rakovszkij vezette Szovjet-Ukrajna kormányát, amelynek hatalma és tekintélye közvetlenül függött az ukrán állami intézményektől, a gazdasági stabilitástól és az ukránok nemzeti önazonosságától. Egyáltalán nem meglepő, hogy Rakovszkij hamarosan a helyi érdekek védelmezője lett. Egyebek mellett aktívan támogatta Szovjet-Ukrajna önálló külpolitikájának fejlődését, aminek következtében a köztársaság 48 nemzetközi szerződést kötött és diplomáciailag olyan országok ismerték el, mint Németország, Olaszország, Lengyelország és Törökország. Szkripnyik és Rakovszkij a leghajthatatlanabb ellenzői közé tartoznak annak a sztálini tervnek, amely szerint a többi szovjetköztársaságot betagolták volna az Orosz Föderációba. Rakovszkij 1923 áprilisában a párt XII. kongresszusán nyilvánosan vitába szállt Sztálin javaslatával, ellenvetései főleg a köztársaságokat megillető jogokra vonatkoztak a jövőbeni Unión belül. Az ukrán történészek által talált levéltári dokumentumok azt bizonyítják, hogy Rakovszkij konföderációs tervezetének elvetését követően, le akart mondani az ukrán népbiztosok tanácsának elnöki tisztségéről¹⁵⁵.

Egyébként az „autonómisták” soha nem rendelkeztek többséggel az UK(b)P-ben. A párt kezdettől fogva két vagy három, egymással versengő regionális frakcióra szakadt. Amíg a harkovi–kijevi csoport Szkripnyiket támogatta, addig a jekatyerinoszlavi–juzovkai szárny¹⁵⁶ kétségbe vonta, hogy a hatalomnak elvben a helyi lakosság körében kellene keresni a támogatást. Ez a csoport az oroszosítási irányvonalat követte, az UK(b)P KB egyik titkára, Dmitrij Lebegy vezette, aki egy másik befolyásos bolsevista ideológus, Grigorij Zinovjev pártfogoltja volt. Lebegy fogalmazta meg a két kultúra harcának az elméletét, miszerint a városi proletariátus

„magas” orosz kultúrájának ki kell szorítania az „ősdi” ukrán parasztkultúrát. A pártnak az a szerepe, hogy előmozdítsa ezt a „progresszív” asszimilációt.¹⁵⁷ Az ukrán bolsevikok közötti frakció- és ideológiai harc a moszkvai elit számára lehetővé tette, hogy a helyi irányító elitre ráerőltesse az e kérdésben vallott nézetét. Ennek eredményeként 1925-ben Lazar Kaganovicsot, Sztálin jobb kezét nevezték ki az új ukrajnai pártvezetőnek.

Ukrajna szerencséjére a Kreml 1923-ban új, a nemzeti kultúrákat ösztönző politikát kezdett folytatni. Az új irányvonal a nacionalizmus ártalmatlanná tételére volt hivatott, a bolsevikok legitimé kívánták tenni az új köztársaságokat, meg akarták nyerni a nem orosz nemzetiségek bizalmát, fel kívánták számolni az analfabetizmust, a nemzetiségi nyelvek révén mozgósítani szerették volna a kisebbségeket és végül példát kívántak mutatni a világnak a nemzetiségi probléma marxista módon történő megoldásából. E politika eredményeként megjelent egy olyan állammodell, amit az egyik kortárs történész találóan a „kisebbségek birodalmának” („affirmative action empire”) nevezett el.¹⁵⁸

❖ UKRÁNOSÍTÁS ÉS NACIONÁLKOMMUNIZMUS

1923-ban a XII. pártkongresszus Moszkvában irányt vett a „korenizacija” (meggyökeresedés) politikájára. Akárcsak a nep esetében, ezt a döntést is a felső vezetés erőltette, jóllehet széles körű ellenállásba ütközött, főleg a nemzetiségi köztársaságokban dolgozó orosz anyanyelvű pártfunkcionáriusok körében. Az orosz anyanyelvű bürokrácia oldalán állt Emmanuel Kvirring és Dmitrij Lebegy, az UK(b)P KB első, illetve másodtitkára. A központnak ennek ellenére sikerült rákényszerítenie Ukrajnát és a többi köztársaságot a felülről kiadott program elfogadására. Mivel Ukrajna volt az SZSZKSZ legnagyobb nemzetiségi köztársasága, ezért a „korenizacija”, adott esetben az ukránosítás programja nagyobb arányban zajlott, mint a többi régióban.

Az ukránosítás a gyakorlatban abban nyilvánult meg, hogy az ukránokat gyakrabban alkalmazták a párt- és államapparátusban, jobban fejlesztették az ukrán kultúrát, az ukrán nyelvű oktatást, sajtót és könyvkiadást. Az ukránosítási irányvonalra való áttérés 1923 nyarán kezdődött, amikor kiadtak néhány eleve teljesíthetetlen határozatot: az első előírta a teljes iskolai oktatási rendszer két éven belüli ukránosítását; a második határozat értelmében elbocsátás terhe mellett minden állami alkalmazottnak egy év alatt el kellett sajátítania az ukrán nyelvet. Annak ellenére, hogy a hatóságok nyelvtanfolyamokat szerveztek és emellett igyekeztek nö-

velni a közalkalmazottak körében az etnikai ukránok részarányát, ilyen rövid idő alatt képtelenség volt teljesíteni a feladatot. A könyvkiadást és a sajtót csak az 1920-as évek közepén érte el a „korenyizacija” politikája.

Az ukránosítás terén elégtelen munkát végző Kviringet és Lebegyet 1925-ben visszahívták Moszkvába. Az UK(b)P KB új elnöke Sztálin bizalmas embere, Lazar Kaganovics lett. Mi több, ettől kezdve egészen 1934-ig az ukrán párt vezetőjét főtitkárnak nevezték. Amint Kaganovics visszaemlékezett rá, Sztálin vele beszélgetve az ukrán vezetés körében kialakult helyzetet tömören azzal a tréfával jellemezte, hogy az UK(b)P KB Politbúrójában bármilyen kérdésben tizennégyféle vélemény van. „Értetlenkedő megjegyzésekre, hogy a Politbúrónak hét tagja van, hogy lehet akkor tizennégyféle vélemény, Sztálin így válaszolt: »Előbb a Politbúró egyik tagja sem ért egyet a másikkal, így lesz hét vélemény, majd a Politbúró tagjai nem értenek egyet önmagukkal, így lesz újabb hét vélemény, ami összesen tizennégy vélemény«”.¹⁵⁹ Kaganovicsnak sikerült megteremtene a sztálini összhangot az ukrán vezetésben, és általában jól kezelte a tisztségében felmerült problémákat. A zsidó származású Kaganovics egy Kijev melletti faluban született, és valamennyire beszélt ukránul. A köztársaság előző vezetőitől eltérően kész volt határozottan véghezvinni az ukránosítást, ha ezt megkövetelte a párt irányvonala. A pártba visszavettek a Lebegy által az UK(b)P-ből elűzött sok borotybistát, sőt felelős posztokat is bízta rájuk. E személyek közül a legismertebb Alekszandr (Olekszandr) Sumszkij, aki oktatási népbiztos lett.

Tehát az energikus Kaganovics megkezdte a párt, az államapparátus, az oktatás és a sajtó gyorsított ütemű ukránosítását. Elrendelték, hogy 1926. január 1-ig maradéktalanul ukránosítani kell az államapparátust, ami megint csak teljesíthetetlen volt. Ennek ellenére 1927-re a teljes ügyintézés 70%-a ukrán nyelven folyt (összehasonlításképpen: 1925-ben ez az arány 20% volt). Ugyancsak 1927-ben a köztársaságban a párttagok és a köztisztviselők körében az etnikai ukránok aránya első ízben haladta meg az 50%-ot.¹⁶⁰ Egyébként amint a kérdést alaposan ismerő ukrán történészek állítják, ilyen adatokat főleg úgy sikerült elérni, hogy a közigazgatási apparátus alsó szintjein „helyi kádereket” alkalmaztak. 1926-ban a köztársaság 1898 magas rangú párthivatalnoka közül csak 345 beszélt az ukrán nyelvet. Másik ravasz megoldás volt a többszintű nyelvismeret bevezetése. 1928-ban a köztisztviselők 39,8%-a jól és 31,7%-a kielégítően beszélt az ukrán nyelvet, ami összesen már 71,5%-ot tett ki. Viszont a gyakorlatban a kielégítő nyelvtudás sokszor csupán néhány ukrán szó ismeretét jelentette.¹⁶¹

A sok halogatás és huzavona után a húszas évek elején, de főleg 1927–1933-ban, amikor Nyikolaj Szkripnyik volt az oktatási népbiztos, jóval

gyorsabban zajlott az oktatás és a sajtó ukránosítása. 1929-re a köztársaság elemi iskoláinak 83%-ában és középiskoláinak 66%-ában ukrán nyelven folyt az oktatás, ráadásul az ukrán származású tanulók 97%-a ukrán iskolákban tanulhatott. Az ukrán nyelvű oktatásra vonatkozó cári tiltások időszakához képest ez óriási haladás volt. A főiskolákon ez a folyamat lassabban zajlott, ám az eredmények itt is imponálóak voltak, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a felsőoktatás ukránosításának a folyamata gyakorlatilag a nulláról indult. Nem voltak jelentéktelenebbek a sajtó és a könyvkiadás terén elért eredmények sem. 1922-ben a köztársaságban az összes könyvnek csak a 29%-a jelent meg ukrán nyelven; 102 orosz nyelvű kiadvány jelentette csaknem az egész tömegsajtót, ami mellett a 30 ukrán nyelvű újság (ezek rendszerint helyi, kis példányszámú kiadványok voltak) szinte észrevétlen maradt. 1931–1932-re ukrán nyelven jelent meg az időszak kiadványok 88%-a, köztük a köztársaság nagy példányszámú újságainak a többsége és a könyvek 77%-a.¹⁶² Persze ez még nem jelentette azt, hogy a boltok polcain többségben voltak az ukrán könyvek, mivel az Ukrajnában eladott könyvek háromnegyedét Oroszországban adták ki. Azonkívül a városiak szívesen olvasták a Moszkvában nyomtatott központi orosz újságokat.

Bármint is volt, az Ukrajnában és a külföldön végzett új kutatások megkérdőjelezik az ukránosítás hagyományos szemléletét, miszerint a sikeres politika eredményeként a városokban, az üzemekben és az intézményekben túlsúlyba kerültek az ukrán nyelv hordozói. Az ukrán történészek óva intenek e politika tényleges eredményeinek eltúlzásától. Külföldi kollégáik állításai szerint az ukrán városok inkább kétnyelvűek, mintsem ukrán nyelvűek lettek, az ukrán kultúra továbbra is domináns szerepet töltött be a munkásosztály és a közalkalmazottak körében, jól lehet most már több volt köztük az etnikai ukránok száma. Ez természetesen azt jelenti, hogy az ukránosítás nem érte el céljait és a köztársaság teljes lakossága nem vált ukrán nyelvűvé.¹⁶³

Viszont ne is becsüljük alá Ukrajnában a kulturális téren elért eredményeit. Bármilyen indítékai is voltak a központnak és bármilyen akadályokba is ütközött az ukránosítás, a szovjethatalom előmozdította az ukrán nemzet kialakulási folyamatának lezáródását, megteremtette a teljes értékű nemzeti kultúrát, oktatási rendszert és közigazgatási apparátust.

A „korenyizacija” politikája arra irányult, hogy meggyengítse a helyi nacionalizmust. Ennek érdekében olyan lehetőségeket kínáltak fel a nem orosz nemzetiségeknek, amelyek között megélhették nemzetiségi létüket, bár mindeközben szó sem volt reális szuverenitásról. Ennek ellenére a nemzetiségek többsége a szovjet államon belül megkapta a hivatalos

határokkal és saját gazdasági érdekekkel bíró területi képződményeit. Ezért 1920-ban a helyi elit létrejött, valamint az etnikai hovatartozás tömegpolitikai eszközként történt felhasználása sok köztársaságban úgynevezett nacionalista elhajláshoz vezetett. A későbbiekben a „nacionálkommunistáknak” (a kifejezés a második világháború után jött létre) nevezett politikusok úgy vélték, hogy a szocialista és a nemzeti építkezésnek szervesen ki kell egészítenie egymást. Igaz, a nacionálkommunisták egyik köztársaságban sem léptek fel politikai egységfrontban. A nacionálkommunizmus inkább a központosításra és az asszimilációra adott válasz volt.

1925 őszén Sztálinnak a lengyelországi ukrán kommunisták küldöttségével lezajlott találkozásán Alekszandr Sumszkij, az USZSZK oktatási népbiztosa azt javasolta, hogy az UK(b)P-t vezesse ukrán nemzetiségű személy. Szerinte Vlasz Csubar kinevezése Kaganovics helyére kedvezően hatott volna a párt megítélésére. Sumszkij kedvezőtlenül nyilatkozott az ukránosítási politika korlátairól, és bírálta menetének, főleg az iparban és a szakszervezeti munkában tapasztalt, lassú ütemét. Sztálin azt válaszolta, még nem jött el az ideje, hogy egy ukrán személyt állítsanak a köztársaság élére.¹⁶⁴ Ugyanakkor 1926 áprilisában visszatért a témára, és hosszú levelet írt az ukrán vezetésnek. Sztálin mintegy osztotta Sumszkij aggodalmát, ugyanakkor elvetette az ukrán népbiztos javaslatát. Szerinte Ukrajnában megengedhetetlen volt az orosz vagy az asszimilálódott proletariátus erőszakos ukránosítása, mivel oda vezetett volna, hogy a munkások elidegenednek a párttól és kitör az etnikai ellenségeskedés. Ezenkívül fölösleges is volt, mivel a jövőben a fejlődő ipari szektorba beáramló ukrán parasztság úgyis megváltoztatja az ukrán munkásosztály összetételét. Sztálin arra is figyelmeztetett, hogy a párt külső ellenőrzése nélkül a mindenre kiterjedő ukránosítás harcba csaphat át „általában Moszkva ellen, általában az oroszok ellen, az orosz kultúra és annak legmagasabb vívmánya, a leninizmus ellen”.¹⁶⁵

Az UK(b)P Sztálinhoz hű tagjai a Moszkvából kapott jelzésre kampányt indítottak Sumszkij ellen. 1926–1927-ben nyilvánosan bírálták mint elhajlót, és megfosztották minden felelős beosztásától. Sumszkij az UK(b)P-ben nem talált különösebb támogatásra, viszont az ukrán kommunisták a lengyel Kelet-Galíciában ki merték fejezni szolidaritásukat a nézeteivel. Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja még a Komintern ülésén is felvette ezt a kérdést, ami, igaz, semmilyen következménnyel nem járt.

Amíg a bolsevikok az országban és külföldön a „sumkijizmus” leplelésével voltak elfoglalva, addig Szovjet-Ukrajnában új „nacionalista elhajlás” ütötte fel a fejét. Mihail Volobujev fiatal közgazdász 1928-ban

a *Bolsevik Ukraini* című folyóiratban (az UK(b)P hivatalos kiadványában) két vitaindító tanulmányt jelentetett meg. Ezekben azt bizonygatta, hogy mind a cári kormány idején, mind a szovjet Állami Tervhivatal működése mellett zajlott Ukrajna gyarmati kizsákmányolása. Szavai szerint a szovjet kormány által az 1920-as évek közepén az Ukrajnában beszedett adó mintegy 20%-kal szárnyalta túl a köztársaság szükségleteire felhasznált összeget, miközben a maradék pénzeszközöket az Urálban új gyárak építésébe fektették. A tanulmány szerzője szerint az ukrán gazdaság külön rendszert képez, amelynek teljes egészében a köztársaság ellenőrzése alatt kell állnia, mivel csak a gazdasági függetlenség segít megbirkózni a gyarmatosítás következményeivel. A párt ideológusai nézeteinek megtagadására kényszerítették Volobujevet, ugyanakkor gondolatainak megjelenése a párt hivatalos sajtószervének lapjain már magában véve is fontos eseménynek számított.¹⁶⁶

A nacionálkommunizmus megnyilvánulásai különösen szembeütőek voltak a kultúra és a humán tudományok területén. 1925-ben Nyikolaj (Mikola) Hvilevoj, a kor egyik legjelentősebb írója azzal a felhívással fordult az ukrán értelmiséghez, hogy igazodjon az európai kultúrához. Elítélte a provincializmust és az orosz kulturális minták szolgai utánzását, kítűzte a botrányosnak tekintett El Moszkvától! jelszót.¹⁶⁷ Hvilevoj nézetei ellen maga Sztálin lépett fel: 1926-ban levelet intézett az UK(b)P KB-hoz, amelyben bírálta az író azért, mert a Nyugat felé fordulásra szólította fel az értelmiségét. E levelet követően Hvilevojt kemény bírálatnak vetették alá, és kénytelen volt „elítélni a hibáit”.

1928-ban a párt egy újabb neves elméleti szakemberét, Matvej Javorszkijt, az Ukrán Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatóját nyilvánították „elhajlóknak”. Szerinte az ukrán forradalom nem egyszerűen csak része volt az orosz forradalomnak, hanem az ukrán nép önmaga felszabadításáért folytatott harcának eredménye is volt. A pártvezetés azzal vádolta Javorszkijt, hogy egy önálló ukrán forradalmi mozgalom meglétéről ábrándozik, kizárta a pártból, és boszorkányvadászatot indított az ukrán történelemtudományban.¹⁶⁸

Nyikolaj Szkripnyik történetéből kiviláglik, hogy mennyire szövevényes volt az ideológiai harc az 1920-as években. Szkripnyik ismert ukrán államférfiként tevőlegesen elősegítette az ukránosítást, ami nem zavarta abban, hogy elsőként bírálja a „nemzeti elhajlókat”, Sumszkijt és Hvilevojt. Ezzel együtt a kortárs tudósok teljesen indokoltan nevezik Szkripnyiket az ukrán nacionálkommunizmus egyik vezetőjének, ugyanakkor nehézségbe ütköznek, amikor megkísérlik közös nevezőre hozni tevékenységének e két oldalát.¹⁶⁹ Ám ha megpróbáljuk személyét ma egy

sorba állítani a többi nacionálkommunistáéval, fontos megértenünk, hogy akkor, az 1920-as években, sem az ukrán vezetés, sem Szkripnyik nem tekintette magát Sumszkij, Hvilevoj vagy Volobujev szövetségeseinek. A „nemzeti elhajló” bélyegét csak azt követően sütötték rá, amikor az 1930-as évek elején megváltozott a párt irányvonala.

Bár az ukránosítás még nem érte el tetőpontját, az 1920-as évek végén a nacionálkommunisták elleni támadások a párt irányvonalának keményedését jelezték az ukrán nemzetépítés kérdéseiben. Ezt a változást a történészek sokáig azzal magyarázták, hogy a Kreml szerint túl messze ment az ukránosítás, ám a legújabb kutatások az irányvonal megváltozását inkább az ukránosítás politikai, semmint annak társadalmi következményeivel, mindenekelőtt a nacionálkommunizmus elterjedésével, magyarázzák.¹⁷⁰ Bárhogyan is történt, a hatóságok reakciója rendkívül kemény volt. Az 1929-es pártbeli tisztogatás után a különbizottság kizárt a szervezetből 24 204 főt, azaz az UK(b)P összes tagjának 9,8%-át, köztük a nacionálkommunisták jelentős részét.¹⁷¹

A „korenizacija” révén nemcsak az ukránok nyertek: e politika ezzel együtt elősegítette Ukrajna nagyszámú nemzetiségi kisebbségeinek fejlődését. 1931-re azokon a helyeken, ahol egy tömbben éltek oroszok, zsidók, németek, lengyelek, bolgárok, görögök, csehek, albánok, moldávok, beloruszok és svédek, 25 nemzetiségi járást és több mint ezer nemzetiségi községi tanácsot hoztak létre.¹⁷² E nemzetiségi járásokon belül a bíróságokon és az ügyintézésben használhatták a saját nyelvüket. Ezekben a régiókban, akárcsak a nagy soknemzetiségű városokban, viharos gyorsasággal fejlődött az oktatás és a sajtó a nemzeti kisebbségek nyelvén. A birodalomban a többségi nemzethez tartozott sok orosz fájdalmasan érintett az ukránosítás és a közigazgatási járások létrehozása a többi nemzetiség számára, ugyanakkor a „korenizacija” politikája a szabad kulturális fejlődés tág horizontját kínálta. Az 1920-as évek végére különösen szembe tűnő volt a jiddis nyelvű zsidó kultúra (Ukrajnában ekkor 1,6 millió zsidó élt), valamint a krími tatárok kultúrájának a fejlődése.

❖ TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Bár a városok ukránosítását nem lehet befejezettnek tekinteni, az mégis fontos társadalmi változásokhoz vezetett. A városiak száma folyamatosan növekedett: 1920-ban 4,2 milliót tett ki, 1928-ra elérte a háború előtti 5,6 millió szintet, ráadásul e növekedés főleg a falvakból történt bevándorlás révén ment végbe. Ennek következtében az ukránok részaránya a városi népességen belül az 1920. évi 33%-ról 1926-ban 47%-ra emelkedett. Az

1920-as években a nagy városokba beköltözött ukrán parasztok már nem olvadtak be az orosz kultúrába. Az ukrán városok tényleges kétnyelvűsége arról tanúskodott, hogy megszűntek az orosz nyelv és kultúra szigetei lenni az ukrán parasztság tengerében. Az 1920-as évek végén a városba beköltözött falusi lakos ukrán utcanévtáblákat és plakátokat látott, ukrán színházakba és iskolákba járt, ukránul beszélő hivatalnokokkal és milicistákkal találkozott. Amint az egyik író az emlékirataiban közli, a nagy városokban még a prostituáltak is ukránul kezdtek beszélni.¹⁷³

Ha a polgárháború után a köztársaságban 260 000 ipari dolgozó volt, akkor 1927-re 675 000-re emelkedett a számuk; a növekedés a gyárakba és az üzemekbe érkező ukrán parasztok révén történt. A közzétett anyagokban található bizonyos eltérések ellenére állíthatjuk, hogy 1920 végére a köztársaság munkásosztályának nagyobbik hányadát már az etnikai ukránok tették ki, ami rendkívül fontos szakaszt jelentett a hagyományosan „parasztnemzet” történetében.¹⁷⁴ A Dnyeperi Vízi Erőművön, a kor legfontosabb szovjet építkezésén, a munkások kétharmada ukrán volt. Az ukránosítás lelassította a munkások beolvadását az orosz kultúrába és (a történelemben először) előmozdította az egy bizonyos szintű nemzettudattal bíró ukrán munkásosztály kialakulását. Ugyanakkor ez az osztály nem vált a nemzeti vagy a nacionálkommunista mozgalom támaszává, mivel ekkorra ideológiai téren minden kulcsfontosságú pozíciót elfoglaltak a bolsevikok.

Az 1920-as években nagyon lassan emelkedett az életszínvonal. A párt és az állami bürokrácia különböző kedvezményeket élvezett, nem érezték magukat rosszul a sikereiket a népnek köszönhető kisvállalkozók, az úgynevezett nepmanok sem. A proletariátus pedig – állítólag az ő érdekében folyt a harc – aligha számíthatott valamire ebben a gyönyörű új világban. A munkások többsége naponta 10 órás műszakokat dolgozott keservesen végig csekélyke kis fizetségért. A városok túlnépesedettek voltak: csaknem minden városi ember kommunális lakásban élt, ahol minden szobában külön család lakott. 1920 végén, az iparosítás kezdetéig, az ukrán városok legnagyobb problémája a munkanélküliség volt, aminek a következtében elszaporodott a bűnözés és egyre nőtt a nincstelenek száma. Hogy némileg megszépítsék a lakosság életét, a hatóságok eltörölték a még a cári kormány által az első világháború elején bevezetett és tíz évig érvényben volt szeszárúsítási tilalmat. A kisüstiről a nép áttért a vodkára, az államkincstár pedig nagy nyereségre tett szert a szeszszitalok gyártásának állami monopóliumából. Ezenkívül a szovjethatalom a színházak látogatására szólította fel a lakosságot, ám a kor igazi tömegszórakoztató eszköze a mozi lett. A közönség a korai szovjet filmekkel szemben a nyugatiakat

részesítette előnyben. Az amatőr sport, főleg a labdarúgás, ami később nemzeti sporttá vált, csak az 1930-as években indult fejlődésnek.

A vidéki életben a változások még kevésbé voltak érzékelhetőek. A parasztnak jóval több volt a földje, mint korábban bármikor, ugyanakkor hatalmas adókat fizettek és a városi emberektől eltérően nem jutottak hozzá az árukhoz és a szolgáltatásokhoz. A tömegkultúra az 1920-as évek derekán érte el a falvakat rádiókészülékek formájában, amelyek a politikai tájékoztatás fő forrásaivá váltak. A szovjet törvények kezdettől fogva teljes egyenjogúságot garantáltak a nőknek, ám az új oktatási és karrierbeli lehetőségek elsősorban a fiatal városi nők számára voltak elérhetőek. Az 1920-as években az állam nem ért el különösen nagy sikereket a parasztnők nevelésében, akiknek a többsége úgy vélte, hogy az abortuszt megengedő és a válást megkönnyítő új normák és szabályok veszélyt jelentenek a hagyományos családformára.

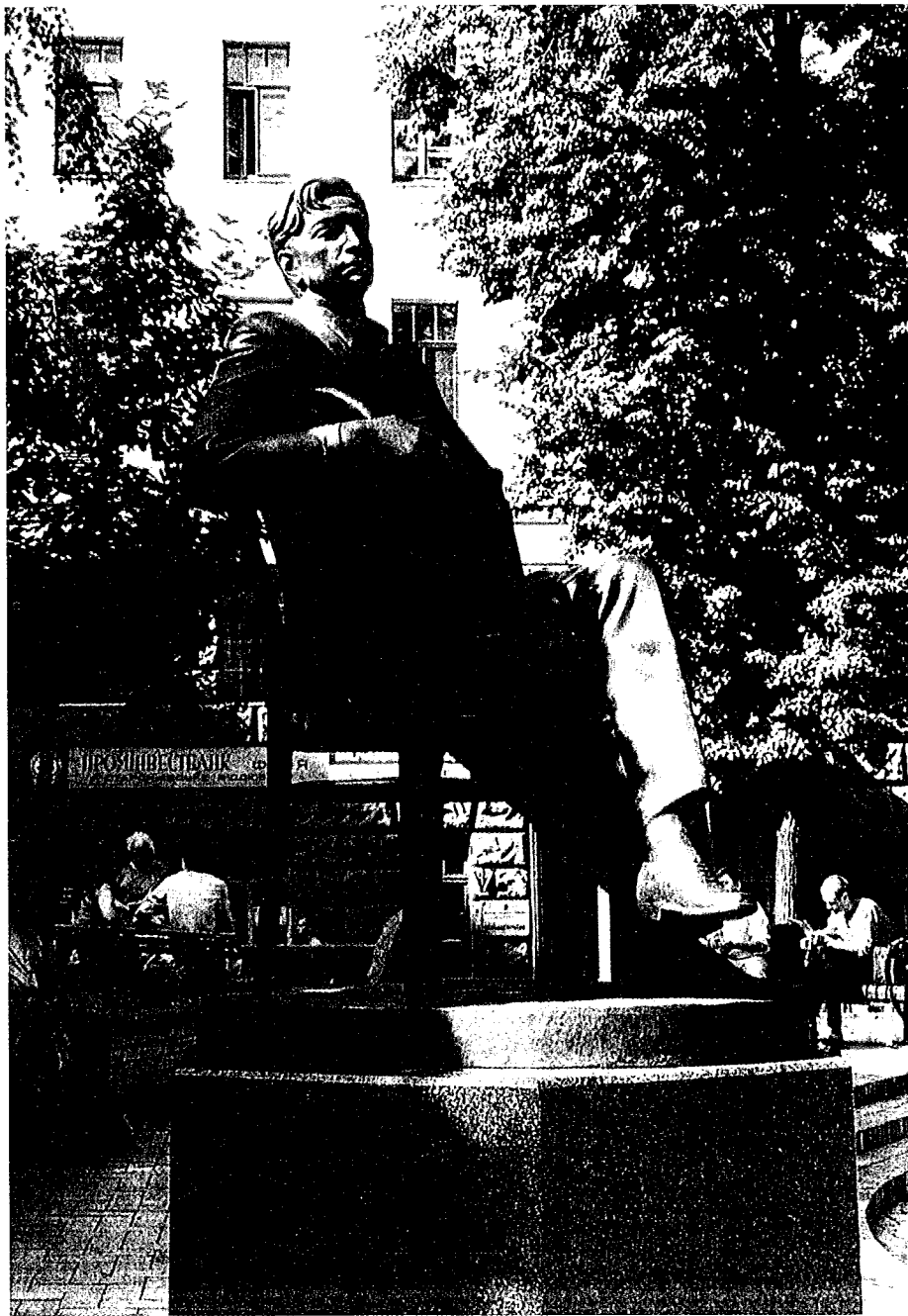
A bolsevikok súlyos csapást mértek az ortodoxiára és más vallásokra, ugyanakkor az egyház továbbra is komoly befolyással bírt Ukrajna lakosainak a többségére. Az orosz pravoszláv egyház meggyengítésével próbálkozó állam toleráns volt a belőle kivált csoportokkal, egyebek mellett az élő egyházzal és az ukrán önálló egyházzal (UAPC) szemben, amelyet hivatalosan 1920 májusában hoztak létre, és a Direktórium megkésett, 1919. évi rendeletének az eredménye volt. Megalakításakor az egyháznak nem volt elegendő püspöke, és saját főpapságának kialakításakor kénytelen volt eltávolodni az egyházi kánontól, amiért a többi pravoszláv egyház illegitimnek tekintette. Ennek ellenére az UAPC a hatóságok hallgatólagos beleegyezése mellett több templomot elfoglalt, köztük a kijevi Szent Szófia székesegyházat, és az egyházi szláv nyelv helyett ukránul kezdték tartani az istentiszteleteket. Ugyanakkor a bolsevikok alá akarták ásni az orosz pravoszláv egyház befolyását Ukrajnában, egyáltalán nem akartak helyette létrehozni egy másik erős egyházi szervezetet. Amikor az 1920-as évek végén az UAPC-n belül jelentősen megnövekedett a hívek száma, a hatalom óriási adókat vetett ki az egyházközségekre, ezenkívül az egyház éléről eltávolították Vaszilij (Vaszil) Lipkivszkij metropolitát.

A szovjet hatóságoknak a tömeges oktatás iránti figyelme, valamint az ukránosítás politikája valóságos kulturális felvirágzást idézett elő az 1920-as évek második felében. A bolsevikoknak az a programja, hogy 1927-re felszámolják az írástudatlanságot, túlságosan becsvágyónak bizonyult. Ennek ellenére a tervezett határidőre a városiak több 70%-a és a parasztnak több mint 50%-a tudott írni és olvasni (összehasonlításként: 1897-ben az írástudók aránya 28% volt). 1920-ban az SZSZKSZ valamennyi régiójában radikális kísérletek folytak az iskolai tantervvel és az

oktatás formáival, a „burzsoá” egyetemek helyett pedig úgynevezett közoktatási intézeteket hoztak létre. Egyébként az ukrán vezetésnek a többi köztársaság hatóságaitól eltérően sikerült nagyobb előrelépést elérni a felsőoktatás ukránosításában. 1927-től az ukrán nyelv ismeretét a felsőfokú tanintézményekbe történő felvétel kötelező feltételének ismerték el, 1928-ban pedig a diákok 42%-a tanult ukrán nyelven. Az ukránosítás sikereitől elkápráztatott sok kiváló tudós hazatért külföldről. 1924-ben Kijevbe érkezett Mihail Grusevszkij, aki a Tudományos Akadémia történelem szakosztályának élére került.

A szovjethatalom a nép éveiben nem korlátozta a művészi alkotás szabadságát, legalábbis addig nem, amíg az nem vezetett nyílt konfliktushoz a rezsimmel. Az államnak a kultúra kérdéseiben tanúsított toleranciája, valamint az ukránosítás hivatalos politikája előkészítette a talajt az ukrán kultúra történetének egyik legragyogóbb és legtermékenyebb időszakához¹⁷⁵. Az ukrán olvasóközönség száma egyre nőtt, ezzel együtt közismertté vált a fiatal költők egy nagyszerű csoportja, akik között ott volt Pavel (Pavlo) Ticsina, Makszim Rilszkij, Vlagyimir Szoszjura. Mihail (Mihajlo) Bojcsuk és Anatol Petrickij képzőművészek alkotásai megteremtették az avantgárd nemzeti iskoláját. Az ukrán zeneszerzők közül Borisz Ljatosinszkij és Lev Revuckij írt először szimfóniákat. A közönség körében nagy népszerűségnek örvendett a fiatal rendező, Lesz Kurbász kísérleti színháza, Alekszandr Dovzszenko, a zseniális filmrendező nemzetközi elismerést kapott. A filmművészet nagy hatással volt a tömegekre, ezért a bolsevikok igyekeztek ezt a művészeti ágat az ideológia szolgálatába állítani. Ennek ellenére Dovzszenko némafilmjei igazi művészeti remekműveké váltak, viszont a bennük rejlő propaganda rendkívül ineffektív volt: a nézőket összezavarták a bonyolult metaforák. A költői képeket és jelképeket magában foglaló, csak rá jellemző rendezői stílus még a mezőgazdaság kollektivizálásának propagálása céljából forgatott a *Föld* (1930) című filmben is megnyilvánult; 1958-ban a Brüsszeli Világkiállításon a zsűri a filmet a filmtörténet tíz legjobb alkotása közé sorolta.¹⁷⁶

Egyébként az ukrán kulturális újjászületés nem minden résztvevője ütötte meg a magas művészi szintet. Az újsütetű „proletár” írók tucatjai hoztak létre ideológiailag kifogástalan, silány vagy nyíltan olyan témákat meglovagoló műveket, amelyeket az orosz irodalom már régen feldolgozott. Az ukrán szimbolisták, futuristák és „neoklasszikusok” bonyolult művei mellett gyakorta harmadrendű propagandista, megrendelésre készült dolgokat is publikáltak. A Plug nevű bolsevikpárti irodalmi tömegszervezet feladatául tűzte ki a proletárirodalom megsegítését, és irodalmi tanfolyamokat szervezett a parasztírók számára. Más irodalmi csoportok

Lesz Kurbász

olyan új szocialista kultúra megteremtésére törekedtek, ami megfelelt volna a legmagasabb esztétikai elvárásoknak. Nyikolaj Hvillevoj 1925-ben kezdeményezte a VAPLITE (Vszeukranszkaja asszociacija proletarszkaj lityeraturi – a proletáriródalom összukrajnai szövetsége) megalakítását, amely magában foglalta a marxista írókat és a „társutasokat”. Ennek az irodalmi szervezetnek a tagjai a magas művészi értéket képviselő művek kiadása mellett kötelezték el magukat, és Hvillevoj „botrányos” El Moszkvától! jelszavától fellelkesülve nem Oroszországban, hanem Nyugaton kerestek kulturális eszményképeket. Ezzel együtt írói berkekben heves viták zajlottak az új ukrán irodalom fejlődésének útjairól.¹⁷⁷

A Hvillevojt elmarasztaló pártvezetés szükségesnek vélte a lojális szervezet, a VUSZPP (Vszeukrainszkij sojuz proletarszkij piszatyalej – a proletárirók összukrajnai szövetsége) megerősítését. A hatóságok, miután szócsövükké tették e szervezetet, nyomásnak vetették alá a többi egyesületet, és fokozatosan növelték az ideológiai ellenőrzést az egész kultúra fölött. Viszont akkoriban a bolsevikok még nem voltak tisztában azzal a veszéllyel, amelyet a szemük láttára és aktív közreműködésükkel életre kelt ukrán magaskultúra rejtett magában.

Az 1920-as évek időszaka ellentmondásos: ez a volt kulturális újítások és a hatóságok következtelen politikájának kora, amely Szovjet-Ukrajna számára a szertefoszlott remények korszakává vált. A nep eredményeként beköszöntött gazdasági szabadság és társadalmi sokszínűség csak a piac és a társadalom számára tett ideiglenes engedménynek bizonyult. Ráadásul a bolsevikok képtelenek voltak megbékélni ezekkel az engedményekkel. Az ukránosítás politikája, amelynek köszönhetően a nacionálkommunisták az ukrán nép szocialista államává remélték átalakítani a köztársaságot, ténylegesen a párt jóval pragmatikusabb céljait – a nacionalizmus meggyengítését és a lakosság körében az anyanyelven folytatott propaganda lehetőségét – szolgálta. Az ukránosítás az állam közreműködése mellett lezárta a nemzeti mozgósításnak még az Orosz Birodalomban elkezdett folyamatát, az ukrán tömegek mobilizálása ekkor már kizárólag a szocialista építés érdekében zajlott. Az ukránosítás politikai következményei, egyebek mellett a „nacionálkommunizmus” megszilárdulása miatt aggódó sztálini hivatalnokok már az 1920-as évek végén felülvizsgálták tevékenységüket. Ugyanakkor a kezdet kezdetén a viszonylagos szabadság légköre és az állami támogatás rendkívül kedvező hatással volt az ukrán kultúra fejlődésére.

❖ 6. FEJEZET. SZTÁLINIZMUS: ÉHSÉG ÉS TERROR

A 20-as évek derekától a nép gazdasági és szociális kettősségével elégedetlen bolsevista vezetés a szocializmusba vezető gyorsított átmenet lehetőségéről folytatott vitát. A szovjet társadalom átalakításának útjairól folytatott vitában Joszif Sztálin kezdetben a mérsékelt Nyikolaj Buharinhoz és Alekszej Rikovhoz csatlakozott, hogy közösen gyűrjék le a baloldali ellenfeleket, majd később maga is baloldali álláspontra helyezkedett, a parasztok bevonásával végrehajtott gyorsított iparosítás mellett foglalt állást. Eközben azzal vádolta meg korábbi szövetségeseit, hogy azok úgy mond a „jobboldali ellenzékét” vezetik. Az USZSZK pártvezetése Sztálin oldalára állt. 1928 közepén Kaganovics visszatért Moszkvába, és Sztanyiszlav Koszior, a lengyel származású, sokat próbált pártbürokrata került az UK(b)P élére, aki mind Ukrajnában, mind Moszkvában szerzett munkatapasztalatot. Koszior hű sztálinista volt: az 1920-as évek végének ideológiai összecsapásaiban állandóan pártfogójának oldalán állt. 1929-ben az UK(b)P-ben a többi regionális pártszervezethez hasonlóan tisztogatást folytattak a „jobboldali elhajlókkal” szemben, aminek eredményeként 24 000 főt (a teljes taglétszám csaknem 10%-át) kizártak a párt soraiból.¹⁷⁸

Végül Sztálin az 1929-ben nagy pompával megünnepeelt ötvenéves jubileumára az SZSZKSZ kétségbevonhatatlan vezetője lett.¹⁷⁹ Valós vagy vélt fenyegetések sokaságának – feltételezett külföldi agresszió, az ipari növekedés lelassulása a nagy tőkebefektetések hiánya miatt, a gabonabetakarítás körüli problémák – hatására Sztálin áttért a gyökeres társadalmi átalakítások programjára, ami a „nagy áttörés” nevet kapta. A későbbiekben a tudósok „felülről jövő sztálini forradalmat” kezdtek emlegetni.

Az átfogó iparosítás, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, valamint a „burzsoá” kultúra elfojtása megváltoztatta az országot, ezen belül Szovjet-Ukrajna teljes arculatát. A bolsevikok az állami ellenőrzéssel és különböző kényszerítő eszközökkel terelték be az országot az iparosítás korszakába, aminek eredményeként kialakult a sztálini politikai rendszer. Az erőltetett iparosítás, a rohamléptekkel zajló urbanizáció megváltoztatta és modernizálta a köztársaság szociális szerkezetét. Igaz, a modernizáció szovjet módra történt. Az 1932–1933. évi kollektivizálás és éhínség megsemmisítette az ukrán parasztságot mint a hatalommal szembehelyezkedni képes társadalmi erőt. A terror felszámolta a helyi politikai elitet. Az ukrán értelmiség körében 1930-ban kezdett állandó tisztogatás aláásta a nemzeti kultúrát és a sztálini kulturális értékeket honosította meg, amelyek szerint az SZSZKSZ-ben az orosz kultúra kezdte játszani a főszerepet. Az 1930-as

évek végére az állam gyakorlatilag megszüntette az ukránosítás politikáját és megfojtotta Ukrajna nemzeti kisebbségeinek kulturális életét. Ettől eltekintve a sztálini rezsim meghagyta a köztársaságok politikai és kulturális intézményeit, ám megfosztotta azokat az önálló cselekvés jogától.

❖ AZ ELSŐ ÖTÉVES TERVIDŐSZAK

A sztálini gazdasági átalakítások során a piaci viszonyokat felváltották az állami tervezéssel. A nép befejezését követően a gazdaság irányítását a gigantikus méretű, maximálisan központosított társasággá átalakult állam vette át, amely egymaga foglalkozott az árucikkek termelésével és elosztásával. A központi tervezés demonstrálni volt hivatott a szovjet parancsuralmi gazdaság előnyeit a kapitalista gazdaságban uralkodó káosszal szemben. A valóságban azonban Moszkva csak a termelés volumenét volt képes hatékonyan ellenőrizni. Az állami gazdaság rendszere hatalmas bürokratikus gépezetet igényelt, és nem segítette elő a minőség javulását vagy új ötletek születését.

Azonkívül maga a tervezés inkább jelszó maradt, mintsem valóság. Az Állami Tervhivatal (Goszplan) 1928-ban kidolgozta a gyorsított gazdaságfejlesztés ötéves tervét, ám a gazdasági vezetés a megkövetelt mutatószámok emelése mellett annyiszor felülvizsgálta, hogy az elsődleges számítások értelmüket veszítették. Az 1928–1932-es első ötéves tervet visszamenőlegesen fogadták el az 1929 tavaszán megtartott pártkonferencián, később többször módosult, miközben ambiciózus programból teljesen teljesíthetetlen feladatok halmazává vált. A pártvezetés rendszeresen követelte az éves ipari növekedés tervszámainak az emelését: 1928-ban 16%-ról, 1929 elején 22%-ról, 1929 végén 32%-ról, és végül 1931-ben 45%-ról volt szó. Ezeket a teljesen irreális számadatokat a nagy tömegeknek szánták: a hivatalos propaganda használta őket a lakosság lelkesítése érdekében. Ugyanakkor a hivatalos adatok korrekt elemzéséből kiderül, hogy az éves ipari növekedés 16% alatt maradt, de a kortárs tudósok még ezt az adatot is eltúlozottnak tartják. Ukrajnában a Donyec-medencében a szénkitermelés tervezett mutatóit évi 27 millióról 53 millió, majd 80 millió tonnára emelték, ám a kitermelés 1933-ban ténylegesen mindössze 45 millió tonnát tett ki. A köztársaságban az öntöttvasgyártásnak 2,4 millió tonnáról 6,6 millió tonnára kellett volna emelkednie, a valóságban azonban csak 4,3 millió tonnát ért el.¹⁸⁰ Ám mindezen kiigazítások ellenére el kell ismerni, hogy Ukrajnában látványosak voltak az ipari növekedés ütemei.

Az első ötéves tervidőszakban kiemelt figyelmet szenteltek a nehézipar fejlesztésének, ami meglátszott az USZSZK példáján is. Az ukrán

vezetés elérte, hogy a köztársaság kapja meg az elsődleges iparosítás régiója státust, ami jelentős pénzbeli befektetéseket eredményezett. Amíg 1929-ben az ukrán gazdaságba befektetett állami tőke 438 millió rubelt tett ki, addig 1932-re ez az összeg 1229 millióra emelkedett.¹⁸¹ Az első öt-éves tervidőszak éveiben az SZSZKSZ-ben 1500 új ipari objektum épült, közülük 400 az USZSZK területén. A szovjet iparosítás jelképe lett az 1927–1932-ben felépült Dnyeperi Vízi Erőmű, Európa legnagyobb, gigantikus méretű gátja. A szovjet újságok lelkes cikkeiben méltatták az új hatalmas üzemek, például a Harkovi Traktorgyár vagy a Zaporozsjei Kohászati Kombinát megnyitását. A Zaporozsztál 933 millió rubeljébe került az államnak, és az első, valamint a második világháború között felépült legdrágább ukrán vállalat lett.¹⁸²

Jobbpart Ukrajnában gyakorlatilag nem épültek üzemek: a szovjethatalom úgy vélte, hogy egy Lengyelországgal vagy Németországgal kialakuló konfliktus esetén a hadműveletek ezen a területen fognak zajlani. A pénzügyi befektetések nagyobb része olyan hagyományos ipari régiókba irányult, mint a Donyec-medence és a Dnyepermellék alsó része a dnyepropetrovszki, Krivoj Rog-i és zaporozsjei ipari központokkal. A kor egyes ukrán szakemberei aggodalmuknak adtak hangot a régiók egyenlőtlen gazdasági fejlődése, valamint a köztársaság gazdasági szakosítása miatt. 1932-ben az egyik ukrán közgazdász-kongresszuson határozatban bírálták azt a gyakorlatot, hogy az Orosz Föderációba nyersanyagot szállítanak ki, onnan pedig késztermékeket hoznak be. Az Állami Tervhivatal vélhetően az össz-szövetségi kohászati és szénbányászati központ szerepére készítette fel Ukrajnát. 1932-ben Ukrajna szállította az SZSZKSZ-ben termelt szén, vasérc és öntöttvas mintegy 70%-át és a fémáruknak csak a 23%-át.¹⁸³ Közsükségleti cikkekből még kevesebbet gyártottak a köztársaságban. Az ukrán gazdaság a sztálini központosításnak köszönhetően hamarosan lassan kezdett átkerülni közvetlen moszkvai alárendeltség alá. A köztársasági vezetés 1927-ben az ukrán iparnak a 81%-át, 1932-ben pedig mindössze 38%-át ellenőrizte.¹⁸⁴

Az iparosítás szédületes üteme, a piaci mechanizmusok felszámolása, valamint a maximális külső mutatók hajszolása ineffektívvá tették a gazdasági rendszert, mindemellett a termékek minősége sok kívánnivalót hagyott maga után. Ám amint az újságokból kiderült, a rendszer állandóan előforduló minden hiányosságát és hibáját a „régik szakemberek” idézték elő, akik még a cári rezsim idején szerezték a végzettségüket. 1928-ban koncepció per indult 53 mérnök ellen, akiket azzal vádoltak meg, hogy szabotázst követtek el a Donyec-medencében Sahti városkában (az ukrán–orosz határ oroszországi oldalán). A hatóságok így kény-

szerítették hallgatásra azokat a mérnököket és tervezőket, akik az ipari fejlődés jóval mérsékeltebb üteme mellett foglaltak állást. Amikor 1933 elején Sztálin bejelentette, hogy 1932 végére teljesítették az első ötéves tervet, ezt az állítást senki nem merte megkérdőjelezni. Persze a hivatalos adatokat jócskán felnagyították, ugyanakkor a nyugati tudósok szerint 1928–1932-ben 50%-os volt az ipari növekedés, és ez azt mutatja, hogy a sztálini iparosítás üteme valóban magas volt, Japán és Nyugat-Németország háború utáni ipari fellendüléséhez mérhető. Szovjet-Ukrajna az első ötéves tervidőszak eredményei szerint vezető ipari régióvá vált.

A második (1933–1937) és a harmadik (1938–1941; a háború miatt befejezetlen) ötéves tervidőszakban az USZSZK részaránya csökkent a teljes tőkebefektetés tekintetében, mivel a Kreml nagyszabású ipari építkezésbe kezdett Szibériában. Ukrajnában a közlekedés, a gépgyártás és vegyipar fejlesztésére helyeződött át a hangsúly. A hivatalos szovjet statisztika szerint 1932 után az ipari növekedés tekintetében Ukrajna elmaradt az Orosz Föderációtól. 1940-re 1923-hoz képest az ipari termelés Szovjet-Ukrajnában 7,3-szeresére, a Szovjetunióban 7,6-szeresére, az Orosz Föderációban pedig 8,9-szeresére nőtt.¹⁸⁵ Mindezek ellenére a második világháború küszöbére Európa egyik leghatalmasabb ipari régiójává változott. Az olvasztott fém, az előállított gépek és munkapadok mennyisége tekintetében – a minőségében nem – Ukrajna megelőzte Franciaországot és Olaszországot, és csaknem utolérte Nagy-Britanniát.

Az iparosításhoz szükséges pénzeszközökhöz a parasztok révén jutottak hozzá. Az ukrán falvak a saját bőrükön tapasztalhatták meg, mit jelent az olcsó gabonaár és a kötelező élelmiszer-beszolgáltatás, ami lehetővé tette, hogy az állam gabonát adjon el külföldre és olcsón élelmezze a városokat. Ám a városiak sem éltek sokkal jobban, mint a parasztok: a kormány kénytelen volt leszorítani a fogyasztás szintjét, hogy a nemzeti jövedelem nagyobbik hányadát az iparba fektethesse. 1928-ban a szovjet vezetés ismét bevezette a városokban a jegyrendszert, ami 1930-ig maradt fenn. Az állam számára a lakásprobléma sem volt elsőrendű fontosságú: nem a lakáskörülmények javítása, hanem a gépgyártás szerepelt az első helyen. 1930-ban a munkások újabb hulláma indult el a falvakból, ami még jobban kiélezte a városokban az amúgy is súlyos szociális helyzetet: a városok túl voltak zsúfolva a kommunális lakásokban, szűk munkásszállókon és ideiglenes barakkokban élő munkásokkal és más szakmák képviselőivel.

A városok és az iparvidékek gyors fejlődése különös jelentőséggel bírt Ukrajna szempontjából, ahol hagyományosan oroszok és zsidók voltak a városlakók és a munkások. A gyorsított ütemű iparosítás munkaerőhiányhoz vezetett, ami arra készítette a parasztokat, hogy az ipari köz-

pontokban és az építkezéseken nézzenek jobb élet után. Az 1930-as évek során a köztársaság munkásainak körében 52%-ról 66%-ra emelkedett az ukránok részaránya. Végérvényesen felszámolták a cári idők örökségét, amikor a munkamegosztás egybeesett az etnikai határokkal. A városok lakosságának nemzetiségi szerkezetében egészében véve még jelentősebb változások következtek be. Az ukrán városok lakossága 1926–1939 között 5,4 millióról 11,2 millió főre emelkedett, és az ukránok 1939-re már a városi lakosságnak több mint a felét, 58%-át tették ki.¹⁸⁶

A nyugati tudósok sietve azt a következtetést vonták le, hogy ezek a számadatok az ukránoknak az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején történt nagyszabású „társadalmi mozgósításáról” tanúskodnak. Ugyanakkor nem bizonyított, hogy a bekövetkezett változások előmozdították volna az ukrán munkásosztály nemzeti öntudatának fejlődését. Annyit legalább tudunk, hogy a párthivatalnokok a gyárakban és az üzemekben nem találtak nemzeti ellenállással. A hatóságok legfőbb problémája az volt, hogy képtelennek bizonyultak ellenőrizni az emberek tömeges beáramlását a városokba, valamint visszafogni a káderek elvándorlását a termelésben.¹⁸⁷ A kormány 1932 decemberében bevezette a belső útleveleket és a városokban a nyilvántartási rendszert. A „munkafegyelemről” szóló új törvényeknek meg kellett előzniük a munkások elvándorlását és elejét kellett venniük a munkakerülésnek. Az alacsony munkatermelékenység miatti aggodalom hívta életre az úgynevezett „szocialista versenyt” a vállalatok és a brigádok között, amelyeknek a győztesei kis díszszálót és némi anyagi juttatást kaptak. A szovjet vállalatok közül két Donyec-medencei bánya volt az, amelyik ilyesfajta versenyben elsőként részt vett. A szovjet vezetés 1931-ben a munkások anyagi ösztönzése érdekében megszüntette a munka egyenlő bérezésének kommunista elvét. A szakképzett munkások és a tervet rendszeresen túlteljesítő élmunkások magasabb munkabért, valamint élelmiszer-jegyeket és pénzjutalmat kaptak, ami a második ötéves tervidőszakban lehetőséget teremtett a munkaerő-vándorlás csökkentésére.

❖ HARC A PARASZTSÁG ELLEN

A bolsevikok a munkások önkényesen kikiáltott pártja voltak, és mindig bizalmatlanul tekintettek a parasztokra, a „kisburzsoá ösztönökkel” bíró független kistermelőkre. A forradalmárok arról ábrándozták, hogy felszámolják a szocializmushoz vezető úton álló legfontosabb akadályt, azaz a föld magántulajdonát, ami Ukrajnában jóval erősebb hagyományokkal bírt, mint az orosz kormányzóságokban, ahol sokáig a parasztközösségek

voltak túlsúlyban. A nep időszakában a bolsevikok kénytelenek voltak felfüggeszteni a kísérletezést a szovhozokkal és a mezőgazdasági kommunákkal, de soha sem adták fel a mezőgazdaság majdani szocialista átalakítására vonatkozó terveiket. Az 1920-as évek elején önkéntes alapon létrehozott kolhozok és szovhozok csak a legszegényebb parasztokat, a portáknak mintegy a 3%-át vonzották. 1927–1928-ban a kormány új kampányt indított az önkéntes kollektivizációt illetően, ám Ukrajnában a kolhozokba csak kevesebb, mint 6%-a lépett be a parasztgazdaságoknak, amelyek még a 4%-át sem művelték a szántóföldeknek. Nem meglepő, hogy az első öt éves tervidőszak eredeti változata szerint a szovjet közigazdászok az USZSZK szántóföldjeinek csupán a 12%-át tervezték kollektivizálni.

Ám azt követően, hogy Sztálin és segítői hibájából válság tört ki, felhagytak az óvatossággal. Az iparosításhoz szükséges pénzeszközök összegyűjtése érdekében a hatóságok rendkívül alacsony áron vásárolták fel a gabonát, így maximális haszonra tehettek szert az exportból és csökkenthették az országon belül jegyre osztott élelmiszerekre fordított kiadásokat. Ám a piac törvényei a bolsevikok ellen hatottak. A parasztok 1927-től kezdtek áttérni más mezőgazdasági növényekre, ezenkívül megpróbálták elrejtetni a gabonát, bár ez nem öltött akkora méreteket, mint azt a Kremlben hitték. A nagyszabású iparosítás programjától elállni nem hajlandó Sztálin kezdeményezte az eddigi irányvonal keményebbé tételét, ami csekély mértékben lehetővé tette a gabonaszállítmányok növelését. Buharinak és a mérsékeltebb gazdasági nézeteket valló politikusoknak a legyűrését követően Sztálin készen állt, hogy szocialista támadást indítson a falu ellen. A legsúlyosabb csapást Ukrajnára, az egész Szovjetunió hagyományos éléstárára mérték.

Az 1929-ben alkalmazott erőszaknak köszönhetően megnövekedtek a gabonaszállítások, ősszel pedig Sztálin bejelentette a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. A Kreml kétszer vizsgálta felül az ukrajnai kollektivizálás tervét: kezdetben 1932-ig tervezték végrehajtani a gazdaságok 30%-ának a kollektivizálását, ám hamarosan már arról beszéltek, hogy 1930 végéig elérik a 100%-ot. 1929–1930 telén a kormány a falvakba vezényelt több tízezer munkást, katonát és pártaktivistát, akik erőszakos kollektivizálást folytattak. A parasztok többségét megtorlásokkal, magas adókkal, az egyéni gazdálkodókat gabonaadókkal fenyegetve hajtották be a kolhozokba.

A sztálinisták a kor jellemző szóhasználatával élve az általános kollektivizálásra irányuló kampányt osztályharcnak, a másképpen kulákoknak is nevezett tehetős parasztok elleni támadásnak tüntették fel. A kulák (ukránul: kurkulj) szó jelentését soha nem határozták meg pontosan, ezért bárkit kuláknak nyilváníthattak, akik fellépett a kollektivizálás ellen. Az

újságok a mások munkáját kizsákmányoló gazdag parasztoknak ábrázolták a kulákokat, ám a béreseket foglalkoztató földművesek között sok volt a hadirokkant, az özvegy vagy a sokgyermekes család. Ám annak érdekében, hogy elfojtsák a maradék paraszttömegek ellenállását, a hatóságoknak példásan meg kellett büntetniük az „ellenség” egy csoportját, adott esetben a kulákokat. A népszámlálás hivatalos adatai szerint 1929-ben az USZSZK-ban 73 000 kulákgazdaság volt, viszont a vagyonek többségének jóval több család (ennek több mint a kétszerese) esett áldozatul. 1934-ben az ukrán vezetés 200 000 porta, illetve közel egymillió paraszt, kuláktalanítást hirdetett meg.¹⁸⁸ A szovjethatalom három csoportba sorolta a kulákokat: aktív szovjetellenes személyek (őket agyonlőtték, letartóztatták vagy száműzték), gazdag kizsákmányolók (teljes vagyonukat elkobozták, őket magukat száműzték) és ártalmatlan kulákok (őket mint politikailag megbízhatatlan személyeket nem vették fel a kolhozba, és a legrosszabb földet adták nekik használatra). A száműzésre ítélteteket vasúti vagonokba terelték, és Szibériába, Közép-Ázsiába és Távol-Keletre szállították. A halálozási arány, főleg a fagyos Szibériába és a Sarkkörön túlra küldött és ott sorsukra hagyott parasztok körében egyszerűen szörnyűsége volt. A kortárs történészek szerint a szovjethatalom 1930-ban Ukrajnából 75 000, 1931 első felében pedig még 23 500 kulákcsaládot deportált.¹⁸⁹

A kuláktalanítás nem szüntette meg a parasztságnak az erőszakos kollektivizálással szembeni ellenállását. Folytatódtak a zavargások, amelyek közül kitűntek a Csernyigovi Kormányzóságban lezajlott események, ahol a Vörös Hadsereg 21. ezredének katonái átálltak a parasztok oldalára. A hatóságok csupán 1930. február 20-a és április 2-a között 1716 szovjetellenes megmozdulást regisztráltak az ukrajnai falvakban. 1930 első három hónapja alatt a parasztok körében kitört zavargásokban 46 szovjet hivatalnokot megöltek, 84-et megsebesítettek és 763 ellen követtek el támadást. Elterjedtek voltak az úgynevezett „asszonylázadások”. A parasztasszonyok úgy gondolták, hogy az ő tiltakozásaiknak nem tulajdonítanak politikai jelleget, mint tették ezt rendszerint a férfiak megmozdulása esetében.¹⁹⁰ Ám a parasztok többsége az ellenállás passzív formáját választotta: például a városba menekült vagy levágta a jószágot, hogy ne kelljen beadnia a kolhozba. A köztársaság az első öt éves tervidőszakban elveszítette az állatállomány felét, a sertésállomány 7 millióról 2 millióra csökkent.

Az ukrán vezetők, akárcsak a többi szovjetköztársaságban, helyben gyakran felléptek a kollektivizálás durva módszerei ellen. 1930-ban a hatalom a „jobboldali elhajlás” ürügyén megszabadult a köztársaság egyszerű alkalmazottainak az ötödétől. Végül 1929 novemberében az UK(b)P KB ülésén Alekszandr Slihter ukrán mezőgazdasági népbiztos, régi, köz-

tiszteletben álló bolsevik, aki 1891 óta részt vett a munkásmozgalomban, szót emelt az adminisztratív túlkapások ellen. Ezt követően a köztársasági vezetés feltűnés nélkül tudományos beosztásba helyezte át az idős bolsevikot.

1930 márciusának elején, éppen akkor, amikor a falvakban tetőpontjára hágott a kaosz és az erőszak, Sztálin váratlanul a kényszerkollektivizálás leállítására szólított fel. A *Pravdában* álságos cikket jelentetett meg, amelyben minden túlkapásért a helyi vezetők túlbuzgóságát tette felelőssé, és kijelentette, hogy a föld társadalmasítása kizárólag önkéntes alapon történhet. A kényszerrel beléptetett parasztok fele 1930 tavaszán és nyarán kilépett a kolhozokból. Ukrajnában március és október között 71%-ról 34%-ra csökkent a kolhozföldek részaránya.

Ugyanakkor a Kreml 1930 őszén ismét kemény eszközökhöz folyamodott. A hatóságok által bevezetett adók és az egyéni gazdálkodók számára előírt kötelező beszolgáltatások hamarosan csaknem teljes egészében megsemmisítették az egyéni gazdálkodást. 1932-ben Ukrajnában a magángazdálkodókra kivetett adók meghaladták az átlagjövedelmüket, aminek eredményeként a kollektív gazdaságok aránya 70%-ra, a kolhozföldeké pedig 80%-ra emelkedett¹⁹¹. 1930 közepére a köztársaságban csaknem az összes művelés alá vont föld közös vagy állami tulajdonban volt.

A bolsevikok ideológiai okok miatt a nagy állami gazdaságokat – szovhozokat – részesítették előnyben, amelyek lényegében véve mezőgazdasági gyárak voltak, dolgozóik pedig inkább voltak munkások, mint parasztok. Am az 1930-as évek elején az államnak nem volt elegendő pénze, hogy mindenütt ilyeneket hozzon létre. Ezért az ukrán parasztok túlnyomó többsége kolhozokba került, amelyek száma 1932 végére elérte a 23 000-et. Formálisan a kolhozok önkéntes szövetkezetek voltak, amelyek az állami szükségletek kielégítése céljából teljesítették a mezőgazdasági termék előállítására vonatkozó normákat, a maradékot pedig a ledolgozott „munkaegységek” számának megfelelően szétosztották tagjaik között.

A hivatalos propaganda agyba-főbe dicsérte a kollektív gazdaságokat a gépesítés állítólagos magas színvonala, ennek megfelelően pedig a munkatermelékenység növekedése miatt. A valóságban a második világháborúig alig volt tapasztalható a gabonafélék termelésének növekedése, a szovjet traktorok pedig csak a propagandafilmekben voltak megbízhatóak. (Egyébként még Alekszandr Dovzszenko *Föld* című filmjében is a falusi aktivistáknak a hűtőradiátorba kell vizelniük, hogy beinduljon a traktor túlhevült motorja.) Az 1932-es betakarítás idején az ukrán kolhozokban átlagosan egy traktort számláltak, ez év augusztusában pedig Dnyepropetrovszk területen a traktorok 70%-a üzemképtelen volt. A hatóságok

ahelyett, hogy a traktorokat átadták volna a kolhozoknak, az összes mezőgazdasági gépet a gép- és traktorállomásokon (GTÁ) tartották. 1932 végére a köztársaságban 594 GTÁ volt, amelyeken gépjavító lakatosok és agitációs munkások brigádjai tevékenykedtek; a GTÁ-knak a gépeket és a bolsevista ideológiát egyaránt biztosítani kellett az ukrán falvak számára.

A kényszerkollektivizálás, ami Ukrajnában gyorsabban és nagyobb erőszak alkalmazása mellett zajlott, mint több más, agrárszempontról kevésbé fontos szovjet régióban, káoszt idézett elő a mezőgazdaságban. Az 1930-as év rendkívül kedvező időjárása 23,1 millió tonnás gabonatermést (az SZSZKSZ-ben betakarított termés 27%-a) eredményezett, ami némiképpen enyhítette a kollektivizálás kezdeti következményeit). Am az össz-szövetségi vezetés túlságosan sok, 7,7 millió tonna gabonát, avagy az SZSZKSZ-ben betakarított összes termés 38%-át sajtolta ki a köztársaságból. 1931-ben kisebb, 18,3 millió tonnás volt a termés, am a Kreml ugyanolyan, 7,7 tonnás beszállítási normát állapított meg. Ráadásul a készletezésbe bevonták a hadsereget és a milíciát is. A hatóságoknak Ukrajnában sikerült begyűjteniük mintegy 7 millió tonnát, am ezt követően a parasztoknak csak nagy nehézségek árán sikerült áttelelniük, és a következő évi vetéshez a szükséges vetőmagnak még a fele sem maradt meg. Az ukrán vezetés az 1932. évi norma felülvizsgálatát kérte Moszkvától, amit némileg, 6,2 millió tonnára, csökkentettek is.¹⁹²

Am az 1932-es termés jóval kevesebb lett, mint az előző két évben, mindössze 16 millió tonna. A történészek a hirtelen visszaesés okai közé sorolják az 1931-es aszályt, a falvakban a kollektivizálás miatt tapasztalt zűltséget, a parasztok ódzkodását a kolhozmezőkön végzendő munkától, sőt a gabonagombát is, amit akkor még nem tudtak azonosítani. Annak ellenére, hogy mindezek a tényezők a maguk módján elősegítették az 1932–1933-as tragédiát, a nyugati és az ukrán történészek többsége egyet ért abban, hogy az éhínséget elsősorban a Kreml részéről folytatott kíméletlen gabonakészletezési politika idézte elő. A tervteljesítésre irányuló törekvés mellett (a szovjet vezetés nyilvánvalóan túlbecsülte a termés nagyságát és nyomást gyakorolt a helyi vezetésre, arra kényszerítve azt, hogy a lehetségesnél nagyobb mennyiséget szolgáltatassanak be) ez a hozzáállás azt is megmutatta, hogy a hatóságok el kívánták fojtani a parasztok ellenállását.

1932 őszén, amikor a falvakat előzőnlőtték a katonák és a pártaktivisták, hogy felügyeljék a gabonakészletezési terv teljesítését, az ukrán parasztok körében már pusztított az éhínség. A legfrissebb levéltári kutatásokból és az oral historyval kapcsolatos projektekből kirajzolódik az általános házkutatások rettenetes képe, amikor a paraszttól elvették utolsó maréknyi gabonáját (és utolsó falat ételmét), a gyerekek felpuffadtak az éhségtől

és még kannibalizmus is előfordult.¹⁹³ Annak ellenére, hogy egész falvak haltak ki, a hatóságok továbbra is úgy vélték, hogy a parasztok tömegesen rejtegetik a gabonát, és tovább folytatódta a házkutatások. Az 1932 augusztusában elfogadott törvény értelmében a kolhozvagyon sérelmére elkövetett legkisebb lopást is halállal büntették. Az 1932-ben bevezetett belső útlevelesrendszer megakadályozta a parasztokat abban, hogy a városokban keressenek menedéket; hogy az emberek ne szökhessenek Oroszországba, lezárták az orosz–ukrán határ. Az éhezõ parasztok igyekeztek eljutni a legközelebbi városokba, és az ukrán utak mentén mindenütt hullák hevertek.

Az éhínség 1933 elején érte el tetőpontját, amikor a Kreml az „éberség hiányával” vádolta meg az ukrán vezetést. Az új kutatások azt mutatják, hogy Sztálin az ukrán gabonabegyűjtés válságát azzal hozta összefüggésbe, hogy a helyi pártszervezetbe beszivárgott az ukránosítással együtt járó nacionalista ragály.¹⁹⁴ Sztálin megállapítása az ukránosítás politikájának végét jelentette, egyúttal magyarázattal szolgál arra, hogy miért folyt olyan kegyetlenséggel az éhezõ köztársaságban a gabona rekvirálása. A sztálinisták szemében a valós vagy vélt parasztellenállás összekapcsolódott az ukrán nacionalizmussal.

1932–1933-ban az SZSZKSZ tovább folytatta az ukrán gabona kivitelét és visszautasította a külföldi „kapitalisták” részéről felajánlott segítséget. A szovjet kormány cáfolt minden, az éhínséggel kapcsolatos hírt. Walter Duranty, a *New York Times* moszkvai tudósítója pedig, aki az SZSZKSZ-ből küldött tudósításaiért hamarosan megkapta a rangos Pulitzer-díjat, szívesen összejátszott a hatóságokkal, jóllehet magánlevelezésében elismerte, hogy az éhínség áldozatainak száma milliókban mérhető.¹⁹⁵ Az egyik legjelentősebb kortárs ukrán történész, Sztanyiszlav Kulcsickij becslései szerint a köztársaságban az éhségtől és a vele járó betegségektől 3–3,5 millió ember pusztult el, a teljes demográfiai veszteség pedig, beleértve az éhség által előidézett születéscsökkenést is, 4,5–4,8 millió főt tett ki.¹⁹⁶ A mai Ukrajnában holodomornak nevezik az 1932–1933-as éhínséget, és a legsúlyosabb nemzeti tragédiaként, egy bűnös ideológia által előidézett, a holokauszthoz vagy örmény népirtáshoz hasonlítható tömeggyilkossággént gyászolják.¹⁹⁷

❖ A NAGY TERROR

Az 1920-as évek végének és az 1930-as évek elejének sztálini társadalmi átalakításai magukban foglalták az úgynevezett kulturális forradalmat is, ami a „burzsoá” kultúra üldözésében és a régi szakemberektől való megszabadulásban nyilvánult meg. Az ukrán helyzet úgy alakult,

mint az Orosz Köztársaságban: minden a mérnökök elleni támadással kezdődött, ezt követte az írók körében végrehajtott tisztogatás és a Tudományos Akadémia átszervezése. Ugyanakkor Oroszországtól eltérően Ukrajnában a kulturális forradalom a „nacionalista elhajlások” elleni keresztes hadjáratná vált, ami az 1930-as években végig folytatódott. Az össz-szövetségi kampányok a helyi szinten végrehajtott tisztogatásokkal együtt zajlottak, aminek eredményeként Ukrajna még többet szenvedett a tömeges méretű letartóztatásoktól, mint Oroszország. Valamennyi szovjet állampolgár számára az 1937-es év lett a sztálini terror jelképe, Ukrajnában két hulláma volt a terrornak: 1933 és 1937.

A terror 1930 elején vette kezdetét, amikor a köztársasági vezetés koncepciót per indított a kitalált Ukrajna Felszabadítása Szövetség (SZVU – Szpilka vizvolennya Ukrajini) tagjai ellen. Hasonló nevű szervezet az első világháború idején működött, de a harmincas évekre már megszűnt létezni. A bírósági tárgyalásokat a Harkovi Operaszínházban tartották és a rádió közvetítette: a hatóságok így akarták lejáratni a régi értelmiséget. A vád szerint a vádlottak részt vettek egy összeesküvésben, amelynek az volt a célja, hogy elszakítsa Ukrajnát a Szovjetuniótól, ellenállást szítsen a kollektivizálással szemben, sőt merényletet szervezzenek Sztálin ellen. Az állítólag 45 jeles tudósból és íróból álló kitalált szervezet „vezetőjévé” Szergej Jefremovot, a Tudományos Akadémia elnökét és ismert irodalomtudóst tették meg. Kilenc főt felmentettek, a többiek szabadágvesztésre ítélték és csaknem valamennyien a börtönben haltak meg.

A bíróság elé állított személyek többségükben ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amelyik a forradalom idején és az 1920-as években sokat tett a modern ukrán kultúra fejlődéséért. Sokan közülük kapcsolatban álltak az ukrán önálló pravoszláv egyházal, amellyel szemben közvetlenül az SZVU elleni per előtt indultak meg a támadások. Az egyházat arra kényszerítették, hogy oszlassa fel magát, 1930–1934 között 34 püspök közül 32-t letartóztattak.

A koncepció pernek súlyos következményei lettek az Ukrán Tudományos Akadémián belül. A hatóságok tisztogatásba kezdtek, amelynek során felszámoltak több kutatóközpontot, köztük Grusevskij történelemtagozatát. Grusevskijt, akárcsak legfőbb kritikusát, a marxista Matvej Javorszkijt, azzal vádolták meg, hogy köze volt az állítólag 1931-ben felszámolt bizonyos Ukrán Nacionalista Központhoz. Az ügy szereplőinek zöme a múltban az Ukrán Szocialista Forradalmárok Pártjának tagja, Grusevskij tanítványa vagy galíciai emigráns volt. A nyomozóhatóságok nyomására Grusevskij elismerte, hogy tagja volt a kitalált szervezetnek. Ám a felső vezetés úgy döntött, hogy békén hagyja Grusevskijt,

esetleg majd felhasználja egy későbbi perben. A már nem éppen fiatal tudóst Moszkvába küldték, ahol a csekisták éber őrizete mellett folytatta tudományos tevékenységét. Oroszországban halt meg 1934-ben gyanús körülmények között. Az ellenlábasának számító Javorszkijt, aki a sztálinizmust elítélő merész leveleket írt a lágerből, 1937-ben agyonlőtték.¹⁹⁸

1932 végén, amikor Sztálinnak szilárd meggyőződésévé vált, hogy a gabonabegyűjtés az ukrán nacionalisták miatt vallott kudarcot, a Politbüro határozatban figyelmeztetett arra, hogy a nacionalisták sötét üzeneteik leplezésére használják fel az ukránosítást. Ugyancsak ez a határozat véget vetett az ukránosításnak az OSZFSZK azon járásaiban, ahol egy tömbben éltek ukránok.¹⁹⁹ Ukrajnán belül hivatalosan nem szüntették meg az ukránosítás politikáját, ám 1933-tól kezdtek fokozatosan felhagyni vele. Sztálin 1933 januárjában Pavel Posztisevet nevezte ki az UK(b)P KB másodtitkárának, aki a gabonabeszolgáltatási tervek teljesítéséért és a „nacionalista ellenforradalom” felszámolásáért viselt felelősséget. A tomboló éhínség közepette Posztisev nem tudott számottevően javítani a gabonakészletezés helyzetén, viszont utasítást adott az 525 járási pártbizottsági titkár közül 237-nek a lecserélésére, akiknek a zömét letartóztatták.²⁰⁰ Posztisev legnagyobb eredménye az volt, hogy leváltotta Nyikolaj Szkripnyiket, az ukránosítás jeles harcosát, aki 1933 februárjáig volt oktatási népbiztos. 1933 júliusában, azt követően, hogy politikájának bírálata nyílt üldözésbe ment át, Szkripnyik agyonlőtte magát.²⁰¹ Két hónappal korábban öngyilkos lett Nyikolaj Hvillevoj, a neves prózaíró és nacionálkommunista.

Időközben tovább folytatódott a tisztogatás az ukrán értelmiség soraiban és a pártapparátusban. A Kreml 1933 végén hivatalosan lemondott arról a régi bolsevik posztulátumról, miszerint az orosz nagyhatalmi szovinizmus nagyobb veszélyt jelent a szovjet államra nézve, mint a nem orosz kisebbségek nacionalizmusa. A párthatározatokban és a szovjet sajtóban mind gyakrabban esett szó a „nacionalista elhajlások” feltárájáról a köztársaságokban. Posztisev kijelentette, hogy az ellenség az ukránosítás politikáját felhasználva akarta elszigetelni az ukrán munkásokat az orosz kultúra jótékony befolyásától. Az NKVD az ukránosítás lebonyolításával kapcsolatban álló személyek – tanítók, tudósok, írók, kulturális téren tevékenykedő hivatalnokok – ezreit tartóztatta le. 1933-ban csaknem 100 000 főt zártak ki az UK(b)P-ből, sokat közülük letartóztattak. Több tucatnyi író és Alekszandr Sumszkij volt oktatási népbiztost mint a kitalált Ukrán Katonai Szervezet tagjait, letartóztatták.

A szovjet nemzetiségi politikában bekövetkezett változások ugyanilyen szomorú következményekkel jártak a nemzeti kisebbségek – zsidók, lengyelek, németek, görögök és a többi nemzetiség – tekintetében

is. Az ő helyzetük még rosszabb volt, mivel a rezsim rendkívül bizalmatlanul viszonyult a diaszpórában élő népekhez, hiszen azok megőrizhették kötődésüket a szovjet állam határain kívül található hazájuk iránt. Az 1930-as évek elején a kormány gyakorlatilag megszüntette a „korenizacija” politikáját, és megtorlásokba kezdett a nemzeti értelmiség körében. 1930-ban feloszlatták az UK(b)P zsidó tagozatát; 1934–1936-ban a lengyeleket és a németeket Ukrajna határ menti vidékeiről Közép-Ázsiába deportálták.²⁰² Végül 1938–1939-ben a kormány felszámolta a köztársaságban még meglevő összes nemzetiségi járást és községi tanácsot, valamint bezárta a nemzetiségi iskolákat, ha azokban nem ukrán vagy orosz nyelven folyt a tanítás.²⁰³ A nemzeti kisebbségek ellen indított támadások csak a köztársaság lakosságának 10%-át kitevő és a legnagyobb nemzetiségi csoportot alkotó etnikai oroszokat kerülték el. Mi több, a „korenizacija” politikájától való eltávolodásnak köszönhetően Ukrajnában erősödött az orosz kultúra szerepe.

Egyébként az 1934–1938-as totális terrort megszenvedték mind az oroszok, mind az ukránok, mind a többi nemzetiség. Országos viszonylatban a terror azt követően kezdődött, hogy 1934 decemberében meggyilkolták Szergej Kirovot, a KB titkárát és a leningrádi megyei pártbizottság első titkárát. A tömeges megtorlások százezrek életét követelték, ártatlan emberek milliói kerültek lágerrekbe. A nagy terror idején lényegében véve az önmagát is pusztító párt értelmetlen cselekedeteire számtalan magyarázat született. A történészek eltérő módon értelmezték a tisztogatások lényegét. Leírták azokat mint a szabad választásokat nem ismerő sztálini rendszer megújulásának természetes mechanizmusát, mint a Kreml és a párt helyi kiskirályainak harcát, vagy mint olyan módszert, amelynek segítségével Sztálin embereit a régi bolsevikok és a régi vágású értelmiségiek helyére állították. A történészek többsége egyetért abban, hogy a terror a volt politikai ellenfelekkel történő leszámolással kezdődött, de aztán túllépett minden lehetséges határt, és mindenütt ellenséget kezdtek keresni. A társadalom ostromlott erődnak érezte magát, az NKVD felduzzadt apparátusa számára letartóztatási normákat állapítottak meg. A terror gépezete kezdetben csak ezrével, majd később milliószámra nyelte el a pártfunkcionáriusokat, az értelmiségieket és az egyszerű állampolgárokat.

Ukrajna a többi köztársasághoz hasonlóan 1937–1938-ban élte meg a terror legszörnyűbb éveit, amikor 267 579 személyt tartóztattak le, akik közül 122 237-et agyonlőttek.²⁰⁴ A „nép ellenségeinek” kivégzési listájára került Koszior és Posztisev, az UK(b)P KB két volt titkára, valamint a köztársaság több száz más felső vezetője. Az UK(b)P KB 1937-ben megválasztott

*A sztálini megtorlások áldozatainak emlékműve
a Kijev melletti bikovnyani erdőben található tömegsírokon*

62 tagja közül 55 főt agyonlőttek. Az ukrán Politbüro tizenegy tagja közül csak egynek sikerült túlélnie a nagy terrort.²⁰⁵

A Donyec-medencében elkövetett megtorlásokkal foglalkozó egyik legutóbbi kutatás megmutatta, hogy az ukrán társadalom bizonyos szegmensei – a párt- és állami hivatalnokok, a nem bolsevik múltú személyek, a termelésben dolgozó vezetők és mérnökök, az értelmiség, a papság és a nemzeti kisebbségek – többet szenvedtek másoknál. Ám hiba lenne azt gondolni, hogy az áldozatok többségét párttagok és értelmiségiek alkották: abszolút számokban kifejezve a párton kívüli munkások és parasztok szenvedték meg legjobban a megtorlásokat. A nőket ritkábban tartóztatták le, mint a férfiakat. Tették ezt talán azért, mert a nők kevésbé szembeötlő társadalmi szerepet játszottak.²⁰⁶ A közelmúltban végzett második kutatás során kiderült, hogy aránytalanul nagy veszteségeket szenvedtek el az ellenséges kémkedéssel megvádolt lengyel és német származású állampolgárok. Az 1937-ben letartóztatottak 18,9%-a lengyel és 10,2%-a német volt, miközben Ukrajna lakosságának csupán csak 1,5, illetve 1,4%-át alkották.²⁰⁷

Az NKVD zsarolással és kínzással napról napra több beismerő vallomást csikart ki mindaddig, amíg a sztálini vezetés 1938-ban véget nem vetett a tomboló terrornak. Csökkent a letartóztatások és az agyonlövések száma, a tisztogatások utolsó szakaszukban elérték az NKVD magas rangú moszkvai és kijevi vezetőit. Végül is Sztálin megnyugodott: az országot „megtisztították” a titkos ellenségtől. Ukrajnában a terror teljesen megsemmisítette azt a politikai generációt, amely részt vett – mind a nem kommunista kormányok, mind pedig a bolsevikok oldalán – a forradalomban. A megtorlások még az elméleti lehetőségét is megszüntették a rezsimmel szembeni szervezett ellenállásának, és megteremtették az új, „38-as kibocsátású” szovjet elitet, a köpönyegforgatók cinikus nemzedékét, amely nem a forradalomnak és nem a nemzet létrejöttének köszönhetette helyzetét, hanem egyedül a kremli vezetőknek. Leonid Brezsnyev, az SZSZKSZ majdani vezetője is azok közé tartozott, akik 1938-ban Dnyepropetrovszk megyében kezdték pártfunkcionáriusi karrierjüket.

❖ AZ ÉRETT SZTÁLINIZMUS

1934-ben a Kremlben döntés született arról, hogy az USZSZK fővárosát Harkovból áthelyezik Kijevbe, ami váratlanul érte az UK(b)P KB tagjait.²⁰⁸ A szovjet vezetés véget vetve az ukránosítás politikájának, megkísérelte kiterjeszteni befolyását Kijevre, az ukrán kultúra és politika hagyományos központjára. A bolsevikok a forradalom legelejétől bizonytalanul érezték magukat Kijevben, ezért a városnak proletár mintaközponttá kel-

lett válnia, amely a Nyugat, a Jobbparti Ukrajna és a határon túl fekvő ukrán földek szemében a szovjet ukrán identitást testesítette volna meg.

Hivatalosan senki nem jelentette be az ukránosítás politikájáról való lemondást, ettől eltekintve Posztisev folyamatosan bírálta az „erőszakos ukránosítást” és az azt erőltető belső ellenséget: a nacionalistákat.²⁰⁹ Az ukrán és az orosz nyelv közelebbivé tétele érdekében a hatóságok eltörölték a Szkripnyik által a 20-as évek végén végrehajtott helyesírási reformot. Az 1930-as években zuhanásszerűen visszaesett az ukrán nyelvű kiadványok száma. Az ukrán nyelven kiadott könyvek részaránya 79%-ról 42%-ra, a lapoké 89%-ról 69%-ra csökkent. Az ukrán iskolákba járó gyerekek száma nem változott különösebben: az 1932. évi 88%-ról 1939-ben 82%-ra esett vissza.²¹⁰ Ugyanakkor 1938-ban az orosz nyelv a második osztálytól kezdve kötelező tantárgy lett minden ukrán iskolában, ami az asszimilációs politika kezdetéről tanúskodott. (Az ukrán iskolák többségében korábban is oktatták az orosz nyelvet, de csak a harmadik osztálytól és kisebb heti óraszámban.²¹¹) Az 1930-as évek derekán az újságokban kezdetét vette az orosz nyelvnek mint az SZSZKSZ nemzetei közötti érintkezés nyelvének, a kommunista jövő nyelvének a propagálása.

A rezsim egyre növekvő oroszcentrikussága csak egyik megnyilvánulása volt a proletár internacionalizmustól való úgynevezett „nagy visszavonulásnak”.²¹² Sztálin idején a szocializmus egy országban történő felépítésének elképzelése felülkerekedett a világforradalom gondolatán, és az állam ideológiai fegyvertárába fokozatosan bekerült az orosz nacionalizmus. Az ukránok és más népek éltethették nagy elődeiket és hagyományaikat, de csak addig, amíg nem veszélyeztették az orosz „nagy testvér” kultúráját. Ezzel együtt az érett sztálinizmus elvetette az egyenlőség forradalmi ideáljait, megszilárdította a szovjet vezetők új osztályának privilégiumait. Az 1930-as évek végén az állam ismét bejelentette elkötelezettségét a hagyományos családi értékek mellett, betiltotta az abortuszokat és nehezebbé tette a válást. A forradalmi kísérletektől a konzervativizmus-hoz való átmenet tapasztalható volt az oktatásban és a kultúrában is.²¹³

A szociális konzervativizmus felé fordulás és a nagy terror határozta meg az érett sztálinizmus arculatát, amikor is a párt és az NKVD a többi népbiztossággal együtt csak eszköz volt a legfelső vezető kezében. A Sztálin-kultusz, a vezér kötelező tisztelete vált az érett sztálinizmus alapjává, elnyelve a marxizmust és a forradalomról vallott idealista elképzeléseket is. A szovjet sajtó sokat tett a Sztálin hű tanítványaként és harcostársai-ként megjelenő köztársasági pártvezetők kultuszának megteremtéséért.

1938 elején az USZSZK-ra kényszerítették új személyként az „ukrán nép vezérét”, Sztálin tanítványát, Nyikita Szergejevics Hruscsovot. Az orosz

nemzetiségű Hruscsov Ukrajnában kezdte pártkarrierjét, majd később magasabb beosztásba került a moszkvai városi pártbizottságban. Hruscsov kénytelen volt Moszkvából vinni embereket Kijevbe, mivel az ukrán vezetés zömét letartóztatták és az államapparátus gyakorlatilag nem működött. Hruscsov elődeihez hasonlóan habozás nélkül látott hozzá, hogy megszabaduljon az „ellenségtől”. Még mielőtt 1938-ban Ukrajnában csillapodni kezdett volna a terror hulláma, Hruscsov több tízezer személy letartóztatásához adta hozzájárulását.²¹⁴ Ám az ukrán éhínséget és a megtorlást átéltek emberek számára Hruscsov kormányzása a „rendes élethez” való visszatérést jelentette.

Sztálin és harcostársai, miután teljes mértékben ellenőrzésük alá vonták a politikai életet, 1936 decemberében elfogadták az új alkotmányt, amely kimondta a köztársaságok jogát az SZSZKSZ kötelékéből való kilépéshez és felsorolta az összes lehetséges demokratikus szabadságot, amelyek valójában csak papíron léteztek. 1937 januárjában az USZSZK-ban elfogadták a köztársasági alkotmányt, amely tökéletes mása volt az össz-szövetséginek. 1937-ben az USZSZK Legfelsőbb Tanácsába megtartott választásokon az ukrán választók 99%-a a „kommunisták és párton kívüliek megbonthatatlan tömbjének” alternatíva nélküli jelöltjére szavazott. Az 1937-ben bevezetett új rendszer szerint a lojális állampolgároknak semmit nem kellett megjelölniük a szavazólapon, egyenesen a szavazóurnákhoz járulhattak. Ha a választó személy elindult a szavazófülke felé, nyomban azt a gyanút ébresztette, hogy ki akarja húzni a hivatalos jelöltet. Az ukrán választók 1938 júniusában ily módon „választották meg” a 304 képviselőből álló köztársasági Legfelsőbb Tanácsot. A gondosan megválogatott képviselők közül 186 ukrán és 111 orosz volt,²¹⁵ ami egyáltalán nem felelt meg a köztársaság nemzetiségi összetételének, amelyben mintegy 10% volt az oroszok aránya.

Az 1930-as évek közepén a kormány fokozatosan eltörölte a városokban az élelmiszerek elosztására bevezetett jegyrendszert és némileg emelte az életszínvonalat, ami a korábbihoz hasonlóan továbbra is rendkívül alacsony maradt. A második és a harmadik tervidőszakban nagyobb figyelmet szenteltek a közszükségleti cikkek gyártásának, ám ezekhez továbbra is csak egyes társadalmi csoportokhoz juthattak hozzá. A javak nagyobbik hányadát a szovjet nómenklátúra kapta meg, a legkevesebb a parasztoknak jutott. Az új politikának a munkásosztályra gyakorolt hatása nem volt egyértelmű. 1934-től kezdődően a munkásokat a szakképzettségtől és az előállított termék mennyiségétől függően fizették, a legeredményesebb dolgozókat, az úgynevezett „élmunkásokat” pedig kitüntették és pénzjutalomban is részesítették. A sztahanovista mozgalom megszületésével a munkások lehetőséget kaptak arra, hogy jól keressenek. Alekszej Sztaha-

nov donyECKi bányász 1935-ben tizennégyszeresen túlteljesítette a normát oly módon, hogy egy hatórás műszak alatt 102 tonna szenet termelt ki. Természetesen ezt az eredményt Sztahanov több segítő közreműködésével érte el. Ennek ellenére a lapok az egyszerű bányászt a munkatermelékenység növeléséért és az új termelési módszerek meghonosításáért folytatott kampány össz-szövetségi jelképévé emelték. Sztahanov jelentős anyagi juttatásban részesülő követői hamarosan megjelentek más iparágakban is, ám a vezetés megszabta a számukat: tömeges sztahanovista mozgalom esetén lehetetlenné vált volna a tervezés.

Az érett sztálinizmus idején politikai tömegpropagandát folytattak az irodalom és a művészet segítségével is. A pártvezetés betiltotta a különféle irodalmi csoportosulások tevékenységét, 1934-ben pedig megalakították az SZSZKSZ Írószövetségét, ami valamiféle átmenetet képezett az irodalmi minisztérium és az írók szakszervezete között. Később ennek mintájára létrehozták a művészek, a zeneszerzők és a filmesek szövetségeit, amelyek saját filiálékkal rendelkeztek Ukrajnában is. 1934-ben az Első Írókongresszuson meghatározták a szovjet kultúra új hivatalos stílusát, a szocialista realizmust, amely szerint nem úgy kell valamit ábrázolni, amilyen, hanem úgy, hogy amilyennek lennie kell. Az ukrán művészek orosz kollégáikhoz hasonlóan kénytelenek voltak megrajzolni azoknak a szovjet embereknek az alakját, akiket a forradalomban való részvételnek és az odaadó munkának köszönhetően végül áthatott a kommunista tudat. Az ilyen témaválasztás ragyogó példája Nyikolaj Osztrovszkij *Az acélt megedzük* (1932–1934) tipikusan szocreál regénye, amely a forradalom és az Ukrajnában zajlott polgárháború – ukrán Komszomol-tag által oroszul megírt – hősie története. Az ukrán irodalomban a szocreál egyik legismertebb első képviselője, Andrej Golovko, a falvakban folyt osztályharcról és pártmunkáról szóló regények szerzője. Jóval kifinomultabb és politikailag nem egyértelmű prózát írt Jurij Janovszkij, a *Lovasok* (1935) c. regény szerzője, aki a polgárháborút testvérháborúnak, de igazságosnak ábrázolta. A megtorlásoknak elsősorban az ukrán költők estek áldozatul. Akiknek sikerült túlélniük a terrort (itt megemlíthetjük közülük a három legjelentősebb költőnek, Makszim Rilszkijnek, Pavlo Ticsinának és Vlagyimir Szoszjurának a nevét), Sztálint dicsőítő primitív verseket kezdtek írni. Szocreál irodalmat olvasott az új olvasók nagy serege: az írástudatlanság felszámolására irányuló kampány eredményeként 1939-re az 50 év alatti ukrán állampolgárok 90%-a tudott olvasni és írni.²¹⁶

A hivatalos kritika azt sugallta az ukrán művészeknek, hogy a szocialista realizmus realista és tanulságos festészetet követel. A bonyolult szimbolikájú és lírikus természeti képeket tartalmazó, kiváló *Föld* (1930) című

némafilm után Dovzszenko megalkotta *Ivan* (1932) c. hangosfilmjét, amelyben már leplezetlenebbül ábrázolta az iparosítást. A rendező Sztálin tanácsára 1939-ben elkészítette a *Scsorsz* című filmet, amely még közelebb állt a szocialista realizmus stílusához; a film az ukrainai polgárháború hőseit ábrázolta.²¹⁷ Az ukrán szerzők az orosz írók példáját követték, akik népük hősie múltja felé fordultak. Alekszandr Kornyejcsuk drámaíró megírta *Bohdan Hmelnickij* című darabját, amelyből Igor Szavcsenko rendező 1941-ben népszerű filmet készített.

Az érett sztálinizmus időszakának kultúrája hagyományos és konzervatív volt, az első helyen mindig az ünnep és az optimizmus állt. „Az élet jobb lett, elvtársak. Az élet vidámabb lett.” – jelentette ki Sztálin 1935-ben, és ezt visszhangozta az egész szovjet kultúra. Posztisev ugyanebben az évben javasolta a korábban betiltott karácsonyfa állításával kapcsolatos hagyomány újraélesztését, ami megvetette a szovjet újévi fenyő új szokását. Az ukránok az összes szovjet állampolgárhoz hasonlóan örültek a pilóták és az Arktisz kutatói sikereinek, jártak a sportolók felvonulásaira, énekelték az olyan új, rendkívül népszerű hangosfilmek dalait mint a *Vidám fiúk* (1934), *A cirkusz* (1936) és a *Volga, Volga* (1938), amelyeket Ukrajnában természetesen felirat és szinkron nélkül vetítettek. A sztálini tömegkultúra jelképévé vált orosz zenés film, amihez nem volt hasonló az ukrán filmművészetben, ötvözte a könnyed vígjátékot az ideológiai szigorúan ellenőrzött erkölccsel. A sztálini rezsim egyre inkább azonosította magát az orosz nyelvvel és az orosz hagyománnyal, az ukrán kultúrát pedig kezdte háttérbe szorítani.

A 30-as évek szovjet újságjai dicsőítették az iparosítást, a kollektivizálást és az írástudatlanság elleni küzdelmet, aminek köszönhetően Ukrajna kikerült az elmaradottság homályából és a szocializmus ragyogó korszakába lépett. A hivatalos propagandában nem volt helye a sztálinizmus sötét oldalainak: az alacsony határfokkal működő parancsuralmi gazdaságnak, ahol túlsúlyban volt a nehézipar, az elpusztított mezőgazdaságnak, amit a kolhoztagoknak kellett kisegíteni a bajból, valamint a terror következményeként kialakult szolgalelkűségnek. Az éhínségről nem lehetett őszintén beszélni. A „felülről jövő” sztálini forradalom modern ipari társadalommá változtatta Ukrajnát, viszont megsemmisített két társadalmi csoportot, a parasztságot és az értelmiséget, amelyek hagyományosan a nemzeti mozgalom támaszát képezték. A parasztságot a kollektivizálás és az éhínség sújtotta, az értelmiség körében sok áldozatot

követeltek a megtorlások. Az Ukrajnában élő többi nemzetiség is súlyos veszteségeket szenvedett. Moszkvának a központosításra vett irányvonalával igen keveset hagyott meg a köztársaság gazdasági szuverenitásából, ugyanakkor ezzel párhuzamosan kezdett visszatérni korábbi kiváltságos helyzetébe az orosz kultúra. A szovjet állam többé már nem tulajdonított különösebb jelentőséget az ukrán nemzetépítésnek, politikája inkább arra emlékeztetett, hogy a birodalom be akarja kebelezni Ukrajnát.

❖ 7. FEJEZET. NYUGAT-UKRAJNA: A SZÉLSŐSÉGES NACIONALIZMUS SZÜLETÉSE

Az első világháború befejezését követően a győztes országok Párizsban több konferenciát is tartottak, amelyeken átszabták Európa politikai térképét. Névlegesen a szövetségesek a népek önrendelkezéshez való eszméjét vallották, amit Woodrow Wilson amerikai elnök hirdetett meg, ugyanakkor nem minden európai nép kapott önálló nemzeti államot. Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, a szövetségesek a hozzá tartozó ukrán földeket két új állam, Lengyelország és Csehszlovákia között osztották fel, egy részüket pedig Romániának adták. Ezenkívül Lengyelországnak és Romániának sikerült megkapni a már ugyancsak megszűnt cári Oroszországhoz tartozó több ukrán területet. Ennek eredményeként a nyugat-ukrajnai földek, más szóval az ukránok által lakott, a Szovjetunió kötelékébe nem került megyék,²¹⁸ a két háború közötti területüket tekintve kezdték túlszárnyalni a Habsburgok korábbi ukrán birtokait. Az 1930-as évek elején a hétmillió nyugat-ukrán a háborúk közötti Európában a saját államisággal nem rendelkező egyik legnagyobb nemzetiségi csoportot alkotta.

A párizsi békekonferencián a nemzetiségi kisebbségek jogait védő egyezményt fogadtak el. Az új államok vállalták a polgári egyenlőség betartását, a nemzetiségi nyelvek és oktatás fejlődésének támogatását, sőt azt is, hogy autonómiát adnak a nagy etnikai csoportoknak, ám ezeknek az ígérteknek a többsége nem teljesült. Egyebek mellett Lengyelország és Románia a két háború között, az egyik kortárs szociológus véleménye szerint, „nacionalizáló államokká” változtak, amelyek leplezetlenül felhasználták az állami apparátus erejét a névadó nemzetek privilegizált helyzetének védelmezése, valamint a nemzeti kisebbségek beolvasztása vagy marginalizálása érdekében.²¹⁹ Ám ez a politika fordítva sült el. Elősegítette az önálló nemzeti identitás megszilárdulását, azokon a vidékeken pedig, ahol a 19. században különösen nehezen ment a nemzetépítés és a lakosság továbbra is ruszinnak vagy a nagy orosz nemzet részének tekintette magát, végre kezdett felülkerekedni az ukrán önazonosság. A politika nyelve egyre közelebb került a nemzeti szóhasználatához, és Nyugat-Ukrajnában a szocializmus kezdte elveszíteni a talajt a lába alól. Az elégedetlen lakosság a radikális nacionalista eszmék javára lemondott a polgári nacionalizmus mérsékelt elveiről. Az 1930-as évek végére Nyugat-Ukrajna politikailag aktív ifjúságának zömét magával ragadta az illegális nacionalista mozgalom, amelytől nem voltak idegenek

a terrorista módszerek. Ám a mozgalomnak nem sikerült elérnie fő célját, a megtorló lengyel állam megbuktatását. Ez csak 1939-ben a második világháború kezdetével történt meg. Mindenesetre Nyugat-Ukrajna sorsa nem a belső folyamatoktól függött: azt továbbra is a nagyhatalmak geopolitikai tervei határozták meg.

❖ UKRÁNOK LENGYELORSZÁGBAN

A visszaállított lengyel állam kötelékébe két, többségében ukrán lakosságú régió került: Kelet-Galícia és Nyugat-Volhínia. Annak ellenére, hogy Lengyelország 1919 nyara óta ellenőrzése alatt tartotta egész Galíciát, a győztes hatalmak egészen 1923 nyaráig halogatták a tartomány státusára vonatkozó döntést. Végül aztán odaadták Lengyelországnak. Ez a lépés felháborodási hullámot váltott ki a szövetségesekhez nagy reményeket fűző kelet-galíciai ukrán többség körében; a lengyel hatalom bevezetése elleni tiltakozásukat az ukránok az 1922. évi választások bojkottjával fejezték ki. A galíciai ukránok erősen fejlett nemzettudattal rendelkeztek: nehezen élték meg a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság vereségét, és nem voltak hajlandók lengyel állampolgároknak elismerni magukat. A nemzeti élet központját a görög katolikus egyház és a lengyelekkel szembehegyezkedő ukrán társadalmi szervezetek képezték. Galíciától eltérően az 1920. évi lengyel–szovjet háborút követően a lengyelekhez került Nyugat-Volhínia pravoszláv többségű, gyengén fejlett agrárregió volt. Az írni-olvasni alig tudó volhíniai parasztnak, akiket szinte egyáltalán nem érintett meg a nacionalista propaganda, csak halvány elképzelésük volt nemzeti identitásukról. Amint az egyik kortárs lengyel történész rámutatott, az 1931. évi népszámlálás idején mintegy 700 000 volhíniai nem tudta eldönti, mi az anyanyelve, és a nemzetiségi rovatba egyszerűen a „helyiek” szót írta.²²⁰

Amíg Szovjet-Ukrajnában zajlott a gyorsított ütemű iparosítás és urbanizáció, addig a lengyelországi ukrán földek hagyományosan elmaradt agrárterületek maradtak. Galícia kőolajipara hanyatlani kezdett: kimerültek a lelőhelyek, kevés volt a tőkebefektetés és magas volt a kitermelés önköltsége. Galícia és Volhínia csekély létszámú ukrán munkássztyála főleg fakitermeléssel foglalkozott és az élelmiszer-iparban dolgozott. A nagy depresszió idején még rosszabb lett a helyzet. A mezőgazdasági termékek árának a csökkenése, valamint a hiányzó ipar, ami munkát biztosíthatott volna a parasztnak és így módon enyhítette volna a falvakban a munkanélküliséget, oda vezetett, hogy a parasztnak csak a kivándorlásban látták sorsuk gyökeres jobbra fordulásának egyetlen útját. Viszont

az Egyesült Államok és Kanada a két háború között korlátozta a bevándorlók beáramlását Kelet- és Dél-Európából, valamint Ázsiából. Ennek ellenére ezekben az években mintegy 150 000 nyugat-ukrajnainak sikerült – főleg Argentínába, Franciaországba és Kanadába – emigrálnia. A többiek megpróbáltak megélni talpalatnyi osztásföldjükből.

A galíciai parasztnak több mint fele két hektárnál vagy öt acrénél kisebb földterülettel rendelkezett. Az agrárreform lassan haladt, amikor pedig az ukrán kormány hozzálátott a nagybirtokok felosztásához, az ukrán területeken a földek nagyobbik hányadát odaadták a lengyeleknek.²²¹ Az ukrán parasztnak földigénye kielégítetlen maradt, amit az ukrán nacionalisták az 1930-as években saját pozícióik megszilárdítására kezdtek felhasználni. A nacionalisták legfőbb támaszát a parasztnak jelentették, mivel a városi lakosság többségét lengyelek és zsidók alkották, emellett Kelet-Galícia és Nyugat-Volhínia lakosságának mintegy 90%-a falvakban lakott.

A régióban csak a 19. század végén megszületett ukrán szövetkezeti mozgalomnak sikerült gazdasági sikereket elérni, ami gyorsan fejlődött és versenytársává vált a lengyel állami szerveknek és üzleti vállalkozásoknak. Az 1930-as évek végén Kelet-Galíciában mintegy 4000 ukrán szövetkezet működött több mint 700 000 fős tagsággal.²²² Közülük a legnagyobb befolyással bírt a Maszloszojuz*, amelynek köszönhetően 200 000 gazdaság értékesíthette termékeit Lengyelországban és külföldön. A nagy szövetkezeti szervezetek biztosították a stabil árakat, valamint elősegítették a parasztnak mezőgazdasági képzését. Ezenkívül támogatták az ukrán kulturális életet és munkahelyet biztosítottak a nemzeti értelmiségnek az ügyintézésben vagy az irodákban.

Az ukránok nemcsak kedvezőtlen gazdasági helyzetben voltak, hanem a lengyel állam diszkriminálta is őket. Az 1921-es lengyel alkotmány a szövetségesek elvárásaival összhangban garantálta a nemzetiségi kisebbségek jogait, ám a gyakorlatban e követelményeket szinte egyáltalán nem teljesítették. A kormány felszámolta Galícia egykori koronabirtokot mint közigazgatási egységet, és keleti részét három vajdaságra osztotta fel oly módon, hogy az ukrán választópolgárok ne legyenek túlnyomó többségben. Varsó, hogy hangsúlyozza Kelet-Galícia lengyel mivoltát, Kelet-Kis lengyelországnak kezdte nevezni ezt a régiót.

Ezt követte az ukrán kulturális intézmények ellen indított támadás. A lengyel adminisztráció bezárta a Proszvita olvasószobáinak kétharmadát

*tejszövetkezetek szövetsége – (A ford. megj.)

és beszüntette a Lvovi Egyetem ukrán tagozatainak működését. A hatóságok nem teljesítették az önálló ukrán egyetem létrehozására vonatkozó ígéretüket, és ezzel együtt megnehezítették az ukránok felvételét a már meglévő felsőfokú tanintézményekbe. 1921-ben az ukránok létrehozták az Illegális Ukrán Egyetemet, amely csaknem négy évig működött, és mintegy 1500 diáknak adott képesítést. 1924-ben az állami intézményekben betiltották az ukrán nyelv használatát, az ukrán elemi iskolai oktatás régi osztrák rendszere átadta helyét a kétnyelvű iskolának, amelyben a lengyel nyelv dominált.

1930 őszen az ukránok diszkriminálása Lengyelországban elérte tetőpontját. A nacionalista agitáció hatására a parasztok megtámadták a lengyel birtokokat, majd ezt követően a régióba bevonultak a lengyel csapatok: bezárták az ukrán kulturális szervezeteket, kegyetlen támadásokat intéztek az egész lakosság ellen és emberek ezreit tartóztatták le. A parasztlázongások elfojtása után a hatóságok 909 ukrán aktivistát adtak át a bíróságnak, köztük a Szejm öt tagját. Az 1930-as úgynevezett „pacifikáció”, azaz a lakosság lecsillapítása Galíciában és Volhíniában, még jobban eltávolította az ukránokat a lengyel államtól, valamint heves tiltakozáso-

2. térkép. Az ukrán földek a háborúk közötti Európában

kat váltott ki világszerte az ellen, ahogyan Varsó bánik a nemzetiségi kisebbségeivel.

Annak ellenére, hogy a helyi vezetők igyekeztek a helyi elit asszimilációs szándékainak megfelelően eljárni, a legújabb kutatások azt mutatják, hogy az 1920-as évek végén Lengyelország nem rendelkezett következetes nemzetiségi politikával. Az 1930-as évek elején a lengyel Minisztertanács mellett külön Nemzetiségi Bizottság alakult, amely ajánlásokat dolgozott ki „a nemzetiségi kisebbségek állam általi beolvasztására”. Ezek kiegészítéseképpen néhány évvel később elfogadták „a lengyel jelleg megerősítésének” programját a keleti régiók vonatkozásában. Ugyanakkor ezek a projektek nem valósultak meg szisztematikusan az életben, és a lengyel nemzetiségi politika továbbra is véletlenszerűen működött.²²³ A lengyel hatóságok elavult önmegnevezésük szerint tudatosan ruszoknak nevezték az ukránokat. Az 1930-as években a kormány még ennél is tovább ment: támogatni kezdte az ukránok etnográfiai csoportjait (a bojkókat, lemkókat és huculokat), amelyek önálló nemzetiségeknek tekintették magukat. Az ukránok nemzeti egységének még nagyobb arányú meggyengítése érdekében a lengyel kormány segítette a ruszofil mozgalom megmaradt aktivistáit. Ugyanakkor az ukránok közötti „törzsi” viszály kirobbantása nem tartozott a lengyel kormány elsőrendű feladatai közé, amelyik fő feladatát abban látta, hogy Nyugat-Volhíniát elszigetelje a szomszédos Galíciából fenyegető nacionalista fertőzéstől.

A lengyel hatóságok Volhíniában megpróbáltak kompromisszumot keresni az ukrán lakossággal. Henryk Józewski, aki 1928–1938 között volhíniai vajda volt, engedményeket tett az ukrán politikusoknak, és emellett odafigyelt arra is, hogy Volhíniában az ukrán parasztok számára előnyös legyen a földesúri nagybirtokok felosztása. Ám politikájának eredményeit, egyebek mellett az elemi iskolai oktatás lengyelesítésével, a volhíniai ukrán szervezetek betiltásával, de főleg a pravoszláv egyház üldözésével, keresztülhúzták a központi kormányzat intézkedései.²²⁴

Miközben a Lengyelország és a Vatikán közötti konkordátum védte a görög katolikus egyház érdekeit, addig a pravoszláv ukrán gyülekezetek teljes mértékben a lengyel államigazgatás akaratától függtek. A kezdet kezdetén a kormány türelemmel viseltetett Volhíniában a pravoszláv egyház iránt, mivel tartott az általa az ukrán nacionalizmussal azonosított görög katolikusok megerősödésétől. Ám az 1930-as években, amikor Volhíniában nyilvánvalóvá vált a galíciai politikai befolyás, megváltozott a hivatalos politika: míg korábban a hatóságok csak a lengyel nyelvű missziózt igyekeztek kikényszeríteni, most már áttértek az egyházi tulajdon álcázatlan elkobzására. Az úgynevezett „vindikáció” (követelés) ered-

ményeként az Orosz Birodalomban a görög katolikus szertartást az orosz pravoszlávra felcserélő több száz templom a lengyel római katolikus egyház kebelébe került. Számtalan templomot egyszerűen leromboltak.

Galícia és Volhínia súlyos gazdasági helyzete, valamint a lengyel kormány támadása a helyi hagyományok, a nyelv, az oktatás és az egyház ellen növekvő elégedetlenséget váltott ki az ukrán társadalom minden rétegében. A robbanást megelőző szelep szerepét a kis létszámú ukrán politikai pártok és társadalmi szervezetek töltötték be, ám e funkciójuk attól függött, hogy mennyire sikeresen tudják megvédeni a hozzájuk tartozó lakosságot.

❖ AZ UKRÁN POLITIKAI PÁRTOK ÉS AZ OUN BEFOLYÁSÁNAK NÖVEKEDÉSE

Az 1920-as évek közepére a kulcsfontosságú ukrán politikai szereplők kénytelenek voltak elismerni Kelet-Galícia betagozódását a lengyel államba, és kezdtek részt venni Lengyelország politikai életében. 1925-ben néhány kisebb párt összeolvadása következtében létrejött az Ukrán Nemzeti Demokratikus Egyesülés (UNDE): a nemzeti demokraták visszatértek a hagyományosan – a háború előtt is – a legfontosabb ukrán pártként betöltött szerepükhöz.²²⁵ Az UNDE mérsékelt liberális párt volt, amely az ukrán társadalom felsőbb rétegeinek támogatását élvezte. Nem mondott le a nemzeti függetlenség eszméjéről, figyelmét az ukrán polgári társadalom további felemelkedésére összpontosította. Az új egyesülést támogatta a Proszvita társaság, a szervezetek, a legfontosabb ukrán lap, a Gyelo, Andrej Septyickij metropolita, a görög katolikus egyház befolyásos vezetője és Milena Rudnyickaja, az Ukrán Nőszövetség elnöke. A Szövetséget 1921-ben hozták létre azzal a céllal, hogy jobbitassanak a nők társadalmi helyzetén és mozgósítsák őket a nemzeti ügy érdekében; az 1930-as évek derekán 45 000 tagot számlált. A mérsékelt nacionalisták sikereihez sorolható a Plaszt (az 1930-ban a kormány által betiltott cserkészmozgalom) és a magán középiskolák létrehozása. Mivel a lengyel hatóságok arra kényszerítették az állami ukrán iskolákat, hogy térjenek át a kétnyelvű oktatásra, a „Rodnaja skola” (alma mater) társaság tömeges gyűjtésbe kezdett, aminek eredményeként az 1930-as évek végére az ukrán középiskoláknak több mint a fele privát alapon működött (és így nem estek a kétnyelvűség követelményének hatálya alá).

A pártfiókok kiterjedt hálózatának és a számtalan támogatónak köszönhetően az UNDE az 1928-as választásokon minden nehézség nélkül megszerezte az ukrán választók szavazatainak több mint 50%-át és a leg-

nagyobb létszámú ukrán frakció lett a lengyel szejmben és a szenátusban (a szejmbe 46 ukrán képviselőt választottak meg, 11-en szenátorok lettek²²⁶). Ugyanakkor a nagy depresszió éveiben mind a nacionalisták, mind a baloldaliak egyre gyakrabban alkalmaztak erőszakot. A kormánynak az ukrán szervezetek ellen indított támadása megmutatta, hogy a mérsékelt politikusok képtelenek legitim eszközökkel megvédeni az ukrán érdekeket. 1935-ben az UNDE tett egy utolsó kísérletet, hogy megállapodjon a lengyel hatóságokkal. A „normalizálásról” szóló egyezség eredményeként a kormány állandó számú helyet biztosított az ukránoknak a parlamentben, kegyelemben részesítette a politikai foglyokat és hitelt nyújtott az ukrán szervezeteknek és bankoknak. Az UNDE új vezetője, Vaszilij (Vaszil) Mudrij a szejm alelnöke lett. Ugyanakkor 1935-ben, Piłsudski tábornagy halála után Lengyelország gyorsan jobb felé vette az irányt. A következő kormányokban nem volt elegendő politikai erő ahhoz, hogy megegyezzenek a kisebbségekkel. Ehelyett inkább visszatértek a határ menti régiók beolvasztásának és gyarmatosításának régi terveihez. Az 1930-as évek végén az ukrán lakosság, de főleg a fiatalok körében egyre nagyobb lett az elégedetlenség az UNDE sikertelen „kollaboracionizmusa” miatt. A pártot konfliktusok gyötörték, és az ukrán politika erős egyesítő szerv nélkül maradt.

A szovjetbarát beállítottságú balosok más megoldást javasoltak Nyugat-Ukrajna problémájának a megoldására: a Szovjet-Ukrajnával való egyesülést. Az 1920-as években a lengyelországi ukránok körében széleskörűen elterjedt volt a szovjetbarát beállítottság, a lakosság irigyledve figyelte az ukránosítás sikereit Ukrajna kommunista keleti vidékein. Egy-szer csak még Jevgenyij Petruszevics, a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság volt vezetője is csatlakozott a szovjetbarát táborhoz. Amikor az 1990-es években megnyitották a párt levéltárait, kiderült, hogy sok lengyelországi ukrán szervezet, köztük a Proszvita társaság, magániskolák, kiadók, a Néprajzi Múzeum, sőt még a Sevcenko Tudományos Társaság is, titokban szovjet pénzügyi segítséget kapott.²²⁷ E szervezetek egyike sem volt kommunistabarát, de nyilván a szovjet vezetés létre akart hozni Lengyelországban egy ukrán ötödik hadosztályt, amely előbb vagy utóbb elősegíthette volna e földek betagozódását az USZSZK kötelékébe.

Voltak nyíltan szovjetbarát szervezetek is. 1923-ban a helyi kommunista pártsejtek a Nyugat-ukrajnai Kommunista Pártban (NYUKP) egyesültek, amely a Lengyel Kommunista Párt autonóm szervezete lett. A lengyel kormány 1924-ben betiltotta a NYUKP-t, ám a párt tovább működött a legálisan működő Paraszt-munkás Szocialista Egyesülés (Szelrob) fedezete alatt. Az 1928. évi választásokon a kommunisták Nyugat-Volhíniá-

ban megkapták a szavazatok 48%-át, jelszavaik visszhangra találtak a legszegényebb parasztok körében. Kelet-Galíciában sem kaptak keveset: 13%-ot. Egyébként a NYUKP kapcsolatai Szovjet-Ukrajna nacionálkommunistáival, valamint a párt tiltakozásai a sztálini nemzetiségi politika ellen hamarosan konfliktushoz vezettek a szovjethatalommal, amit súlyosbított az ukránosítás politikájának a befejezése és az 1932–1933-as éhínség. Az 1930-as évek derekára nyoma sem maradt Nyugat-Ukrajnában a szovjetbarát közhangulatnak, ám az NYUKP történetének utolsó fejezetét Sztálin írta meg. 1938-ban megparancsolta, hogy az NYUKP-t Lengyelország Kommunista Pártjával együtt mint a „kémek és provokátorok bandáját”²²⁸, oszlassák fel.

A mérsékelték sikertelen „kollaboracionizmusa” és a szélsőbal szárny csődje megnyitotta az utat a szélsőséges nacionalizmus létrejötté előtt. Az ukrán politikában a szélsőséges jobboldali irány az 1920-as évek elején jelent meg, amikor az ukrán–lengyel háború fiatal résztvevői Jevgenyij (Jevhen) Konovalc ezredes vezetésével megalakították az Ukrán Katonai Szervezetet (UKSZ). A szervezet szinte kezdettől fogva a terrort használta eszközként arra, hogy meggyengítse a lengyeleknek az ukrán lakosság fölötti hatalmát. A nacionalistáknak 1921-ben első Ivovi látogatása idején csaknem sikerült merényletet szervezniük Piłsudski ellen; a következő évben meggyilkolták Szidor Tverdohlibet, az Ukrán Agrárpárt vezetőjét, aki megtagadta a választások bojkottálását. Az erőszak és a terror folytatódott a két háború közötti teljes időszakban.

1929-ben a Bécsben megtartott kongresszuson az UKSZ az Ukrán Nacionalisták Szervezetébe (UNSZ) egyesült más diák- és emigráncsoportokkal. Konovalc lett a szervezet vezetője, de főideológusa a Kelet-Ukrajnából származó, karizmatikus Dmitrij Doncov volt, aki formálisan nem is tartozott az UNSZ tagjai közé. A volt szocialista Doncov az integrális nacionalizmust hirdette. Ez a doktrína felmagasztalja az etnikai nemzetet mint az emberi szerveződés legmagasabb, önálló államra jogosult formáját. Doncov az ukrán forradalom veresége legfőbb okának az ukrán nacionalisták demokratikus és szocialista meggyőződését tartotta, helyett a hatásosabb „A nemzet mindenekfölött” jelszót javasolta. Nietzsche, Schopenhauer és az olasz fasizmus hatására Doncov az erős kisebbség akarátát dicsőítette: az ukránok csak ennek az akaratnak a révén maradhatnak meg a világban, ahol a nemzetek egymás ellen harcolnak. A doncovi „cselekvő nacionalizmus” egy majdani homogén ukrán állam létrehozásával számolt, amelyben a nacionalisták fogják játszani a főszerepet.²²⁹ Ezek a szédületes elképzelések váltak az UNSZ-nak

az ukrán nép számára szabadságot követelő programja alapjává és hívták életre a forradalmi terror gyakorlatát.

A jobboldali radikalizmus hamarosan tömegmozgalommá vált: ezt vallották a háborús veteránok, az elszegényedett parasztok, a lengyel munkaerőpiacon magával mit kezdeni nem tudó, tanult ukrán ifjúság. Az illegálisan működő UNSZ olyan diákokból és gimnazistákból állt, akik nem értettek egyet az előző nemzedéknek a parlamenti demokráciába vetett hitével. A szervezet a lengyel hatóságok megtorló intézkedéseire adott válaszként több terror- és szabotázsakciót hajtott végre a lengyel állam ellen; a nacionalisták ideológusai e kampányt a lengyel hatóságok elleni népfelkelés kezdeteként állították be. Ám az UNSZ programja ellen fellépő ukránok életét sem kímélték. Az UNSZ 1934-ben szenzáció számba menő merényletet követett el Bronisław Pieracki belügyminiszter ellen és megszervezte Ivan Babijnak, egy ukrán gimnázium köztisztviselőjének az igazgatójának a meggyilkolását, aki megtiltotta tanulóinak, hogy belépjenek az UNSZ-ba. Az UNDE a görög katolikus egyházzal együtt elítélte a nacionalista terrort, a nacionalista mozgalom több száz aktivistáját letartóztatták és a Bereza-kartuzszkaja lágerbe zárták.

Az UNSZ mint az Ukrán Katonai Szervezet utódja megőrizte kapcsolatait a német katonai felderítéssel. Teljesen természetes, hogy az ukrán nacionalisták szimpatizáltak a németországi revansista körökkel, amelyek keresték az általuk ugyancsak igazságtalannak tartott háború utáni berendezkedés megváltoztatásának lehetőségét. Az 1920-as évek végén az ukrán szélsőjobbosok a nácik lengyelelles és kommunistaellenes nézeteinek a hatása alá kerültek, majd többségük üdvözölte Hitler hatalomra jutását. Ám a szervezeten belül hamarosan ellentétek merültek fel: egyik oldalon állt az UNSZ mérsékelt külföldi vezetése, amelyik igyekezett megnyerni a németeket az ukrán nemzeti ügynek, a másikon álltak a Lengyelországon belüli szélsőséges elemek, amelyek az erőszakban hittek és csak magukban bíztak. Azt követően, hogy 1938-ban egy szovjet ügynök bombájától Rotterdamban életét veszítette Konovalc, az UNSZ kétfelé szakadt: a Konovalc harcostársa, Andrej Melnyik vezette, mérsékeltbb UNSZ-m-re és a galíciai unszosok vezetője, Sztjepan Bandera által irányított, radikális UNSZ-b-re. Az 1938–1941-es évek belső harca jelentősen meggyengítette a szervezetet. Ennek eredményeként a nyugat-ukrajnai társadalom legdinamikusabb, több tízezer főt számláló ereje nem állt készen a lakosság védelmére, amikor a vidékre bevonultak az idegen hadseregek.

❖ UKRÁNOK ROMÁNIÁBAN ÉS CSEHSZLOVÁKIÁBAN

Az első világháború végén két olyan régiót csatoltak a Román Királysághoz, ahol mintegy egymillió ukrán élt. E régiók közé tartozott Besszarábia, a szegény agrárterület, a déli részén jelentős számú ukrán népességgel bíró egykori orosz tartomány²³¹ és az Ausztria–Magyarországtól elszakadt Bukovina, ahol igencsak pezsgett az ukrán politikai és kulturális élet. A két háború között Románia a lengyelországihoz hasonló, de annál jobban megfogalmazott és keményebb kézzel megvalósított asszimilációs politikát folytatott. Az ukrán és a román nyelv kevés közös vonással rendelkezik, ám a kormányzó Nemzeti Liberális Párt ideológusai a helyi ukránokat az anyanyelvüket elfelejtett románoknak tekintették. A román hatalom első évtizedében (1918–1928) Bukovinában hadiállapot volt érvényben, ami a hatóságok kezére játszott az ukrán kulturális szervezetek feloszlátásában, az újságok bezárásában és az ukrán állami iskolák rendszerének a felszámolásában. Ezenkívül a kormány megszüntette a Csernovci Egyetem ukrán tanszékeit. A pravoszláv egyházat, amelyhez a bukovinai ukránok többsége tartozott, a román pravoszláv egyháznak rendelték alá, és a pravoszláv papok kénytelenek voltak román nyelven misézni. Az 1920-ban elkezdett földreformnak, akárcsak Lengyelországban, nem az ukránok, hanem a névadó nemzethez tartozó telepések voltak a haszonélvezői.

Az ukrán kulturális és politikai élet rövid időre újjászületett 1928–1933-ban, amikor Romániában a Nemzeti Parasztpárt került hatalomra. 1922-től engedélyezték az Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt és más politikai szervezetek tevékenységét, bár ezek nem állíthattak jelölteket a választásokon.²³² 1927-ben ezt a pártot Ukrán Nemzeti Párttá nevezték át. A galíciai UNDE ideológiai platformján álló szervezet a nemzeti érdekek védelmében igyekezett összefogni a bukovinaiakat és kiadója volt az egyetlen ukrán nyelvű bukovinai újságnak. Ez a rövid újjászületés 1933-ban véget ért, amikor újra a román Nemzeti Liberális Párt került hatalomra. Az 1930-as évek derekán ugrásszerűen megnőtt az elégedetlen bukovinai ukránok száma, akik kezdtek a szélsőséges nacionalisták illegális csoportjaihoz csatlakozni; a folyamat 1938-ban gyorsult fel, amikor Románia II. Károly uralkodása alatt katonai diktatúrává változott, az összes politikai pártot és az ukrán társadalmi szervezeteket pedig betiltották.

Miközben Bukovinában hanyatlóban volt az ukránok társadalmi élete, a kárpátontúli ukránoké lényegesen javult. Kelet-Európában a Csehszlovák Köztársaság volt az egyetlen olyan új állam, amely a két háború között végig kitartott a liberális demokrácia mellett. Ezenkívül az USZSZK-t le-

számítva ez volt az egyetlen állam, amelyik támogatta az ukrán oktatást, kultúrát, a helyi közigazgatásban pedig az ukrán nyelvet használta. Ez az ukránokkal szembeni kíméletes politika egyfelől a csehszlovák állam általános szlávbarát politikájának volt a következménye, másfelől azzal volt magyarázható, hogy semlegesíteni kívánta Kárpátontúlon a magyar befolyást. A mintegy félmillió helyi „ruszin” semmiféle ellenszenvet nem érzett Prágával szemben. Sőt mi több, az 1919-es népszavazáson az USA-ban a ruszin emigránsok egykori hazájuknak az új csehszlovák államhoz való csatlakozása mellett foglaltak állást.

Annak ellenére, hogy Csehszlovákia nem teljesítette az autonómia megadására vonatkozó ígéretét a régióval szemben, Kárpátontúl (hivatalosan ezt a területet Podkarpatszkaja Rusznak nevezték) önálló tartomány volt, ahol a közigazgatási és a választott tisztségek többségét helyi lakosok töltötték be. A kormány sokat fektetett be ennek a hegyvidéki régiónak a gazdasági modernizálásába, főleg vízi erőművek és hidak építésébe. Ám egészében véve Kárpátontúl fejletlen mezőgazdasági terület maradt. Az 1920-as években a ruszin parasztok valamennyit profitáltak a földreformból, amelynek eredményeként egyes nagybirtokokat felosztottak, ugyanakkor a falvak továbbra is nyomorban éltek. A legjelentősebb kedvező változások az oktatásban történtek. A csehszlovák hatalom első tíz éve alatt 34-ről 425-re emelkedett azoknak az iskoláknak a száma, amelyekben ukrán, ruszin vagy orosz nyelven folyt a tanítás. A kormány elismert és részben finanszírozott két ukrán felsőfokú tanintézményt: a prágai Ukrán Szabadegyetemet és a Poděbrady Ukrán Gazdasági Akadémiát. Ezenkívül Prága anyagilag támogatta a kárpátontúli kulturális szervezeteket és létrehozta a Ruszin Népszínházat.

Az 1920-as évek kulturális újjászületése megvetette a nemzeti önazonosságról folytatott regionális vita kezdetét. Ez lényegében véve megkésett reakció volt a 19. században Galíciában lezajlott ideológiai küzdelmekre, amikor három csoport harcolt, hogy megszerezze a befolyást a helyi keleti szláv népesség körében. A ruszofilek úgy vélték, hogy a kárpátontúli parasztok a nagy orosz nemzethez tartoznak, ugyanakkor az ukranofilek az ukránokhoz sorolták őket. Ezekről is, azokról is különböztek a ruszinofilek, akik külön keleti szláv népnek tekintették a helyi ruszinokat. A régió sok kulturális szervezete rivalizált egymással, főleg az ukranofil Proszvita társaság és a ruszofil Duhnovics Társaság. A görög katolikus egyház főpapjai Kárpátontúlon magyarbarát nézeteket vallottak, és végső soron a ruszin változat mellett döntöttek. Ugyanakkor, akárcsak Galíciában, Kárpátalján a legdinamikusabb politikai erőnek az ukranofil áramlat bizonyult,²³³ amelyet a Proszvita társaság, a Plaszt cserkész

szervezet és a Keresztény Néppárt irányított. Ennek a később az Ukrán Nemzeti Szövetséggé átnevezett pártnak Augusztin Volosin görög katolikus pap állt az élén, a párt ideológiája pedig sok tekintetben megegyezett a galíciai UNDE programjával.

A szeparatista közhangulatba is átcsapni képesnek mutatkozott ukrán nemzeti mozgalom erősödése miatt aggódó csehszlovák kormány az 1930-as évek derekán hivatalosan támogatni kezdte a ruszinofil áramlatot, ami ennek köszönhetően egészen a második világháborúig fennmaradt. A szélsőséges ukrán nacionalizmus ebben a régióban azért nem ért el nagy sikereket, mert sok volt a politikai vetélytársa. A két háború között Kárpátontúl a kozmopolitikus régió mintaképe volt, ahol meg lehetett találni a legkülönbözőbb politikai és nemzeti képződményeket: tevékenykedtek itt kommunisták meg illegális unszósok; egy falu lakói vallhatták magukat oroszoknak, ukránoknak és ruszinoknak.

❖ A HÁBORÚ KÖZELEDTE

Kárpátalja Kelet-Európában stratégiai szempontból fontos fekvése volt az oka annak, hogy ez a csöppnyi régió lett az első világháború után 1939 tavaszán kirobbant első fegyveres konfliktus helyszíne. Az 1917–1920-as évek forradalmi harcát követően első ízben itt tettek kísérletet az ukrán függetlenség kikiáltására. Mindezek az események az 1938 szeptemberében aláírt müncheni egyezményvel vették kezdetüket, amikor Nagy-Britannia és Franciaország Hitler kétes „megnyugtató” érdekében feláldozta Csehszlovákia területi egységét. Amint a náci Németország megkaparintotta a Csehszlovák Köztársaság nyugati részét, Szlovákia és Kárpátontúl vezetői követelni kezdték a régóta megígért autonómiát. A prágai kormány októberben Josef Tisót nevezte ki az autonóm Szlovákia miniszterelnökévé, az újonnan létrehozott autonóm Podkarpatszka Rusz miniszterelnöke pedig a ruszofil Bródy András lett. Ám a cseh hatóságokat aggasztotta Bródy nyíltan magyarbarát politikája, és két héttel később letartóztatták. Az ukranofilek közül Augusztin Volosin vezetésével megalakult a vidék új kormánya.

Időközben Hitler folytatta Csehszlovákia feldarabolását. Novemberben átadta magyar szövetségeseinek Kárpátontúl délnyugati részét Ungvár székhellyel. Volosin kormánya Husztra költözött. Innen kezdte meg a neki alárendelt és Kárpát-Ukrajna névre keresztelt terület közigazgatási apparátusának és oktatási rendszerének ukránosítását. Ezenkívül a Volosin-kormány Karpatszka Szecs néven ötezer fős, javarészen galíciai önkéntesekből állt hadsereget alakított, amelynek tagjai közül sokan

az UNSZ-hoz tartoztak.²³⁴ A Volosin vezette Ukrán Nemzeti Egyesülés 1939 februárjában a helyi parlament választásán, a szavazatok 86%-át megszerezve biztos győzelmet aratott.

A régió névlegesen Csehszlovákia kötelékében maradt, ugyanakkor a kárpátontúli politikusok bíztak a náci Németországban, amelyik egy adott pillanatban ki akarta játszani az „ukrán kártyát” Csehszlovákia és vélhetőleg a Szovjetunió ellen is. Miután 1938 novemberében Volosin találkozott Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterrel, Németország konzulátust nyitott Huszton, és két gazdasági megállapodást írt alá az autonóm régióval.²³⁵ A külföldi diplomáták, akárcsak az ukrán nacionalisták, úgy gondolták, hogy Hitler felvonulási területként fogja használni Kárpátontúlt az SZSZKSZ elleni támadáshoz. Sztálin az OK(b)P 1939 márciusának elején Moszkvában megtartott XVIII. kongresszusán nyilvánosan gúnyt űzött azokból a kósza hírekből, amelyek szerint a 30 milliós USZSZK „betagozódna” a 700 000 fős Kárpátontúlba.²³⁶

Néhány nappal később világossá vált Hitler igazi stratégiája: 1939. március 14-én megkezdte a cseh földek megszállását, Tisót a szlovák bábállam függetlenségének kikiáltására kényszerítette és jóváhagyta, hogy a magyarok elfoglalják a másik autonóm csehszlovák régiót, Kárpátontúlt. Amíg a Karpatszka Szecs a magyarok támadását feltartóztatva hőiesen küzdött, addig a kárpátontúli parlament 1939. március 15-én kikiáltotta Kárpát-Ukrajna politikai függetlenségét. A még aznap elnökké választott Volosin kénytelen volt elhagyni Husztot; a magyar hadseregnek mindössze néhány napra volt szüksége ahhoz, hogy ellenőrzése alá vonja az egész régiót. Magyarország 1944-ig birtokolta Kárpátontúlt.

Következő alkalommal a második világháború hivatalos kezdete után került sor hadműveletekre ukrán területeken. A náci Németország és az SZSZKSZ 1939. augusztus 23-án azzal döbbsítették meg az egész világot és saját lakosságukat, hogy meg nem támadási szerződést és több kereskedelmi megállapodást írtak alá egymással. A Molotov–Ribbentrop-paktum, amely a két állam külügyminisztereiről kapta a nevét, véget vetett a két ország között régóta folyó propagandaháborúnak. Ám ami a legfontosabb, hogy a paktumhoz titkos jegyzőkönyv is tartozott, amely meghatározta Németország és a Szovjetunió befolyási övezetét Kelet-Európában. Lengyelországot kétfelé szándékoztak felosztani, keleti területei az SZSZKSZ fennhatósága alá kerültek. Hitler, Sztálin támogatását élvezve, 1939. szeptember 1-én megtámadta Lengyelországot, amivel kezdetét vette a második világháború.

Szeptember 17-én, azt követően, hogy a német hadsereg megtörte a lengyelek ellenállását, a szovjet csapatok az ukrán és a belorusz lakosság

védelmének ürügyével kelet felől támadták meg Lengyelországot.²³⁷ A lengyel hadsereg gyakorlatilag nem tanúsított ellenállást a támadással szemben: a teljes kampány során a Vörös Hadsereg még 500 főt sem veszített. A helyi ukránok örültek a lengyel hatalom bukásának, ám nem tudták, mit várhatnak az újtól. Az ukrán származású Szemjon Tyimosenko tábornok (később tábornagy), a lengyelországi szovjet csapatok parancsnoka röplapot bocsátott ki, amelyik a betörést a „nagy ukrán nép történelmi újraegyesítéseként” állította be.²³⁸ A Kremlnek valóban szándékában állt Nyugat-Ukrajnát az Ukrán SZSZK-hoz csatolni. A szovjethatalom 1939 októberében választásokat szervezett Kelet-Galíciában, miközben a hatalom jelöltjeinek javára nyomást gyakorolt a választókra. Ennek eredményeként a megválasztott Nemzetgyűlés azzal a kéréssel fordult az SZSZKSZ-hez, hogy vegyék fel Nyugat-Ukrajnát az USZSZK kötelékébe. Az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa november 1-én el is fogadta a szükséges határozatot. (Nyugat-Belorusziát a Belorusz SZSZK-hoz csatolták.) 1940 júniusában a Vörös Hadsereg elfoglalt más olyan területeket is, amelyeknek a Hitlerrel kötött titkos egyezmény értelmében Sztálinhoz kellett kerülniük: Észtországot, Lettországot és Litvániát kényszerítették, hogy „önként” lépjen be az SZSZKSZ kötelékébe. Ugyanabban az évben, háborúval fenyegetve Romániát, az SZSZKSZ bekebelezte Észak-Bukovinát és Besszarábiát. Bukovinát és az ukránok lakta Dél-Besszarábiát az USZSZK-hoz csatolták, Besszarábia maradék részéből és a korábban a Szovjet-Ukrajnához tartozott Moldvai ASZSZK-ból megalakították a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaságot.

Az „újraegyesítés” hivatalos retorikájával összhangban a szovjet hatalom átfogó kampányt indított Nyugat-Ukrajnában az oktatás és a kultúra ukránosítása terén. A legtöbbet Kelet-Galíciában tették: a régióban meglevő kétnyelvű iskolákat ukránosították, és ezzel együtt új ukrán iskolák ezreit nyitották meg, amelyeknek a száma 1940 őszére elérte az 5798-at.²³⁹ Az ukránosítás érintette az Ivan Franko neves ukrán íróról és közszereplőről elnevezett Ivovi egyetemet is. Nyugat-Ukrajnában létrehozták az Ukrán Tudományos Akadémia tagozatát és ukrán színházak nyíltak. Az új intézményekben sok kiváló ukrán értelmiségi kapott állást, ugyanakkor mások, akik megrémültek az olyan helyi szervezetek, mint a Prosvita, a Sevcsenko Tudományos Társaság bezárásától, a nácik által elfoglalt Lengyelországba menekültek. Az ukránosítás folyamatát a nyugat-ukrajnaiak intenzív politikai felvilágosítása kísérte. A Politikai Bűró 500 000 példányt bocsátott a „nyugati területek” rendelkezésére Az ÖK(b)P történetének, a sztálini alaptételek közismert gyűjteményének ukrán kiadásából.²⁴⁰

A helyi ukránok többségének a szovjet gazdaságpolitika kezdetben eléggé ártalmatlannak tűnt. Az ukrán parasztokat nem nagyon érdekelte a korábban a külföldi vállalatok vagy a helyi lengyelek és zsidók által irányított ipar és kereskedelem államosítása. Sőt, a falvak lakói inkább üdvözölték a lengyel földesúri nagybirtokok elkobzását, mivel a kormány az összes föld felét szétosztotta a legszegényebb parasztoknak. Ám a sztálini rezsim hamarosan fenyegetni kezdte a nyugat-ukrajnai társadalom hagyományos berendezkedését. Az elkobzott földek maradék részét átadták az új szovhozoknak és kolhozoknak, amelyekbe egyre aktívabban kezdtek bekényszeríteni a parasztokat. A meglevő szövetkezeteket újjászervezték vagy feloszlatták. A görög katolikus egyháztól elvették a terjedelmes birtokokat és az iskolákban betiltották a vallásoktatást. A sztálini hivatalnokok feloszlattak minden ukrán politikai pártot és bezárták a „burzsoá” ukrán újságokat.

Az új rezsim 1940-ben mutatta meg igazi arcát, amikor megkezdődtek a tömeges letartóztatások és deportálások. Az ukrán aktivisták többsége még 1939 szeptemberében a német megszállási övezetbe menekült, ám a szovjethatalom letartóztatta mindegyik jelentős nacionalistát, gyáriparost és közalkalmazottat, akiknek a nyomára tudott bukkanni, beleértve a lengyeleket és a zsidókat is. Az új hatalom 1940-ben megkezdte a lengyel telepeseknek, egykori köztisztviselőknek és a vagyonos osztályok képviselőinek a letartóztatását, akiket lágerekbe és az SZSZKSZ távoli régióiban fekvő kényszermunka-telepeikre szállította. A deportáltak többsége lengyel volt, ugyanakkor a sztálini titkosszolgálatok hosszú keze sok olyan ukránt is elért, akik társadalmi származásuk, politikai múltjuk vagy szovjetellenes nézeteik miatt keltettek gyanút. Nagyon nehéz eligazodni az NKVD zűrzavaros nyilvántartási rendszerében, ennek ellenére a kortárs ukrán történészek megállapították, hogy 1939–1940-ben Nyugat-Ukrajnából mintegy 312 000 családot (1,17–1,25 millió főt) hurcoltak el Szibériába, a Sarkkörön túlra és Közép-Ázsiába. A deportáltak 20%-a ukrán volt.²⁴¹

A Szovjetunió által megszállt földekről elmenekült ukránok többsége Lengyelországban, főleg Lemkóföldön és Chełm vidékén telepedett le, ahol jelentős számban éltek ukránok. Lengyelország többi részéhez hasonlóan ezek a vidékek a Lengyel Főkormányzóság részét képezték, amelyet elsőként kívántak a Harmadik Birodalomhoz csatolni. A nácik készek voltak megbékélni az ukránok társadalmi és kulturális életével (persze bizonyos kereteken belül) a lengyel többség ellenében, amellyel szemben rendkívül bizalmatlanok voltak. Az ukrán aktivisták tevékenységük összehangolása és honfitársaik érdekének védelme céljából Krak-

kóban megalakították az Ukrán Központi Tanácsot (UKT), amelyet Vlagyimir Kubijovics földrajztudós vezetett. Az UKT rövid időn belül ukrán iskolák, szövetkezetek és ifjúsági szervezetek egész hálózatát teremtette meg.²⁴² A vallási életet a Chełm vidékén újjászületett ukrán önálló pravoszláv egyház irányította. A Főköormányzóságban tovább folytatta szervezési tevékenységét az UNSZ, amely a háttérben maradt 1939 őszének sorsfordító napjaiban. Most, amikor csaknem minden ukrán terület szovjet ellenőrzés alatt állt, a nacionalisták a szovjet–náci paktum kérészéleltetésében bíztak, mivel a Németország és az SZSZKSZ közötti háború jelentette számukra az egyetlen esélyt, hogy megszabadítsák országukat Sztálin hatalmától.

Miközben a kegyetlen sztálini rezsim a modern ipari társadalmat építette Ukrajnában, addig a lengyelországi, romániai és csehszlovákiai ukrán földek továbbra is elhanyagolt agrárregiók maradtak. Az ukrán lakosságnak a lengyel és a román hatóságok nemzeti diszkriminációjával és asszimilációs politikájával szembeni elégedetlensége a jobboldali ukrán radikalizmus fokozódásához vezetett, ami a nemzeti függetlenség megszerzését tűzte ki célul. A nyugat-ukrajnai társadalom legdinamikusabb politikai ereje a politikai terrort alkalmazó Ukrán Nacionalisták Szervezete lett; a helyzetével elégedetlen fiatalok sokasága állt a szervezet oldalára. A csehszlovák kormány liberális politikájának köszönhetően a csöppnyi Kárpátontúlton másképpen alakult a helyzet. Ugyanakkor Ukrajnának ez a legnyugatibb régiója elsőként került a második világháborúhoz vezető események forgatagába. A szélsőséges nacionalisták erős galíciai és bukovinai pozícióik ellenére sem voltak képesek ellenállni a szovjet rendszernek a Vörös Hadsereg betörése után. Az UNSZ tagjai csak keserűen figyelhették, hogy Sztálin a maga módján hogyan váltja valóra titkos álmukat, egyetlen államalakulatban, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban egyesítve az összes ukránt.

❖ 8. FEJEZET. A NÁCI MEGSZÁLLÁS ÉS A SZOVJETHATALOM VISSZATÉRÉSE

Azután, hogy Galíciát, Volinyt és Bukovinát 1939–1940-ben a Szovjetunióhoz csatolták, a sztálini ideológusoknak át kellett gondolniuk az Ukrajna fogalomnak az értelmezését. Míg korábban a propagandisták szívesen hasonlították a szocializmusban élő szovjet-ukránok boldog életét a Lengyelországban és Romániában élő nemzettársaik földesúri és kapitalista elnyomása alatti életével, addig most, hogy az etnikai ukrán földek zöme az USZSZK-ban egyesült, a köztársaság ideológiájában lényeges változtatásokat kellett végrehajtani. A hivatalos közleményekben az ukrán földek visszacsatolását az ukrán nemzet kialakulásának befejező szakaszaként üdvözlötték. 1939 novemberében a Legfelső Tanács ilyen szavakkal fordult Sztálinhoz: „Az évszázadok óta szétszakított, mesterséges határokkal szétszabdalt nagy ukrán nép most mindörökké egyesült az egységes Ukrán Köztársaságban.”²⁴³

Az ehhez hasonló kijelentések, mint azok a lázas erőfeszítések, melyeket az USZSZK új, nyugati területeinek szovjetesítése érdekében tettek, jelezték a szovjet-ukrán identitásban lezajlott változásokat. A sztálini rezsim kénytelen volt lenyelni több millió nyugat-ukránt, akik a nemzeti öntudat magas fokán álltak, ezért Szovjet-Ukrajnában olyan nemzettudatot kellett kialakítani, amely megérinti az emberek nemzettudatát, és ezzel egyesíti az ukrán Keletet és Nyugatot; ugyanakkor ezzel az egyesített nemzetet szocialista tudatra is kellett nevelni, hogy azt a Szovjetunió kötelékén belül tartsák. Ez az ideológiai munka nem szakadt meg azután sem, hogy a fasiszta/náci Németország 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót. A háború alatt a „nagy ukrán népnek” címzett hangzatos kijelentéseknek az volt a célja, hogy mobilizálja az ukránokat hazájuk védelmére, de ezzel egy időben mindenekelőtt egyre gyakrabban zengtek ódákat az idősebb orosz testvérről. Egyébként az osztályharcról és a szocializmusról ritkán volt szó. Csak a háború utáni időszak ideológiai kampányai próbálkoztak következetesen beilleszteni a szovjet értékeket az ukrán nemzettudatba.²⁴⁴

Az egyik oka annak, hogy a nemzetképző osztályértelmezését felváltotta a nemzeti, az volt, hogy a háború idején alternatív nacionalista elképzelések terjedtek a nép és az államiság fogalmáról. Függetlenül attól, hogy a nácik szimpátia nélkül viszonyultak az ukrán nacionalizmushoz, a nyugat-ukrajnai nacionalisták a háború vége felé különálló katonai és propagandaerővé váltak, amivel számolni kellett. 1943 őszétől

a szovjethatalom arra törekedett, hogy visszaállítsa ellenőrzését a nyugati területek felett és gondoskodjon azok ideológiai megbízhatóságáról.

❖ UKRAJNA MINT A HARCOK SZÍNTERE

A náci Németország 1941. június 22-i Szovjetunió elleni támadása a szovjet vezetést teljesen váratlanul érte. A Kreml figyelmen kívül hagyott számos külföldről érkező jelzést, többek között Mikolaj Gluscsenko ismert ukrán posztimpresszionista művész és szovjet felderítő jelentését is, aki Németországban és Franciaországban tevékenykedett.²⁴⁵ Attól félve, ne-hogy háborút provokáljon a nyílt készülődéssel, Sztálin csak két órával a német támadás előtt adott parancsot a csapatok harci készülődésre történő átállítására. Ennek következtében a Vörös Hadsereget teljesen készenlétlenül érte a háború. A német villámháború – ami a gépesített egységek gyors támadását jelentette a légierő hathatós támogatásával – ugyanolyan hatékony volt a Vörös Hadsereg ellen, mint a többi európai sereg ellen is az előző két évben. A szovjet hadsereg tiszti állományát jelentős csapás érte a tisztogatások idején, az újonnan behívottak rosszul voltak felkészítve, a fegyverzet zöme pedig elavult volt. A dezertálások és az önkéntes megadások magas aránya „a szovjet nép nagy honvédő háborújában” a katonák alacsony morális szintjére utalt.

A háború elején a legfelső szovjet hadvezetés a Kijevi és Odesszai Katonai körzet bázisán létrehozta a Délnyugati és a Déli Frontokat. Ám ezek nem tudták feltartóztatni a német Dél hadseregcsoportot. A német hadsereg három reguláris és egy harckocsizó egysége mellett Ukrajna területére irányítottak még két román hadsereget, ill. szlovák és magyar hadosztályokat is. Június 30-án elfoglalták Lvivet, július 9-én Zsitomirt. Az út Kijev felé nyitva állt, de a németek megállították a támadást, hogy átcsoportosíthassanak és rendezzék a hátországot, s ez lehetőséget adott a Vörös Hadseregnek a városok védelmi erősítéséhez. Augusztusban a németek szétverték a Déli Frontot és elfoglalták Ukrajna délkeleti területeinek nagy részét (Kirovográd, Krivij Rig és Dnyipropetrovszkot). Szeptemberben Hans Guderian harckocsizó egysége Kijev alatt bekerített öt szovjet hadsereget. A szovjet katonai vezetés tanácsa ellenére Sztálin megtagadta a visszavonulásra adandó parancsot, és szeptember 19-én a város elesett. Kijev volt a legnagyobb szovjet város, amit a háború egész ideje alatt elfoglaltak a németek. 1941. július-szeptemberében, Kijev védelmekor a Vörös Hadsereg óriási veszteségeket szenvedett: elesett 616 304 és fogásba esett 665 000 fő.²⁴⁶ Elesett Mihail Kirponosz, a Délnyugati Front vezérezredese és a vezérkarához tartozó legtöbb tiszt is.

Az Ukrajináért folytatott csatát véglegesen akkor veszítették el, mikor október 16-án a román csapatok elfoglalták Odesszát, október 25-én a németek pedig Harkivot. A Vörös Hadsereg csak egy kis ukrán területet tudott megtartani északkeleten és a Krímen, ami valójában az OSZFSZK-hoz tartozott.

Megállítván a német előrenyomulást Moszkva alatt, 1942 tavaszán a szovjet csapatok sikertelenül próbálkoztak Donbász és Harkiv felszabadításával. Az ellenállás a súlyos veszteségeken kívül semmi eredménnyel nem járt és 1942 nyarán a német hadsereg újra támadásba lendült. Júliusban a németek kiszorították a szovjeteket a Krímről. 1942. július 22-én a szovjet csapatok elhagyták az utolsó ukrán várost – a Vorosilovgrádi (jelenleg Luganszki) területen található Szverdlovszkot, és visszavonultak az orosz területekre.

A háború első napjától fogva az elkeseredett harcok és bombázások kolosszális emberveszteségeket és pusztítást okoztak Ukrajnában. A Vörös Hadseregbe több mint három millió főt soroztak be a köztársaságból, akik közülük 200 ezren önként jelentkeztek.²⁴⁷ A háború első hónapjaiban ezeknek a katonáknak a zöme elesett vagy hadifogságba került. 1941 végére a németek 3,6 millió szovjet hadifoglyot ejtettek, közülük megközelítőleg 1,3 millió volt ukrán. A kegyetlen bánásmód és a betegségek miatt a táborokban a hadifoglyoknak kevesebb mint a fele maradt csak életben. A Vörös Hadsereg visszavonulása előtt az NKVD sietve agyonlőtte a börtönökben lévő kb. kilencezer politikai foglyot, akik már huzamosabb börtönbüntetésüket töltötték, ill. azokat a „megbízhatatlan” polgárokat is, akiket közvetlenül a németek betörése előtt tartóztattak csak le.²⁴⁸

Oroszországba és Közép-Ázsiába 3,5 millió ukrán csinovnyikot/hivatalnokot, az intelligencia képviselőit és munkást telepítettek át családjaikkal együtt. A hatalom felszólította a lakosság többi részét is a területek elhagyására, de sokan abban reménykedtek, hogy a német megszállás alatt is elvivelhető lesz majd az élet. Az ukrán zsidóság, akik közül sokan úgy emlékeztek az 1918. évi német megszállásra, mint a viszonylagos nyugalom idejére az 1919-es pogromok előtt, kevés elképzeléssel rendelkezett a náci faji politikáról. A szovjet hatalom nem akarta, hogy az a benyomás alakuljon ki, mintha ő a zsidókat védené, más nemzetiségűeket pedig sorsukra hagy, ezért a zsidók tömeges evakuálása nem zajlott. Helyette a szovjet kormány minden erejét arra összpontosította, hogy a több mint 800 legnagyobb ukrán gyárat és üzemet kimenekítse – csak Kijevből 170 vállalatot szállítottak el, amellyel a bennük dolgozók egyharmada-fele is távozott. Ezek a gyárak Szibériában és Közép-Ázsiában folytatatták termelésüket, jelentős mértékben hozzájárulva a Szovjet Hadsereg háborúban aratott győzelméhez.

Július 3-i első rádióbeszédében Sztálin meghirdette a „felperzselt föld” politikáját, amelynek értelmében mindent, amit nem tudtak evakuálni, meg kellett semmisíteni. Az esetek zömében ez azt jelentette, hogy a hátramaradt ipari berendezéseket és villamos erőműveket használhatatlanná tették, az állatokat keletre hajtották, a vízforrásokat és az élelmi-szertartalékokat megsemmisítették. Krivij Rigben felrobbantották az olvasztókemencéket, Doneckben vízzel árasztották el a bányákat. A pánikhelyzetben a szovjet aknászok idő előtt felrobbantották a Dnyiprogesz védőgátját, s a vízáradat elöntötte Zaporizsja egy részét, amely számos életet követelt. Kijevet elhagyva a szovjet hadsereg a Dnyiperen átvezető mind a négy hidat felrobbantotta. Magát a várost a védelem során kevés rombolás érte, ám a szovjet felderítés aláaknázott s a németek bevonulása után felrobbantott számtalan történelmi jellegű épületet abban reménykedve, hogy a lehető legtöbb ellenséges ezredes és magas beosztású személyt ölnek majd így meg. Az így keletkezett tűzvész elpusztította a városközpont nagy részét.²⁴⁹

1941 ősztől a keleti frontról érkező jelentésekben felfigyeltek a Vörös Hadsereg egyre keményebb ellenállására. A szovjet hadvezetés szigorú büntetéseket vezetett be a dezertálás, a megadás és az önkényes visszavonulás esetére, ezenkívül megerősítették a hazafias propagandát: Ukrajnában magasztalták a szovjet katonák „dicső eleit” – a kozákokat. (A katonáknak a frontra történő irányítás előtt gyakran vetítették le a *Bohdan Hmelnickij* című filmet.) Ám mire a Vörös Hadseregben kialakult a Wehrmacht katonáihoz hasonló harci szellem, akkorra minden ukrán területet elfoglalt az ellenség.

❖ A NÁCI MEGSZÁLLÁS

Az ukrán nacionalisták sokáig abban reménykedtek, hogy Németország Szovjetunió feletti győzelme az ukrán állam létrehozásához vezet, ám a nácik tervei között ez nem szerepelt. Ukrajnát elfoglalva azt több adminisztratív zónára osztották. Galícia a Lengyelország területén létrehozott Főkormányzóság része lett, s a Felsődnyprovideki Ukrajna nagy részét az Ukrán Birodalmi Kormányzósághoz csatolták, ami valójában a harmadik birodalom gyarmata lett. Ukrajna legkeletibb területei, többek között Harkiv is, a frontvonalhoz való közelsége miatt a német katonai vezetés fennhatósága alatt maradtak. Románia visszavette magának Bukovinát és jelentős területeket foglalt el délnyugaton, többek között Odesszát. Ezek a területek alkották a román Transznisztria tartományt (vagyis a Dnyeszteren túli földeket).

Nyugat-Ukrajnában, ahol a szovjet hatalom két éve alatt a lakosság a saját bőrén tapasztalta meg, milyen is a sztálinizmus, a németeket először felszabadítóként üdvözölték. Másképpen állt a helyzet keleten, ahol az emberek várakozó álláspontra helyezkedtek. Míg az aktivisták egy kisebb csoportja örömteli fogadtatásban részesítette a német csapatokat, addig a többiek pont ellenkezőleg, ellenállást szerveztek, a városlakók zöme széthordta, -lopta az állami üzleteket és lerakatokat, bebiztosítva magát élelemmel a nehéz napokra. Az elején úgy tűnt, hogy a német hadvezetés türelmesen viszonyul a helyi társadalmi és kulturális kezdeményezésekhez. És tényleg, az első hónapokban, míg nem állt fel a szigorúbb polgári német adminisztráció, a munkások visszatértek a gyárakba, újra beindultak az iskolák, a parasztok pedig kezdték elosztani maguk között a kolhozföldeket és az állatokat. A városokban és falvakban újra megjelentek az ukrán kulturális szervezetek és a *Proszvita* társaságok. Az illegalitásból előtűnt több száz pravoszláv pap, s vallási újjászületésről lehetett beszélni. A Nyugat-Ukrajnából származó több ezres nacionalista-önkéntes segítségével a Birodalmi Kormányzóságban elkezdtek újságokat kiadni, s megszervezni a helyi közigazgatást és rendőrséget.

Amennyiben a nácik megengedték volna a föld privatizációját és engedélyt adtak volna néhány ukrán önkormányzati formára, akkor a lakosság jelentős támogatásában részesülhettek volna. Ám a német közigazgatás feltűnően hallgatott az Ukrajnára vonatkozó terveiről. A németek szándékosan nem voltak világosak/egyértelműek. A náci fajelmélet szerint a szlávok, így az ukránok is az úgynevezett „alsóbb fajhoz” tartoztak (Untermensch), akiknek a szerepük legjobb esetben is abban állt volna, hogy a felsőbbrendű német faj ragszolgái legyenek. Hitler tervezte Ukrajna mezőgazdasági gyarmatosításának végrehajtását, ami a közeli perspektívába helyezte a helyi lakosság rabszolga sorba döntését és megsemmisítését, valamint a nagyvárosok felszámolását.²⁵⁰ Egyébként a náci hivatalnokoknak különböző elképzelései voltak arról, mit kezdjenek a meghódított területekkel, amíg zajlik a háború, s ők még nem tudják megvalósítani minden tervüket. Alfréd Rosenberg, a megszállt keleti területek minisztere úgy vélte, hogy a nemzeti öngazgatás mobilizálná a népeket a bolsevizmus ellen. Vele ellentétben Erich Koch, Ukrajna kegyetlen birodalmi kormányzója a legkisebb engedményre sem volt hajlandó a helyi lakossággal szemben. A náci politikával szemben minden kétség akkor szállt el, mikor 1941 szeptemberében Hitler nyíltan elvetette a megszállt területek öngazgatását és bejelentette: „1918-ban mi létrehoztuk a balti államokat és Ukrajnát. Ám most nem vagyunk érdekeltek a kelet-balti államok további fennállásában és a szabad Ukrajnában”.²⁵¹

Emlékmű Babij Jarban

Ennek megfelelően Ukrajnában a német megszálló politika a rombolásra, rabságba vetésre és megsemmisítésre korlátozódott. A nácik speciális alegységeket hoztak létre, melyeket Einsatzgruppe alakulatoknak neveztek, s ahová SS- és Gestapo-tagok tartoztak, s céljuk a kommunisták, zsidók és cigányok (romák) felkutatása és megsemmisítése volt. 1941. szeptember 29-30-án a „C” Einsatzgruppe német géppuskásai Kijevben, a szomorúan ismertté lett Babij Jarban 33 771 zsidót lőttek le, akiket a helyi rendőrség terelt oda. Más ukrán városokban a nácik gettókba terelték a zsidókat és szisztematikusan végezték ki őket. A holokauszt 1,4–1,5 millió ukrán zsidó életébe került.²⁵² Ahogy a többi megszállt országban is, ahol lezajlott a holokauszt, a helyi lakosság között voltak, akik önszántukból, s voltak, akik kényszer miatt segítették a rezsimet, ám az emberek nagyobb része passzívan szemlélte a történeteket, s csak igen kevesen mertek elrejtetni maguknál zsidókat. A nyugat-európai országoktól eltérően Ukrajnában a zsidók rejtegetésén való rajtakapás egyértelműen azonnali halállal járt. Ettől függetlenül a 2004-es adatok alapján Izrael 1884 ukrán polgárnak adományozta a „Világ igaza” érmet a második világháború éveiben történt zsidómentésért.²⁵³ Valószínűleg a legismertebb ember, aki a háború dúlta Ukrajnában zsidót mentett – Andrij Septickij metropolita volt, s ő nem is kapott érmet ezért. A metropolita rendelkezése szerint megközelítőleg 150 zsidót rejtettek el Galícia görög katolikus kolostoraiban.²⁵⁴

Bár az ukránokat nem vetették alá a haladéktalan megsemmisítésnek, mégis érintette őket a faji szegregáció és genocídium politikája. Az ukrán városokban üzletek, vendéglők és trolibuszok jelentek meg, melyeket csak a németek használhattak, a náci adminisztráció korlátozta a helyi lakosság egészségügyi szolgáltatáshoz történő jutását, minden egyetemet bezártak, s csak az elemi négyosztályos iskolát engedélyezték. A nácik nem látták értelmét a leendő német mezőgazdasági gyarmatokon a nagyobb szláv városok létezésének, ezért megtiltották az élelmiszer-szállítást Kijevbe és más városokba, ami tömeges éhínséghez, ill. a lakosság vidékre történő meneküléséhez vezetett. Hitler többször járt Ukrajnában, az 1942 és 1943-as években sok időt töltött a Vinnica alatti főhadiszállásán, de ezalatt egyszer sem látogatott el egyetlen nagyobb ukrán városba sem. (Ugyan így járt el Benito Mussolini is, aki 1941 augusztusában rövid időre Ukrajnába érkezett.²⁵⁵) Még a Birodalmi Kormányzóság fővárosa sem Kijevben volt, hanem a provinciális Rivnében. Mivel Ukrajnának mezőgazdasági gyarmattá kellett válnia, a nácik nem törekedtek ipárának helyreállítására, kivéve néhány javítóműhely helyreállítást, emellett és néhány ritkafém kitermelését végezték.

A német rezsim igen gyorsan maga ellen fordította az ukrán lakosságot. A túszszedések, ill. az ellenállás bármely próbálkozása miatti tömeges kivégzések sokkolták a városlakókat, sokuk emlékezetébe mélyen bevésődtek az utcai akasztófák, melyek a náci irányítás jelképei lettek. Babij Jart Kijevben a németek tömeges kivégzőhellyé változtatták, ahol a 33 771 zsidón túl még több mint 100 000 embert lőttek agyon: hadifoglyokat, kommunistákat, ukrán nacionalistákat, sőt a kijevi Dinamó néhány futballistáját is, akik merészkedtek legyőzni a német légvédelmi tüzérek egy amatőr csapatban. A partizántámadásokra válaszolva a németek egész falvakat pusztítottak el. Az egyik visszataszító mindennapos jelensége lett a náci rezsimnek a munkahelyi testi fenyegetés, többek között a parasztok nyilvános megverése bármilyen kicsi vétségért, ami a jobbágyság idejére emlékeztetett.²⁵⁶

A német politika a gazdaság terén egy cseppet sem volt jobb. A birodalom és a hadsereg számára a lehető legtöbb élelmiszert akarták kisajtolni, ezért a náci adminisztráció úgy döntött, hogy meghagyja a parasztok számára gyűlöletes kolhozokat és szovhozokat. Ez a politika lehetőséget adott a németeknek a háború idején megközelítőleg 5 millió tonna termés begyűjtésére Ukrajnában, illetve minden reményét szertefoszlatta a parasztoknak arra vonatkozóan, hogy újra visszakapják saját földjüket. Hogy a birodalmat biztosítsák olcsó munkaerővel, a nácik egészséges, fiatal embereket gyűjtöttek Ukrajnában. Abban a reményben, hogy láthatják Európát és gyűjthetnek egy kis pénzt, a fiatalok először önként jelentkeztek, ám aztán az országban hamarosan rabszolgai munkáról és az ostarbeitenekkel (keleti munkás) való kegyetlen bánásmódról kezdtek hírek terjedni. Akkor a németek már erőszakkal kezdték begyűjteni a munkaerőt, hajtóvadászatot rendezve az utcákon és filmszínházakban. Németországi kényszermunkára összesen 2,3 millió ukrán polgárt hurcoltak el.²⁵⁷

A Főkörmányzóságban enyhébb volt a náci politika: az ukránok számára engedélyezték a középszintű adminisztratív állások betöltését, amivel a lengyeleket ellensúlyozták, akikben a németek nem bíztak meg. Újra működhetek az ukrán szövetkezetek és iskolák, fejlődött a kulturális élet. Mindazonáltal a nácik Galíciában is alkalmazták a politikai terrort és a gazdasági kizsákmányolást. Délen a román rezsim nem volt olyan kegyetlen, mint a német, de a román hatalom betiltotta az ukrán újságokat és agresszíven erőltette rá a vidékre a román kultúrát.²⁵⁸

❖ VÁLASZÚT ELŐTT AZ UKRÁN NACIONALIZMUS

Az ukrán nacionalisták sokáig reménykedtek abban, hogy most is megismétlődik az első világháború idején lezajlott színjáték, mikor a Kelet-Európában uralkodó birodalmak egymás megsemmisítéséig harcoltak, és ennek köszönhetően egy rövid időre létrejött az ukrán állam. Mivel szinte az összes ukrán etnikumú terület a Szovjetunió fennhatósága alatt állt, ezért az UNSZ minden reményét annak természetes ellenségébe – a náci Németországban látta. A nacionalisták szerették volna felhasználni együttműködésüket a németekkel, legalábbis arra törekedtek, hogy saját katonai egységeket állítsanak fel és megerősítsék jelenlétüket Kelet-Ukrajnában. A legvérmesebb elképzeléseikben abban reménykedtek, hogy független államot kapnak. Az UNSZ mindkét ága úgy vélekedett, hogy a háború kimenetelétől függetlenül a megszállt területeken az ukrán öngazgatás és kultúra fejlődése a nemzeti ügy hasznára válik majd a jövőben.

A nacionalisták emlékeztek arra, hogy az ukrán légiók, akik az első világháborúban az osztrák–magyar hadsereg oldalán harcoltak, később az ukrán forradalom idején meghatározó szerepet játszottak. Éppen ezért törekedtek most az ukrán katonai egységek létrehozására, melyek a németek oldalán harcoltak volna, de megtartva a nemzeti jelleget és a kapcsolatot a nacionalista vezetőséggel. 1941 áprilisában a német hadvezetés megszervezett két ukrán zászlóalj, a *Nachtigallt* és a *Rolandot*, amelyek nem hivatalosan megkapták az ukrán nacionalista légió nevet. Az UNSZ-B aktivistáiból verbuválódott zászlóaljak részt vettek a Szovjetunió elleni német támadásban. A *Nachtigall* része volt a Lvivet elfoglaló német erőknek.

1941. június 30-án, ahogy bevették Lvivet, az UNSZ-B ága kihirdette *Az ukrán állam helyreállításáról szóló nyilatkozatot*. Maga Bandera nem volt jelen a sebtében összehívott törvényhozó gyűlésen, amely az állami közigazgatás élére az ő helyettesét, Jaroszlav Szeckót választotta meg. Amellett, hogy az UNSZ-B-nek sikerült már korábban megszerezni Septickij metropolita és még jó pár galíciai közszereplő támogatását az ügryhöz, a németeket az ukrán kezdeményezés meglepetésként érte. A Gestapo letartóztatta Banderát és Szeckót, és azt követelte tőlük, hogy vonják vissza a függetlenségi nyilatkozatot. Mivel megtagadták a nyilatkozat visszavonását, több jelentős UNSZ-taggal együtt a háború nagy részét börtönben töltötték.²⁵⁹

Az UNSZ Kijevben is készült kihirdetni a függetlenséget, de a németek és az ukrán nacionalisták közötti szakítás hamarabb zajlott le, mint

a főváros bevétele. Közvetlenül a háború előtt az UNSZ mindkét ága még a Főkörmányzóság területén hozzálatott úgynevezett mozgó csoportok létrehozásához, amelyek a német csapatok után haladtak volna Kelet-Ukrajnában. Ezekbe a csoportokba több ezer fiatal aktivista lépett be, akik nacionalista propagandát akartak folytatni és politikai életet szervezni a megszállt területeken. Ám épp hogy megérkeztek Szovjet-Ukrajnába, mikor a két frakció között ádáz harc kezdődött, amelynek következtében meggyilkolták ellenfeleiket és kölcsönösen bevádolták egymást a németeknél. A németeket már eléggé feldühítette a lvivi függetlenségi nyilatkozat, ezért eldöntötték, hogy egyszer és mindenkorra leszámolnak az ukrán nacionalistákkal. Sok banderistát kivégeztek, Galíciában felszámolták a szervezeti hálózatukat és a legtöbb mozgó csoportot feloszlatták. 1941 augusztusában a német hadparancsnokság visszarendelte a frontról a Nachtigall és a Rolland zászlóaljkat, amiből aztán egy reguláris védelmi zászlóaljat alakítottak ki. 1942 végéig az ukrán légiók Fehéroroszországban szolgáltak, majd az alegységet feloszlatták, s a legtöbb ukrán tisztet letartóztatták.

A mozgó csapatoknak a német megtorlások nélkül is igen nehéz volt kapcsolatba lépni a keletukránokkal, akik első helyre a társadalmi boldogulást és az állampolgári jogot helyezték. A történészek úgy látják, a helyi lakosság az esetek zömében nem helyeselte az etnikai kizárólagosságról szóló integrált nacionalizmus elvét, valamint nem osztotta a szélsőséges orosz- és zsidóellenes nézeteket.²⁶⁰ A kelet- és nyugatukrán hazafiak kapcsolata a háború idején kissé kijózanította az integrált nacionalistákat, akik idővel beillesztették programjukba azokat az alapvető kérdéseket, amelyek a keletukrán lakosságot nyugtalanították, ill. a fajelmélet immár nem a legfontosabb helyen szerepelt.

Figyelmen kívül hagyva e problémákat, a melnikovisták 1941 végén megpróbálták a legfontosabb politikai erő szerepét játszani Kelet-Ukrajnában, ahol a banderisták már nem mertek legálisan tevékenykedni. Októberben az UNSZ-M létrehozta Kijevben az Ukrán Nemzeti Tanácsot mint az ukrán kormány potenciális magját. Novemberben a melnikovisták hazafias tüntetést szerveztek a Kijev alatti Bazar városkában. Így szerették volna demonstrálni a németek felé az ukrán mozgalom támogatottságát, ám ez az esemény inkább megrémítette a megszálló hatalmat. Erre válaszul a Gestapo és az Einsatzgruppe alakulatok parancsot kaptak az ukrán nacionalisták elleni intézkedésekre. Különböző városokban, többek között Kijevben is több száz embert fogtak el és végeztek ki. Babij Jarban több melnikovistával együtt halt meg Jelena (Olena) Teliga költőnő is. A németek az egész Birodalmi Körmányzóság területén üldözni

kezdték a hazafiakat, függetlenül attól, az UNSZ mely ágához tartoztak, s egyáltalán hozzá tartoztak-e. A hazafias érzelmű ukránokat eltávolították a helyi önkormányzati beosztásokból és a rendőrségből, ellehetlenítették tevékenységüket az újságoknál és az iskolákban. A legtöbb ukrán kulturális és társadalmi szervezetet felszámolták, vezetőiket letartóztatták. Az 1942. év elejére világossá vált: a nacionalisták azon reménye, miszerint a német behatolás elősegíti majd az ukrán nemzeti önigazolást, minden alap nélküli volt.

A Főkörmányzóságban a náci vezetőség türelmesebben viszonyult az ukrán kulturális és társadalmi élethez, ám egy szemernyi reményt sem adott arra, hogy az ukránok részt vegyenek a politikai életben. Az Ukrán Nemzeti Bizottságot, amit 1941 júliusában Koszt Levickij, Septickij metropolita és más ukrán közéleti személyiség hozott létre, 1942 márciusában feloszlatták. Az összes ukrán szervezet közül a németek csak az Ukrán Központi Bizottságot (UKB) ismerte el (a Bizottság 1939-ben jött létre Krakkóban, s Volodimir Kubijovics irányította), azt is csak azért, mert apolitikus jótékonyági szervezetnek tartották. Az UKB tevékenységének köszönhetően tudtak segíteni az éhínség áldozatainak, a gyerekeknek és azoknak az ukrán hadifoglyoknak, akik 1939-ben estek fogságba a német–lengyel háború idején. Ezenkívül a bizottság támogatta az ukrán iskolákat és a könyvkiadást. Kubijovics valójában a Főkörmányzóság minden ukránja nevében lépett fel. Kapcsolatot alakított ki a helyi német vezetéssel, s valószínűleg az egyedüli ukrán volt, aki találkozott a Gestapo vezetőjével, Heinrich Müllerrel.²⁶¹ Kihasználva saját német kapcsolatait, Kubijevics arra törekedett, hogy a Főkörmányzóságban védje az ukrán érdekeket. 1943-ban meggyőzte Hans Frank főkörmányzót, hogy engedjék ki a Zamosztyja alatti parasztokat, akiket kivégezni készültek, mivel úgymond ellenálltak a németeknek.²⁶²

Amikor 1943-ban a mérleg nyelve a Szovjetunió javára kezdett billenni, épp az UKB-hoz fordultak a németek azzal a javaslattal, hogy hozzanak létre egy ukrán önkéntes zászlóaljat a Wehrmacht kötelékén belül. Az önkéntesek toborzása alatt Kubijevics szembetalálta magát a banderisták ellenállásával, akik éppen ekkor kezdték létrehozni saját partizánhad-seregüket, de a melnikovisták és a görög-katolikus egyház támogatását élvezte. Áprilisban Otto Wächter a Galícia körzet kormányzója bejelentette az önkéntes „Galícia” hadosztály létrehozását az SS-en belül. Közel 82 000 fiatalember fejezte ki óhaját, hogy harcolni kíván „Ukrajna legszörnyűbb ellenségével – a bolsevizmussal”,²⁶³ ám a válogatáson csak 13 ezren feleltek meg. 1944 júliusában rövid felkészítés után a „Galícia” hadosztály harcba lépett az Ukrajna nyugati részén található Brodi városkánál, ahol a szovjet

hadsereg szétverte a Wehrmacht 13. hadtestét, amelyhez a hadosztály csatolva volt. Az ukrán önkéntesek zöme elesett vagy fogságba került, de a német hadvezetés pótlólagos válogatást végzett, és 1944–45-ben a hadosztályt a szlovák és jugoszláv partizánok ellen használta.²⁶⁴

Különben akkorára, mikor az UKB segített létrehozni a „Galícia” hadosztályt, már mindenhol működött náciellenes nacionalista partizán-ellenállás. 1941-ben a volinyi és poliszjai erdőkben már léteztek kisebb szovjetellenes partizánosztatok, melyek közösen létrehozták az Ukrán Felkelő Hadsereget (UFH), s amit a független nacionalista Tárasz Bulyba-Borovec vezetett. Az UFH létezéséről 1942 tavaszától lehet beszélni, amikor elindította a németek elleni akcióit. A helyi lakosságot felhőborította a náci politika, ezért az UNSZ mindkét szárnya által létrehozott partizáncsapatok már harcoltak a németek ellen Ukrajna északnyugati vidékein. 1943-ban az UNSZ-B arra kényszerítette a független nacionalista partizáncsapatokat, hogy az ő irányítása alá menjenek át. Az UFH főparancsnoka Roman Suhevics, a Nachtigall hadosztály egykori tisztje lett. A történészek számításai szerint a németek, a Vörös Hadsereg csapatai, valamint a szovjet és lengyel partizánok ellen az UFH megközelítőleg 40 000 katonája harcolt. Ezenkívül az UFH csapatai 1943 nyarán elkezdtek az ezen a vidéken élő békés lengyel lakosság elleni támadásaikat. Az 1943–44-es években Volinyban és Holm-vidéken az UFH etnikai tisztogatásainak, ill. a lengyel partizánok válaszüzveleiknek közel 35 000 lengyel és meghatározatlan számú ukrán esett áldozatul.²⁶⁵

1943-ban az UNSZ-B bejelentette, hogy harcot folytat a demokratikus szabadságért a náci és bolsevik imperializmus ellen. Mikor 1944 júliusában a szovjet hadsereg elérte Kelet-Galícia területét, az UFH és még egy pár politikai szervezet létrehozta az Ukrán Legfelső Felszabadító Főtanácsot, amely meghirdette a politikai pluralizmus programját, s célul tűzte ki Ukrajna szociális-gazdasági és politikai életének demokratizálását. A xenofóbia elemeinek a nacionalista ideológiából történő kizárása mélyebb folyamatokat tárt fel az ukrán mozgalomban, amely most már egy időben volt náci- és szovjetellenes. Ugyanekkor az ideológiai változások megfelelték a nacionalista vezetés pozíciókeresésének, -változásának, amely önmagát demokratikus nemzeti-felszabadító mozgalomként fogalmazta meg, s így a nyugati szövetségesek szemében is jobb színben tűnhettek fel. Ám a nyugat nem volt érdekelt értékes partnere, a Szovjetunió ellenségeivel történő kapcsolatfelvételben, és az ukrán nacionalisták a szovjet kalapács és a német üllő közé kerültek.

❖ A SZOVJET HATALOM VISSZATÉRESE

Az 1941–42-es évben átélte sorozatos megsemmisítő katonai vereség után a sztálini állam az ország egész lakosságát mozgósította az ellenség elleni harcra. A szovjet katonai vezetés óriási számú katonát mobilizált és képzett ki, akik nemcsak a sztálini hazafias propaganda hatása alatt indultak harcra, hanem azon információk hatására is, melyek a nácik rémtetteiről szóltak a megszállt területeken.

Az Urálon túlra átszállított nehézipar hamar leghagya a német vállalatokat mindenféle fegyver gyártásában. A Lend-Lease alapján a Szovjetunióba élelmiszert és haditechnikát szállítottak az USA-ból és Nagy-Britanniából. A front anyagi támogatása azt eredményezte, hogy 1943 januárjában a szovjet hadsereg Sztálingrád alatt döntő vereséget mért a németekre, amely egyben fordulatot jelentett a háború menetében. Ettől függetlenül a németek továbbra is makacsul harcoltak, és februárban sikerült kiszorítaniuk a Vörös Hadsereget Harkivból, amit az nem sokkal előtte foglalt vissza. Ám a kurszki kiszögellésért vívott csata után, mely a történelemben a legnagyobb élő erő és technika felvonultatása volt, a szovjet csapatok felújították az ellentámadást.

A támadó hadseregnek hatalmas segítséget nyújtott a partizánmozgalom Ukrajnában. 1942 végétől kezdve a német katonai vezetés úgy tekintett a partizánokra, mint a haderőt és a kommunikációt leginkább fenyegető erőre a Dnyepertől nyugatra. A kétezer partizánosztat nem csak egyszerűen megnehezítette a német csapatok életét, de egyben a szovjet hatalmat is megtestesítették a megszállt területeken. A nyugati történészek legóvatosabb számítása szerint Ukrajnában közel 40 000 partizán volt, ám a legtekintélyesebb, az ukrán partizánmozgalmat kutató Mihail Kovalj szerint az 1946-ban hivatalosan elhangzott 200 ezres szám nem áll messze a valóságtól. A partizáncsapatok nemzetiségi összetételéről tudósító adatok gyérek és hiányosak, ám azért a meglevő információkból levonható, hogy a harcosok közel 55%-a ukrán volt.²⁶⁶ (A szovjet partizánok között sok hivatásos katona volt, akik között az oroszok domináltak.) Ukrajna területén a legismertebb partizánvezető valószínűleg Szipor Kovpak színes egyéniségű ukrán volt, akinek 1600 fős csapata 1943 nyarán nagy benyomást keltő portyát hajtott végre a németek hátsóországában a Poliszjától Galícián át egész a Kárpátokig.

A partizánok segítségével, akik a németek hátsóországában felrobbantották a vasutakat, a szovjet csapatok folyamatosan nyomultak nyugat felé, elfoglalva az egyik várost a másik után. 1943 augusztusának végén a Vörös Hadsereg felszabadította Harkivot, és kiért a Dnyeperig. Hosszú és

elkeseredett harcok után a szovjet hadsereg átkelt a Dnyeperen, és 1943. november 6-án felszabadította Kijevet. 1944 január-februárjában zajlott le a komoly jelentőségű Korszuny-sevcsenkivszki hadművelet, majd ezután a szovjet csapatok elfoglalták az USZSZK 1939-es határain belüli területeinek nagy részét. Júliusban elérték Galíciát és július 27-én bevettek Lvivet. 1944 októberében a Vörös Hadsereg benyomult Kárpátaljára, és a szovjet sajtó ünnepélyesen hirdette ki minden ukrán terület teljes felszabadítását.²⁶⁷ Ezen alkalmából lezajlott ünnepségek jelzésként szolgáltak a békés társadalom felé, s világossá vált, hogy Sztálinnak szándékában áll az egykori csehszlovák tartományt az USZSZK kötelékéhez csatolni.

A szovjet vezetés az ukrán hazafiasságot háborús célra törekedett kihasználni, s ezzel a céllal a köztársaság felszabadításában részt vevő hadegységeket átnevezték 1., 2., 3. és 4. Ukrán Fronttá. A szovjet-ukrán kultúra személyiségei, akik a hadipropaganda anyagainak nagy részét ukrán nyelven készítették, kihasználták a lehetőséget, hogy a nemzeti történelmet és kultúrát felemeljék. Alekszandr Dovzszenko filmrendező tanácsai alapján 1943-ban létrehozták a Bohdan Hmelnickij rendjelet. Az ukrán írók és tudósok a kozákok és Tarasz Sevcsenko kultuszát emelték. Ám 1943 végén a Kreml elégedetlenségét fejezte ki az ukrán hazafias propaganda terjesztése miatt, s elítélte Dovzszenko *Ukrajna lángokban* című filmjét mint nacionalista alkotást. 1944-ben az ukrán intelligenciát fellelkesítette a tény, hogy külön ukrán védelmi- és külügyminisztériumot állítottak fel, illetve néhány ismert író fontos vezetői pozícióba neveztek ki.²⁶⁸ Ám igen hamar világossá vált, hogy ezek az intézkedések csak Sztálin cselei voltak, aki erősíteni akarta a szovjet jelenlétet az ENSZ-ben, hogy több mandátumot kapjon, ha nem is minden tagköztársaság számára, de legalább a háborúban legnagyobb károkat szenvedetteknek. Ukrajna és Fehéroroszország valóban az ENSZ alapító tagjaivá váltak a Szovjetunióval egyetemben, ám a párt elvetette vagy csak pusztán formalitássá degradálta az ukrán nemzet- és államépítés elképzeléseit, melyek a háború idején születtek.

A háború utolsó éveiben a szovjet propaganda ezzel szemben az ukrán és orosz népek történelmi egységére helyezte a hangsúlyt, miközben az orosz nép ebben az értelemben folyamatosan az idősebbik testvér szerepében jelent meg. A sztálini rendszer egyetlen komoly engedményt tett a háború idején kialakult közhangulatnak: megengedte, hogy a válásnak hangsúlyosabb szerepe legyen a szocialista társadalomban. Ukrajnában ez az orosz pravoszláv egyház állami támogatásában nyilvánult meg, amely 1943-ban közös megegyezésre jutott a Kremmel. A német

megszállás idején visszaállított Ukrán Autokefál* Egyházat eltörölték.²⁶⁹ Ezenkívül, ahogy a Vörös Hadsereg elfoglalta Galíciát, a szovjet hatalom elkezdte a görög katolikus egyház elleni repressziókat.

Így a nemzeti patriotizmust többé nem használták mint a mobilizáció eszközt, hiszen a Kreml egyre inkább tartott az ukrán nacionalizmus erejétől, főleg a nyugati területeken. Az újabb levéltári források azt mutatják, hogy az összetűzés a nacionalista illegalitás és a szovjet partizánok között még 1942-ben elkezdődött, 1944 tavaszán és nyarán az UFH a legfőbb kerékkötője volt a szovjet hatalom megszilárdításának a régióban.²⁷⁰ A felkelők kitöréseikkel feltartóztatták a Vörös Hadsereg támadását, s a nacionalistákkal történt egyik összetűzésben halálos sebesülést szenvedett Nyikolaj Vatutyin hadseregtábornok, az 1. Ukrán Front parancsnoka. Nyugat-Ukrajna falvaiban és városaiban a nacionalisták megtámadták a szovjet hivatalnokokat, az államvédelmiseket, valamint a szovjet hatalommal együttműködő helyi aktivistákat. 1944–45-telén a nyugat-ukrán falvakba jelentős katonai és NKVD-s haderők lettek átirányítva, melyek kegyetlen megtorlásokat hajtottak végre. A levéltári dokumentumok titkosságának feloldása után a források azt mutatják, hogy a szovjet vezetés adatai szerint az 1944-ben és az 1945-ös év első hat hónapjában 91 615 nacionalistát végeztek ki és 96 446-ot elfogtak, akik részt vettek a partizánmozgalomban.²⁷¹ Még akkor is, ha ezek a számok túlzók, biztos állíthatjuk, hogy a tömeges vérengzések segítségével a szovjet hatalomnak sikerült levernie a széles körű fegyveres ellenállást. Ennek ellenére a kisebb nacionalista csapatok folytatták a partizánháborút és terrorista akciókat hajtottak végre még jó pár évig, a háborút követően is.

Amikor a Vörös Hadsereg bevonult Galíciába, a helyi értelmiség jelentős része a németekkel együtt visszavonult. Sok menekült csatlakozott hozzájuk Kelet-Ukrajnából is, akik a társadalmi élet résztvevői voltak a német rendszer idején, és most féltek a megtorlásoktól vagy csak nem akartak a sztálini megtorlások és elnyomás körülményei között élni. (A náciakkal a menekülteknek csak kis hányada működött együtt.) Annak ellenére, hogy az ukrán ostarbeiterek és hadifoglyok zöme visszatért a Szovjetunióba, jelentős számban voltak azok, akik végül is nyugaton maradtak: emlékeztek arra, milyen nyomorúságos létben éltek a hazájukban, és féltek visszatérés utáni megtorlástól. 1946-ban a szövetségesek megszállt zónáiban – Németországban és Ausztriában, de még Itáliában, Franciaországban és más európai országban is 160 és 200 ezer között volt az úgynevezett „áthelyezett személyek” száma, akik ukrán származásúak voltak.²⁷² Kitérve a Szovjet-

*Az autokefál alatt függetlent értettek (A ford. megjegyzése)

unióba történő kényszerű repatriálás hosszas csatájában, többségük végül is Észak-Amerikában, Ausztráliában és Nagy-Britanniában telepedett le.

❖ NYUGAT-UKRAJNA SZOVJETESÍTÉSE ÉS A KÉSŐ SZTÁLINIZMUS

Mivel a szövetségeseknek a győzelemhez szüksége volt a hatalmas szovjet hadseregre, Sztálinnak sikerült meggyőznie az USA-t és Nagy-Britanniát, hogy ismerjék el az 1939–40 közötti szovjet területi szerzeményeket (a balti államok kivételével). Sztálin, Rooseveltt és Churchill erről a kérdésről előzetesen már az első közös konferencián megegyezett Tengeránban 1943 novemberében. A Jaltában 1945 februárjában tartott második konferencián a „nagy hármas” megoldotta a legnagyobb problémát: a lengyel határkérdést, s a lengyel államot Európa térképén megközelítőleg 300 km-rel nyugatra tolták el. A szövetségesek határozata alapján Kelet-Galícának, Nyugat-Volinynak és Poliszjának át kellett kerülnie a Szovjetunióhoz, a lengyelek területi veszteségét nyugaton a német földek kárára kellett kompenzálni. Ezenkívül a Szovjetunió újra megkapta az ukránok lakta Észak-Bukovinát, mely korábban Romániához tartozott, s 1945-ben a Csehszlovákiára zúduló nyomást kihasználva hivatalosan annektálta Kárpátalját. A legújabb kori történelemben először egyesült az összes ukrán etnikumú föld egy államalakulatban – az USZSZK-ban. Épp a sztálini területszerzések segítették elő, hogy a későbbiek során lehetőség adódjon a mostani egyesített független Ukrajna létrejöttére.

Nyugat-Ukrajna bekebelezésének szovjet terve előíranyozta a Lengyelországgal történő lakosságcserét, amelynek következtében Ukrajnából Lengyelországba 810 415 lengyelt telepítettek át, és Lengyelországból Ukrajnába 482 880 ukránt.²⁷³ Ez véget vetett a több évszázados lengyel jelenlétnek Ukrajnában és a régi lengyel–ukrán konfliktusnak Galíciában. Különben a szovjet hatalom nem annyira Nyugat-Ukrajna etnikai egységét féltette, mint inkább annak politikai lojalitását. Az 1944–50-es években Nyugat-Ukrajnából Szibériába 203 662 embert vittek el, leginkább azon nacionalisták családtagjait, akik partizántevékenységet folytattak.²⁷⁴

A számúzóttak számadataival ellentétben arról nincs meggyőző adatunk, hogy az UFH és az NKVD csapatok között lezajlott adáz összeadások hány áldozatot szedtek, s amely közvetlenül a háború befejezése után lángolt fel a nyugat-ukrán falvakban. A legutolsó kutatások alapján az Egyesült Államok és Nagy-Britannia már 1946-ban elkezdte támogatni az ukrán felkelőket, s ez a támogatás, melyről a Szovjetunió is tudomást szerzett, lett az egyik oka a hidegháború kezdetének is.²⁷⁵ Időközben az ukrán partizánok főbb erői Kelet-Galícia és Voliny ukrán falvaiból átvon-

nultak a lengyel–ukrán határvidék erdős területeire és Kelet-Lengyelországba, menekülve a szovjet csapatok rendszeres tisztogatásai elől. Az után, hogy az ukrán felkelők megszervezték Karol Świerczewski Lengyelország hadügyminiszter-helyettesének meggyilkolását, a lengyel hatóságok végrehajtották a Visztula elnevezésű nagyméretű büntető hadjáratot az UFH ellen. 1947 tavaszán és nyarán a lengyel, szovjet és csehszlovák csapatok elfojtották Lengyelország keleti területének partizán ellenállását, ezen kívül 150 000 helyi ukránt kényszerítettek áttelepülésre Lengyelország északnyugati területeire.²⁷⁶ Az 1948-as évre a partizáncsapatok felhagytak a szervezett harccal a szovjet határrészen is. Az elszigetelt nacionalista csoportok folytatták a propaganda és felforgató tevékenységüket egészen az 1950-es évek elejéig, de ők már nem fenyegették a szovjet hatalom létét Nyugat-Ukrajnában.

Az UFH végleges legyőzéséig a szovjet hatalom nem hajtott végre jelentős szociális-gazdasági átalakításokat a régióban, amit viszont nem lehetett elmondani az ideológiai munkáról, amit azonnal elkezdtek. 1944 novemberében, Septickij metropolita halála után, a sajtóban a galíciai ukránok zömét összefogó egyház elleni támadásokat intéztek. 1946-ban egy sor püspököt letartóztatva a szovjet hatalom megszervezte azt a görög katolikus zsinatot, mely elfogadta az orosz pravoszláv egyházzal történő „újraegyesítést” és a templomok és egyéb javakak átadását a moszkvai patriarchátusnak.²⁷⁷ Ezzel egy időben az új hatalom széles körű politikai propagandát indított a nyugati területeken, a keleti területekről pedig több tízezer ukrán és orosz nemzetiségű embert irányítottak át a helyi iskolákba, újságokhoz és a járási pártbizottságokba munkára.

1948-ra a szovjethatalom oly mértékben megerősödött, hogy megengedhette magának a helyi mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának széles körű kampányát, amit 1951-re be is fejeztek.²⁷⁸ Mivel a szocialista átalakítások előíranyozták az iparosítást, ezért Moszkva nagy figyelmet fordított az ipar és az ásványi kincsek kitermelésének többek között Nyugat-Ukrajnában is. A háborút követő első évtizedben az ipari termelés a négyszeresére nőtt a régióban, a lvivi autóbuszok és rádiókészülékek (majd később a televíziókészülékek) az egész Szovjetunió területén ismertté váltak. A nyugat-ukrán társadalom megszűnt kizárólag agrár jellegű lenni – létrejött a nagyszámú munkásosztály és az új értelmiség. Figyelmen kívül hagyva az orosz munkások beözönlését és az orosz nyelvnek a felsőfokú tanintézetekben történő elterjedését, a háború utáni Nyugat-Ukrajna – Roman Sporljuk történész szavaival élve – az egyik „legkevésbé szovjetesített”, valamint a „legkevésbé orosz és legkevésbé ruszifikált” régiója maradt az SZSZKSZ-nek.²⁷⁹ Hogy elkerüljék

a nacionalizmus újjászületését, a szovjet csinovnyikok ösztönözték a nyelvi asszimilációt vagy az oroszok jelentős betelepülését Nyugat-Ukrajnába. A társadalmi mobilizáció régi hagyományainak köszönhetően a nyugat-ukránok a nemzeti eszme nevében kitartóan anyanyelvükön beszéltek, s a párttagság százalékaránya Nyugat-Ukrajnában volt az egyik legalacsonyabb az egész országban. Mikor 1956-ban titkos beszámolóját a személyi kultuszról elmondta, Hruscsov beszélt Sztálinnak azon óhajáról, hogy az ukránokat kitelepíti, ahogyan azt a csecsenekkel, krími tatárokkal és más nemzetiségi csoportokkal tette, akiket árulónak tartott; minden valószínűség szerint Hruscsov szavai éppen Nyugat-Ukrajnára vonatkoztak. „Az ukránok megmenekültek ettől, mert kissé sokan voltak és nem volt hová küldeni őket” – jelentette ki Hruscsov.²⁸⁰

Míg a sztálini hivatalnokok a Nyugat-Ukrajnában megszerzett területeken bevezették a szovjet rendszert, kollégáik keleten az üzemeken kívül helyezett gazdaságot próbálták helyreállítani. A háború pusztító ereje olyan nagy mértékű volt, hogy az ipar nagyobbik részét a nulláról kellett helyreállítani. Ettől függetlenül a 4. ötéves tervet (1945–50) idejében teljesítették; a tervutasításos gazdaság körülményei között a kormányzat minden tőkebefektetést és munkaerőt egy feladat teljesítésére tudta irányítani – a nehézipar helyreállítására. Már az 1950-es évre a köztársaság ipari termelése meghaladta a háború előtti színvonalat, s az 5. ötéves terv végére (1950–55) a háború előtti mutatókat majd kétszeresével haladta meg. Mivel a külföldi befektetések hiányoztak, mindezeket az eredményeket a hatalom csak az igen alacsony életszínvonal és a lakosság önfeláldozó munkájának terhére tudta megvalósítani.

Az ipartól eltérően a háború utáni mezőgazdaság Ukrajnában nem kapott jelentős állami befektetéseket. Hruscsov bátor tervei, amelyek szerint a kolhozoknak „agrárvárosokká” kellett volna válniuk, sehogyan nem tudta megoldani a háborús rombolásokat és a munkaerő-hiányt (főleg a férfiak hiányoztak, akik közül sokan nem tértek vissza a háborúból). Végül is a hatalom elállt terveitől, a kalászosok termése a köztársaságban még sem 1950-ben, sem 1955-ben nem érte el a háború előtti szintet. A mezőgazdaság ettől függetlenül igen le volt romolva, amihez 1946-ban súlyos szárazság is párosult, ami a falvakban éhínséghez vezetett. Mint az 1932–33-as években, az embertelen kenyérgabona-készletezési politika és a probléma hatalom által el nem ismerése igen sokba került az ukrán parasztoknak. Az egyetlen hivatalos mutató, ami az éhínség méreteit mutatja – a disztrófiában (szélsőségesen legyengült és elcsigázott állapot, mely kevés táplálékhoz való jutás következtében alakul ki) szenvedő emberek száma: 1947-ben 1 154 198 esetben állapították meg ezt a

diagnózist. A jelenkori történészek ítélete szerint az éhínség miatt meghalt emberek száma 100 000 és egymillió közé tehető.²⁸¹

Az éhezők megsegítésének kérésével Hruscsov magára vonta Sztálin haragját, 1947-ben ezért egy időre elmozdították az UK(b)P KB első titkári posztjáról, rábízva a köztársaságot a kipróbált adminisztrátorra – Lazar Kaganovicsra. Mivel a mezőgazdaságban áttörést lehetetlen volt elérni, ezért Kaganovics aktívan nekilátott a „nacionalista elhajlások” leplezésének az ukrán kultúrában és tudományban. Kaganovics próbálkozásai a háború utáni általános nyomasztó légkörnek a megnyilvánulásai voltak, a támadó reakció a zsdanovcsina elnevezést kapta, Andrej Zsdanov után, aki Sztálin segédje volt, s aki 1946-ban fellepett a párt irányvonalának erősítése érdekében a kultúra terén. Ám amíg az OSZFSZK-ban az új irányvonal a liberalizmus és a nyugati irányzatoknak a művészetben történő kifejeződése elleni támadást jelentette, addig Ukrajnában az ukrán nacionalizmus megnyilvánulásai ellen folytattak harcot, amit aztán mindenhol felleltek.²⁸² A Hruscsov idejében elkezdett, majd a Kaganovicséban tetőződő ideológiai tisztogatások kampánya megszámlálhatatlan gyűlésben, a nacionalizmus elítélésében és egy sor az ukrán írók, történészek, irodalomkritikusok és rendezők által elkövetett „politikai hibáról” szóló párthatározatban öltött testet.

Ennek a kampánynak az egyik oka, mely 1947 végén fejeződött be, mikor Hruscsov visszanyerte Sztálin jóindulatát és az UK(b)P első titkári posztját, lehetett az UFH-val elhúzódó harc Nyugat-Ukrajnában. Hruscsov illetve az őt követő „szürke eminenciás”, Leonyid Melnyikov (az 1949–53 közötti években volt első titkár) idején, az ukrán bürokrácia feltűnően konszolidálódott. Az ukrán pártapparátcsikok úgy tálták a győzelmet, mint a szovjet hatalom hatékonyságának bizonyítékát, a saját háborús érdemeiket pedig kihasználták a karrieri ranglétrán történő előrelépésükben.²⁸³ A pártba történő tömeges tagfelvételnek köszönhetően 1949-re a UK(b)P taglétszáma, akár a háború előtt, 680 000 főt tett ki. Közülük a többség ukrán volt, akik a vezető pozíciók több mint 70%-át töltötték be.²⁸⁴ A párt KB-ban egyre nagyobb befolyást szerzett a fiatal ukrán funkcionáriusok csoportja, akiket Hruscsov nevezett ki, s akik karrierjüket a háború alatt építették ki. A párt első titkárának legfontosabb pozícióját továbbra is oroszok töltötték be: Hruscsov, majd később Melnyikov.

1951-ben a Kreml hirtelen rendre utasította az ukrán vezetést, váratlanul megkritizálva Volodimir Szoszjura népszerű hazafias versét a „Szerezzétek Ukrajnát” (1944) mint nacionalista alkotást. Ezt követően széles körű kampány kezdődött az ukrán kultúra minden területén a nacionalista elhajlás ellen. Az 1940-es évek végétől a sztálini rendszer elkezdte

üldözni az ukrán zsidókat. Az 1949-ben elkezdett ostoba antiszemita kampány a „gyökértelen kozmopoliták” ellen, illetve az „orvosok ügye” 1953-ban komolyan gátolták a zsidók felsőoktatáshoz és felelős beosztáshoz jutását. Egészen Sztálin haláláig, 1953 márciusáig a köztársaság lakossága a bizonytalanság légkörében élt, amely tele volt az elkövetkezendő tisztogatások hírével.

A második világháború, amely több mint 8 millió ukrán életébe került,²⁸⁵ a köztársaságot romokban hagyta. Ugyanakkor Sztálin kelet-európai birodalmi hódításainak következtében szovjet Ukrajna területe negyedével, lakossága pedig 11 millió fővel megnövekedett; ezenkívül, gyakorlatilag a történelem során először minden ukrán ugyanannak az államnak a lakója lett. Sztálin akaratlanul is megvalósította a nacionalisták régi álmát az ukrán földek egyesítéséről; az ukrán forradalom sikertelensége után e feladat teljesítése csak egy nagy államnak sikerült. A jelenlegi Ukrajna politikai és földrajzi értelemben többet köszönhet a háborúnak, mint bármely más 20. századi eseménynek. Ám a háború utáni Urán Szovjet Szocialista Köztársaságnak semmi köze nem volt ahhoz az államhoz, amelyről valamikor az ukrán nacionalisták álmodtak. A nemzetépítés elvei pusztán formalizmussá változtak, miközben a sztálini valóság a saját szocialista tervgazdálkodásával, a pártnak társadalmi élet felett gyakorolt éber ellenőrzése és az ukrán kultúra elleni állandó támadásai mellett teljesen más volt.

❖ 9. FEJEZET. A SZTÁLIN UTÁNI UKRAJNA

Sztálin 1953. március 5-én halt meg, utódainak hagyva egy soknemzetiségű szocialista államot, mely a szárazulatok egyhatodát tette ki, s amelynek befolyása alatt volt még jó pár szatellit ország Európában és Ázsiában. A Szovjetunió győztesként fejezte be az emberiség történetének legszörnyűbb háborúját, és ezután sikerült gyorsan helyreállítania ipari bázisát. Ezenkívül a Kreml félreállította minden vélt és valós ellenségét – többek között a háború után szerzett területeken letörte az ukrán nacionalisták ellenállását. Természetesen a sztálini csinovnyikok nem tudták teljes mértékben ellenőrizni az emberek mindennapi életét, ami azonban nem zavarta őket abban, hogy hangos bejelentéseket tegyenek az új szovjet ember születéséről. S valóban egyre több ember vallotta a kommunista ideológiát. Ám az új szovjet vezetők értették, hogy amennyiben nem emelik a szovjet állampolgárok életszínvonalát, nem lehet a továbbiakban végtelen áldozatokat követelni tőlük. Felhagytak a terrorral és a sztálinizmus legszörnyűbb megnyilvánulásairól lemondtak, de mindeközben folytatták a szocializmus építését. Sztálin utódai több mint harminc éven keresztül arra törekedtek, hogy „normális” szovjet életet alakítsanak ki – olyan szocialista államot hozzanak létre, amely háborúk, „nagy áttörések” és ellenségkeresés nélkül is létezni tudjon.

Ezt a célt az Urán Szovjet Szocialista Köztársaságban az ipar gyorsított fejlesztésével, az urbanizációval és teljes értékű kortárs társadalom létrehozásával próbálták elérni. Azonban a háború utáni időszakban ezek mellett Ukrajnában megfigyelhető volt a kegyetlen politikai ellenőrzés Moszkva részéről, illetve az ukrán kultúra fokozatos kiszorulása. A második világháború, a holokauszt és a Lengyelországgal történt kényszerű lakosságcsere eredményeképpen a köztársaság nemzetiségi összetétele egységesebb/homogénebb lett, mint valaha. Különben ez az egyensúly nemsokára újra kibillent az orosz lakosság jelentős beözönlésének következtében, illetve az asszimilációs nyomás miatt, amely az ukránokat az orosz nyelv használatára kényszerítette. Ukrajna sok mindenben elveszítette a saját soknemzetiségű lakosságát, s bár a lakosok között az ukránok voltak többségben, a köztársaságban az orosz kultúra dominált.

A háború utáni nélkülözés és a mindennapi jobb életkörülményekért folytatott fárasztó harcban a köztársasági hatáskör és a nemzetiségi identitás kérdése sok ukránnak másodrendűvé vált, s csak az értelmiség egy szűk körének jelentett valamit. Fokozatosan az élet ténylegesen jobbra fordult, megfelelve az egyre magasabb korabeli követelményeknek. Uk-

rajna állampolgárai, akik között ekkorra a városlakók már többen voltak, mint a parasztok/falusiak, új lakásokba költöztek, használták az ingyenes egészségügyi szolgáltatásokat, s megvásárolták az első hűtőszekrényeket és televíziókészülékeket. Az USZSZK elől járt a szovjet számítógépek, repülőgépek és az interkontinentális ballisztikus rakéták fejlesztésében. A nagyvárosokban megjelentek a saját hippik és beatimádók. Ám a köztársaság politikai identitásának alapja továbbra is az ukrán nemzeti terv maradt, hisz ez volt az egyetlen program, amely képes volt a kritikus pillanatban egyesíteni a köztársasági politikai elitet és az egyszerű állampolgárt a szovjet központ ellen.

❖ DESZTALINIZÁCIÓ ÉS HRUSCSOV REFORMJAI

A Sztálin utódai között a hatalomért dúló harc váratlanul nagy politikai súlyt adott Ukrajnának. Lavrentyij Berija, aki Sztálin idején hosszú ideig irányította az NKVD-t, hogy megszerezze a hatalmat, úgy döntött, maga mellé állítja a nemzeti kisebbségeket, többek között az ukránokat is. 1953 júniusában elérte, hogy távolítsák el az UK(b)P KB első titkári pozíciójából Hruscsov utódját, Melnyikovot, akit azzal vádoltak, hogy figyelmen kívül hagyta a nemzetiségi kérdést a köztársaság nyugati felén. Igazolták, hogy Melnyikov (aki történetesen orosz volt) volt a felelős az ukrán nyelvű oktatás bevezetéséért a nyugat-ukrán felsőoktatási intézményekben, ezenkívül Ukrajna vezetőjét vádolták azzal is, hogy ott szívesebben vették fel a munkába a keleti területekről jötteket, mint a helyi lakosokat. (Ez a politika tényleg tetten érhető volt Nyugat-Ukrajnában, ám az csak része volt a régió általános szovjetesítési kampányának, s Melnyikovnak semmi köze nem volt ehhez.) Melnyikov helyére Hruscsov egyik régi pártfogoltja – Alekszej Kiricsenko került, így az elmúlt harminc évet követően ő lett első ukrán, aki Ukrajna Kommunista Pártját irányította (1952-ben az UK(b)P-t UKP-ra nevezték át).²⁸⁶ Az ukránok más felelős posztokat is elfoglaltak a köztársaságban, s ez még az után is érvényben maradt, hogy Berija elveszítette a hatalomért folytatott harcát.

Az állami apparátus ukránosításának folytatása nagymértékben annak volt köszönhető, hogy Hruscsovnak sikerült Moszkvában a hatalom élére kerülnie. Sokáig irányította az UK(b)P-t, s a köztársaságot saját politikai birtokának tekintve arra törekedett, hogy tetsszen a lakosságnak, s ehhez szép politikai gesztusokat használt. 1954-ben, mikor az egész Szovjetunió nagy hévvel a perejaszlavi tanács 300. évfordulóját ünnepelte, az SZKP KB elfogadta az úgynevezett Téziseket Oroszország és Ukrajna egyesülésének háromszázadik évfordulójára, amelyekben a törté-

nelmi esemény hivatalos értelmezését fejtették ki: a perejaszlavi tanács hatalmas jótétemény volt minden ukrán számára, az ukrán történelem legfontosabb mozgatóereje pedig az az óhaj volt, hogy „újraegyesüljenek” Oroszországgal.²⁸⁷ A tél közepi jubiláló napok és a májusi hivatalos ünneplés között a Kreml bejelentette a példa nélküli „ajándékot”, amit egyik szovjet köztársaság adott a másiknak. A megbonthatatlan barátság jeleként az Orosz Föderáció átadta Ukrajnának a Krímet.

A Krím-félsziget a krími-tatárok történelmi hazája, s ennek területén létrehozták a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot; az 1921–1945 közötti időszakban ez az OSZFSZK része volt, habár már a cári időkben is Krím lakosságának nagyobb részét nem a tatárok alkották, hanem az oroszok és az ukránok. 1944 tavaszán, úgymond bűnrészes-ség/cinkosság ürügyén Sztálin kitelepítette az egész tatár lakosságot Közép-Ázsiába. A következő évben az autonóm státuszát eltörölték, s az Orosz Föderáció Krími területe/megyéje lett. A kitelepített tatárok helyére új betelepültek érkeztek, zömmel orosz származásúak, s Sztálin halálának idejére a krími gazdaság majdnem teljes mértékben helyreállt a háború pusztítása után. Krím ismert fekete-tengeri üdülői a nyaralók kedvenc pihenőhelyévé váltak, s elkezdődött a krími bortermelés gyors felfutása. Helyreállították Szevasztopot, amely a fekete-tengeri flotta bázisa volt. Mivel szárazföldi kapcsolata Krímnek csak Ukrajnával volt, ezért utóbbival a félszigetnek mindig szorosabb gazdasági kapcsolatai voltak, mint Oroszországgal. Az ukrán gazdaságba történő betago-lása 1954 után felerősödött, s ekkor települt be a régióba sok ukrán nemzetiségű, ám a félsziget kultúrájának ukrainizációja soha nem zajlott le. A Krímre történt ukrán színház áttelepítése inkább formális jelleget öltött,²⁸⁸ az oroszok továbbra is a lakosság nagyobb részét képezték, s a félszigeten továbbra is az orosz kultúra dominált.

A jubileumi retorika, illetve Krím átadása ahhoz vezetett, hogy az ukránok az ország irányításában a fiatalabb partner szerepét kezdték játszani. Az ukrán tisztviselők/csinovnyikok karriert tudtak befutni Moszkvában vagy az SZSZKSZ bármely más helyén, és sikeresen éltek is ezzel a lehetőséggel. Aztán az 1950-es évek végén, mikor Hruscsov korlátlan hatalmat kapott a Kremlben, több tíz, ha nem több száz ukránai pártfogoltja Moszkvába kapott felsőbb kinevezést. Az ukrán vezetőség támogatása nemegyszer segített Hruscsovnak kritikus pillanatokban, főleg 1954-ben a hatalomért folytatott harc idején, és 1957-ben is, amikor a „pártellenes Molotov, Malenkov, Kaganovics és a hozzájuk csatlakozott Sepilov-csoport” próbálkozott Hruscsov eltávolításával. Ebben az 1957-es évben Hruscsov Alekszej Kiricsenkót átirányította Moszkvába az SZKP

KB titkári posztjára. 1963-ban ugyanígy került Kijevből Moszkvába Kircsenko utódja, Mikolaj Podgornij, aki szintén ukrán volt. Az 1960-as évek végén, az 1970-es elején Podgornij fontos szerepet játszott a szovjet politikában.²⁸⁹

Ukrajnában fokozatosan az a hagyomány alakult ki, hogy a magasabb pártfunkciókba az őshonos nemzetiség képviselője kerüljön (Sztálin idejében ez nem így volt). Végül az Ukrajnai Kommunista Párt XVIII. Kongresszusa után, amely 1954-ben volt, az UKP KB minden titkári és az UKP KB Politikai Bizottságának mind a nyolc helyét ukránok töltötték be. Az ezt követő kádercserék némiképp meggyengítették az ukránok vezető helyzetét a pártvezetésben, ám az általános irányvonal egészen az 1960-as évekig megmaradt. Az 1950-es évek vége és az 1960-as években a legfelsőbb párt- és állami tisztségek háromnegyedét a köztársaságban ukránok töltötték be. A történészek a sztálini időszak utáni időkben egy új ukrán elit kialakulásáról beszélnek,²⁹⁰ ám aligha lehet képviselőiket valamilyen sajátos ukrán nemzeti patriotizmussal illetni, mivel majd mindegyikük több mint szívesen beleegyezett a Szovjetunió más régiójában jobb pozícióba történő áthelyezésébe.

Ám akárhogy is viszonyultak az ukrán hivatalnokok a hruscsovi időszakban saját köztársaságukhoz, mégis teljesen más politikai és kulturális légkörben tevékenykedtek, mint Sztálin idejében. 1956-ban az SZKP XX. Kongresszusán zárt körben elhangzott beszédben Hruscsov elítélte Sztálin személyi kultuszát és a terrort, mint a valós marxizmustól történt elhajlást. A XX. Kongresszus határozatai felgyorsították a politikai elítéltek rehabilitálását, amit még közvetlenül Sztálin halála után elindítottak, s még most is igen lassan haladt. A KGB levéltárainak adatai szerint az 1953 és 1961 közötti években a 961 645 ukrán polgár közül, akit 1929–53 között ítéltek el politikai cikkelyek miatt, mindösszesen 290 967 embert rehabilitáltak.²⁹¹ A hruscsovi rehabilitációnak is voltak határai: a partizánok ügyeit, akik a nacionalista mozgalomban tevékenykedtek, illetve azokat, akik együttműködtek a náci rezsimmel, valamint akiket politikai ügyben még a „nagy terror” előtt ítéltek el, ritkán vizsgálták felül. Ennek ellenére az 1965-ös évtől az UFH egyes katonáinak és családtagjaiknak a száműzetésük idejének letelte után megengedték, hogy visszatérjenek szülőföldjükre. Az első évben Nyugat-Ukrajnába közel 60 000 ember tért vissza, ami nyugtalanságot okozott a köztársasági vezetésben: a hatalom félt a nacionalista hangulat újjászületésétől. Ennek következtében a lágerekből és száműzetésből visszatérő embereknek megtiltották a nyugati területekre történő letelepedést, s azokra, akiknek már addig sikerült be rendezkedniük, nyomást gyakoroltak, hogy költözzenek el.²⁹²

A sztálini bíróságok által elítélt emberek rehabilitációja mellett nagy jelentőséggel bírt még Mikolaj Szkripnik jó hírnevének visszaállítása, aki az ukránosítás szimbóluma lett, s aki 1933-ban végzett magával, miután nacionalizmussal vádolták meg. 1956–1958-as években Ukrajna szovjet írószövetsége kampányba kezdett, melyben több tucat író tisztaztak, akik a nagy terror áldozatai voltak. A párt hivatalos határozatai szerint eltörölték a leghírhedtebb sztálini rendeleteket, melyek az irodalmi és zeneműveket ítélték el.

A kultúrában tevékenykedő elítéltek rehabilitációja volt az „olvadás” egyik megnyilvánulási formája – a kulturális élet általános liberalizációja a Szovjetunióban Sztálin halála után. Olekszandr Dovzszenko 1955-ben megjelent újságcikkét, melyben „a szocialista realizmus alkotói kereteinek kiszélesítésére” hívott fel, Ukrajnában úgy fogadták, mint az alkotó szabadságra való felhívást. 1956-ban Dovzszenko meghalt, s elkezdték magasztalni, mint az ukrán kultúra egyik legnagyobb képviselőjét, az ukrán írók pedig fokozatosan tágtították az irodalomban megengedett határokat. A Sztálin alatti hosszú hallgatás után újra felemelték hangjukat az irodalmárok az ukrán nyelv védelmében.

A desztalinizáció legnagyobb hatással a politikára és az irodalomra volt, ám érintette a gazdaságot is. A népgazdaság helyreállításának háború utáni időszakában a hangsúlyok a sztálini állam legfőbb értékeinek megfelelően lettek meghatározva. Először a nehézipart kellett helyreállítani, mivel ettől függött az ország presztízse és védelmi képessége. Az élelem és a közszükségleti cikkek hiányára a hatalom nem fordított figyelmet. Sztálin utolsó éveiben a mezőgazdaság mély válságot élt meg, ám a háború után a valóságban semmilyen befektetést nem kapott. Ám Hruscsov hitt abban, hogy a kommunizmusban, mely a szovjetek országának célja volt, az egyszerű embereknek jobban kell majd élnie, mint a kapitalizmusban. 1957-ben teljesen irreális feladatot tűzött ki – utolérni és leghagyni az Egyesült Államokat az egy főre eső hús-, tej- és vajtermelésben. Ma egy ilyen jelszó naivnak tűnhet, ám akkor, a sok éves éhezés és nélkülözés után reménykeltően hatott.

Mivel Ukrajna hatalmas mezőgazdasági régió volt, az állami felvásárlási árak emelése, amit az 1950-es évek végén vezettek be, a köztársaságnak a hasznára vált: a gabona és a burgonya ára hétszeresére emelkedett, a húsé pedig az ötszörösére. Ezzel egy időben leírták a tartozásokat, felújították a kolhozok és szovhozok anyagi bázisát, ami szintén javított némiképpen a helyzeten. Az Ukrajnában tett egyik látogatása során Hruscsov elhatározta, hogy megszünteti a Sztálin idejében létrehozott gép- és traktorállomásokat, amelyek a technika felügyelete mellett a falu

politikai ellenőrzését is ellátták. 1958-ban az állam eladta a gép- és traktorállomások technikáját a kolhozoknak. Az 1950-es évek végén Ukrajnában a mezőgazdasági termelés átlagosan 8%-kal nőtt évente.²⁹³ Javult a városok élelemmel történő ellátása, megemelkedett a kolhozisták élet-színvonala. Ugyanakkor több ezer ukrán agronómus és gépszakértő települt Kazahsztánba és Kelet-Szibériába a szűzföldek feltörése végett.

Miközben a reformok általános gondolata értelmes volt, a mezőgazdaságban végzett néhány kísérletezés majdhogynem nagyobb rombolást végzett, mint a sztálini kényszerítő intézkedések. 1955-ben az állam felére csökkentette a kolhozisták háztáji területeit. Habár ezek a magántulajdonú földterületek ideológiai szempontból furcsán hatottak, annak ellenére a mezőgazdasági termékek jelentős hányadát adták. A parasztok nemcsak önmagukat tartották el ebből a földből, hanem a termékfölösleget piacra vitték, ami segített a várost is ellátni termékekkel. Vagyis a háztáji gazdaságok csökkentése nem csak a falut, de a várost is sújtotta. Emellett nagy károkat okozott Hruscsov a kukoricatermelés túlzott kiterjesztésével. Az 1950-es évek végén utasításba adta, hogy Ukrajna szántóterületének 20%-át kukoricatermesztésre kell felhasználni, amelyet a régióban a hagyományos búzatermesztés csökkentésével teljesítettek. Ez azonnal a mezőgazdasági növekedés csökkenéséhez vezetett. A két rossz termést hozó év – az 1960-as és az 1963-as – véglegesen eloszlatta Hruscsov azon reményét, hogy hagyják Amerikát az élelmiszertermelésben. 1963-ban a Szovjetunió, először 1920 óta, kénytelen volt külföldön gabonát vásárolni. 1962-ben a köztársaságban az élelmiszerárak mind az állami boltokban, mind a piacon megemelkedtek, s a lakosság emiatti elégedetlensége a rendőrséggel történő összecsapásokban és az üzletek elleni pogromokban testesült meg.²⁹⁴

Hruscsov helyesen vélte, hogy az ipar legfontosabb problémája annak bürokratikus centralizmusában gyökeredzik, ám az ebből a helyzetből kivezető utat nem a piaci konkurenciában látta, hanem a decentralizációban. Nem sokkal Sztálin halála után Moszkvában elkezdtek csökkenteni a szövetségi minisztériumok számát. 1953–1956 között az ukrán minisztériumok hatáskörébe megközelítőleg 10 000 nagyvállalatot és szervezetet adtak át, aminek következtében a Kijevből irányított köztársasági ipar aránya 36-ról 76%-ra nőtt. Ugyanebben az időszakban az irányítás hatékonyságának növeléséért indított kampányban az adminisztratív állások számát több mint 60 ezerrel csökkentették.²⁹⁵

Mindezek az intézkedések segítettek a szovjet gazdaság további növekedését. A háború utáni jelentős mértékű újjáépítésnek köszönhetően az 1950-es években az ipari termelés jelentősen megnőtt, s csak a követ-

kező évtized elején indult újra csökkenésnek. Ennek a folyamatnak a hullámán Hruscsov 1957-ben több központi minisztériumot alapított, és a régiókban népgazdasági tanácsokat (szovnarhoz) hozott létre, amelyeknek a gazdaság helyi fejlődésével kellett foglalkozniuk. A kezdetekben Ukrajnában 11 ilyen népgazdasági tanács létezett, ám 1960-ban számuk már 14-re nőtt, s létrehozták az USZSZK köztársasági népgazdasági tanácsát. Ezeknek a reformoknak a következtében az ukrán vezetés fennhatósága alá került a köztársaság teljes iparának 97%-a.

Ugyanakkor Hruscsov törekedett felszámolni az olyan helyzeteket, mikor az egymáshoz közel fekvő ukrán üzemek nem tudták ellátni egymást, mert a központi tervezők olyan termelési ciklust erőltettek rájuk, amely más régiók ellátására kötelezte őket. A Sztálin halála utáni különböző konferenciákon több tucat ilyen esetet vitattak meg. Például a kijevi elektromos művek szerelői a kábeleket Kujbisev városából kapták, amely Közép-Oroszországban található, habár Kijevben volt egy olyan nagyüzem, amely ugyanilyen kábeleket gyártott. Vagy pedig a másik eset: az épületállványzatok készítésére a deszkák a távoli Arhangelszkből érkeztek, miközben semmiben sem különböztek a helyiektől.²⁹⁶ Egyébként a Kremlben hamarosan felfedezték, hogy amennyiben a helyi hatalmat gazdasági hatáskörrel ruházzák fel, az regionalizmust szül. A vállalatok igazgatói és a pártvezetők kitartóan védelmezték saját területük érdekeit, miközben az ipari termelés növekedésének átlaga éppúgy, mint azelőtt, csökkent. Az 1960-as évek elején Moszkva fokozatosan megváltoztatta az irányvonalat, az ukrán népgazdasági tanácsok számát 14-ről hétre csökkentették, majd később háromra.²⁹⁷ Hruscsov 1964-es nyugdíjazása után a központi ágazati minisztériumokat visszaállították.

A desztalinizáció utolsó megnyilvánulásai közé tartozott a párt vertikális hatalma decentralizálásának próbálkozása. 1962-ben Hruscsov elhatározta a területi és járási pártbizottságok szétválasztását „iparira” és „mezőgazdaságira”. A párthivatalnokok erősödő elégedetlenségének közepette ezt a reformot Ukrajnában is végrehajtották, kivéve a kilenc nyugati agrárterületet. Még nagyobb felháborodást keltett a helyi funkcionáriusokban Hruscsovnak az a javaslata, hogy korlátozza, egy pártbeszámot csak három cikluson át lehet betölteni. Hruscsov ukrán pártfogoltjai és azok az emberek, akiket ő vitt Moszkvába a köztársaságokból, voltak a legaktívabbak a Hruscsov elleni összeskűvésben. 1964 nyarán (októberben volt, tehát a nyár hibás évszakjelölés – a ford.) a Politikai Bizottság zöme Hruscsovot posztjának elhagyására kényszerítette.

❖ AZ UKRÁN SZOVJET IDENTITÁS KÉT MODELLJE

Ahhoz hasonlóan, ahogy Moszkvában a KB első titkárának személye és elképzelései meghatározták a teljes szovjet politikát, az UKP vezetője komoly hatással volt az USZSZK pártvonalára. A demokratikus mechanizmusok továbbra is hiányoztak, s a Kremlben az Istenhez hasonlatos Sztálin helyén most egy ugyanolyan hivatalnok ült, mint a helyi bürokraták – s ebben a helyzetben a helyi vezetők még jobban megerősítették saját hatalmukat. Ukrajnában a UKP KB két első titkára Pert (pjotr) Seleszt (1963–1972) és Volodimir (Vlagyimir) Scserbickij (1972–1989) nemcsak az irányítás stílusában különböztek, hanem az általuk vezetett politika az ukrán szovjet identitás két különböző modelljét valósította meg: az egyik esetben a köztársaság gazdasági érdekeit és kultúráját védték, a másokban az össz-szövetségi központosítási és asszimilációs irányvonalat követték. Scserbickij kinevezése 1972-ben Seleszt helyére a Kreml szigorú ellenőrzésének visszaállítását jelentette a köztársaságban.

Seleszt volt az egyik kulcsfigura a Hruscsov eltávolításának ügyében 1964-ben. Remek vezető volt, aki egyenességéről volt ismert; mielőtt az 1950-es években áttért volna a pártmunkára, igazgatói karriert csinált a termelői szférában. 1972-es nyugdíjazása után alakját erősen mitologizálták, elsősorban a nacionalista bűnrészessége miatti hivatalos vád végett, illetve a gazdasági regionalizmus politikába történő bevonásáért. Ukrajnában olyan hírek jártak, hogy Seleszt titokban támogatta a disszidenseket, s amikor az 1980-as évek vége felé újra megjelent a közvélemény előtt, akkor úgy mutatta be magát, mint a gorbacsovi glasznosztj előfutárát.²⁹⁸ Az 1970-es évek elejétől kezdve a nyugati szovjetológusok arról vitatkoztak, hogy Selesztet „nemzeti-kommunistának” vagy „ukrán autonomistának” nevezzék.²⁹⁹

A titkosság feloldása után a levéltári anyagok és memoárok arra kényszerítettek, hogy új szemszögből vizsgáljuk Seleszt vezetésének időszakát. Az UKP KB első titkára meggyőződéses kommunista marad, aki mindemellett az ukrán gazdaság és kultúra védelmét a köztársaság vezetője kötelességének tartotta.³⁰⁰ A hivatalos ideológia szemszögéből nézve a szocializmus építése lehetetlen volt a szovjet nép fejlődése nélkül. Seleszt véleménye szerint Szovjet-Ukrajnának erős köztársaságnak kellett lennie, fejlett gazdasággal és virágzó nemzeti kultúrával. S ezért, mikor saját köztársaságának érdekeit képviselte a moszkvai csinovnyikok előtt, meg volt győződve arról, hogy a lenini nemzetiségi politika elveit védelmezi, nem pedig a Szovjetunió tartópilléreit rombolja.

Különböztetetlen lehetetlen letagadni, hogy Seleszt pozíciója a háború utáni ukrán elit érdekeit tükrözte. Az 1963-as UKP KB első titkári posztjának elfoglalásáig a UKP KB ipari és építőipari központi irodáját vezette, amely a népgazdasági tanácsokat ellenőrizte. Utóbbi tevékenység, akár üzemi igazgatói posztja, hatást gyakorolt a köztársaság jövőbeni pártvezetőjére. Elégedetlenségét fejezte ki, hogy a központi tervezői szervek figyelmen kívül hagyják a köztársaság szükségleteit, s ahhoz ragaszkodott, hogy a köztársaságban befektetett összegek megfeleljenek az általa az össz-szövetségi költségvetésbe befizetettekkel. Magától értetődő, hogy Seleszt ellenezte a Kreml határozatát, mely szerint nem az ukrán szénbányászatba és vaskohászatba fektet be, hanem Szibéria földgáz- és kőolaj-kitermelésébe.

Seleszt pozíciója megegyezett a hatalmas Ukrajnai Kommunista Párt vezetőjének szerepével, amelynek tagsága folyamatosan nőtt, s az ukránok részaránya ekkor magasabb volt, mint valaha. Az 1958–1972-es években az UKP tagságának száma 1,1 millióról 2,5 millióra nőtt, s az ukránok aránya rekordmennyiséget – 65%-ot tett ki. Az ukránok domináltak az UKP KB Politikai Bizottságában (PB) is: 1971-ben a PB tíz tagjából kilenc és az öt jelöltből mind az öt ukrán nemzetiségű volt.³⁰¹ (Meg kell jegyezni, hogy ezeket a kinevezéseket a Kreml hagyta jóvá. A köztársaság vezetőségének ukránosítását nem tartották veszélyesnek vagy a szovjet nemzetiségi politikával összeegyeztethetetlennek.) Mint az UKP vezetője, Seleszt büszke volt arra, hogy a párt az ukrán nép „politikai élcsapatának” szerepét tölti be. Az UKP KB apparátusában Seleszt mellett dolgozó emberek emlékeztek rá, hogy mennyire nem tetszett neki a „köztársasági pártszervezet” kifejezés, amely azt támasztotta alá, hogy az UKP valójában az SZKP helyi kirendeltsége. Seleszt a hivatalos megnevezést részesítette előnyben, amely sokkal függetlenebbül hangzott – Ukrajna Kommunista Pártja.³⁰²

Az anyanyelve Selesztnek ukrán volt, s amikor a köztársaság területén szólalt fel, mindig ukránul beszélt. Elődeitől és utódaitól eltérően Seleszt nemegyszer beszélt az ukrán nyelv fontos szerepéről és Ukrajna történelmi hagyományairól. Az UKP KB ügyiratvezetése Seleszt idejében főleg ukrán nyelven folyt. Látható ez például a köztársaság felső- és középfokú oktatási miniszter első titkárának, Jurij Dadenkov 1965-ben kiadott rendeletében, mely a felsőoktatás ukránosítását írta elő, igaz ezt a rendeletet hamarosan visszavonták. Ennek ellenére hiba lenne azt állítani, hogy Selesztnek voltak kapcsolatai az ukrán intelligenciával vagy titokban szimpatizált a disszidensekkel. A nyugati megfigyelők akkor azt feltételezték, hogy Seleszt vagy valaki a környezetéből támogatta

Ivan Dzubát, mikor az az ukrán jogvédők *Internacionalizmus vagy russzifikáció* című programkönyvét megírta, ám ezt a tényt maga Dzjuba cáfolta meg.³⁰³ Egy nemrég adott újságinterjúban Dmitrij (Dmitro) Pavlicsko költő beszélt Seleszt valós kapcsolatáról az intelligenciával: „Seleszt behívott magához és azt mondta: »Fogd vissza magad!« S az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy megvédett a letartóztatástól, lakást adott Kijevben.”³⁰⁴ Világos, hogy Ukrajna pártvezetője szerette volna megelőzni az intelligencia tömeges letartóztatását, amely az „ideológiai front” hiányosságairól tanúskodott volna a rábizott területen, ám az ukrán intelligencia szövetségese azonban nem volt.

Magának Selesztnek a könyvét *A mi szovjet Ukrajnánk* (*Ukrajino nasa Ragyjanszka*, 1970) indokul használták fel beosztásából történő eltávolítására, s pont ezért hívta fel magára a figyelmet nyugaton.³⁰⁵ A könyv teljesen hazafias hangnemben íródott, dicsőítve a kozákokat és az ukrán köztársaság teljesítményeit, ám ahogyan a pártvezetők könyveinek zöme, „irodalmi négerek” által íródott, majd aprólékosan átszerkesztették az UKP KB részlegein. Seleszt saját része igen minimális volt benne: naplójában csak ehhez hasonló beírással találkozni „átnéztem a könyv anyagait”. Amennyiben ebben a könyvben voltak is elhajlások a hivatalos szovjet ideológiától, akkor azok nem Seleszt bűnei voltak, hanem az 1960-as évekre jellemző retorikai formulák, amelyek az 1970-es évek közepének új politikai légkörében teljesen más értelmet kaptak.

Selesztnek a demokratikus reformokhoz való hűsége nem kevesebb kényelmet vált ki, mint a nacionalizmushoz fűződő szimpátiája. Az 1968-as prágai tavasz idején Seleszt a legharciasabb szovjet vezetők közé tartozott. A haladéktalan katonai beavatkozás mellett érvelt, attól félve, hogy a liberális fertőzés a szomszédos Ukrajnára is átkerül. S ami a gazdaságpolitikát illeti, Seleszt az első helyre a nehézipart helyezte, s csak másodsorban figyelt a közszükségleti cikkek termelésére. Seleszt tündöklése és bukása sokkal inkább a káderekkel zajló pasziánsz változásával és a legfelsőbb szovjet vezetésben folyó, hatalomért folytatott harccal volt összefüggésben, nem pedig az ukrán hazafiasság tiszta szovjet megnyilvánulásaival.

Seleszt karrierjének hanyatlása nyolc évvel korábban kezdődött el – Hruscsov leváltásával. Az 1964-es fordulat a „kollektív vezetéshez” történő visszatérés jelszava alatt zajlott, s a Hruscsov eltávolítása utáni első években a fontos döntéseket tényleg a Leonyid Brezsnyev, Alekszej Kozsigin és Nyikolaj Podgornij összetételű triumvirátus hozta meg. Ám az 1960-as évek végétől a hatalomban az SZKP KB első titkára, Leonyid Brezsnyev erősödött meg. (1966-ban a pártkongresszuson visszaállították a korábbi elnevezését ennek a pozíciónak – főtitkár.) Sztálintól s ké-

sőbb Hruscsovtól eltérően az új pártvezető a különböző csoportok között manőverezett, hogy megegyezést találjon. Mialatt Brezsnyev hatalmon volt, saját pártfogoltjaiból létrehozta a szovjet történelem legnagyobb hatalmi csoportosulását, amely később, halála után „dnyipropetrovszki maffiának” kezdtek nevezni.

Származását tekintve Brezsnyev orosz volt, ám Ukrajnában született, s ott is kezdte meg pártkarrierjét. Miután megszerezte mérnöki képesítését, Brezsnyev 1938-ban pártmunkásnak állt a szeretett Dnyipropetrovszki területen, s ebben kezére játszott a nagy terror utáni káderhiány. Érdekes, hogy akkor a nemzetisége rovatba azt írta „ukrán”, valószínűleg azért, hogy a helyi nemzeti káderek közé sorolják. (Az 1950-es években, feljebb lépve, Moszkvában Brezsnyev már „orosz” lett.) A háború alatt Hruscsov felfigyelt Brezsnyevre, amely után az gyorsan emelkedett a karrier lépcsőfokain Ukrajnában, Moldáviában és Kazahsztánban, míg végül Moszkvába került. Így tehát Seleszt, ugyanolyan leendő hitszegő gyámoltottjaként Hruscsovnak, Brezsnyevet egyenrangúnak tekintette, ám az összeesküvésben harcostársak, de semmiképpen nem társak. Ezen kívül Seleszt sokkal közelebbi kapcsolatban volt a triumvirátus másik tagjával, Podgornijjal. Amikor pedig Brezsnyev minden hatalmat a saját kezébe gyűjtött a Kremlben, kapcsolatai az olyan befolyásos köztársasági vezetőkkel, mint Seleszt, kényszeredetté váltak.

Ukrajnában Seleszt alternatíváját Brezsnyev Vlagyimir Scserbickijben találta meg, aki az ő Dnyipropetrovszki területi régi barátja volt.³⁰⁶ Az 1960-as évek elején Scserbickij egy rövid ideig az USZSZK Minisztertanácsának elnöke volt, ám rövid idő múlva visszahelyezték Dnyipropetrovszkba, ahol a területi pártbizottság első titkára lett. 1965-ben Brezsnyev segített neki újra a Minisztertanács elnökévé lennie, ami abban az időben inkább adminisztratív munkát jelentett, mint politikait, ám Seleszt még hét évig hatalmon maradt, mivel Brezsnyevnek még nem volt elég politikai súlya az elmozdítására. Seleszt elmozdítására már 1970-ben elkezdtek készülni, mikor az ukrán KGB elnökét, aki az ő embere volt, leváltották, s vele együtt az összes területi államvédelmi bizottságot. Elkezdődött a disszidensek üldözése, a sajtóban pedig széles körű kampányt indítottak az ukrán nacionalizmus ellen – mindez megingatta Seleszt pozícióját. Végül is 1972 májusában Brezsnyev az ukrán vezetőt váratlanul Moszkvába helyezte, kinevezve az SZSZKSZ Minisztertanácsa elnöke helyettesének, majd nyugdíjba küldte. Mindössze egy év múlva az ukrán pártlapokban megjelent egy cikk Seleszt „hibáiról”. Hibaként rótták fel neki az ukrán múlt idealizálását, a gazdasági önellátás és „nacionalista elhajlás” felé törekvést.

Scserbickij, az új első titkár politikai karrierjét dnyipropetrovszki kláni kapcsolatainak és a Brezsnyevhez fűződő barátságának köszönhetette. A történészek Scserbickijt gyakran a Kreml szófogadó marionettfigurájának vagy pedig „kisorosznak” nevezik, szembehelyezve Selesztel mint öntudatos ukránnal. Ám ez a jellemzés nem valószínű, hogy feltárja azokat a bonyolult folyamatokat, amelyek az ukrán elitben zajlottak. Mert például azok az emberek, akik Scserbickijt az 1960-as évek előtt ismerték, úgy emlékeznek rá, mint hazafira, aki ukránul beszélt, s csak kevésbé különbözött Selesztől.³⁰⁷ S csak attól a pillanattól kezdve, ahogy Scserbickij elkezdett konkurálni Selesztel a Kreml jóindulatáért, vált oroszajkú adminisztrátorrá és az ukrán nacionalizmus elleni harcossá.

Teljesítve saját ígéreteit, Scserbickij a disszidensek hajszájával kezdte, s üldözés áldozataivá váltak az ukrán intelligencia széles körei – ez a politika az 1972–74-es években folyt. Az 1973-as párttagkönyvcseré kampányában az UKP-ból kizártak közel 37 000 tagot, akik közül sokan az „ideológiai hibáikért” fizettek ezzel. Több tucat másképp gondolkodó tudóst bocsátottak el a munkahelyéről, szétverték több zenésztársaságot, bezártak bizonyos történelmi folyóiratokat. Ezekben a tisztogatásokban fontos szerepet játszott az UKP KB új ideológiai titkára – Valentyin Malancsik, saját számláját egyenlítette ki az ukrán nacionalizmussal az után, hogy az UNSZ tagjai megölték az apját, akit a háború után irányítottak Nyugat-Ukrajnába. Az UKP KB másodtitkára Ivan Szokolov lett, aki orosz volt, s ami némiképp meggyengítette az ukrán dominanciát az USZSZK felső vezetésében.

Selesztől eltérően Scserbickij nyíltan soha nem ellenkezett a központi utasítások ellen, ám hiba lenne őt csak Moszkva akarátának hallgatag végrehajtójának tartani. Mint a többi területi pártbizottság titkára és a köztársaság vezetői, ő is a „telefonon ült”, befektetéseket és áruszállításokat eszközölve ki Ukrajnába, s a központi bürokratákat meglepően „moszkvai bojároknak” titulálta.³⁰⁸ Ám Scserbickij hajlandósága, hogy saját köztársasága érdekeit megvédje, pontos határokon belül mozgott. A több milliós ukrán futballdruckerrel együtt örvendezett, mikor a kijevi Dinamo legyőzte a moszkvai klubokat, de szinte mindig oroszul szólalt fel, s tizenhét évnyi irányítása alatt az ukrán sajtó, könyvkiadás és oktatás teljes hanyatlásnak indult.

❖ A HATVANASOK NEMZEDÉKE ÉS A DISSZIDENSEK

A lopakodó asszimiláció ellenállást váltott ki az ukrán intelligenciából. Az 1950-es évek második felében, az „olvadás” időszakában színre lépett

az írók és művészek új generációja. Ez a tehetséges ukrán fiatalság épp akkor lépett felnőttkorba, amikor elindult a rehabilitáció folyamata, létrejöttek az első kulturális kapcsolatok a nyugattal, s megkezdődött az ideológiai ellenőrzés valamelyest gyengülése. A hatvanasok ellenezték a pártnak a művészet ügyeibe történő beavatkozását és elítélték idősebb kollégáik gerinctelenségét/elvtelenségét. Közülük a legismertebbek költők: Ivan Dracs, Lina Kosztenko, Dmitrij (Dmitro) Pavlicsko, Vaszilij (Vaszily) Szimonenko és Nyikolaj (Mikola) Vingranovszkij; írók: Vladimir Drozd, Valerij Sevcsuk és Grigor Tyutyunnik, Ivan Dzjuba irodalomkritikus, Szergej Paradzsanov filmrendező, Leszj Tanyjuk színházi rendező, Alla Gorszka és PanasZ Zalivaha festőművészek. Ennek a generációnak nem volt valamilyen egyesítő alkotói stílusa, ahogyan nem volt egységes ideológiája sem. Szimonenko teljesen hagyományos formájú polgári költészetének alig volt valami köze Ivan Dracs merész verselési kísérleteihez. Különbözőképp alakult a hatvanasok viszonya a hatalommal is: voltak, akik kompromisszumot kötöttek vele, mások üldözöttekké váltak, s voltak, akik a „belső emigrációt” választották. Az új művészeti formák keresése segített az ukrán kultúra további alakulásában, a hatvanasok demokratikus törekvései végül is politikai elkülönülésbe, disszidálásba torkollottak.

A fiatal alkotók kihívó viselkedése ellenére a hatvanasok legvitatottabb könyve mégis egy idősebb generáció tollából származik. 1968-ban az Ukrajnai Írószövetség elnöke, Olesz Honcsar, aki szimpatizált a hatvanasokkal, kiadta a „Székesegyház” (Szobor) című regényét. Ennek a teljesen hagyományos stílusú regénynek a hősei, akik Ukrajna keleti részének lakói, egy régi kozák templom lebontását próbálják megakadályozni. A könyv érzelmek viharát váltotta ki. Úgy fogadták, mint egy tüzes felhívást a történelmi emlékek megvédésére, amely a jelenlegi köztársaságot a kozák történelemmel köti össze. Nemsokára a regényt betiltották, a szívtelen, saját gyökereit elfeledő hivatalnok személyében a Dnyipropetrovszki területi pártbizottság első titkára, Alekszej Vatscenko mintha magát ismerte volna fel.³⁰⁹ Érthető, hogy a szervezett politikai ellenzékhez olvasóinak csak egy jelentéktelen része tartozott.

A Brezsnyev-korszak szovjet disszidensei és politikai elítéltjei között sok ukrán volt, sokkal több, mint azt az SZSZKSZ lakosaihoz mért arányuk indokolta volna. Ám az ukrán disszidensek soha nem alkottak egységes mozgalmat. A számos nonkonformista csoport eltérő intellektuális hagyományt örökölt, s eltérő ideológiai irányultságuk volt. Az ukrán ellenállók többsége, a legismertebb szovjet disszidenshez, Andrej Szaharovhoz hasonlóan a polgárjogok védelmében lépett fel, de nem kevés

figyelmet fordítottak azon kérdésekre is, amelyeknek sajátos jelentősége volt a köztársaságban: a nemzetiségi jogoknak és a szabad vallásgyakorlásnak. Azt gondolhatjuk, hogy az ukrán ellenállás gyökereit a háború alatti ukrán nacionalizmusban kell keresni, ám ez nem így van. A nacionalista szellemiségű felkelők utolsó csapatai a nyugatukrán erdőkben rejtőztek az 1950-es évek elejéig, az első disszidencsoportok pedig az 1950-es évek végén jöttek létre, ennek ellenére a nacionalistákat semmiképpen sem lehet a disszidens mozgalom előfutárának nevezni Ukrajnában. Az 1960-as években a disszidens mozgalom magának a szovjet rendszernek volt a terméke, és erősen különbözött a háború alatti nacionalista antimarxista illegalitástól, amelyhez elsősorban parasztok tartoztak. Az első disszidensek a hatvanasok mozgalmából kerültek ki, ezek fiatal, jól képzett értelmiségiek voltak, akik a nemzetiségi politikában a lenini elvekhez való visszatérésre szólítottak fel és nem mentek tovább a fennálló rendszer keretein belüli reformterveknél.

Először a disszidensek elképzeléseiket csak az elvrokonaik szűk körében vitatták meg, az ukrán nyelv és kultúra megőrzéséről szóló beszélgetésekre szorítkozva. A másképpgondolkodó entellektüeleknek félhivatalos rejtékhelyet a kijevi Alkotó Fiatalok Klubja jelentett, ám azt 1963-ban felszámolták. Ugyanabban az évben a kijevi egyetemen, az ukrán nyelvről tartott tudományos konferencia a hatalom asszimilációs politikája elleni nyílt fellépéssé változott. A nonkonformista fiatalság Tárasz Sevcsenko szobránál kezdett gyülekezni, az egyetemmel szembeni téren, s az odamenőket a KGB munkatársai fényképezték le. A hatvanasoknak címzett, 1963-ban elhangzott hivatalos kritika egyeseket elijesztett, ugyanakkor másokat pont fordítva, határozott lépésre sarkallt.

A hatalom nyomásának egyik következménye lett a szamizdatok, nem hivatalos kiadványok politikai töltetűvé való válása, amelyeket írógépeken vagy kézzel sokszorosítottak és illegálisan terjesztették. Az 1960-as évek közepére az ukrán szamizdat, amely az elején elsősorban betiltott irodalmi alkotásokból állott, átalakult bátor politikai zszurnalisztikává.³¹⁰ 1965-ben a disszidensek elleni megtorlások idején a KGB közel 60 értelmiségit tartóztatott le, akik a szamizdattal voltak kapcsolatban. Ám a kemény intézkedések az ellenkező eredményt érték el. Vjacseszlav Csornovil fiatal újságíró, akit a bírósági eljárások látogatásával bíztak meg, az elítéltekről szamizdat könyvet írt, s ő magát is szabadságvesztésre ítélték. Egy másik ellenállási tüntetés zajlott 1965 szeptemberében Kijevben Szergej Paradzsanov ismert filmje az *Elfelejtett ősök árnyai* premierjén. A főváros legnagyobb filmszínházában a film vetítése előtt Ivan Dzsuba irodalomkritikus nyilvánosan vádolta meg a hatalmat a tömeges letar-

tóztatásokban. Néhány héttel később Dzsuba a letartóztatások és a kultúrában zajló asszimilációs politika elleni tiltakozó levelet küldött Szesztnnek. A levélhez csatolta saját polemizáló értekezését „Internacionalizmus vagy russzifikálás?” címmel, mely az ukrán disszidens mozgalom legismertebb kiáltványává vált.³¹¹

Bőségesen idézve Lenint, Dzsuba bebizonyította, hogy a szovjet hatalom eltért a „lenini” nemzetiségi politikától az asszimiláció irányába. E szöveg figyelmes tanulmányozásakor látható válik, hogy Dzsuba valójában megalkotta a saját idealizált változatát a lenini politikának, nagyon selektíven olvasva az ukránosítás időszakának pártdokumentumait. Ennek a könyvnek a jelentősége abban áll, hogy rámutatott arra a meglepő kontrasztra, amely az ukrán nyelvnek és kultúrának az ukránosítás időszakában történő előrelépése és az állam sokkal későbbi rejtett asszimilációs politikája között feszült. Meglehet, a hatalom számára a leginkább sértő az volt, hogy Dzsuba a Szovjet Ukrajnában zajló kulturális asszimilációt a cári gyarmatosító politikához hasonlította. Ám ahogyan a hatvanasok többsége, Dzsuba nem vitatta a szovjet állam legitimitását, és el sem gondolkodott Ukrajna elszakadásáról. Vele ellentétben az Ukrán Munkás-paraszt Szövetség (1959–1961), amely egy kis csoport volt Nyugat-Ukrajnában Lev Lukjanenkoval az élen, azt vallotta, hogy Ukrajnának ki kell válnia az SZSZKSZ-ből, s egyedül kell építenie a kommunizmust. (A proletár elnevezése ellenére a csoport teljes mértékben szovjet hivatalnokokból állt.)³¹²

Az ukrán disszidens mozgalomban a reformirányzat dominált, ám némely gondolkodó radikális nacionalista koncepciót is kidolgozott. Ilyen például a jeles történész Valentyin Moroz, akinek a szövegei Dmitrij Doncov elveit hangoztatták, s a hősies egyéniséget éltette. „Riport Berija Rezervátumból” (1970) című lágerben írt könyvében Moroz elutasította/elvetette a szovjet rendszert, mint olyat. A másik radikális nacionalista Sztepan Hmara volt, aki 1972-ben szerkesztője lett az *Ukrán hírmondó* című szamizdatnak. Az első szerkesztője, Vjacseszlav Csornovil idejében a folyóirat elsősorban a polgárjogok és a nemzetiségi egyenlőség megsértéséről tudósított. Csornovil második letartóztatása után Hmara egyértelműen nacionalista pozícióra helyezkedett, mikor meghirdette téziséit az ukrán „etnocidumáról” a Szovjetunióban. Az ukrán KGB levéltárainak részleges titoktalanítása az ukrán történészeknek lehetőséget adott az ilyen nem nagy radikális csoportok tevékenységének kutatására, mint az Ukrán Nacionalista Front, amelyet Ivano-Frankivszkban hoztak létre az 1960-as évek elején. Eltérően a hatvanasok csoportjainak többségétől, melyek értelmiségi-marxistából álltak, ez a szervezet, melybe az

UFH veteránjai és fiatal galíciái parasztok tartoztak, a függetlenségért szállt síkra és a régi nacionalista propagandairodalmat terjesztette.³¹³

Eközben az ukrán disszidensek többsége azért emelte fel szavát, hogy nyíltan tevékenykedhessenek, s rákényszerítsék a szovjet államot saját ígéreteinek teljesítésére. Kedvelt és teljes mértékben törvényes harcmodoruk volt a tiltakozólevél benyújtása a párt- és állami szervekhez. 1965-ben több író és tudós írta alá a letartóztatott disszidensek védelmében készített petíciót; aztán három év múlva az ukrán intelligencia 139 képviselője állított össze egy Brezsnyevhez írt beadványt, melyben a letartóztatások és a rejtett asszimiláció elleni tiltakozásukat fejezték ki. Még ugyanabban az 1968-as évben a Brezsnyev számára kedves Dnyipropetrovszkban több mint 300 ember írta alá az *Alkotó fiatalság levelét*, amelyben az ukrán nyelvnek a városból történő eltűnésére hívták fel a hatalom figyelmét. Az 1960-as évek vége felé az évente május 22-én (1861-ben Kijevben, a Dnyeper partján ezen a napon temették újra a költő hamvait) a kijevi Sevcsenko-emlékmű előtti ifjúsági gyűlések a disszidens fiatalság tüntetésévé változtak. 1967-ben a KGB erőt alkalmazott az összegyűttekkel szemben, amely példa nélküli tiltakozó demonstrációhoz vezetett az UKP KB épülete előtt. Késő este, hogy megnyugtassák a tömeget, az emberekhez kiment az USZSZK belügyminisztere. A Sevcsenko-emlékműnél 1973-ban lezajlott sokkal népesebb gyűlés miatt a hatalom elhalasztotta a Kijevi tavasz – 1973 művészeti fesztivált attól félve, hogy az majd tömeges tiltakozás helyszínévé válhat.³¹⁴

1972-ben a hatalom újabb hajszát kezdett a disszidensek ellen, több száz letartóztatást hajtottak végre Ukrajna különböző területein, és megszigorodtak a bírósági ítéletek az 1965–1966-os évekhez képest. A mozgalom egyes tagjai, többek között Ivan Dzjuba elhatárolódtak nézeteiktől, hogy megtarthassák szabadságukat. Ennek ellenére az üldözések nem hogy nem számolták fel az ukrán disszidens mozgalmat, hanem inkább annak radikalizációjához vezettek, széttűzva az emberek minden reményét arra nézve, hogy lehet tevékenykedni a rendszeren belül és fokozatosan átalakítani azt. Azok, akik lágerbe kerültek, szélsőséges nyilatkozatokat kezdtek tenni, lemondva a szovjet állampolgárságról és politikai fogolynak tartották magukat.³¹⁵

És akkor hirtelen a nemzetközi események játszottak a disszidensek segítségére. 1975-ben a Szovjetunió 35 országgal egyetemben aláírta az Európai Együttműködési és Biztonsági Értekezlet Záróokmányát Helsinkiben. A helsinki megegyezésben az országok formálisan elismerték a háború után kialakult határvonalakat Európában, amely a szovjet diplomácia fontos győzelme volt, ám ezenkívül kötelezték magukat saját

lakosságuk polgárjogainak tiszteletben tartására, illetve engedélyezték más országoknak azt, hogy ellenőrizzék ezek betartását. A Helsinki Záróokmány szövegét a szovjet újságok is közölték, s a disszidensek előtt lehetőség nyílt nyomást gyakorolni az államra, hogy az tartsa be ígéreteit. 1976 májusában Moszkvában létrejött az első helsinki csoport, amely azt figyelte meg, hogyan tartja be az állam a polgárjogokat. Hasonló csoportok más köztársaságban is alakultak, a legnagyobb közülük Ukrajnában.

Az Ukrán Társadalmi Szervezetet a Helsinki Egyezmény Teljesítésének Segítésére vagy röviden Ukrán Helsinki Csoportot (UHCS) 1976 novemberében hozták létre, és egyesítette a disszidens mozgalom eltérő irányvonalainak képviselőit. A csoportot Nyikolaj (Mikola) Rudenko háborús hős, befolyásos irodalmár vezette, aki nem sokkal ezt megelőzően vonult ellenzétkbe, és megírta hosszú értekezését a marxista gazdaságelmélet kritikájáról. Az UHCS tagjai között voltak sztálini politikai foglyok, a hatvanasok disszidensei, a betiltott ukrán egyházak támogatói, a nemzeti vagy vallási kisebbségek ellenzékei (például Joszif Ziselsz ismert zsidó aktivista és a baptisták letartóztatott vezetőjének, Pjotr Vinsznek a fia). Nemcsak a nemzeti elvekért, hanem a polgári és nemzetiségi jogokért folytatott harcra egyesült UHCS tagjai összehangolták munkájukat a többi helsinki csoporttal Oroszországban, Litvániában, Grúziában és Örményországban. Egyébként nem zárták ki Ukrajna jövőbeni lehetséges kiválását sem a Szovjetunióból, amennyiben a köztársaság lakossága szabad és becsületes választásokon erre szavazna.

Az UHCS tagjai a törvényesség keretein belüli nyílt tevékenységért léptek fel. 1980-ig a csoport megközelítőleg 60 kérvényt, folyamodványt és közleményt bocsátott ki a polgári és nemzetiségi jogok megsértésének eseteiről Ukrajnában. A csoport 39 tagjából 24-et összesen 170 évnnyi szabadságvesztésre ítélték.³¹⁶ Hatan (többük között Rudenko is) kénytelenek voltak emigrálni, négyen pedig meghaltak a lágerben. Az 1980-as évekre az Ukrán Helsinki Csoport munkáját az üldözések teljesen ellehetetlenítették, ám tagjai mind a lágerekben, mind az emigrációban hűek maradtak ügyükhöz. A Moszkvai Helsinki csoporttól eltérően az UHCS formálisan soha nem szüntette be tevékenységét. (Tevékenységét a gorbacsovi reformok alatt felújította.)

Fontos szerepet játszott az ukrán disszidens mozgalomban a szabad vallásgyakorlásért folytatott harc. A görög katolikus egyház, amely az egyik betiltott ukrán egyház volt, illegálisan létezett tovább mint „katakomba egyház”. Az 1970-es évek végén az egyház néhány püspököt és több száz papot számlált, akik közül a többség szovjet intézményekben vagy a termelésben dolgozott, ami azonban nem gátolta meg őket Nyu-

gat-Ukrajnában az egyházi szolgálat ellátásában. A KGB nem hagyott fel a Görög Katolikus Egyház üldözésével, sok papját ítelték szabadságvesztésre. Ám 1963-ban XXIII. János pápa személyes beavatkozása után a szovjet vezetés kiengedte a görög katolikusok vezetőjét, Joszif Szlipij metropolitát, aki aztán Rómába utazott. 1982-ben Joszif Terelja világi aktivista létrehozta a Bizottság a Görög Katolikus Egyház Védelmére szervezetét, amely az egyház törvényesítéséért harcoló disszidens csoport volt. Az USZSZK-ban az Ukrán Autokefál Egyház nem működött, ennek ellenére különálló aktivisták petíciókat küldözgettek védelme érdekében. Közéjük tartozott Vlagyimir Romanyuk apja (1990-ben Vlagyimir pátriárka lett belőle), akit 1972-ben 10 év szabadságvesztésre ítéltek. Az 1950-es évek végi és 1960-as évek eleji hruscsovi egyházellenes kampány súlyos csapást mért az Orosz Pravoszláv Egyházra is Ukrajnában, amelyhez a hatalom korábban türelmesebben viszonyult és felhasználta mint az asszimiláció eszközét. Ennek a kampánynak a következtében felszámoltak közel 4000 egyházközösséget, s egészen az 1980-as évek végéig a hatalom nem is engedett újakat létrehozni.³¹⁷ Ugyanígy üldözte a szovjet hatalom Ukrajnában a baptistákat, a pünkösdistákat, az adventistákat és Jevoa tanúit. E felekezeti csoportok tagjai gyakran próbálták elérni a Szovjetunióból történő emigráció engedélyezését; az emigránsok között nem kevés volt az ukrán zsidó, akik az antiszemitizmus megnyilvánulásaitól, illetve a vallási és kulturális jogok megnyirbálásától szenvedtek. Ezenkívül az állam korlátozta a zsidók iskoláztatási és karrierépítési lehetőségét. A krími tatárok viszont pont fordítva, nem az emigráció lehetőségét követelték, hanem a Krímre történő visszatérés engedélyét Közép-Ázsiából. Az elégedetlenség megnyilvánulásaihoz szovjet Ukrajnában igen ritkán adódtak hozzá a munkások tiltakozásai és tüntetései. A disszidens csoportoknak a gyakorlatban nem volt semmilyen kapcsolatuk a munkásokkal, ezért az UHCS a szociális-gazdasági kérdéseket valójában mellőzték. Egyes sztrájkok, amelyeket az áruhiány és áremelkedés váltott ki, elsősorban Donbászban zajlottak, ahol a disszidens mozgalom alig volt jelen. 1978-ban a donbászai munkások egy csoportja Vlagyimir Klebanovval az élen létrehozta a független SZSZKSZ Dolgozóinak Szabad Szakszervezetét. Szervezői kiemelték, hogy semmi közük sincs az ellenzéki értelmiséghez vagy az ukrán „nacionalistákhoz”, ennek ellenére letartóztatták őket.³¹⁸ A munkások közötti elégedetlenségek csak a gorbacsovi peresztrojka vége felé váltak komoly politikai tényezővé.

Egészében véve a disszidens mozgalom nem talált tömeges támogatásra a lakosság köreiben sem Ukrajnában, sem a többi szovjet köztársaságban. A nyugati tudósok viszonylag teljes adatai alapján az 1960–

1972-es években a disszidens tevékenységben Ukrajnában (beleértve a tiltakozó levél egyszeri aláírását is) 942 ember vett részt, miközben a köztársaság lakossága 45 millió főt tett ki.³¹⁹ Ám figyelembe véve a társadalmi élet feletti totális ellenőrzést a KGB és a párt részéről, el kell ismerni, hogy a disszidens mozgalom fontos jelenség volt. A külföldi rádióadók közvetítéseiből vagy a szovjet újságok cáfolataiból az ország felnőtt lakosságának zöme tudott a disszidensek mozgalmának létezéséről és követeléseikről.

Mivel Ukrajnának kiterjedt határai voltak Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal és Romániával, ezért a szocialista blokk bármely országában zajló zavargások nyugtalanságot váltottak ki az ukrán vezetésben. Az 1956-os eseményekről Magyarországon és az 1968-asról Csehszlovákiában, valamint az 1980–81-es lengyel megmozdulásokról széles körű viták és beszélgetések folytak Ukrajnában, bár szervezett tiltakozásra nem került sor. Sajátosan élénk visszhangot kapott a köztársaságban a prágai tavasz, mivel az megváltoztatta a Csehszlovákiában élő ukrán kisebbség helyzetét. Többek között legalizálták az ukrán Görög Katolikus Egyházat. Az ukrán disszidensek munkáit Csehszlovákiában is kiadták, s ezért nem meglepő, hogy Seleszt annyira hevesen támogatta a szovjet csapatok bevetését Prágában.³²⁰

❖ MODERNSÉG/JELENKOR SZOVJET MÓDRA

Sem a disszidens mozgalom, sem a szociális megmozdulások nem jelentettek komoly fenyegetést a szovjet hatalom számára a háború utáni Ukrajnában. A krízis okai, amely az 1980-as évek elejére már mindenki számára láthatóvá vált, beleértve az ország legfelsőbb vezetését is, magában a rendszerben leledztek.

Breznjev idejében az USZSZK gazdasági helyzetének romlása folytatódott. 1965-ben Hruscsov decentralizációs reformjait eltörölték, s a köztársaság gazdaságának nagyobb részét újra a központi minisztériumoknak rendelték alá. Ugyanabban az évben a Kreml új gazdasági kísérletet indított el, az úgynevezett koszigini reformokat, amelyek a harikvi közgazdász, Jevszej Liberman javaslatain alapult. A reformoknak az volt a feladata, hogy megváltoztassák a gazdasági tervezéshez történő hozzáállást, magában foglalva az össz- vagy a kibocsátott termék végleges számáról történő fokozatos lemondást, mint a tervteljesítés alapvető kritériumáról, ami hatalmas mennyiségű, alacsony minőségű termék kibocsátását eredményezte a termelésben. Ehelyett első helyre az értékesítésnek és a nyereségnek kellett kerülnie, habár a gazdaságban, ahol az

áru ellenértékét az Állami Ármeghatározó Bizottság állapította meg, a termelés mértékét pedig különböző tervező szervek határozták meg, mindezek csak elmosott fogalmak maradtak. A reformok csak az ipari termelést érintették, és kezdetben hasznosak voltak, ám hosszú távú perspektívában hatásuk a nullához közeledett a központi tervezés létezése miatt.³²¹ A piaci mechanizmusok hiányában, amely ösztönözte volna a minőség emelését, biztosította volna az árkonkurenciát és a felhasználó szükségleteire történő gyors válaszadást, a gazdasági aránytalanságok csak felerősödtek.

Az 1960-as évek végén az óriási gazdasági növekedés tempója, amely a háború utáni újjáépítés éveit jellemezte, az egész országban, s így Ukrajnában is elkezdett lelassulni. A hivatalos s valószínűleg szépített adatok szerint az ukrán ipar növekedésének mértéke a nyolcadik (1966–1970) és a tizenegyedik (1981–1985) ötéves tervek között 8,4%-ról 3,5-re esett vissza, a mezőgazdaságé pedig 3,5%-ról 0,5-re.³²² A nem hatékony nehézipar hatalmas befektetéseket követelt, míg azok visszaszolgáltatása folyamatosan csökkent. Emellett a termelés visszaesését a gyári berendezések elhasználódása és az elöregedett technológiák használata is okozta, főleg Donbász öreg szénipari és kohászati vállalatainál. Hagyományosan jelentős befektetéseket kapott az ukrán gépgyártás, ám annak nagyobb része a hadiipari komplexumra ment el. Ugyanakkor a szovjet történelemben először a kilencedik ötéves tervben (1971–1975) a közszükségleti cikkek gyártása növekedési ütemét magasabbra tervezték emelni, mint a gépgyártását. Az USZSZK nyugati területein egyebek között a könnyűipar fejlődött, amely lényegesen megváltoztatta e régiónak a gazdasági arculatát.

Az 1960-as években jelentkeztek először a donyeci szénlelőhelyek kimerülésének jelei, s sokkal jelentősebb szerepet kezdtek játszani az energetikában a helyi földgázrétegek és a dnyeperi vízerőművek. Az 1970-es években Ukrajnában elkezdődött az atomerőművek építése, ebből az első kettőt (a csernobili és a rivnei) 1979-ben helyezték üzembe. Ekkorra a földgázkitermelés az ukrán lelőhelyeken lényegesen lecsökkent, a termelés további növelése új technológiák megjelenése nélkül lehetetlen volt. Ennek következtében Ukrajna energetikája a szibériai kőolajtól és földgáztól kezdett el függeni, ami abban az időben nem tűnt nehézségnek, ám a jelenlegi Ukrajnának ez a függőség komoly gazdasági és politikai problémává vált.

A hruscsovi újításokról történő lemondás (főleg a kukorica széles körű vetésétől) s főleg az új beruházások beáramlásával a helyzet az ukrán agrárszektorban némiképp javult, ennek ellenére az SZSZKSZ továbbra

sem volt abban a helyzetben, hogy önállóan kielégítse belső, saját gabonaszükségleteit. Az 1963-as évtől kezdve egészen a fennállása végéig a Szovjetunió rendszeresen importált gabonát, elsősorban Kanadából és az USA-ból. A kollektív mezőgazdaság Ukrajnában ugyanúgy nem volt hatékony, mint a többi szovjet köztársaságban. A hatalmas beruházásoknak köszönhetően a mezőgazdasági termékek mennyisége fokozatos növekedésnek indult, ám a gépesítés foka, a munka termelékenysége és a termés hozam továbbra is igen alacsony maradt. Az 1980-as évek elején egy ukrán kolhozista átlagban 5,8 hektár földet művelt meg, egy amerikai farmer pedig 105 hektárt. A fejletlen infrastruktúra és a kolhozisták motivációjának hiánya miatt a termésveszteség az aratás és a beszállítás alatt elérhette a 40%-ot.³²³ Ugyanakkor a parasztok igen gondosan művelték meg saját kis háztáji földjüket, úgy hogy a megművelt földek mindössze 3%-a az mezőgazdasági termékek harmadát adták.³²⁴

Az 1960–1970-es években Ukrajnában lényeges szociális változások mentek végre. A lakosság növekedésének alacsony üteme, a gyorsított iparosítás és a tömeges városba költözések a korszerű urbanizált társadalom létrejöttéről tanúskodtak. 1966-ban a városi lakosság száma meghaladta a falusiak számát. Míg korábban a tősgyökeres/autochton lakosság döntő többsége falun élt és mezőgazdasággal foglalkozott, addig 1979-re az etnikai ukránok 53%-a városban lakott. A Sztálin utáni időszakban a szovjet állampolgárok életszínvonala jelentősen emelkedett, kiváltképpen nagy változások mentek végre az 1950-es évek végétől az 1970-es évek elejéig. Hruscsov először fordított komoly figyelmet az áldástalan lakásállapotokra, elindította a tömeges lakásépítés programját, még a szabványok csökkentésének árán is. 1956–1965 között Ukrajnában több lakást építettek, mint a szovjet hatalom azt megelőző teljes időszakában.³²⁵ Az építkezések Hruscsov után is folytatódtak, ám ennek ellenére nem tudták teljes mértékben kielégíteni a meglévő szükségleteket. (A szovjet polgárok zöme, főleg városon, az államtól ingyen kapta a lakást, s csak igen kevés közszolgáltatási költséget fizettek.) 1974-ben 1,3 millió ukrán család állt lakásért sorban, eközben egy városi lakosra átlagban 12,6 négyzetméter élettér jutott. Egyre több család engedhette meg magának, hogy háztartási gépe legyen otthon, bár a Szovjetunió nagyon le volt maradva mind számban, mind minőségben: 1974-ben 100 szovjet családra 60 televíziókészülék, 49 hűtőszekrény és 16 porszívó jutott.³²⁶

Brezsnyev idején az ukrán társadalomban titkos előjogok és egyenlőségek maradtak meg, a társadalmi ranglétra csúcsán továbbra is a párt-hivatalnokok és vállalatok igazgatói álltak. A szovjet nómenklátúra magas komfortfokozatú lakásokat és hétvégi telkeket használt, eljutott az

előkelő üdülőkbe, gépkocsit használhatott, valamint külön üzletekben csemegékhez és importárukhoz jutott. A lakosság különböző rétegeinek fizetési szintje közötti különbség az 1950-es évek végére jelentősen csökkent, ám a többi embernek mindez elérhetetlen volt inkább az áruk és szolgáltatások hiánya, mint a drágaság miatt. Ideológiai megfontolásból és a társadalmi stabilitás fenntartása végett az állam viszonylag alacsony árakat állapított meg, ám a keresletet kielégíteni nem tudta. Például az állam dotálta a hús árát az állami boltokban, de jó minőségű húst csak akkor lehetett venni, ha azt egyáltalán beszállították aznap, ha óriási sort álltak ki, illetve a piacon, de ott lényegesen drágábban. Az újságok ünnepélyesen jelentették be a munkások fizetésének emelését, a szovjet-ukránok egyéni megtakarításai is folyamatosan nőttek, ám a mindennapokban az emberek állandó és kimerítő hajsztát folytattak az élelemért, ruházatért és bútorért. A sok órás sorbanállások, amely gépkocsi vásárlásánál évekre húzódott el, lakáshoz jutásnál pedig évtizedekre, életformává vált.

„A fejlett szocializmus társadalmában”, ahogy azt az állami ideológia nevezte, jelen volt a nemek egyenlőtlensége is. A háború óta szovjet Ukrajnában a munkaerő felét a nők tették ki, akik a férfakkal azonos munkát végeztek, s ugyanolyan fizetést is kaptak érte, ám a valóságban a nőknek, akik képzettséget szereztek, hagyományosan az alacsony fizetéssel járó körzeti orvosi, tanári és könyvtárosi állást ajánlották fel. A társadalmi létra legalsó fokán a kolhozisták álltak, akik törvénytörően koros asszonyok voltak, s nehéz fizikai munkát végeztek nyomorúságos bérért. A statisztikai átlag ukrán nő ledolgozta az egész munkanapot, nevelte a gyerekeket és boltba járt, amely végeláthatatlan sorbanállási időtöltést jelentett. Az 1970-es években a nők a háztartásra átlagban 27 órát fordítottak hetente, amíg a férfiak 12-t.

A berzsnyevi korszak végén a szovjet társadalomban megjelentek a szociális hanyatlás veszjósló tünetei. Az ingyenes, ám az esetek többségében alacsony színvonalú egészségügyi ellátás nem fejtett ki komoly hatást az ukránok várható élettartamára, amely Európában az egyik legalacsonyabb volt. A „fejlett szocializmusba” vetett hit csalódottságának növekedése a korrupció minden téren történő elburjánzásához és a termelésben zajló lopásokhoz vezetett. A bűnözés növekedése, az alkoholizmus és kábítószer-élvezet a társadalom súlyos bajairól tanúskodott, amelyekről a szovjet sajtó és televízió hallgatott. Mi több, az elvekkel való elégedetlenség és hitetlenség elterjedtek az értelmiségiek és a magasabb végzettséggel rendelkező munkásság között, habár úgy vélték, a polgároknak e kategóriái érték el a legnagyobb sikereket a szovjet tár-

sadalomban. Az elégedetlenség legfőbb oka a Hruscsov idején meghonosodott pragmatizmusban, a kommunista elvek felhasználói értelmezésében gyökeredzett, amelyet azonban nem sikerült elérni. Az ukránok folyamatosan lehetőséget kaptak az importáruk elérésére és a nyugati rádióállomások hallgatására, amelyek orosz és ukrán nyelveken sugároztak, vagyis az emberek egyedül tudtak dönteni a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbségekről. A szovjet polgároknak elégedetlensége az eredményekkel nem feltétlenül vezetett a szocializmus teljes tagadásához. Ám idővel egyre több ember fogta fel, hogy a való életnek semmi köze sincs a meghirdetett elvekhez, és ez a reménytelenség és elveszettség érzetét plántálta beléjük.

Az első riasztó jelek egyike volt az ukrán vezetésnek 1969, amikor Kijevbe érkezett az „Oktatás az USA-ban” című vándorkiállítás. Az újságok a kiállításról, amelyet szeptember 5. és október 5. között terveztek, egy szót sem írtak, ennek ellenére hamar felröppent a hír, hogy az amerikaiak ingyen osztogatják az „Amerika” című folyóiratot orosz nyelven (ez a kiadvány, amely az USA kormányának pénzén látott napvilágot, az amerikai életformáról írt), valamint emlékérmeket és brosúrákat. A kiállítás a városközponttól igen messze, egy szűk teremben volt elhelyezve, ennek ellenére szinte azonnal óriási érdeklődés övezte – naponta megközelítőleg 5500 ember látogatott ki oda. A kiállítás körüli szenzációtól megzavarodott kijevi vezetés az amerikai rendszer lejáratása céljából 50 propagandistát rendelt a helyszínre. Ezenkívül, hogy eltereljék a figyelmet a kiállításról, nem messze tőle ingyenes cirkuszi bemutatókat, koncerteket és különféle játékokat szerveztek. Ám 1969. szeptember 14-én, egy órával a kiállítás zárása előtt, a helyzet kicsúszott az ellenőrzés alól – a hatalmas tömeg áttörte a rendőrségi kordont és megpróbált betörni a pavilonba. A szovjet adminisztrátoroknak alig sikerült visszatartani a tömeget belülről elrekeszelve az ajtókat. A szenzáció csak szeptember 23. után enyhült kissé, amikor az amerikaiak szétszították a folyóirat minden számát – közel 100 000 példányt. A látogatók folyama 4700 emberre csökkent naponta, ám a látogatók eme számát is alig bírta el a kiállítás.³²⁷

Abban, hogy a Szovjetunió sikeresen valamikor is utolérnie a nyugatot az életszínvonal területén, senki nem hitt, ám az USZSZK-ban sajátos helyzet alakult ki, s ez nem tudta nem nyugtalanítani a szovjet ideológusokat. Ukrajna Oroszország után a második legnagyobb köztársaság volt, amelynek lakosai az oroszhoz igen hasonló nyelven beszéltek, s ez megkönnyítette a beolvasztást – ezért a köztársaság a szovjet nemzetiségi politika lakmuspapírja maradt. A nemzetiségi kérdés hivatalos ideológiája nem volt egyértelmű és így szólt: a szocializmusban a nemzetek

„kiteljesednek” és egyben „közelednek” egymáshoz. Ennek a közeledésnek a lényegét a hatalom nem magyarázta, hogy ezt az állítást minden alkalommal másképpen lehessen értelmezni, a párt irányvonalának változásától függően, ám igazából a politikai egységről és az SZSZKSZ népei közötti kulturális kapcsolatok fejlődéséről szólt a dolog. A szovjet ideológusok azt állították, hogy a szocializmus fejlődésének magasabb fokán, vagyis a kommunizmusban, a nemzetiségi különbségek eltűnnek, holott sem Marx, sem Lenin nem utalt arra, hogyan is fog ez a valójában végbemenni. Az után, hogy Hruscsov 1961-ben a XXII. Pártkongresszuson elhamarkodottan bejelentette, hogy a kommunizmust 1980-ig felépítik, az újságokban nem egyszerűen a szovjet népek „közeledéséről”, hanem már „összeolvadásáról” cikkeztek. Ehhez az „összeolvadáshoz” készülődve a szovjet hatalom Hruscsov idejében elősegítette a nemzetiségeknek az orosz kultúrába történő beolvadását, valamint ösztönözte a lakosság belső migrációját. Hruscsov többi újításához hasonlóan az „összeolvadás” radikális elképzelése Berzsnjev idejében kikopott a használatból, ehelyett 1971-ben bevezették a „szovjet nép” fogalmát, mint a szovjet emberek valamiféle soknemzetiségű közösségét, amelyek a nemzetiségek közötti kapcsolat nyelveként az oroszot használják. Ám a beolvasztás ebből a szemszögből pozitív jelenségnek számított.

1954-ben eltörölték a kötelező ukrán nyelv vizsgáját a felsőfokú intézetekbe történő felvételizés esetén. Az 1958-as össz-szövetségi közoktatási törvény javasolta a nemzeti köztársaságokban a második idegen nyelv fakultatív formában történő tanítását – az USZSZK esetében ez alatt az ukrán nyelv orosz iskolákban, s az orosz nyelv ukrán iskolákban történő tanítását értették. Az ukrán értelmiség, sőt még az állami hivatalnokok is ellene voltak a javaslatnak, mert megértették, hogy ennek a megvalósítása nagy csapást mérne az ukrán nyelvre, mivel a szülők úgy vélekedtek, hogy gyermekeik az SZSZKSZ nemzetiségek közötti érintkezés nyelvét, vagyis az oroszot tanulják majd. Össz-szövetségi szinten végül is ezt a tervet elvetették, ám a következő évben az USZSZK-ban bevezették: az orosz iskolákban az ukrán nyelv megszűnt kötelező lenni, míg az oroszot az ukrán iskolákban meghagyták kötelező tárgynak. A jelenlegi történészek erről a törvényről úgy beszélnek, mint a beolvasztási politika legegységesebb megnyilvánulásáról, ám gyakran elfeledkeznek rámutatni arra, hogy az soha nem volt teljes mértékben megvalósítva a gyakorlatban. A valóságban Ukrajna minden lakosa, aki orosz iskolába járt, tanulta az ukránt második nyelvként.³²⁸

Voltaképpen a szülőknek az a joga, hogy megválaszthatták, gyermekeiket milyen iskolába adják – ukránba vagy oroszba – csak segítette a

beolvadást. Ahogyan Scserbickij egy mostani védelmezője írja, az első titkár „nem kényszerítette” a szülőket arra, hogy az orosz iskolát válasszák,³²⁹ ám pont az ő idejében nyílt egyre több és több orosz iskola, az ügyintézés pedig áttért orosz nyelvre. Az 1970-es években az ukrán nyelvű sajtótermékek aránya 46%-ról visszaesett 19-re, a könyvek pedig 49%-ról 24-re. A 70-es évek vége felé az iskolások fele orosz iskolába járt (összehasonlítás végett 1958-ban ez 30%-ot tett ki). Az 1980-as évek végére az olyan nagyvárosokban, mint Donyeck, Harkiv és Odessza nem maradt egyetlen ukrán iskola sem, s az ukrán nyelven a köztársaságban kiadott könyvek aránya 18%-ra esett vissza.³³⁰ Az Orosz Föderációból beáramló lakosság és a vegyes családokban született gyermekek által az orosz nemzetiség választása miatt a köztársaság lakosainak orosz aránya az 1959-es 16,5%-ról 1989-re 22,1%-ra nőtt.³³¹ 1989-ben több mint 4 millió ukrán anyanyelvének az oroszot tartotta, s még több ukrán használta a mindennapokban az orosz nyelvet.

Akárhogyan is volt, az ukránok beolvasztásának politikáját, amelynek „sikereiről” oly sokat keseregtek a disszidensek és a diszpóra, újra kell értékelni. Ahogyan a népszámlálások adatai mutatják, az ukránok aránya, akik anyanyelvüknek számították az ukránt, valóban lecsökkent: 1959-ben még 93,5%-ot tett ki, 1979-ben – 89,1%-ot és 1989-ben – 87,7%-ot. Ám az 1990 óta végzett felmérések még szomorúbb képet mutatnak: akkor a köztársaság felnőtt lakosságának csak 40%-a vallotta, hogy az ukránt használják a mindennapi érintkezés nyelveként.³³² A népszámlálások és a felmérések közötti különbség azt jelenti, hogy az orosz nyelvű ukránok „beolvasztott” milliói továbbra is az ukránt tartják anyanyelvüknek. A nemzeti önmeghatározás mechanizmusai sokkal bonyolultabbak, mint a mindennapi élet nyelvének a megválasztása, s a nyelvi beolvadás nem akadályozta meg ezekben az emberekben azt, hogy önmagukat az ukrán kultúrával és történelemmel azonosítsák. Az orosz lakosság számának növekedése nem fenyegette Ukrajna politikai identitását, ha csak nem a szűk etnikai nacionalizmus szempontjából. 1991-ben a köztársaságban élő orosz kész volt támogatni az ukrán függetlenséget és lojális polgárává válni még orosznyelvűként is az ukrán államnak.

Általában szólva az 1953–1985-ös évek kulturális és nemzetiségi politikáját nehezen lehetne teljesen beolvasztónak nevezni. Az 1960–70-es évek ukrán kulturális és tudományos vívmányai között olyan jelentős tervek valósultak meg, mint az „Ukrán Szovjet Enciklopédia” két kiadása, a 26 kötetes USZSZK városainak és falvainak története, a nagyszabású ukrán irodalom- és kultúrtörténeti kiadványok, a 11 kötetes ukrán nyelv szótára, valamint jó néhány több kötetes Ukrajna története munka.

Természetesen mindegyik átment a szovjet cenzúra rostáján, ám mégis elmondható, hogy ezeknek a munkáknak köszönhetően szovjet Ukrajna egy meghatározott kulturális alapra tett szert, mely elengedhetetlen volt egy modern nemzet születéséhez. Az állam soha nem zárkózott el az ukrán magas/minőségi kultúra támogatásától és a konformista értelmiségtől, ugyanakkor támogatta az ukrán nyelvű tömegkultúra egyes elemeit is.

Ennek ellenére a hatalom nem tudta nem üdvözölni, hogy a televíziózás korszakában Ukrajna teljes mértékben belépett a szovjet tömegkultúra terébe, hogy a moszkvai mozifilmek és énekek Ukrajnában pont olyan népszerűségnek örvendtek, mint az Orosz Föderációban. Az ukrán hatvanasok természetesen ragyogó és friss elképzelésekkel rendelkeztek, ám azokat csak az értelmiségiek szűk köre számára alkották. Nagyobb közönség elé kerülni sokkal több esélye volt Szergej Paradzsanov nagyszerű filmjeinek, mint az *Elfeledett ősök árnya* (1965) – a 19. században, egy kárpáti faluban játszódó, szerelemről és halálról szóló filmnek, amely a mágikus realizmus szellemében készült. Ivan Mikolajcsuk színész, aki ebben és még több más, az ukrán filmművészet „lírai iskolájához” tartozó filmben játszott, a köztársaságban igazi sztár lett.³³³ Szovjet Ukrajna kulturális terében volt hely a tömegkultúra számára is. Az 1960-as években közkedvelt dallamaival lett híres Vlagyimir Ivaszjuk énekes és zeneszerző, a *Vörös ruta* (Cservona ruta) szerzője. Az ukrán dalok hozták meg az ismertséget Szofija Rotaru énekesnőnek is, ám össz-szövetségi szinten a karrierjét már orosz nyelvű repertoárral érte el. Az egész Szovjetunióban több millió televíziónéző derült tiszta szívből a nagyszerű komédiáspároson – Stepszelen és Tarapunkján – amely a párbeszédek miatt lett közkedvelt, mivel az egyik szereplő oroszul, a másik ukránul beszélt.³³⁴

1982-ben, Brezsnyev halála után az ukrán politikában, társadalomban és kultúrában nagyon kevés dolog változott. Az SZKP KB főtitkári posztján Brezsnyev utódja, Jurij Andropov összekeverte a szovjet társadalom krízisének okait azok következményeivel, s ahelyett, hogy nagyszabású gazdasági reformokba kezdett volna, harcot indított a munkahelyi lógások és a korrupció ellen. Andropov, a KGB volt elnöke nem hordta magában valamilyen kulturális vagy politikai liberalizmus tervét, és az sem valószínű, hogy lett volna érkezése azokat megvalósítani. 1984-ben Andropov meghalt, és az SZSZKSZ vezetőjének posztját Brezsnyev öreg barátja, Konsztantyin Csernyenko foglalta el, aki a 20. század elején Szibériába utazott. Kicsit túl öreg és beteg ember volt ahhoz, hogy egy év alatt bármit is megváltoztathatott volna. A Kremlben történt változások ellenére az UKP KB első titkára Scserbickij maradt, aki a gorbacsovi refor-

mok kezdetéig meg is maradt ebben a pozíciójában, s mindvégig rövid pórázon tartotta a köztársaságot.

A Sztálin utáni időszakot szovjet Ukrajna történetében nem ritkán úgy jellemzik, mint az asszimiláció és a gazdasági pangás nehéz idejét, ám valójában az USZSZK ezekben az években nem kevés sikert ért el. Az Ukrán SZSZK az ukránoknak a nemzetállam bizonyos formáját nyújtotta, s ugyanakkor a köztársaságban létrejött egy fejlett gazdasággal rendelkező urbanizált társadalom, amelyben kényelmesen érezték magukat a nemzeti kisebbségek is. Figyelmen kívül hagyva, hogy a szovjet hatalom utolsó éveiben az államgépezet elsősorban már orosz nyelven működött, az Ukrán SZSZK intézményesített lenyomatai biztosították az ukrán nemzeti identitás újratermelődését. Ivan Liszjak-Rudnickij, ismert ukrán emigráns történész már az 1970-es évek elején óvott szovjet Ukrajna formális államiságának alulértékelésétől.³³⁵ S valóban, magának az Ukrán köztársaságnak az SZSZKSZ-ben való létezése lehetőséget adott polgárainak a hazafias érzés megélésére. A nemzeti politikai intézmények – Legfelső Tanács és Minisztertanács – évtizedeken át mechanikusan jóváhagyták a párt határozatait, ám amennyiben Moszkvában bármilyen előre nem látható történt volna, a hatalom azonnal az ő hatáskörükbe ment volna át. Mint bármely más jelenlegi államban, az USZSZK-ban minden szükséges kultúrintézmény létezett: a tudományos akadémiától kezdve a nemzeti színházig és történelmi emlékművekig bezárólag.

❖ 10. FEJEZET. CSERNOBILTÓL A SZOVJETUNIO SZÉTHULLÁSÁIG

Ahogy az 1917-20-as évek forradalmi robbanását, az 1985–91 között Ukrajnában lezajlottakat sem lehet megmagyarázni csak az ukrán történelem belső logikájából kiindulva. Mihail Gorbacsov 1985 márciusában történő hatalomra kerülésének időpontjáig Ukrajnában a disszidens mozgalom már le volt törve, a helyi elit alárendelt helyzetben volt, s a lakosság zöme a szovjet politikai rendszerhez teljesen lojálisan viszonyult. A Kreml által kezdeményezett radikális reformok valójában „felülről indított forradalom”-nak voltak tekinthetők, s ennek a nem könnyű útnak a nagy részét az ukrán aktivisták olyan úton tették meg, amelyet az orosz demokraták és a baltikumi nacionalisták számukra már kitörtek. Az ukrán független állam létrejöttét 1991-ben nem lehet a kommunista hatalom elleni tömeges nemzeti mozgósítás vagy népi felkelés következményének nevezni, habár egyik is, másik is közrejátszott – a független Ukrajna létrejöttét elsősorban az SZSZKSZ széthullásának köszönheti. Ezért az ukrán függetlenség folyamatának feltárását szélesebb kontextusban szükséges szemlélni. A szuverén Ukrajna létrejöttéről beszélve a Moszkvából induló gorbacsovi reformok ismertetésével szükséges kezdenünk, aztán szólunk kell a balti köztársaságok Népfrontjairól és a kommunizmus 1989-es bukásáról Kelet-Európában, végül a Szovjetunió 1991-es összeomlásáról.

Mindezen külső körülmények nem csökkentik a belpolitikai tényezők és az ukrán kulturális újjászületés jelentőségét. A szövetségi hatalmak reformlépéseinek következtében olyan politikai tér jött létre, amelyet a múlt hagyatékaiból maradt és a jelen pillanatban született helyi mozgalmak és a sajátos ukrán problémák töltöttek ki. A moszkvai és baltikumi demokratákat a Csernobili Atomerőműben történt robbanás következményei kevésbé foglalkoztatták, mint a közelben élő embereket; a nyelv és a kultúra kérdése soha nem volt olyan kiélezett Oroszországban, mint Ukrajnában, s Nyugat-Ukrajna nem az össz-szövetségi folyamatok következtében vált az ukrán nemzeti identitás védőbástyájává – Galícia ilyen védőbástya volt már jó száz éve. Az 1980-as évek ukrán nyilvános vitájában nem csak a demokrácia kérdései voltak jelen, nem kevésbé fontos helyet foglalt el a nemzetiségi jog. Az egykori disszidensek összefogtak a hatalompárti intelligenciával, és egységes frontban szálltak síkra a szuverenitásért. A krízis pillanatában a köztársaság központtellenes hangulatú politikai elitje is az ő oldalukra állt a kommunista elveket nemzetire cse-

rélve. Szinte a teljes gorbacsovi időszakban a Kijevben zajló eseményeket a moszkvai helyzet befolyásolta. 1991-ben a szerepek felcserélődtek: a saját köztársaságuk függetlenségéért szavazó ukrán nép meghatározta a Szovjetunió egész sorsát.

Az 1980-as évek végének és az 1990-es évek elejének politikai folyamataiban hatalmas szerepet játszott a szovjet nemzeti építés öröksége. Az SZSZKSZ-ben létrehozott, ám a valóságban vajmi kevés jelentőségű nemzeti intézményeket – a köztársasági Legfelső Tanácsok, minisztériumok, a nemzeti nyelven megjelenő újságok, tudományos akadémiák és történelmi múzeumok – igen könnyen át lehetett alakítani a politikai tevékenység valós eszközeivé.³³⁶ Ahhoz, hogy az USZSZK formálisan független állammá váljon, csak a nemzeti jelképeket kellett megváltoztatni: zászlót, címet és himnuszot. Az USZSZK és a független Ukrajna is modern soknemzetiségű állam lett, ám határainak alakjáért mindkettő annak a történelmi tervnek lehetnek hálásak, amely a 20. század nagy részét kitöltötte – az ukránok számára létrehozandó nemzeti haza tervének.

❖ CSERNOBIL ÉS A GLASZNOSZTY

Mikor 1985 márciusában az 54 éves Mihail Gorbacsov hatalomra került, fiatal és energikus vezetőnek tűnt. Ám az új főtitkárnak nem volt pontos reformterve. Később Gorbacsov elismerte, hogy 1985-ben látta a gazdaság átalakításának szükségességét, ám politikai átalakításra nem gondolt. Nem tervezte a köztársaságokban a nemzetiségi politika enyhítését sem. 1985 júniusában Kijevben tett munkalátogatása során Gorbacsov főleg Ukrajnának a szovjet gazdaságban betöltött szerepéről beszélt, és egy komoly elszólást vétett: a kijeviekkel beszélve a Szovjetuniót „Oroszországnak” nevezte, s ezt a televízió élő adásban közvetítette.³³⁷ A főtitkár mindenhol Scserbickijjel mutatkozott, és semmi nem jósolta az Ukrajnában lezajló változásokat. Mi több, 1985-ben kiújultak az ukrán disszidensek elleni üldözések: néhány embert börtönbüntetésre ítélték, közöttük a kiváló költőt, Vaszilij (Vaszily) Sztusz aztán a lágerben halt meg.³³⁸

Gorbacsov kevésbé megértett kampánya a gazdaság fejlődése ütemének „gyorsítására”, ahogy az SZSZKSZ többi régiójában, semmilyen komoly hatást nem tett. A hivatalos statisztika a köztársaságban szerény növekedést mutatott az ipari és mezőgazdasági termelésben (kevesebb mint 1 és 3%-ot), ám ez a növekedés inkább a munkafegyelem megerősítésének következtében alakult ki. Az 1985–86-os évek alkoholelles kampánya, még ha erkölcsi szempontból indokolt volt is, a köztársasági költségvetés 10 milliárd rubeljébe került. A szovjet vezetés ideológiai

megfontolásokból nem óhajtotta a szabad piacot, de kompromisszumos megoldást keresett és felemás intézkedéseket fogadott el, hogy valamilyen felélénkítse a gazdaságot. 1986 végén az állam ösztönözni kezdte a szövetkezetek létrehozását. A szövetkezeti bumm Ukrajnát is elérte: 1989-ben a köztársaságban 24 000 szövetkezet volt, amelyben 254 000 ember dolgozott; ám a szövetkezetek elsősorban kereskedelemmel és szolgáltatások nyújtásával foglalkoztak, így a gazdaság állami ágazatainak nem lettek valódi konkurenciái.³³⁹

1987-ben Gorbacsov megpróbálkozott az ipari vállalatokat önelszámolásra és a jövedelmezőségre átaláltatni, ám az nem járt sikerrel, mivel az igazgatók megszokták a régi rendet a garantált állami megrendelésekkel. A bürokratikus apparátus csökkentésének következtében 1989-re az 55 ukrán minisztériumból 46 maradt, ám ez az elkésett és jelentéktelen csökkentés eredménnyel nem járt. A felemás reformok csak a termelés további csökkenéséhez vezettek. A köztársaság gazdasága teljes mértékben a szovjet gazdaság általános krízisét tükrözte: abban továbbra is a reformok által érintetlen maradt hatalmas kohászati és gépgyártási vállalatok domináltak, amelyeket az 1930-as években építettek, amikor még senki nem volt tekintettel a kolosszális anyagráfordításokra, az energiaigényességre és a környezetszennyezésre. Ukrajna kiváló példáját mutatta az erőforrások ki-egyenlítőlen megosztásának: gazdaságának 60%-át a nehézipar tette ki.³⁴⁰

Két évvel Gorbacsov hatalomra kerülése után a gyorsítás jelszávához még két, ugyanúgy meghatározatlan fogalom párosult: peresztrojka és glasznoszty. A peresztrojka a gazdaság és a társadalom teljes és gyökeres átalakításának szükségességét jelentette, a glasznoszty pedig a sajtó nagyobb szabadságát, illetve a lakosság teljes körű informálását a politikai döntéshozatal mechanizmusáról. Még mielőtt az újabb áramlatok elérték Ukrajnát, a köztársaságban megtörtént a történelem legszörnyűbb technológiai katasztrófája. 1986. április 26-án a szovjet atomreaktor szerkezetében lévő számítási hiba és emberi mulasztás miatt a csernobili atomerőmű negyedik blokkjában robbanás történt, amely Kijevtől mindössze 80 kilométerre északra történt. Függetlenül attól, hogy az AEM-ben felrobbanó gőz sokkal kisebb rombolást okozott, mint egy atombomba felrobbanásakor létrejövő magreakció, a légkörbe hatalmas radioaktív porral telt felhő emelkedett fel, amelyben kilencvenszer több radioaktív sugárzó anyag volt, mint Hiroshima bombázásakor.³⁴¹ Radioaktív részecskék fedték be Ukrajna és a szomszédos Fehéroroszország jelentős területeit, a szélirány miatt a csapadékkal egy részük egészen Skandináviáig eljutott.

A nyitottságra történt minden felhívás ellenére a szovjet hatalom nem ment át Csernobil próbáján. A balesetet követő első három napban sem-

milyen hivatalos bejelentés nem történt; s így folytatódott mindaddig, míg a svéd meteorológusok a szokatlanul magas sugárzás miatt nem fújtak riadót. A szovjet jelentésekben a katasztrófa méretét erősen lekisebbitették. S mikor Scserbickij azzal a kéréssel fordult Moszkvához, hogy halasszák el a május elsejei felvonulást Kijevben, Gorbacsov a pártból történő kizárással fenyegette meg.³⁴² (Ennek következtében több tízezer ember, többek között jelen könyv szerzője is, 1986. május 1-jén ahelyett, hogy a sugárfertőzött városból elmentek volna, kénytelenek voltak kimenni az utcákra.) A katasztrófa első áldozatai az erőmű több mint harminc tűzoltója és munkása volt, akik azonnal szembeszálltak a tűzzel és nagyon hamar meghaltak sugárfertőzésben. A Csernobil körüli 30 kilométer sugarú körzetből véglegesen 135 000 embert telepítettek ki, s több ezren kaptak radioaktív sugárzást a terület dezaktivációjának* nagyszabású művelete idején. Az ukrán orvosoknak azt parancsolták, ne kereszenek kapcsolatot a sugárzás és a polgárok betegségei között, ám később ez a kapcsolat 35 000 felnőttél és 1400 gyermek esetében mégis meg lett állapítva.³⁴³ Ukrajna 2,4 millió polgára ilyen vagy olyan mértékű radioaktív sugárzást kapott, a kár teljes mértéke, amit az embereknek és a környezetben okozott, csak néhány évtized múlva lesz látható.³⁴⁴

A szovjet mérnököknek sikerült a megsérült reaktort lezárni egy betonszarkofággal, ám a katasztrófa komoly politikai következményekkel járt az országon belül. Az elsődleges határozat, miszerint a halálos mértékű sugárzás kidobódásáról szóló információt el kell zárni, igen heves elégedetlenséget váltott ki a lakosságból. A kommunista párt tekintélye Ukrajnában erősen megingott, a csernobili baleset hatalmas társadalmi visszhangot váltott ki, és a szovjet hatalom bűnöző gondatlanságának szimbólumává vált.

Jelentős csapást kapva hírnevén, a gorbacsovi vezetés úgy határozott, újabb lendületet adnak a glasznoszty politikájának. A kultúra területén újonnan kinevezett szerkesztők és hivatalnokok a korábban tiltott témák felé kezdtek fordulni. Óriási népszerűséget szerzett az *Ogonyok* című folyóirat, amelyet abban az időben Vitalij Korotics ukrán író vezetett. Az újságos standoknál sorok kígyóztak a moszkvai sajtótermékekért, amelyekben az ukránok a sztálini üldözésekről, környezeti katasztrófákról és a győztes szocializmus országában élő emberek nehéz helyzetéről olvastak. Nemsokára leleplező cikkek jelentek az ukrán tömegkommunikációs eszközökben is, itt a prímet az Írószövetségének újságja, a *Literaturna Ukrajina* vitte.

*A sugárzó részecskék koncentrációjának csökkentése. (A szerk.)

A glasznoszty (nyitottság) elterjedése Ukrajnában lassan zajlott, főleg a helyi csinovnyikok ellenállása miatt, akiket továbbra is az UKP KB konzervatív első titkára, Vlagyimir Scserbickij irányított. A Scserbickijvel dolgozó emberek úgy emlékeznek, hogy „nem tisztelte Gorbacsovot” és hitetlenkedve viszonyult a reformokhoz.³⁴⁵ Nem egészen érthető okok miatt, de Gorbacsov nem sietett leváltani Scserbickijt, talán a stabilitás megőrzése céljából a legnépesebb nemzetiségi köztársaságnak nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a demokratikus folyamatoknak. Ennek következtében az ukrán újságírók kényes témákhoz is hozzányúlhattak, legyőzve a helyi párthivatalnokok ellenállását. A központi sajtó által felkapott tematikán kívül az ukrán társadalmat más kérdések is nyugtalanították. A sztálini bűncselekmények, a hatalom visszaélései mellett ez a nyelvi beolvasztás, az 1932–33-as éhínség és a betiltott ukrán egyházak – mint a görög katolikus és az autokefál pravoszláv – kérdése volt.

A glasznosztyot használva az ukrán értelmiség elkezdte nyilvánosan tárgyalni a tiltott témákat. Az első szakaszban a politikai nyitottság legfőbb mozgóerejét Ukrajnában az Írószövetség és a *Literaturna Ukrajina* képviselték. Még 1986 júniusában a hazafias lelkületű írók tüntettek az ukrán nyelvnek az oktatásból és a könyvkiadásból történő eltűnése ellen. Hamarosan tiltott irodalmi alkotásokat kezdett kiadni és igyekezett elérni az ukrán írók rehabilitálását, akiket Sztálin idején ítélték el vagy emigrációban haltak meg, mint például Hvilovij és Vinnicsenko. 1987-től a „nehéz kérdések” nyilvános megvitatásával párhuzamosan a köztársaságban társadalmi szervezetek kezdtek alakulni.

Az első „nem formális” szervezetek, amelyeket a hatalom jóváhagyása nélkül hoztak létre, törvényszerűen környezetvédelmi társaságok és kulturális klubok voltak. Kivétel volt az Ukrán Helsinki Szövetség (UHSZ), amely az Ukrán Helsinki Csoport utódja volt; ezt 1988 tavaszán hozták létre a kiszabadult politikai elítéltek. Mivel az az egykor betiltott UHCS utódja volt, az Ukrán Helsinki Szövetséget nem lehet egyszerűen nem formális szervezetnek nevezni. Sokkal inkább tipikus volt az első összenemzeti szervezet, amely kiterjedt helyi hálózattal rendelkezett – a *Zöld Világ* (Zelenij szvit) ökológiai egyesület (1987 decemberében). Ahogy abban az időben a többi nem formális egyesületet az értelmiség nem disszidens része hozta létre és a hatalom engedélyezte. 1989-ben, mikor a gorbacsovi reformok már a politikai rendszert is elérték, Ukrajnában másfajta társadalmi szervezetek jöttek létre, habár helyi részlegeik az esetek többségében az 1987-es év nem formális szervezeteinek az utódai voltak. A köztársaságban az első tömegszervezet a Tarasz Sevcenko nevét viselő Ukrán Nyelv Társasága volt, amelyet 1989 februárjában ala-

kíttottak, s létrehozásának időpontjában megközelítőleg 10 000 tagja volt, az 1989-es év végére már 150 000.³⁴⁶ Az 1989 márciusában létrehozott Memorial szervezet, mely az Össz-szövetségi Memorial Egyesület ukrán tagozata volt, a sztálini bűnök leleplezését és e bűnök áldozatai emlékének ápolását tűzte ki célul. Ám a legtömegesebb társadalmi szervezet, az „Ukrajna Népi Mozgalma az Átalakításért” (Ruh) – a baltikumi Népfrontok ukrán megfelelője.

A Ruh végleges kialakulása az Írószövetség házában 1988. október–november folyamán lezajlott értelmiségi gyűlések eredménye volt, szinte azonnal az után, hogy tudomást szereztek a Népfrontok kongresszusairól Észtországban, Lettországban és Litvániában.³⁴⁷ Az írók és a demokratikus aktivisták találkozóin létrehoztak egy kezdeményező csoportot, illetve kidolgozták a mozgalom programját. Ám a hatalom nyomására 1988-ban a Ruh alapító kongresszusa végül is nem ült össze. Ennek ellenére 1989 tavaszán elkezdődött a Ruh helyi alapszervezeteinek létrehozása, s az 1989 szeptemberében megtartott alapító kongresszus idején a szervezetnek közel 280 000 tagja volt. Az egyesület elnevezése hangsúlyozta a Gorbacsov reformprogramjával való egyetértést, s eleinte szó sem volt semmilyen politikai ellenzékről. A valóságban azonban a Ruh pont a legfőbb ellenzék szerepét töltötte be Ukrajnában, ahol a konzervatív pártbürokrácia nem sietett végrehajtani a demokratizálást. A Ruh mint összukrán szervezet lett létrehozva, és épp ezért érdekelt volt az ukrán hazafiak, környezetvédők, a nemzeti kisebbségek aktivistáinak és a köztársaság keleti, valamint déli területein élő oroszajkú demokraták támogatásának elnyerésében. Különben a Ruh kezdeti sikerei, mint tömegszervezeté ugyanabban keresendő, mint későbbi bukásának okai. Egyes tagjai számára a demokráciára, humanizmusra és az emberi jogok védelmére történő felhívás öncél volt, mások pedig e jelszavakat csak azért használták, mert a hatalom még nem engedélyezte az ukrán szuverenitás kérdésének nyílt vitáját.

A Ruh népszerűségének növekedése a kommunista párt társadalom feletti ellenőrzésének térvészteséről tanúskodott. 1989 júniusában a donbázi bányászok tömeges sztrájkja után egyértelművé vált a párt megalapozatlan igénye arra, hogy ő képviseli a munkásosztály érdekeit. A munkabeszüntetésben több mint 460 000 bányász vett részt, s míg az elején tisztán gazdasági jellegű követeléseik voltak, később a helyi pártvezetés menesztését is szerették volna elérni.³⁴⁸ Különben a demokratikus mozgalmak aktivistáinak nem sikerült kapcsolatot kialakítani a bányászokkal, és a sztrájkbizottságok nem változtak a lengyel Szolidaritás ukrán másává.

A kommunista ideológiára a másik csapást a regionalizmus újjászülése mérte. 1987-ben Nyugat-Ukrajnában az Ukrán Görög Katolikus Egyház (UGKE) papjai és egyházközségei a sok éves illegalitásból előjöttek és nyílt istentiszteleteket tartottak. A betiltott egyház támogatására szervezett tüntetések mindaddig tartottak, amíg nem legalizálták azt. Ez nem sokkal azelőtt történt, hogy Gorbacsov megejtette történelmi vizitjét a Vatikánban 1989 decemberében. Még ugyanabban az évben felújította tevékenységét az Ukrán Autokefál Pravoszláv Egyház (UAPE) is, amelynek kötelékébe a köztársaság nyugati területein egy sor pap átment az Orosz Pravoszláv Egyháztól (OPE). Az UGKE és az UAPE arra készült, hogy visszatérnek külföldről Ukrajnába, amire válaszként az OPE átnevezte ukrán exarchátusát Ukrán Pravoszláv Egyházzá. Elkezdődött a három egyház adáz és hosszú harca az egyházi jövedelmekért és templomokért Ukrajnában, amely a lakosság körében zajló vallási élet megélénkülése hátterében zajlott.

A kommunista pártnak a társadalmi életre gyakorolt hatása fokozatosan csökkent. A glasznoszty politikája, amelyet Gorbacsov azért gondolt ki, hogy felrázza a társadalmat és legyőzze a reformok elleni bürokratikus ellenállást, 1990-ben az egész kommunista rendszer elleni kritikává alakult át. A Kreml nem tudott ellentmondani Lenin társadalmi feddésének, amelynek nyílt megnyilvánulásaira még nem sokkal az előtt sem mert gondolni senki. Az ukrán ideológusok kénytelenek voltak elismerni az 1932–33-as évek éhínségének tényét, habár továbbra is csökkenteni próbálták a sztálini vezetés felelősségét. A demokratikus sajtó egyre gyakrabban úgy ítélte meg Ivan Mazepa hetmant, Mihail Hruszevszkij történészt, az ukrán forradalom vezetőit és az 1960-as évek disszidenseit mint valódi nemzeti hősokeket. 1990 nyarán tömeges fesztiválokat tartottak a Zaporizsjai Szics megalakulásának 500. évfordulójának tiszteletére. Az ellenzék harcot indított a pártfunkcionáriusokkal szemben az UNK idején betiltott ukrán nemzeti szimbólumok visszaállításáért: a sárga-kék zászlóért, a háromágú szigonyos (trizubec) címerért és a *Nem halt meg még Ukrajna* kezdetű himnuszért. Az aktivisták épp e szimbólumokat kezdték használni gyűléseiken.

Az 1988-as évtől kezdve az ellenzéki demonstrációk kezdtek elfoglalni a hatalomtól a nyilvános helyszíneket – az ukrán városok utcáit és tereit. Legelőször ez Lvivben történt meg: a legelső tömeggyűlésre 1988 júniusában került sor a városban, amikor a helyi vezetés megpróbálta megzavarni az Ukrán Nyelv Társasága kongresszusának megtartását. A tüntetésben először vett rész több száz ember, ám három nap múlva már közel 7000 ember ment ki az utcákra. 1989-ben a Kijevben és Lvivben lezajlott

tömegakciókon már több tíz-, ha nem több százezer ember vett részt, s a kisebb tüntetések mindennapossá váltak. A pártarchívumokban fennmaradtak a rendőrségi jelentések (valószínűleg csökkentett számokkal) a köztársaságban az 1989. év első tíz hónapjában lezajlott tömegtüntetések számáról: 927 gyűlés, amelyben több mint 500 000 vett részt. E rendezvények felét nem hagyta jóvá a hatalom. Úgy tűnik, ezek az adatok nem tartalmazzák az 1989. évi tavaszi választási kampányt, amelynek keretében a nem formális szervezetek közel 1200 gyűlést tartottak, s 13 millió ember gyűlt ezekre össze.³⁴⁹ 1990 januárjában, az UNK és a NYUNK egyesülésének évfordulójára (1919), a Ruh fáradozásainak köszönhetően 450 000 ember állt élő láncba, amely Kijevtől Lvivig húzódott.³⁵⁰

❖ A TÖMEGPOLITIKA SZÜLETÉSE

A köztársaságban zajló politikai felemelkedés elnyomására törekedő, szélsőségesen konzervatív Scserbickij minden erőfeszítésének ellenére, 1989 márciusában az ukránok, ahogy a többi szovjet polgár, először érezték meg a demokrácia ízét. Ez az új szövetségi parlament választásain történt – a Népi Küldöttek Kongresszusán. Természetesen ezek a választások nem voltak szabadok és igazságosak, mivel a helyek egyharmada a kommunistáknak és más össz-szövetségi szervezetnek volt fenntartva, s a hatalom továbbra is ellenőrzése alatt tartotta a tömegkommunikáció eszközeit, a választási bizottságok pedig kihúzták az oda nem illő jelölteket a listából. Ám a Kreml bejelentette, hogy ezt a választást „demokratikussá” óhajtja tenni, s felmentette a polgárokat a hatalom jelöltjei ellen történő szavazás esetén a büntetés terhe alól. Ennek következtében a nagyvárosokban és Nyugat-Ukrajnában, ahol a szavazatok manipulálása és a szavazók megfélemlítése már nem hatott, a párt megalázó vereséget szenvedett. Négy területi párttitkár és egy KB titkár nem tudta összegyűjteni a szavazatok szükséges 50%-át, pedig a saját körzetében egyetlen jelölt volt. A Kijevi Városi Tanács első titkárát és a Városi Végrehajtó Bizottság titkárát szintén nem választották újra. Az Ukrajnából származó 231 küldött közül több mint 40 a demokratikus ellenzékhez tartozott. (A köztársasági küldöttek 88%-a az SZKP tagja volt, ám meg kell jegyezni, hogy más párthoz való tartozás, mint a kommunista, abban az időben még lehetetlen volt.)³⁵¹

1989 őszén a politikai átalakítások folyamata felgyorsult, habár a Kelet-Európát megrázó heves eseményekhez képest a helyzet Ukrajnában viszonylag békés maradt. Végre, nem sokkal a Ruh szeptemberi alapító kongresszusa után a beteg és kiábrándult Scserbickij nyugdíjba vonult

(1990 februárjában halt meg). Az első titkár Vlagyimir Ivasko lett (1989–90), aki támogatta a gorbacsovi reformokat, sőt az ukrán függetlenség néhány elvét is felkarolta, amely addig csak az ellenzék oldalán volt hallható. Ám Ivasko nem volt karizmatikus vezető és nem rendelkezett saját független állásponttal sem, ezért nem sikerült új lelket lehelni az UKP-ba. A pártvezetők, miként sok egyszerű kommunista elveszettnek érezték magukat a reformok túl gyors tempója és Gorbacsov egyre több, előre nem látható lépése miatt. Mindemellett az átlagpolgárok, főleg a nyugati területeken a kommunizmus bukását a szomszédos Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában az UKP bukása előjelének tartották.

A következő választáskor a párt újra felkészületlen volt. 1990 márciusában minden szovjet köztársaságban népi küldöttek választása zajlott a köztársasági és helyi szintű tanácsokba. A Baltikumban az első többékevésbé szabad választások az ellenzéki Népfrontok győelmét hozták meg. Ám ez nem történt meg Ukrajnában: a nemzeti-kommunisták itt még nem egyeztek meg az ellenzékkel, a falusi választók szavazatival pedig, főleg keleten, továbbra is lehetett manipulálni. Elterjedt jelenség volt még a szavazás eredményeinek meghamisítása is. Ennek ellenére a Ruh, a „Zelenij mir”, az Ukrán Nyelv Társasága és a többi ellenzéki szervezet a Demokratikus Blokkba egyesült, amely a Legfelső Tanács 450 helyéből közel száz helyet szerzett. Különben a küldöttek politikai önazonossága szélsőségesen elmosódott volt: a Demokratikus Blokk több tagja továbbra is a kommunista párt tagja maradt, illetve fordítva, néhány kommunista szimpatizált az ellenzékkel.

Ebben az időszakban példa nélküli politikai aktivitással elkezdődtek a pártból történő tömeges kilépések. 1989-ben az UKP-ból csak 6200 ember lépett ki, ám 1999-ben már 250 951 ember tette ezt meg.³⁵² A pártban maradt 3 millió már régen csalódott benne, és a párttagsági könyvét már csak megszokásból hordta. Azok között, akik elhagyták az UKP-t, ott voltak az „UKP Demokratikus Platformja” támogatói, amely a párton belüli demokratizálódásért indított össz-szövetségi reformmozgalom ukrán frakciója volt. A Demokratikus Platform 1990 elején szerzett népszerűséget, miután a pártvezetés elutasította annak javaslatát. Egyes képviselők a Demokratikus Platformból átmentek az ellenzéki Demokratikus Blokkhoz.

Az 1990. év közepén a Legfelső Tanács 125 képviselője a Demokratikus Blokkhoz tartozott, 239 pedig az igencsak kicsi kommunista többséghez tartozott, a többiek formálisan függetlenek voltak.³⁵³ A szovjet időköz képest a lenyűgöző eltérés az volt, hogy a Legfelső Tanács a köztársaság politikai életének központjává vált. Az elkeseredett politikai vitákat a televízió közvetítette, és a parlament falain kívül gyakran követték azokat

tiltakozó gyűlések. A köztársasági vezetés nem tudta, hogyan találja meg a közös nyelvet a képviselőkkel. Először a helyi hivatalnokok Moszkva felé orientálódtak, ahol Gorbacsov egy személyben volt a párt főtitkára és a parlament elnöke. Ukrajnában ezeket a beosztásokat Ivasko töltötte be. Ám hamar kiderült, hogy a házelnök igencsak megterhelő munkája nem hagyott időt a pártvezetésre. A helyzet még bonyolultabbá vált, mikor 1990 júliusában Ivasko hirtelen beadta lemondását és – megkapta az SZKP főtitkárának helyettesi posztját, s átment Moszkvába. (Ivasko még mint szovjet karrierista gondolkodott, előtérbe helyezte a pártvonalon történő előléptetést a helyi kormányban vagy parlamentben betöltött pozícióvak szemben. Kijevben maradva esélye lett volna Ukrajna elnökévé válni, ám így az SZSZKSZ széthullása után Moszkvában találta magát mint senki, és ezután hamarosan meghalt.)

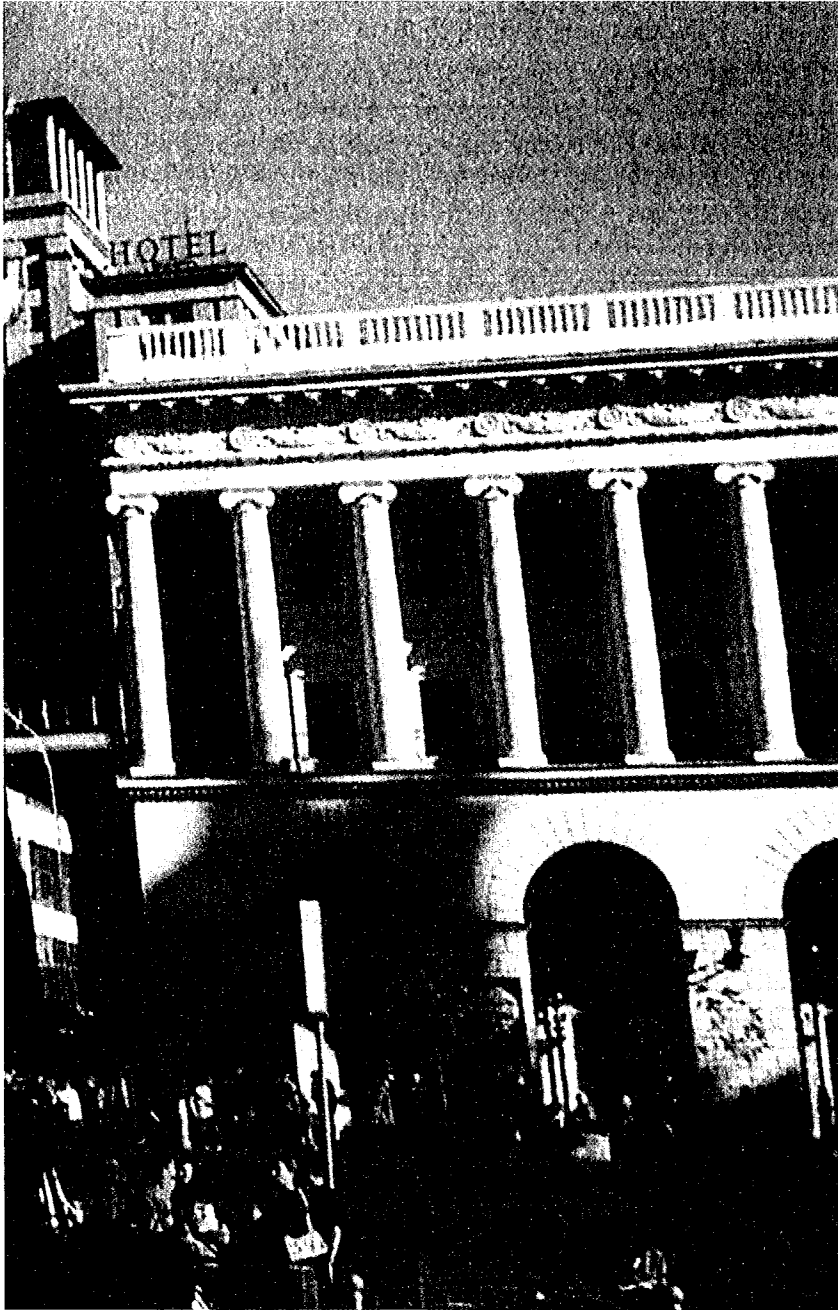
Mikor új első titkárt választottak, az UKP vezetősége úgy döntött, szétválasztja a pártelnök és a parlament vezetőjének posztját. A pártvezetés a borzasztó konzervatív Sztaniszlav Gurenko kezébe került, a parlament irányítása viszont átment az UKP KB másodtitkára, Leonyid Kravcsuk kezébe. Kravcsuk akkor került Volinyba, mikor az még Lengyelország része volt, szépen beszélt ukránul, karrierjét a KB propaganda részlegén csinálta meg mint a nemzetiségi kérdés szakembere. Ennek köszönhetően tökéletesen értette egykori nacionalista bírálóinak logikáját. Az 1980-as években a pártvezetés az ukrán értelmiséggel történő munkát szabta ki neki; többek között próbálkozott megakadályozni a Ruh politizálódását is. A jól beszélő és intelligens Kravcsuk 1990 közepén a legjobb jelöltnek tűnt a parlament elnöki posztjára, bár a keményvonalasok közül már voltak, akik kritizálták őt az ellenzékhez fűződő szoros kapcsolata miatt.

Kravcsuk jelölése után a Legfelső Tanács 1990 júliusában elnökévé választotta. A Demokratikus Blokk, amelyet akkor már Népi Tanácsnak (Narodna rada) neveztek, nem támogatta őt, végül is Kravcsuknak a győzelmet a 239 kommunista szavazat hozta meg. 1990. július 16-án, épp Kravcsuk megválasztása előtt a Legfelső Tanács elfogadta az állami szuverenitásról szóló kiáltványt. Ez a szimbolikus okmány a köztársaság szuverenitásának elvét támasztotta alá, de nem jelentette a függetlenség kihirdetését. Ez nem volt egyéb, mint egy semmire sem kötelező bejelentés az USZSZK törvényhozásának felsőbbbségéről, hasonló azokhoz a szuverenitásokról szóló kiáltványhoz, amelyeket korábban az Orosz Föderáció és más köztársaságok is elfogadtak. Ám magának a dokumentumnak az elfogadása a kommunista többség és a demokratikus ellenzék közötti közeledésről tanúskodott, mivelhogy a kiáltvány éppen a kom-

munista szavazatoknak köszönhetően ment át. Az új „nemzeti-kommunisták”, akiknek tipikus képviselője volt Kravcsuk, gyorsan elsajátították a szuverenitás retorikáját. Megértették, hogy a tömegpolitika korszakában a demokrata és a hazafi alakja több hatalom megtartását ígéri, mint a politikai bizottsági tagság. A kommunisták figyelemmel követték azt, ahogyan a hatalom fokozatosan átmegy a párttól az állami szervekhez és Moszkvától a köztársaságokhoz. Néhányan közülük megéreztek, hogy Ukrajnában hamarosan nagy pénzeket és nagy politikát lehet majd csinálni, s a parlamentbe történő újráválasztásuk a választóktól függ majd s nem a Kommunista Párthoz fűződő hűségétől. Ahogy Kravcsuk későbbi emlékezésében mondta, 1989–90-ben néhány kommunista küldött hangoosan gondolkodott el azon: „Lehet, hogy tényleg jobb elszakadni?”³⁵⁴

Ám a hadsereg, a rendőrség és az államapparátus továbbra is a párt ellenőrzése alatt voltak. A nemzeti-kommunista Kravcsuk irányvonalával elégedetlen Gurenko 1990 októberében zárt pártértekezleten bejelentette, hogy a Legfelső Tanács elnöke csak névlegesen marad a párt tagja.³⁵⁵ (Kravcsuk épp hogy elhagyta az UKP KB másodtitkári posztját.) 1990 őszén a konzervatív reakciók az egész Szovjetunió területén észlelhetővé váltak, főleg a baltikumi köztársaságokban. A párt konzervatívjai Ukrajnában elérték a Legfelső Tanács falainál zajló gyűlések betiltását, egy rövid időre leállították üléseinek a közvetítését és a nacionalista Sztjepan Hmarát megfosztották képviselői sérthetetlenségétől (a rendőrség által kreált provokáció után tartóztatták le).³⁵⁶ Ám a tömeges tiltakozásoknak és Kravcsuk ügyes manővereinek köszönhetően a tüntetők és a katonaság közötti összeütközésre, ahogy az a Baltikumban zajlott, nem került sor.

A demokratikus szabadságok korlátozása ellen legelőször az ukrán diákság lépett fel. 1990 októberében a diákok egy csoportja éhségsztrájkot hirdetett és felállították sátraikat Kijev főterén, amelyet akkor még az Októberi Forradalom tiszteletére neveztek el. A tiltakozó akció hamarosan más városokra is kiterjedt, míg a fővárosban a diákok támogatására szervezett tüntetésen több tízezer ember vett részt.³⁵⁷ A diákok új parlamenti választásokat követeltek, a kötelező katonai szolgálatnak a köztársaság területén való letöltésének jogát, az UKP vagyonának államosítását, az új szövetségi szerződés előkészítésének ideiglenes felfüggesztését és a köztársaság kormányának lemondását. A pártvezetés pánikhangulatba esett, a parlament pedig nem mert egységes álláspontot kialakítani a tüntetéssel kapcsolatban – s ebben a helyzetben a rendőrség nem mert erőt alkalmazni. Kravcsuk meghívta a diákvezéreket, hogy szólaljanak fel a Legfelső Tanácsban, a kormány pedig megígérte minden követelésük tel-

Éhségstrájkoló diákok az Októberi forradalom téren

jesítését. A valóságban csak egy követelés lett teljesítve: a Minisztertanács elnökét, Vitalij Maszolt menesztették. Ezenkívül a diákok felszólalása után hamarosan a Legfelső Tanács megszavazta az USZSZK Alkotmányának hírhedt 6. cikkelyének eltörlését, amely a Kommunista Pártot a társadalom „vezető és irányító erejének” nevezte.

Erre az időre a többpártrendszer már valósággá vált. Az 1990. márciusi választásokig a hatalom megakadályozta a teljes értékű politikai pártok létrejöttét, ám a szavazás után rengeteg párt jött létre a lehető legkülönbözőbb irányvonallal. Ettől függetlenül legtöbbjük az aktivisták kisebb csoportosulásai voltak, amelyek nem kaptak elegendő népi támogatást és pénzügyi alapot. Az elsők között szerzett ismertséget a nacionalista Ukrán Köztársasági Párt, amely az Ukrán Helsinki Szövetség egyenes utódja volt, s amelynek élére az egykori politikai elitéltek álltak. A hazafias értelmiség sokkal mérsékeltebb irányvonallal tartotta magát, s létrehozta Ukrajna Demokratikus Pártját. A „Zelenij mir” egyesület átalakult Zöld Párttá. A politikai spektrum baloldalát az UKP foglalta el, ám más baloldali pártok is létrejöttek. Az egykori demokratikus Platform alapján létrehozták Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártját, s minimum két szociáldemokrata párt képviselte a szocialista elveket, és ezzel egy időben felléptek a nemzeti jogokért is.

A többpártrendszer bevezetésének egyik következménye lett a Ruh jellegének megváltozása. Kezdetben ez egy széleskörű népi mozgalom volt, amelyhez folyamatosan újabb és újabb emberek csatlakoztak; 1990 októberében a második kongresszus levezetésének idején a szervezet 633 000 taggal rendelkezett. Ám a Ruh volt vezetői közül sokan most már saját pártterveikkel foglalkoztak, többek között az Ukrán Köztársasági Párttal, a Demokratikus Párttal és a Demokratikus Újjászületésének Pártjával. Ezen pártoknak a Ruhba történő szövetségi tagságáról szóló megegyezése végül is nem lépett életbe. Mindezt magában a Ruhban történt változások okozták, amely a tömeges népfrontból – mely céljával a kommunista rezsim elleni harcot tűzte – koalícióvá vált, sokkal konkrétabb politikai feladatokkal. A Ruh második kongresszusán elfogadták, hogy a megnevezésből töröljék az „átalakítás” szót és nyíltan követeljék Ukrajna függetlenségét. A Ruh vezetői körültekintően válogatták meg a kifejezéseket. A programiratokban törvényszerűen az államnak „Ukrajna népe” számára történő létéről írtak, és nem az „ukrán népnek” vagy az „ukránoknak”, mivel a hasonló megfogalmazások a titulus nemzet felsőbbbségét jelentették volna. Ám a nemzeti kisebbségek, elsősorban az oroszok és a zsidók nyugtalanok voltak az Oroszországgal történő szakítás miatt. A Ruh első kongresszusához képest az ukránok aránya a küldöttek között 89%-ról

95-re emelkedett, míg az ukránok összaránya a köztársaság lakosai között 73%-ot tett ki. Csökkent a Kelet-Ukrajnából való küldöttek száma is, míg a Galíciából és Kijevből érkezettek aránya 47-ről 57%-ra emelkedett.³⁵⁸

1991 januárjában a Krím orosz lakosságának nyugtalanságát kihasználva a párt konzervatívjai a félszigeten népszavazást tartottak, amelyen a szavazatok 93%-a a krími autonómia visszaállítása mellett foglalt állást az Ukrán SZSZK kötelékén belül. A Krímnek 67%-át továbbra is az oroszok tették ki, habár a peresztrojka kezdetén elkezdtek ide visszatérni a krími tatárok. A referendum célja az volt, hogy megelőzze a krími tatár autonómia visszaállítását és tudtára adja Kijevnek, amennyiben Ukrajna kilép az SZSZKSZ-ből, akkor az a félsziget elszakadását is maga után vonhatja. 1991-ben a Krímbe néhány politikai csoport valóban elkezdett agitálni az 1954-es határozat eltörléséért, amely a félsziget Ukrajnának történő átadásáról szólt. Ám a krími közhangulat még nem állt a szeparatisták mellé, és a Krími Autonóm Köztársaság a párthivatalnokok ellenőrzése alatt maradt.

❖ UKRAJNA ÉS A SZOVJETUNIO SZÉTHULLÁSA

Gorbacsovnak végül is nem sikerült végrehajtani a piacgazdaságra történő átállást. Az új rendszer bevezetésének jó pár próbálkozása azért bukkant el, mert a vállalatok igazgatói ellenálltak, és kissé magasak voltak a privatizáció szociális kiadásai és az árliberalizáció. 1990-ben a veszteséges vállalatok dotációja Ukrajnában a köztársaság állami kiadásainak közel 45%-át tette ki. Ettől függetlenül a gazdaság folyamatosan hanyatlott: 1990–91-ben GDP a köztársaságban 27%-al csökkent.³⁵⁹ Hogy a költségvetési hiányt fedezzék, Moszkvában egyre több pénzt kezdtek kiadni, ezért 1990 augusztusában a Legfelső Tanács elfogadta a köztársaság gazdasági szuverenitásáról szóló törvényt. Ám sem a függetlenség kikiáltása, sem a más vidékről ukrán üzletekbe érkezők kizárása céljából novemberben bevezetett speciális kuponok igazából nem hoztak sikert. Az ukránok teljes mértékben bőrtükön érezték az 1991 áprilisában végrehajtott össz-szövetségi áremelkedés és árliberalizáció következményeit. Az 1991. évben az árak az üzletekben a nyolcszorosára emelkedtek, ám a polgárok megtakarításait a Takarékszövetkezeti bankokban nem indexálták át.³⁶⁰ Csalódottság és elégedetlenség lett úrrá a lakosságon, amely már nem is tudta, kit hibáztasson saját baja miatt – Moszkvát vagy Kijevet.

Kravcsuknak nem volt varázsszeptje a gazdaság kigyógyítására, ám 1990–91 telén gyakorlott politikusként nyilvánult meg. Egy ideig háttérbe vonult, mikor úgy tűnt, hogy a moszkvai konzervatívok kaparintották

meg a legfelső hatalmat, ám az után, hogy Gorbacsov környezete lejáratra magát a baltikumi véres eseményekkel, Kravcsuk újra az ukrán szuverenitás aktív harcosaként állt elő. Mivel az elnökség intézménye még nem létezett, a parlament elnöke valójában az ország vezetőjének szerepét töltötte be – a házelnök tisztsége megszűnt tisztán formálisnak lenni. 1990 novemberében Kravcsuk Kijevben fogadta az Orosz Föderáció küldöttségét Borisz Jelcinnel az élen. Mint két független ország vezetője, mintha a Szovjetunió már nem is létezne, egyezményt kötöttek a két köztársaság között. 1990 elején az ortodox és nemzeti kommunisták útja véglegesen elvált: Kravcsuk és Gurenko egymásnak ellentmondó pozíciót foglalt el minden fontosabb politikai kérdésben. Kravcsuk és parlamenti helyettese, a színes egyéniségű ex-kolhozelnök Ivan Pjuscs, elítélték a központ által történt erő alkalmazását Litvániában, és egyet nem értésüket fejezték ki a gorbacsovi új szövetségi szerződés terve iránt.

1991 márciusában a föderatív állam megmentésére törekedve Gorbacsov össz-szövetségi népszavazást írt ki az SZSZKSZ fenntartásáról. Kravcsuk manőverei a kommunista küldöttek soraiban szakadáshoz vezetett, amely azonban lehetőséget adott arra, hogy az ukrán szavazólapra egy pótlólagos kérdés is felkerüljön. Végeredményben a szavazók 70,5%-a mondott igent Moszkva javaslatára, hogy „őrizze meg a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét mint az egyenjogú szuverén köztársaságok megújult föderációját”, ám ugyanakkor 80,2% válaszolt „igenrel” Kijev kérdésére „Egyetért-e Ön azzal, hogy Ukrajna a Szovjetunió kötelékének az Ukrajna állami szuverenitásáról szóló kiáltvány alapján legyen a része?”. Emellett három nyugati terület helyi vezetői a szavazólapra egy harmadik kérdést is feltettek – Ukrajna teljes függetlenségéről, amelyet az ottani szavazók 88%-a támogatott.³⁶¹ Gurenko a Szövetség támogatóinak győzelméről beszélt, ám a népszavazás eredményei azt mutatták, hogy a lakosság nagyobbik része rosszul értelmezte, mit is jelent a „szuverenitás” szó. A politikai és gazdasági kataklizmák könnyen fordíthatták a közvéleményt akár a Szovjetunió megtartása, akár az elszakadás felé.

Mindeközben Gorbacsov továbbra is az új szövetségi szerződés aláírását erőltette. Ám hat szovjet köztársaság erre az időre már egyértelműen kikiáltotta függetlenségét és nem is vettek részt a megbeszélésekben, ám a maradék kilenc, köztük Ukrajna is, folytatták a konzultációt a központtal. Gorbacsov kész volt a hatáskörök nagyobb részét átengedni a leendő „Szuverén Államok Közössége” tagköztársaságainak, ennek ellenére az alkudozás egész 1991 nyarára elhúzódott. Augusztus 1-jén a Szovjetunióban tett látogatása keretében Kijevbe látogatott az USA elnöke,

idősebb George Bush. Az ukrán hazafiak abban reménykedtek, hogy ez a látogatás majd megerősítése lesz Ukrajna új nemzetközi helyzetének, ám Bush elővigyázatos beszéde a Legfelső Tanácsban, amelyet a nyugati sajtóban szellemesen „Chicken Kiev”^{*} szófordulattal írtak le, kiábrándította őket. Az ukrán függetlenség helyett az USA elnöke Gorbacsovnak a tervét támogatta a Szövetség megújításáról, és azt javasolta az ukránoknak, ne „az elzárkózás reménytelen útján” haladjanak. Bush bejelentette, hogy az amerikaiak nem fogják támogatni „azokat, akik öngyilkos jellegű nacionalizmust terjesztenek az etnikai gyűlölet alapján”.³⁶²

Hogy milyen a dolgok valós állapota Ukrajnában és az egész Szovjetunióban, nem csak az amerikai beszédírók nem tudták. 1990 őszétől kezdve Gorbacsov környezetében egyre több olyan ember volt található, akik sokkal szigorúbb intézkedések alkalmazását javasolták és úgy vélekedtek, hogy a „szuverenitások parádéját” visszafelé is le lehet játszani. Gorbacsov minden erejét abba fektette, hogy az új szövetségi szerződést aláírják, miközben a régi irányvonal támogatói attól féltek, hogy ez a siker maga alá temetheti a Szovjetuniót. Ugyanazon a napon, amikor Bush az ukrán vezetés fejére hidegzuhanyt engedett, Gorbacsov a televízióban bejelentette, hogy az új szerződés aláírásának folyamata augusztus 20-án elkezdődik – az első résztvevők Oroszország, Kazahsztán és Üzbegisztán lesznek. Várható volt, hogy a többi köztársaság a szerződéshez majd később fog csatlakozni, s Ukrajnának a tárgyalásai a központtal folytatódottak. Ám Gorbacsov bejelentése a konzervatívokat cselekedetekre sarkallta.

1991. augusztus 19-ére virradva a Szovjetunió polgárai megtudták, hogy Gorbacsov egészségügyi okok miatt képtelen eleget tenni elnöki kötelezettségeinek és hogy az országot a nehéz krízis állapotából kivessék, létrehozták a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát (RHÁB) nyolc taggal. Gorbacsov szabadságát töltötte a Krímben és jó egészségnek örvendett, de ő megtagadta, hogy az összeesküvők oldalára álljon, ezért házi őrizet alá vették és elvágták a hírközlési kapcsolatait. A puccs mindössze három napig tartott, főleg azért, mert az Orosz Föderáció elnöke, Borisz Jelcin igen határozottan lépett fel Moszkvában az összeesküvők ellen. A köztársaságban semmilyen jelentős incidens nem történt, ám a régi rend visszaállításának fenyegetése megmutatta szuverenitásuk törékeny voltát. A puccsisták próbálkozását Jelcin mellett csak a baltikumi köztársaságok és Moldova ítélte el. A többiek, Kravcsukot beleértve, a kivárás álláspontjára helyezkedtek.

^{*} „Chicken Kiev” – fasírt kijevei módra (A ford.)

Az UKP központi szerve a területi pártbizottságoknak azt parancsolta, hogy támogassák a RHÁB-ot, teljesen hasonló utasítást kapott Moszkvából az ukrán katonaság is. Eközben Kravcsuk augusztus 19-én találkozott a RHÁB képviselőjével, Valentyin Varennyikov tábornokkal, ám kötelezettséggel járó nyilatkozat elől kitért. Még aznap kétszer is felszólalt a televízióban s nyugalomra és meggondolt cselekvésre hívta fel mindenkit, ám ő közben nem állt senki mellé sem. Kravcsukkal ellentétben a Ruh és más ellenzéki erők elítélték a puccsot és általános sztrájkra szólítottak fel. Másnap a Hrescsatikon tömeges tiltakozó akció kezdődött, ám Kravcsuk továbbra is megtagadta a Legfelső Tanács soron kívüli összehívását. A parlament ülésének összehívását csak augusztus 22-én jelentette be, amikor a puccs véget ért és Gorbacsov visszatért Moszkvába.

Egy nappal az augusztus 24-i ülés megnyitása előtt Kravcsuk Moszkvába utazott, ahol Gorbacsov még mindig próbálta meggyőzni a köztársasági vezetőket az új szövetségi szerződés aláírásáról. Ám az SZSZKSZ elnöke elveszített minden valós hatalmat, mivel a puccs idején a Szövetség központi gépezete valójában megszűnt létezni. Jelcin megvetően nyilatkozott Gorbacsovról egyenesen a televíziós kamerák előtt, és betiltotta a kommunista pártot az Orosz Föderációban. Miután Kravcsuk visszatért Kijevbe, bejelentette a parlamentben, hogy ő a kezdetektől a puccs ellen volt és személyesen előzte meg a rendkívüli állapot bevezetését Galíciában és Kijevben.

A küldöttek nem kezdték el aprólékosan megvizsgálni Kravcsuk viselkedését a puccs napjaiban. Látták, hogy a központi hatalom véglegesen megszűnt, és a köztársaságok, többek között Oroszország is bejelentették a független államok létrehozását. Ezen kívül a kommunisták szerették volna távol tartani magukat a moszkvai pártvezetéstől, amely a puccsal lejáratta magát. Augusztus 24-én este, a kommunista többséggel és a demokratikus ellenzékkel tartott konzultációra adott rövid szünet után a Legfelső Tanács a szavazatok döntő többségével (346 – mellette, 1 – ellene és 3 tartózkodott) elfogadta az Ukrajna függetlenségének kihirdetéséről szóló okmányt. A dokumentum néhány kétes ténnyel magyarázta a sietséget: „a halálos veszedelemtől irányítva, amely Ukrajna felett lebegett az SZSZKSZ-ben 1991. augusztus 19-én kitört államcsíny miatt...”; emellett a kiáltvány szerzői hivatkoztak az államiság ezeréves hagyományaira Ukrajnában, a nemzetek önrendelkezési jogára, illetve a korábban elfogadott állami szuverenitásról szóló nyilatkozatra.³⁶³ Augusztus 30-án a többi köztársaság parlamentjének döntése után a Legfelső Tanács betiltotta az UKP-t és államosította vagyonát – bankszámlákat, ingatlanokat, nyomtatott kiadványaikat és levéltárát.

1991 őszén az SZSZKSZ sorsáról folytatott elhúzódó tárgyalások tovább folytatódtak, ám az ukrán sajtó több figyelmet szentelt Kravcsuk szeptemberi sikeres kanadai, amerikai egyesült államok-béli és franciaországi látogatásainak. Eközben az ukrán politikai erők az elöttük álló elnökválasztásra és népszavazásra készültek. A Legfelső Tanács határozata értelmében a függetlenséget kihirdető okmányt jóvá kellett hagyni az 1991. december 1-i népszavazáson. Még a puccs előtt, 1991 júliusában a Legfelső Tanács létrehozta az elnöki posztot, részben azért, mert ezt már Oroszország és a többi köztársaság megtette. A választást a népszavazással egy napra tűzték ki.

A puccs bukása után az emberek óhaja a jobb életre igen erős volt. Ezenkívül minden ukrán tömegtájékoztató eszköz a függetlenséget propagálta, arra készítette az embereket, hogy higgyenek benne, amennyiben elszakadnak Moszkvától mint az ukrán erőforrások kizsákmányolójától, a köztársaság gazdasági helyzete majd egyszerre megjavul. A függetlenség mellett agitált valójában minden politikai erő. Az ellene történő szavazásra való felhívás csak Moszkvából szólt és a már nem népszerű Gorbacsovtól származott. 1991. december 1-jén a népszavazáson az ukrán választók 84,2%-a ment el, s közülük 90,3% a függetlenségre szavazott. Az ukrán függetlenséget támogatta a választók zöme a köztársaság minden területén, még Krímben is, ahol az orosz lakosság volt túlsúlyban (54,1%). Még aznap Kravcsuk, akinek nem volt baloldali kihívója, a szavazatok 61,5%-át kapta az elnöki választás első körében, könnyen túllépve a Ruh jelöltjén, Vjacseszlav Csornovil egykori disszidens és politikai elítélten és még négy másik jelölten. Mindkét fő jelölt egyértelműen a függetlenségért állt ki, ám kihívójával ellentétben Kravcsuk megfontolt centristának és tapasztalt államférfinak tűnt.

A népszavazás eredményének kihirdetése után Ukrajna függetlenségét azonnal elismerte a szomszédos Lengyelország. A „nagy hetes” országok köréből ezt legelőször Kanada tette meg. A népszavazás eredménye valójában maga alá temette Gorbacsov tervét a szövetség megmentéséről. A szavazás után néhány nappal a három szláv ország vezetője – Oroszországból Jelcin, Ukrajnából Kravcsuk és Fehéroroszországból Suskevic – nem hivatalos találkozón vettek részt egy régi brezsnyevi vadászházban, a fehérorosz erdőkben. Az első este az ünnepi asztal mellett telt el iszogatással, másnap, 1991. december 8-án bejelentették a Szovjetunió felbomlását és a Független Államok Szövetségének (FÁK) létrejöttét. Az egykori legtöbb szovjet köztársaság belépett a FÁK-ba, ám ez a szervezet, melynek csak javaslati feladatköre volt, az elvártaknak megfelelően nem lett konföderációs állammá. Az év végén Gorbacsov hivatalosan is befe-

jezte az SZSZKSZ elnöki posztjának betöltését. A Szovjetunió története befejeződött, Ukrajna pedig független állam lett.

Az idő múltával az olyan jelentős események, mint a függetlenség megszerzése, elkerülhetetlenül mitologizálódnak. Az államiság kialakulásának folyamatát sok országban megszerpítik, ezért nem túl bölcs dolog, hogy a jelenlegi ukrán tömegtájékoztató eszközökben és a tankönyvekben kihangsúlyozzák a disszidens mozgalom régi történetét, a Szovjetunió utolsó éveiben zajlott tiltakozó gyűlésekre fordítva a legnagyobb figyelmet. A független Ukrajna létrejötté ebben a formában az ukrán nép saját államáért folytatott harcának eredménye lesz. A tömegtüntetések, minden kétséget kizárva hatottak Ukrajnának szovjet köztársaságból független állammá válnia, ám a meghatározó szerepet mégis a központi hatalom meggyengülése játszotta, amely a reformkommunisták tevékenységének eredménye volt. Gorbacsov nélkül, a baltikumi köztársaságok példája nélkül, de főleg a nemzeti-kommunisták és a demokratikus ellenzék közötti hallgatólagos megegyezés nélkül a független Ukrajna létrejötté 1991-ben lehetetlen lett volna. Az utóbbi feltétel ebben az esetben sok minden mást is meghatározott az elkövetkező ukrán történelemben. A Szovjetunió és a kommunizmus már a múlté, ám az ukrán politika és gazdaság kormánykerekénél az egykori elitek maradtak.

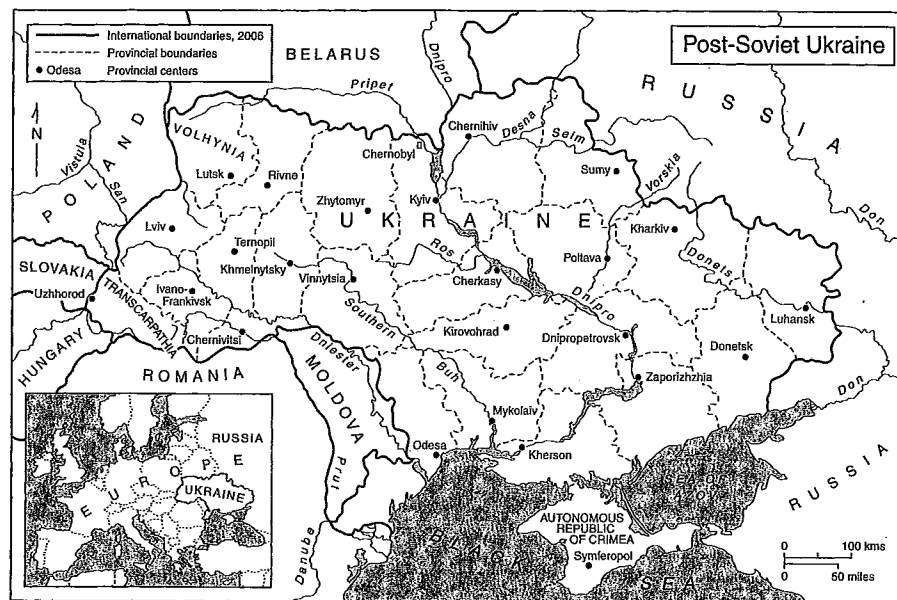
❖ 11. FEJEZET. A FÜGGETLEN UKRAJNA

A Szovjetunió összeomlását 1991-ben Ukrajna polgárai nem egy forradalom következményének tekintették, amelynek győzelme a rendszerben gyökeres változásokat okozott volna. A Szovjetunió szétesésével a köztársaság békés úton nyerte el a függetlenségét, ám a független ukrán állam alapító atyáivá ugyanazok a funkcionáriusok és „vörös igazgatók” lettek, akik eddig évtizedekig a szocializmust építették. Ahogyan az egykori SZSZKSZ többi köztársaságában, Ukrajnában is betiltották a kommunista pártot, igaz akkorára az már elveszítette szinte minden tekintélyét és a legenergikusabb párthivatalnokok már érkeztek átmenni a parlamentbe vagy a kormányba. A nemzeti-demokratikus ellenzék nem volt képes megdönteni a régi rezsimet és saját kezébe venni a hatalmat, mivel nem volt elég választói támogatottsága. Ehelyett az ellenzékiek hallgatólagos alkut kötöttek a szovjet elit legrugalmasabb képviselőivel, mindenekelőtt Leonyid Kravcsukkal. Mindkét oldal üdvözölte Ukrajna függetlenségét: az ellenzék ideológiai elgondolásból, az átálló-kommunisták pedig azért, hogy irányíthatják saját birtokukat a Kreml utasításai nélkül. Ennek a ki nem mondott paktumnak az eredményeképpen hatalmon a szovjet vezető réteg maradt, amely megtisztult a legegységűbb alakoktól, akik nem tudták elég gyorsan megváltoztatni színüket. Mi több, Kravcsuk elnökségének első éveiben valójában nem létezett ellenzék: a jobboldali nacionalisták támogatták, a Kommunista Párt pedig be volt tiltva.

Ekképpen a legsúlyosabb problémákat, amellyel Ukrajna a Szovjetunió széthullása után találkozott, semmiképpen sem okozhatta a kormány által végrehajtott demokratikus reformok elleni kommunista ellenállás. A problémák megjelenésének okát leginkább abban kell keresni, hogy Ukrajna fejlődésének irányvonalát a tegnapi pártbürokraták határozták meg, akik a reformokat nem tartották a legfontosabb feladatuknak. Többek között a nyugati megfigyelők és az országon belüli demokraták hittek abban, hogy Ukrajna hamarosan átáll a szovjet szocializmusról a demokráciára és a piacgazdaságra. Ám hamarosan meglepődve fedezték fel, hogy a posztszovjet köztársaságban végbemenő változások valójában a törzsi kapitalizmushoz és a politikai oligarchiához vezetnek.

Ezen kívül a posztkommunista átalakítások általános elve elkerülte a nemzetépítés kérdését, amely az ukránok számára elsőrendű fontossággal bírt.³⁶⁴ Ukrajnában a demokratizálódás és a gazdasági átalakítás elszakíthatatlan volt a nemzetállam-építéstől és az új nemzet létrejöttétől,

és a nemzetiségi problémák gyakorta árnyékban maradtak. A független Ukrajna elve mint az ukrán nemzetiségűek állama, amelyben a legfontosabb helyet végre az ukrán nyelv és kultúra foglalja el, széles nyilvánosságot kapott a tömegtájékoztatói eszközökben és a politikai diskurzusokban, ám törvényszerűen ez az elv a „birodalmi” orosz kultúra hosszúidejű felsőségével volt szoros kapcsolatban, nem pedig a szűk etnikai nacionalizmus megnyilvánulásaival vagy a kisebbségek joga korlátozásának óhajával. A nemzet két modellje közül – az etnikai, amely csak az ukránokat foglalja magába, és a politikai, amelyhez az új állam minden polgára tartozik – az ukrán politikusok a másodikat választották. Mivel az ukrán „nacija” szó jelentése alatt általában egy etnikai közösséget értenek, az ukrán állam alapvető dokumentumaiban a soknemzetiségű „Ukrajna népéről” írnak vagy az „ukrán népről”.

3. térkép. Posztszovjet Ukrajna

❖ NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS: KRAVCSUK KORSZAKA

Az új állam jelképes szakítása az Ukrán SZSZK-val nem Leonyid Kravcsuk (született 1934-ben) 1991. december 1-jei elnökké választásakor történt meg, hanem az 1992. év elején, amikor a Legfelső Tanács elfogadott néhány törvényt, s ezzel visszaállította az Ukrán Népköztársaság időszakának állami szimbolikáját: a sárga-kék lobogót, a hármas szigonyú címet és a „Nem halt meg még Ukrajna” kezdetű himnuszt. Valójában a változások a jelképrendszerre és az ideológiára korlátozódtak – a kommunista múlt hivatalos értékelése, az idősebb orosz testvér szerepe és a kapitalista nyugat egyszerűen homlokegyenest ellenkező irányjellel helyet cseréltek. A fiatal államban azok az intézményrendszerek működtek, amelyeket szovjet Ukrajnától kapott örökölt. Az 1990-ben megválasztott Legfelső Tanács egészen 1994-ig dolgozott. A függetlenség kihirdetése után folytatta munkáját a Minisztertanács (Vityold Fokinnal az élen), habár új táblát kapott – Miniszteri Kabinet. Ahelyett, hogy teljes mértékben megszabadultak volna a régi adminisztratív szervezettől, ahogy azt a valódi forradalmárok csinálták volna, az ukrán hatalom elsajátította az új politikai nyelvet, de meghagyta az egykori államgépezetet. Több minisztérium még meg is növelte állományának számát, főleg a Külügyminisztérium, amely a szovjet időben igazából csak egy kisebb bizottság volt, s a külföldi küldöttségeket fogadta és az ukrán missziót vezette az ENSZ-ben. Most pedig az ukrán követségek létrehozása külföldön, valamint az új állam nemzetközi politikájának alakítása több száz embert követelt meg.

Mint ahogyan a többi éppen hogy csak függetlenné vált állam, Ukrajna is aktívan törekedett szuverenitásának és határainak nemzetközi elismertetésére. Valójában ez Oroszországtól történő elhatárolódást jelentette. A Szovjetunió széthullásában a főszerepet a jecini Oroszország játszotta, ám ahogy a birodalmi központ megszűnt létezni, az orosz hatalom azonnal agresszíven kezdte bizonygatni saját jogait a régióban mint vezető. A Kreml az egykori szovjet köztársaságoknak a Független Államok Közösségében történő szoros integrációjáért lépett fel és irigykedve védelmezte az orosz érdekeket a „közeli külföldön”, amelynek keretébe beletartoztak az egykori szovjet katonai bázisok és orosz kisebbség kulturális jogai is. Ami Ukrajnát illeti, több orosz politikus kérdőjelezte meg magának a különálló ukrán nemzetnek a létezését is.³⁶⁵ Az ügyek ilyen állásánál az ukrán külpolitika elsősorban a köztársaság függetlenségének megerősítésére törekedett. 1991 és 1992-ben, a FÁK első ülésén Ukrajna fellépett az egységes FÁK-állampolgárság, a kollektív biztonság-

ról szóló szerződés és parlamentközi közgyűlések létrehozása ellen. Ukrajna egyet nem értése volt az egyik oka annak, hogy a FÁK nem vált államok feletti szervezetté és a nemzetközi jog alanyává. Az orosz–ukrán kapcsolatokban a feszültség kialakulásához sokkal inkább hozzájárultak a Krímmel és a Fekete-tengeri flottával kapcsolatos kérdések.

1991–92-ben több orosz politikus kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Ukrajna törvényes alapon bírja-e a Krímet, amelyet 1954-ben Hruscsov adott át az USZSZK-nak a két nép közötti megbonthatatlan barátság jeleként.³⁶⁶ 1992-ben Moszkva támogatását maguk mögött tudva, oroszbarát szeparatisták kerekedtek felül a krími parlamentben és elfogadták a függetlenségi nyilatkozatot. Ezt a bejelentést hamar semmisnek nyilvánították, de ezzel egy időben az orosz parlament az 1954-es határozatot alkotmányellenesnek és érvénytelennek nyilvánította. A krími kérdés a posztsovjet Oroszországnak egyszerre több fájós kérdését is egyesítette magában. A Krím lakosságának többségét oroszok tették ki, itt helyezkedett el a szovjet Fekete-tengeri flotta, ezenkívül a félszigeten az orosz katonai történelem több dicső eseménye zajlott. Ekképpen, hogy a Krím egy másik ország kötelékébe került, sértette az oroszok hazafias érzéseit, nemzeti büszkeségüket, elképzeléseiket a nemzet egységről és katonai erejéről. Az orosz hazafiakat alapvetően Ukrajnának a Fekete-tengeri flottára, illetve annak fő haditengerészeti bázisára – Szewasztopolra való igénye zavarta, amelyet a cári hadsereg hősieken védett a krími háborúban, a Vörös Hadsereg pedig a második világháborúban. 1992 nyarán Jelcin és Kravcsuk két speciális találkozón vett részt a Krímben, amely némiképp csökkentette a feszültséget. Az elnökök megegyeztek a Fekete-tengeri flotta közös orosz–ukrán ellenőrzéséről az elkövetkező három évre, annak felosztását pedig későbbre halasztották.

Ám Ukrajnának és Oroszországnak más fegyverek ügyét is meg kellett oldani. A Szovjetunió széthullása után az új ukrán Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alatt maradt közel 800 000, a köztársaságban elhelyezett katona és tiszt, valamint több mint 6500 harckocsi, 1500 repülőgép és közel 5000 atom-robbanófej (így Ukrajna fennhatósága alatt volt a világ szám szerint harmadik legnagyobb atomfegyverzete a világon). Ezek elsősorban taktikai fegyverek voltak, amelyeket már elkezdtek leszerelni a szovjet–amerikai leszerelési megegyezések alapján; az USA nyomására Ukrajna beleegyezett, hogy ezeket az atomrobbanófejeket megsemmisítésre átadja Oroszországnak. De Ukrajna fennhatósága alatt maradtak még fegyverek, melyek a legnagyobb pusztító erővel rendelkeztek: 176 interkontinentális ballisztikus rakéta és 1240 atomrobbanófej.³⁶⁷ Az ukrán vezetés nem akarta ezt a fegyvertárat átadni Oroszor-

szágnak, hanem külön szerződés megkötésére számított a nyugattal a rakéták Ukrajnában történő megsemmisítéséről. Ezenkívül Kijev az USA-tól pénzügyi kompenzációra és biztonsági garanciákra számított (főleg a lehetséges orosz agresszió ellen). A kérdés elodázására Ukrajna részéről, illetve néhány ukrán képviselő bejelentései, hogy az atomfegyver a függetlenség egyetlen garanciája és a Nyugat segítségének záloga, az egész világot nyugtalanította. Rövid ideig tartózkodva a „problémás” atomhatalmak csoportjába, mint Észak-Korea, Ukrajna felismerte, hogy nem képes ezt az előregedett szovjet fegyverzetet fenntartani. 1994 januárjában Ukrajna, Oroszország és az USA között háromoldalú szerződés kötöttet, amelynek értelmében az atomfegyver birtoklásától történő elállás fejében Ukrajna kárpótlásként orosz üzemanyagot kap saját atomerőművei számára, illetve az USA-tól jelentős pénzügyi segítséget. Az 1994. év folyamán a Legelső Tanács ratifikálta az atomfegyverzet nem terjesztéséről szóló szerződést. Az utolsó atom-robbanófejeket 1996-ban szállították el Ukrajna területéről, s Ukrajna lett az első ország a világon, amely lemondott saját atomfegyverzetéről.

Az amerikaiaknak Ukrajnához történő viszonyulása az 1990-es évek elején történt atomfegyverzetről folyó tárgyalások során az USA kezdeti politikájának alapvető vonásait tükrözte a posztsovjet térségben. Idősebb Bush elnöki adminisztrációja mindig Oroszország mint a legerősebb posztsovjet állam oldalára állt, amely képes biztosítani a régióban a politikai stabilitást. Ám a jelcini Oroszországot semmiképpen nem lehetett stabil államnak tekinteni. Mennél erősebben nehezedtek Oroszországra a gazdasági és demokratikus átalakítások, annál céltudatosabb volt tevékenysége a nemzetközi porondon. 1994-ben végre az amerikai politikusok megértették, hogy milyen fontos geopolitikai szerepet játszik a független Ukrajna: létezése biztosítja a Szovjetunió visszaállításának lehetetlenségét és meggátolja az orosz befolyást Kelet-Európában. A befolyásos washingtoni „héja”-kommentátor, Zbigniew Brzezinski írta a „Foreign Affairs” nevű folyóiratban: „Lehetetlen Ukrajna jelentőségét túlértékelni Oroszország számára – Ukrajna nélkül Oroszország megszűnik birodalom lenni, Ukrajnával pedig, amit először megvesz, majd alárendel, Oroszország automatikusan birodalom lesz.”³⁶⁸ Ekképpen az amerikai–ukrán kapcsolatok javulása az amerikai–orosz kapcsolatok romlásának következménye lett.

Ukrajna nyugati szomszédai, mint Lengyelország, Magyarország, Szlovákia és Románia üdvözölték a független Ukrajna létrejöttét, mivel az elválasztotta őket Oroszországtól, s az oroszok akciói nem voltak mindig előre láthatóak. Függetlenül a lengyel–ukrán kapcsolatok nem egyszerű történetére és az 1939-es jelentős területvesztésre, a posztkom-

munista Lengyelország elsőnek ismerte el a független Ukrajnát, s a nyugattal folytatott tárgyalásokon az ukrán érdekek képviselőjeként lépett fel. Teljesen másképpen állt a helyzet Ukrajna és Románia között – bizonyos feszültségek keletkeztek itt a Szovjetunió által 1940-ben annektált területek miatt, amelyre a románok igényt tartottak – Dél-Besszarábiára, Észak-Bukovinára és a Fekete-tengerben található Kígyó-szigetre, melynek selfje kőolajban gazdag. Végül is Románia kénytelen volt elállni területi követeléseitől, mivel ez volt a NATO és EU-csatlakozásának feltétele, de az 1990-es években a két ország között a kapcsolatok hűvösek voltak.³⁶⁹ A nyugati szomszédai egészében véve helyeselték az Ukrajnával történő kétoldalú kapcsolatok fejlesztését, de igencsak nem szívesen vették az új államot a regionális struktúrákba (amelyek az EU-ba történő belépés előkészítő lépcsőfokai voltak). Kravcsuk adminisztrációja az „Európába történő visszatérést” az Oroszországgal történő szoros együttműködés alternatívájaként képzelte el, de az EU 1994-ig Ukrajnára nem fordított különös figyelmet.

A támogatás hiánya a nyugat részéről az 1990–94-es években megnehezítette azt az anélkül is nehéz folyamatot, amit Ukrajnának a kommunizmusból az új politikai és gazdasági állapotokra történő átállás okozott. Az általános elvárásokkal ellentétben, a függetlenség megszerzése nem javított a gazdasági helyzeten. Épp fordítva, az egykori szövetségi köztársaságokkal történt gazdasági kapcsolatok megszakítása elmélyítette a válságot, amely az 1980-as években kezdődött. A szovjet tervutasításos gazdaságban a termelési ciklusba törvényszerűen olyan gyárak voltak bekapcsolva, melyek különböző köztársaságokban helyezkedtek el, s az új államokban a nyersanyagoknak, az alkatrészeknek és áruknak a határon át történő mozgását a mindkét oldali vámok, illetve a fejletlen elszámolási rendszer nehezítették. (Az 1990-es évek elején a magas infláció miatt a legelterjedtebb ügylet a barter volt). Ukrajna sokkal többet veszített, mint a többi köztársaság, mivel az ő gazdaságában a nehézipar és a hadiipari komplexum volt túlsúlyban, a hadiipari komplexummal volt kapcsolatban a vállalatok közel 80%-a.³⁷⁰ Az ukrán ipari termelés nagy része Oroszország számára készült, amelynek ekkora már nem kellett az elavult ipari berendezések és ilyen sok fegyver. Ugyanakkor 1992-től kezdve Oroszország elkezdte emelni a kőolaj és földgáz árát Ukrajna számára, amitől erősen függött az ukrán gazdaság, habár még több mint tíz évig ez az ár lényegesen alacsonyabb volt a világpiacitól. Az is közrejátszott, hogy az 1930-as években Ukrajna a szovjet iparosítás színtere volt, s az 1990-es évek végére az ipari és bányászati berendezések igencsak elöregedtek. A modernizáció óriási befektetéseket igényelt, ám

ezek az anyagiak magában az országban nem voltak meg, befektetések külföldről pedig nem érkeztek.

Kravcsuk elnök elsősorban az államépítéssel volt elfoglalva és kevés figyelmet fordított a gazdasági reformokra. Meglehet, hogy a gazdasági kérdések ilyen fokú mellőzése nem volt véletlen: ugyanis a lengyel típusú radikális „sokkterápia” társadalmi robbanáshoz vezetett volna, amely Kravcsuk baloldali ellenzékének kedvezett volna; ezenkívül a hasonló politika az ország keleti ipari régióiban élő oroszajkú lakosság támogatásának elvesztéséhez is vezethetett volna.³⁷¹ A privatizáció lefolytatása helyett Vitolyd Fokin kormánya dotálta a veszteséges állami vállalatokat, nehogy tömeges munkanélküliség alakuljon ki. Ám mivel Ukrajna pénzügyi rendszere nem különült el még véglegesen az oroszótól, a hiteleket rubelben adták ki. 1992 őszén Oroszország Központi Bankja beismerte, hogy Ukrajna ilyen gazdaságpolitikája hiperinfláció kialakulásához vezethet Oroszországban, és beszüntették azon rubelalapú hitelek folyósítását, amelyeket Ukrajna Nemzeti Bankja adott ki. Az inflációval – amely 1992-ben elérte az évi 2500%-ot – való elégedetlenség elérte Ukrajna lakosságát is, s szeptemberben a közszükségleti cikkek szinte teljes hiánya a Legfelső Tanácsot Fokin kormányának a lemondatására kényszerítette. 1992 novemberében Ukrajna hivatalosan kilépett a rubelövezetből, és bevezette a saját ideiglenes valutáját, a karbovonecet.³⁷²

Ám az új pénznem megjelenése nem jelentette, hogy megváltoztatta volna a hatalom hozzáállását a gazdasági reformokhoz. Az új miniszterelnök, Leonid Kucsma (1938-ban született), a világ legnagyobb „Juzmas” rakétagyárának egykori igazgatója próbálta megszigorítani a pénzügyi politikát, rendet rakni az adózás területén és elkezdni a privatizációt. Ám a nadrágszíjakat még jobban meg kellett húzni. Az országban egyre nőtt a kifizetetlen bérek és nyugdíjak hátraléka, és 1993 júniusában a donyecki bányászok tömeges sztrájkba kezdtek, amely teljesen szétzúzta a még maradék gazdaságot is. Hogy kielégítsék a bányászok követeléseit, a kormány olyan mennyiségű pénzt bocsátott ki, hogy a nominális (névleges) GDP 82%-kal megemelkedett.³⁷³ 1993 szeptemberében Kucsma tiltakozását kifejezve beadta lemondását, s utóda az egykori bányagyazgató, Jefim Zvjagilskij lett, aki a bevezetett reformok zömét visszavonta és a félig még „élő” gyáraknak és kolhozoknak még több pénzt osztott szét. A karbovonecet hamarosan lenyelte a hiperinfláció, amely 1993 decemberében a 100%-ot havonta, s az 1993-as évben 10 115%-ot tett ki.³⁷⁴ Mivel a pénz szinte teljes mértékben értéktelenedett, 1993-ban egy rövid időre a nyilvános telefonkészülékek és a metró ingyenesek voltak, amíg be nem vezették a telefonkártyát és a zsetont.

Egészében véve az 1990-es évek elején az életszínvonal Ukrajnában jelentősen esett. Az emberek megtakarításai a pénz inflációja miatt elérhetetlenek, a bérek pedig nem bírták követni az áremelkedést, az üzletek majdnem teljesen üresek voltak. A lakosság zöme a megélhetésre valót primitív kereskedelemmel vagy barterrel próbálta előteremteni, sokaknak segített a túlélésben a háztáji parcella. Az 1990-es évek első felében Ukrajna lakosságának háromnegyede a nyomorszint alatt élt.³⁷⁵ A szociális és az egészségügyi ellátás szintje teljesen megsemmisült, ami a várható átlagos élettartam és a születések szintjének gyors eséséhez vezetett, mindezek miatt az ország lakossága gyorsan fogyott: az 1989. évi 52 millióról 2001-re 48,5 millióra (a 2001. évi népszámlálás szerint).³⁷⁶ Ukrajna lakossága csökkenésének másik oka az emigráció volt, részben az ukrán zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe, az USA-ba és Németországba. Eközben az Észak-Amerikába és Nyugat-Európába kivándorlók között rengeteg ukrán is volt, főleg tudósok és szakemberek, akik jobb életfeltételeket kerestek. Az egyetlen társadalmi csoport, amely hasznát húzta a nehéz gazdasági helyzetből, az úrgazdagok – a magas beosztású hivatalnokok, akik illegálisan hatalmas ügyleteket bonyolítottak le, és a magánvállalkozók –, akik gyakran egykori szovjet igazgatók, a Komszomol funkcionáriusai voltak és a feketézők. A hatalom engedékenysége miatt az új elit hatalmas vagyonokat harácsolt össze, szétlopva az állami tulajdont, és az olcsó orosz kőolajat és földgázt világpiaci áron továbbadva Európába.

Az átmeneti időszak ukrán gazdaságának siralmas állapota nem utolsó sorban azzal is magyarázható, hogy az országban nem volt erős demokrácia és nem voltak befolyásos reformpolitikuskok. Kravcsuk és kormánya politikai központnak számítottak, miközben az összetétele meghatározatlan maradt, mivel a miniszterek többsége nem tartozott egyetlen pártba sem, habár el kell mondani, hogy erős centrista pártok nem is léteztek. Az új elit valójában a régi szovjet csinovnyikokból állt, akik nem a forradalom következtében kerültek hatalomra, hanem a birodalom széthullásának köszönhetően, és éppen ezért nem érzékelték a demokratikus intézményrendszer és a piacgazdaság kialakításának fontosságát. A jobboldal, akiket ekkor továbbra is a Ruh személyesített meg, a reformok nyugati minták alapján történő formájáért lépett fel, ám az ő szavazói bázisa az ukrán nacionalisták (különben teljesen demokratikus irányzat) támogatóira korlátozódott. A jobboldal Nyugat-Ukrajnában és a nagyvárosok értelmisége között rendelkezett támogatókkal, de sehozzan sem tudtak megerősödni az oroszok keleti területeken. A Ruh tartotta magát a kötelezettségeihez, amit hallgatólagosan fogadtak el az

ellenzék és a kommunisták „nagy ügyleteinek” időszakában, s amely megnyitotta a függetlenséghez vezető utat. A Ruh támogatta a centrista kormányzást, amíg az hű maradt az ukrán állam megerősítésének ügyéhez. Sőt mi több, 1992-ben a párt kettészakadása után a Ruh erősen meggyengült. A nagyobbik frakciónál maradt a „Ruh” név, amelynek az élen Csornovil állt, s közel 50 ezer tagja volt. A demokratikus nacionalizmusban csalódva a politikai porondon megjelent az UNSZ banderista szárnya, amely 1992-ben legalizálni tudta magát Ukrajnában mint az Ukrán Nacionalisták Kongresszusa. Ám ez a szervezet továbbra is marginális politikai erő maradt. Ezenkívül egyes fiatal szélsőségesek Nyugat-Ukrajnában beléptek a szélsőjobboldali fasiszta irányvonallú szervezetbe, az „Ukrán Nemzeti Önvédelembe” (1991-ben hozták létre), amely folyamatosan konfrontálódott a hatalommal.

A szélsőjobboldaliak megjelenése még jobban felborzolta a lakosság elégedetlenségét az országban kialakult helyzet miatt, amit végül is a baloldaliak használtak ki. Ennek ellenére Kravcsuknak 1991–93 között nem volt igazi baloldali ellenzéke. Az után, hogy 1991 augusztusában betiltották a Kommunista Pártot, több mint 60 ezer ember lépett be Ukrajna Szocialista Pártjába (USZP), amelynek vezetője Olekszandr Moroz lett; az országban, ahol a lakosság nagyobbik feléből a politika erős undort váltott ki, az USZP hamarosan a legnagyobb párttá vált. A szocialisták alapján támogatták Ukrajna függetlenségét és néhány gazdasági reformot, amit nem lehetett elmondani a Kommunista Pártról, amelyet az 1993-as kongresszuson hoztak újra létre Donyeckben. Petro Szimonenko vezetésével a kommunisták a szovjet rendszerhez történő visszatérésre szólítottak fel és több gazdasági átalakítás elleneztek. Ezenkívül azt is propagálták, hogy az orosz nyelvet vezessék be második államnyelvként Ukrajnában, s perspektívában állítsák vissza a Szovjetuniót. A párt tagsága pillanatokon belül 130 ezer emberre nőtt, akik között a hajlottkorúak domináltak.³⁷⁷ A kommunisták kapták most az egyet nem értő szavazók támogatását és azokét, akik nosztalgiát éreztek a szovjet szociális politika iránt.

Amíg még a kommunisták nem voltak képviselve Ukrajna politikai erői között, Kravcsuknak egyre gyakrabban alakultak ki konfliktusai a Legfelső Tanáccsal, amely még a Szovjetunió széthullása előtt lett megválasztva, s amelyben a „vörös igazgatók” és a befolyásos regionális vezetők voltak túlsúlyban, akik sikeresen elgáncsolták az elnök próbálkozásait arra nézve, hogy saját képviselőjének a területeken kormányzó hatalmat adjon és létrehozzon az elnök mellett egy komoly tanácsadó szervet. Ám Kravcsuknak mégis csak sikerült kiszélesíteni az elnöki hatalmat, és az Elnöki Adminisztrációt a Miniszteri Kabinethez hasonló szervvé változ-

tatta jelentős adminisztrációs apparátussal. Akárhogyan is volt, a Kravcsuk által elfogadott rendelkezések nem voltak részei valamilyen következetes átalakítási tervnek, és inkább a hatalomért folytatott harc eredménye volt, amelyben a régi adminisztrációs módszereket alkalmazták.³⁷⁸ Kravcsuk legnagyobb tette az államépítésben az államgépezet ukránosítása és az oktatás volt, melyek nagy vitákat váltottak ki.

A posztszovjet elit az 1991. évi eseményekből egy új, a nacionalistáktól kölcsönzött ideológiát alkotott, amely legitimálta hatalmát. Az ukrán történelem nemzeti alapjának az orosz elnyomás elleni évszázados harcot tekintve, Kravcsuk bebizonyította saját politikájának törvényszerűségét, mely Ukrajna és Oroszország elkülönülésére irányult.³⁷⁹ A Moszkvától minél messzebbre történő távolodásra törekedve elősegítette az ukrán nemzeti identitás megerősödését – a hasonló lépéseket lelkesen támogatták a jobboldali szövetségesek és élesen kritizálták Kelet-Ukrajnában, amely választási nézőpontból igen fontos régió volt. Az új elit megértette, hogy az új ukrán államot létrehozva azt még „ukránabbá” kell tenni, s hogy a nemzeti függetlenség nem lesz tartós, amíg az ügyintézés és az oktatás elsősorban orosz nyelven fog zajlani. A jobboldali nacionalisták szemszögéből nézve az ukránosítás teljesen természetesnek tűnt, számukra az ukrán állam az ukrán nemzet önmegvalósításának formáját jelentette, és ezért azt teljesen ukránosítani kellett.

Kravcsuk adminisztrációja nem szólított fel az erőszakos ukránosításra, de valójában elősegítette a bürokratikus rendszer, az oktatási szféra és a tömegtájékoztatási eszközök átállását az ukrán nyelvre. Néhány nyugati tudós még javasolta is, hogy ahogyan a két világháború közötti Lengyelországot, most Ukrajnát tegyék az úgynevezett „nacionalizálódó állam” kategóriájába, amelyek a kisebbségek erőszakos jellegű beolvasztását végzik.³⁸⁰ Am meglehetősen határozatlanul viselkedve Kravcsuk megelégedett azzal, hogy az ukrán nyelvnek állami státuszt adott a soknemzetiségű és több kultúrát magába ölelő modern Ukrajnában. Ukrajna első elnökének más kezdeményezéseit is az mozgatta, hogy megerősítse Ukrajna függetlenségét, s ezek a kezdeményezések is ugyan azt a reakciót váltották ki. Kravcsuk ösztönözte a sárga-kék lobogó, a háromágú szigony címer (trizubec) és a „Nem halt meg még Ukrajna” kezdetű himnusz aktív használatát, habár az oroszajkú kelet az elején, mint nacionalistákat, elutasította ezeket a jelképeket. Az elnök támogatta az Ukrán Pravoszláv Egyházat (a kijevi patriarchátusét), előnyben részesítve azt minden más pravoszláv egyháznál Ukrajnában, többek között az Orosz Pravoszláv Egyháznál is, amelynek hívei a legnagyobb lélekszámban voltak. Kravcsuk politikájának köszönhetően az ukrán nyelvnek

a helyzete, mint államnyelv jelentősen megerősödött, ám az elnöknek igen magas politikai árat kellett fizetnie az ukránosításért, mivel széleskörű elégedetlenséget váltott ki az ország keleti és déli régióinak oroszajkú lakosságából. 1994-ben azonban, Moszkva támogatása nélkül, a Krímen újra kirobbant az orosz szeparatizmus, amelynek hullámain az autonómia elnökévé Jurij Meskovot választották.³⁸¹

A bonyodalmakat megérezve, az 1994. márciusi választás előtt a hivatalos Kijev visszafogta az ukránosítás tempóját. A gazdasági hanyatlás és az égbekiáltó korrupció időszakában az államépítéssel elfoglalt hatalom nemigen volt népszerű. A választók alacsony száma miatt a 450 képviselőlől csak 338 lett megválasztva; a parlament legnépesebb pártja a Kommunista Párt lett, amely a parlamenti helyek 25%-át tudta magáénak (ám a szocialistákkal és a Parasztpárttal, amelyekkel együtt a baloldali blokkba tömörült – 35%-ot). A Ruh a képviselői helyek 6%-át szerezte meg, s az összes jobboldali párt együtt 9%-ot. A szélsőjobboldal pedig 8 helyet szerzett (ez 2,5%). A független képviselők, akik zömében egy képlékeny centrumot alkottak, 168 parlamenti széket foglaltak el (majdnem 50%-ot).³⁸² Ekképpen egyetlen blokk sem szerezte meg a szavazatok többségét, s a parlament munkaképtelen lett.

Mivel Kravcsuk végül nem hozta létre saját pártját, ezért a tavaszi parlamenti választások eredményei kevesebb mértékben volt tevékenységének értékelése, mint a nyári elnökválasztás. Még az elnökválasztás előtt elkezdődött a szembenállás Kravcsuk és a Legfelső Tanács között, amely házelnöknek a szocialista Olekszañdr Morozt választotta meg, s minden javaslatot elutasított a kormányfőjelölti posztra, kivéve az egykori Minisztertanács elnökét, Vitalij Maszolt. Az 1994. június-júliusban zajló elnökválasztás első fordulójában Kravcsuknak hat riválisa volt a legkülönbözőbb politikai nézetekkel, a második fordulóba Kravcsuk és egykori miniszterelnöke, Leonyid Kucsma került. A hatalmon lévő elnök nem tudott dicsekedni gazdasági sikerekkel és nem volt érthető reformterve, ezért a választási kampány során úgy állította be magát mint a nemzetépítés ideológusa. Kravcsuk számított a nemzetközi porondon nem is olyan régen elért sikereire – az 1994. év elején Ukrajna aláírta az atomfegyverzet leszereléséről szóló egyezményt, jelentős anyagi támogatást kapott az USA-tól, s partnerségi szerződést kötött az EU-val. Ám az elégedetlen választók ezt Kravcsuk általános oroszellenes irányultságú politikájának bizonyítékeként értékelték. Kucsma ügyesen használta ki a gazdasági katasztrófa és az erőltetett ukránosítás témáját, összekapcsolva a nacionalizmust a tehetségtelen vezetéssel. A saját választás előtti programjában különös figyelmet fordított a gazdasági reformok szük-

ségességére, az Oroszországgal történő kapcsolatok felújítására és az orosz nyelvnek mint második államnyelvnek a bevezetésére. A második fordulóban Kucsma kevéssé megelőzte Kravcsukot, s a szavazatok 52%-át kapta. Egészébe véve a választások az Ukrajna történelmi régiói között lévő ellentmondások megerősödéséről tanúskodtak: amíg Kravcsuk a szavazatok nagyobbik részét az ukránajkú nyugaton gyűjtötte be, addig Kucsma keleten és délen győzött, amelyek inkább oroszajkú lakossággal rendelkeztek.

❖ A „TÖRZSI KAPITALIZMUS” ÉPÍTÉSE: A KUCSMA-KORSZAK

Függetlenül attól, hogy Leonid Kucsma (1994–2004) az Oroszországgal történő kapcsolatok felújítására és az orosz nyelv védelmére tett ígéreteinek köszönhetően jutott hatalomra, valójában meghagyta a független külpolitikai irányvonalat és a lopakodó ukránosítást, mivel ez a politika legitimálta az új vezető osztály létezését Ukrajnában. Ahogyan Kravcsuk, úgy Kucsma is előnyben részesítette a független állam elnöki posztját az orosz bábéval szemben. Szoros kapcsolatokat tartott fenn az Egyesült Államokkal, aminek következtében az 1990-es évek végére Ukrajna lett a világon a harmadik legtöbb amerikai pénzügyi segínyt kapó ország (Izrael és Egyiptom után).³⁸³ Clinton és Kucsma elnökök kétszer is jártak hivatalos látogatáson egymásnál (1995–1997 és 1999–2000), a kétoldali kapcsolatok fejlesztése céljából létrehozta egy speciális bizottságot az USA alelnökének, Albert Gore-nak a vezetésével. Valójában Kucsma sokkal tovább ment el Kravcsuknál, aki csak Ukrajnának a blokkokon kívüli státuszáért állt ki. 1995 februárjában Ukrajna lett a FÁK első országa, amely együttműködési szerződést kötött a NATO-val és belépett a „Partnerség a békéért” programba. 1997-ben a NATO és Ukrajna megtették az együttműködés következő lépését, s aláírták az „Egyedi partnerségről szóló cartát”. Egészében véve Kucsma első elnöki ciklusában a nyugat és Oroszország közötti ellentéteket játszotta ki. Ezt a politikát folytatva a kormány gyakran tett nyugatpárti kijelentéseket, ám a gyakorlatban nem igazából távolodott el erős északi partnerétől. Éppen Kucsma idejében s nem pedig az oroszellenes Kravcsuk alatt, Ukrajna hivatalosan bejelentette az Európai Unióba történő belépésének óhaját.

Kucsma nem akarta, hogy Ukrajna Oroszország statisztájává váljon, s igyekezett kihasználni jó kapcsolatait az Egyesült Államokkal, hogy úgy mond normalizálja az ukrán–orosz kapcsolatokat. Az Ukrajna és NATO megbeszélések, s főleg az ukrán–NATO-s közös krími hadgyakorlatok miatt aggodalmaskodó Jelcin 1997 júniusában megkötötte Kucsma el-

nökkel a „Barátságról, együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szerződést”, amely elismerte Ukrajna területi egységét és előírta a Fekete-tengeri flotta felosztását. Ukrajnához került a hajók 18%-a, míg az orosz flotta hosszú lejáratú bérleti szerződést kapott haditengerészeti bázisára Szevasztopolban. Ezzel egy időben Kucsmanak sikerült rendezni a Krím orosz szeparatista mozgalmanak kérdését is. 1995-ben, kihasználva a félsziget belső politikai konfliktusait, elmozdította Meskovot, és 1996-ban felszámolta a Krím elnökének posztját.

Ahogyan elődje, Kucsma első elnöki ciklusában (1994–99) is sok időt és energiát vittek el a Legfelső Tanáccsal vívott harcok. A parlamenttel szemben nem volt egy pissenése sem, a reformpróbálkozásokat a nagyszámú baloldali ellenzék és az amorf centrum mindig elutasította. Ezért Kucsma, akár Kravcsuk, inkább az elnöki hatalom jogkörét próbálta kiterjeszteni. Tervezte, az új „Hatalomról szóló törvény” (1995) az elhúzódozó politikai krízis kezdetét indította el. Azzal fenyegetve, hogy népszavazásra viszi ki az elnöknek a parlament feloszlatására való jogát, Kucsmanak végre sikerült átnyomnia a Legfelső Tanácson az új alkotmányt, amelyet 1996. június 28-án fogadtak el, s egészen reggelig elhúzódozott. (Az összes egykori SZSZKSZ köztársaságai közül Ukrajna fogadta el legkésőbb posztszovjet alkotmányát.) Ez az alkotmány hatalmas jogkört ruházott az elnökre, de formálisan Ukrajna elnöki-parlamentáris köztársaság maradt. Ezen kívül Kucsma még felduzzasztotta a bürokratikus rendszert is. Az Elnöki Adminisztráció sok mindenben a Miniszteri Kabinetet másolta, amihez az elnök mint hatalma riválisához viszonyult.

A gazdaságban bármely kudarcot Kucsma a baloldali parlamenttel meglévő konfliktusra fogott. Ez igen kényelmes magyarázat volt, amely a külföldi megfigyelőknek szólt és egyidejűleg igazolásként szolgált saját lakossága felé is, ám a valódi krízis okai sokkal mélyebben gyökereztek. 1994 októberében Kucsma meghirdette a jelentős gazdasági reformok kezdetét, amely az állami vállalatok privatizációját, a kemény pénzügyi rendteremtést és a stabil pénz bevezetését jelentette.³⁸⁴ A reformokat két tábor fogadta makacs ellenállással: a kommunisták, mert elfogadhatatlannak tartották a piacgazdaságot elvi okok miatt, és a gyárigazgatók, akik félték, hogy majd dotációk nélkül maradnak. Az elnök nyilvánosan elítélte a baloldaliakat, de igen ritkán említette a másik tábor, amely nem kevésbé befolyásos ellenzék volt. Valójában Kucsma a választásokon aratott győzelmét a kelet-ukrán biznisz anyagi támogatásának köszönhetette, elsősorban a szeretett Dnyipropetrovszknak. Mielőtt elnök lett volna, Kucsma az Ukrán Gyáriparosok és Vállalkozók Szövetségét irányította, amely a „vörös igazgatókat” és az új üzletembereket egyesítette. Ezek a

szovjet rendszerben kialakult „vállalkozók”, akik nem érezték magukat rosszul az állami vállalatoknak nyújtott segélyeknek és támogatásoknak köszönhetően, határozottan felléptek a privatizáció ellen. 1995–97-ben csak kisebb vállalatokat privatizáltak, amelyek közszükségleti cikkeket gyártottak, a reform nagyobb része megfeneklett. Az új elit, mely Kucsma hatalomra segítette, olyannyira megszokta az államtól történő lopást, hogy még nem ismerte fel a magántulajdon minden előnyét.

Az első elnöki ciklusban Kucsma négy miniszterelnökkel érkezett dolgozni, ám a „törzsi kapitalizmus” szellemét, amely kialakult Ukrajnában, leginkább a harmadik miniszterelnök, Pavel Lazarenko (1996. május – 1997. június) testesítette meg. Az SZSZKSZ idejében Lazarenko (1953-ban született) kolhozelnök és alacsony beosztású pártfunkcionárius volt, a függetlenség megszerzése után a szeretett dnyipropetrovszki területen csinált politikai karriert. Aztán kétes ügyletek segítségével jelentős mennyiségű vagyont tett szert. Miután miniszterelnök lett, Lazarenko nagyban folytatta ügyleteit az energetika és a kommunikáció területén (természetesen minden cége más ember nevében szerepelt); vádolták még zsarolással és vetélytársainak megrendelt gyilkosságokkal is. Rövid idejű miniszterelnöksége alatt Lazarenko amerikai, svájci és antiguai bankok számláira több száz millió dollárt utalt át. Ennek ellenére Lazarenko elakadt a nagyüzlet dzsungelében és elveszítette miniszterelnöki posztját. 1998-ban letartóztatták a Svájcba történő beutazáskor panamai útlevelével. Mikor 1999-ben a parlament megfosztotta Lazarenkót képviselői mentelmi jogától, akkor az Egyesült Államokba szaladt, ahol egy kaliforniai birtokot vett, amely korábban Eddie Murphy amerikai színészé volt. Amíg az ukrán és a svájci Justitia a vele való találkozást várta, addig az amerikai bíróság börtönbüntetésre ítélte pénzmosás miatt.³⁸⁵

Lazarenko története, annak minden kínos részletével a társadalom tulajdonává vált annak köszönhetően, hogy összeveszett Kucsma legközelebbi környezetével. Hasonlóképpen gazdagodott meg több száz magas beosztású tisztviselő, ám azok nem vonták magukra a bíróság és a tömegtájékoztatási eszközök figyelmét. Mi több, Lazarenko nem az első miniszterelnök volt, aki külföldre szökött, miután korrupcióval és törvénytelen üzletezéssel vádolták meg: még 1994 őszén ugyanígy járt el Jefim Zvjagilskij megbízott miniszterelnök – három évet töltött Izraelben, amíg a nyomozás bizonyítékok híján le nem zárult. Ám az ukránok szemében pont Lazarenko lett az új „oligarcha” osztály megtestesítője: üzletembereké, akik kétes machinációk segítségével gazdagodtak meg. Egyes oligarchák gazdagságukat magas beosztásuknak vagy családi kapcsolataiknak köszönhették, ám a többség egyedül érte el sikerét az üz-

letben a merész 1990-es években, majd később „helyes” politikai kapcsolatokkal biztosították be magukat.

Ennek a modellnek mindkét legbefolyásosabb regionális klán vezetője megfelel. Ukrajna leggazdagabb emberének hírnevét Rinat Ahmetov (1966-ban született) szerezte meg, nem közéleti ember, származását tekintve tatár; végzettsége szerint közgazdász, magasba tartó útját az 1990-es évek közepén kezdte néhány bank létrehozásával Donyeckben, majd hamarosan érdeklődéseit kiterjesztette olyan területekre, mint a kohászat, gépgyártás és telekommunikáció. Ahmetové a „Sahtyor” futballklub is, amely 2009-ben megnyerte az utolsó UEFA-kupát. A „Korrespondent” folyóirat adatai szerint Ahmetov vagyont, akit a donyecki üzleti klán fejének tartanak, 9,6 milliárd dollárra teszik. Ahmetovhoz közel áll Viktor Janukovics, aki hosszú ideig irányította a donyecki területi adminisztrációt, aztán miniszterelnök volt, s a 2004-es elnökválasztáson a hatalom elnökjelöltje volt. Ahmetov vetélytársának, néha üzlettársának számít Viktor Pinczuk (1960-ban született), végzettsége szerint kohászati mérnök, aki az 1990-es évek elején csőgyártó nagyvállalatot alapított. Később kőolajjal, földgázzal, kohászattal és médiaüzlettel foglalkozott. Pinczuknak szoros kapcsolatai alakultak ki Kucsma elnök legközelebbi környezetével, ő segített finanszírozni annak 1999-es választási kampányát. 2002-ben az üzletember feleségül vette Kucsma Jelena nevű lányát. 2009-ben a művészeteket kedvelő és filantróp (emberszerető) Pinczuk vagyont 2,2 milliárd dollárra becsülték.³⁸⁶

Amennyiben figyelembe vesszük az oligarchia és a kormányzat kölcsönösen előnyös szimbiózisát, hát csodának tűnhet, hogy a gazdasági reformokat egyáltalán elfogadták. 1996-ban bevezették az új stabil pénzt, a hrivnyát – Kucsma egyetlen sikeres kezdeményezését a gazdasági szférában. Ám a kormányzat kiadásai továbbra is túllépték a bevételeket, az adókat pedig nehezen szedték be. Mindeközben a béreket és a nyugdíjakat idejében kellett kifizetni, ellenkező esetben a következő választásokon a kommunisták kerülhetnek majd hatalomra. Ukrajna adóssága Oroszország felé a kőolaj és a földgáz miatt borzasztó iramban nőtt. 1994-ben a szerkezeti reformokat bejelentve, Ukrajna a Nemzetközi Pénzügyi Alaphoz (IMF) fordult segítségért, és hamarosan beleszaladt a nyugati hitelek csapdájába. A további folyósítások fenntartása érdekében az IMF azt követelte Ukrajnától, hogy állítsa helyre az infláció feletti ellenőrzését banki fizetésekkel és adóbehajtással. Az egyik kutató szerint „Az IMF gyakran az egyetlen reformpárt volt Ukrajnában, habár rászóta az országra saját neoliberais programját, nem mélyülve el az ukrán sajátosságban.”³⁸⁷

Bármilyen esetben, még amikor az ukrán minisztereknek sikerült elérniük az IMF által kitűzött rövid határidejű célokat, még akkor is korán lett volna beszélni a piacgazdaság létezéséről. Ami a mezőgazdaságot illeti, a „kollektív mezőgazdasági vállalat” új elnevezése alatt legtöbbször nem hatékony szovjet kolhozok bújtak meg, új típusú farmer kevés volt, habár szerepük a hús, tej, gyümölcs- és zöldségtermesztésben egyre jobban növekedett. Ez a bonyolult helyzet azért alakulhatott ki, mert a farmerek csak bérelhették a földet. A kommunisták és szövetségeseik kategorikusan a föld eladása ellen léptek fel. 2001-ben a Legfelső Tanács végre elfogadta a földkódexet, amely lehetőséget adott a föld adás-vételére, ám annak a gyakorlatban történő alkalmazását meghatározatlan időre elhalasztották.

A kisvállalkozásokat megölték az adók, amelyek időnként a 90%-ot is elérték. Nem meglepő, hogy a gazdaság jelentős része *árnyékba* vonult. Még a hivatalos vállalatok is a leggyakrabban borítékban adták a fizetéseket, hogy elfedjék a valós forgalmat és elkerüljék a Nyugdíjalapba történő kötelező átutalásokat. Az egyenes külföldi befektetések igen jelentéktelenek maradtak. 1996–98-ban elkezdődött a nagyszabású privatizáció az iparban, amelynek nyertesei leginkább az oligarchák és a „vörös igazgatók” lettek: óriási vállalatokat szereztek meg szinte semmiért, miközben kibocsátották a privatizációs jegyeket, amelyeket potom pénzért vásároltak fel a kiszolgáltatott munkásoktól. Még magántulajdonossá válva sem igazán érdekelte az ukrán kapitalistákat a termelés mértékének növelése, mivel sokkal többet nyertek az állami dotációkon és az adókedvezményeken.³⁸⁸ Ennek ellenére az 1990-es évek végére érzékelhetővé váltak az ipari növekedés első jelei, főleg a kivitelre szakosodó kohászati ágazatban.

Kucsma első elnöki ciklusának vége felé a választók érezhetően csatlódtak a politikájában. Az 1998. évi parlamenti választásokon újra a kommunisták szereztek meg a legtöbb helyet – 27%-ot (szövetségeseikkel együtt 38%-ot), ám egészében véve ennek a parlamentnek a munkája sokkal gyümölcsözőbb és hatékonyabb volt. A választások először voltak vegyes rendszerben megtartva: a 450 képviselői hely felét egymandátumos egyéni választói kerületből, a másik felét pedig arányosan pártlista alapján lehetett megszerezni, miközben a választási küszöb a pártok számára 4% volt. Ez a rendszer elősegítette a pártrendszer megerősödését – most már a független jelöltek aránya a képviselők között csak 26% volt. A Ruh a szavazatok 10%-át gyűjtötte össze, s az új rendszernek a centrista pártok lettek a nyertesei, amelyek lényege kevés kapcsolatban volt elnevezésükkel, mivel ezek regionális klánok vagy üzleti érdekeltségű

klubok zsebpártjai voltak: Zöld Párt, Népi Demokratikus Párt, Hromada, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja. Ennek eredményeképpen a centrista képviselők a helyek 23%-át kapták meg.³⁸⁹ Ahogyan az előző parlamentben is, a házelnök a baloldal képviselője, most éppen a Parasztpárt vezetője, Olekszandr Tkacszenko lett; így a baloldaliak továbbra is sikeres ellenállást tudtak kifejtetni Kucsma politikája ellen.

Különben Kucsma kevés figyelmet fordított a parlament ügyeire, mivel el volt foglalva az 1999. évi újabb elnökválasztás előkészítésével. A választások előestéjén Kucsma és környezete biztosította magának az oligarchák pénzügyi támogatását, megerősítették a tömegtájékoztatási eszközök feletti ellenőrzésüket, és tapasztalt orosz politikai technológusokat hívtak meg. Arra készültek, hogy az 1996-os választások orosz színjátékát ismételjék meg, amikor a győzelmet a nagyon népszerűtlen Jelcin szerezte meg annak köszönhetően, hogy a második fordulóban ellenfele a dogmatikus, semmiben sem kitűnő kommunista pártvezér, Gennagyij Zjuganov volt. Az ukrán változatban ezt a szerepet Petro Szimonenkóra osztották, aki még kevésbé volt mozgékony és karizmatikus, mint Zjuganov. Minden, amit a hatalomnak tennie kellett, annak megakadályozása volt, hogy a második fordulóra a liberálisok vagy a mérsékelt szocialisták jelöltje jusson be. A kucsmai adminisztráció nyíltan ellenőrizte a tömegtájékoztatási eszközöket, és nyomást gyakorolt az üzleti életre, amely kapcsolatban volt a potenciális ellenfelekkel. A baloldal megosztása érdekében a hatalom titokban támogatta a szélsőséges Progresszív Szocialista Pártot, amely még baloldalibb volt, mint a kommunisták. Végül is az Oroszországban kipróbált stratégia (esetenként hamisításokkal megerősítve) szépen működött. A legveszélyesebb mérsékelt jelölt, a szocialisták vezére, Olekszandr Moroz az első körben a harmadik helyet szerezte meg, a negyedik pedig Natalja Vitrenko heves populistáé lett. A második fordulóban minden jobboldali és centrista erő Kucsmat támogatta, aki a szavazatok 56%-ával könnyen legyőzte a „vörös veszélyt” Szimonenko személyében, aki 38%-ot szerzett.

Kucsma második elnöki ciklusa (1999–2004) paradox módon egyesítette a gazdasági felemelkedést, szennyes politikai technológiákat és a mindenütt elharapódzó korrupciót. A javulás bizonyos jelei a gazdaságban már a választások előtt megjelentek, bár a fizetési mérleg továbbra is negatív maradt, a GDP egészen az 1999. évig folyamatosan csökkent. A gazdag vasérclelőhelyeknek és más ásványi kincsenek köszönhetően a krízisből a kohászat jutott ki először. Az 1990-es évek végén az új ukrán kapitalisták felfedezték, hogy a legkecsegtetőbb és gyakorlatilag törvénytelen útja a meggazdagodásnak a vasérc és az acél exportja (ellentétben

az orosz kőolaj újraeladásának parazita gyakorlatával vagy az állami dotációk kisajátításával, amivel addig foglalkoztak). A más szférában tevékenykedő magánvállalkozók is megtalálták kiskapujukat a piacra. Törvényszerűen a magánszférában dolgozók magasabb bére ösztönözte a fogyasztást, főleg a nagyvárosokban, s segítette fejlődni a gazdaságot. Az 1998-as fájdalmas krízis után gyorsan talpra állt az orosz gazdaság, amely szintén pozitív hatással volt Ukrajnára.

Különben még addig, hogy a különböző szférákban a kedvező tendenciák elindították a gazdasági növekedést, Ukrajnának fokoznia kellett a pénzügyi fegyelmet. 1999-ben az ország külföldi tartozása elérte a rekordméretű 12,4 milliárd dollárt, amely összegnek felét az IMF, a Világbank és Oroszország hitelezte. Ezenkívül a kormányzat rengeteg pénz pazarolt el az elnökválasztás előtt, amely miatt ellenőrizetlen infláció léphetett fel. 1999 decemberében válaszként a nemzetközi megfigyelők figyelmeztetésére, miszerint Ukrajna fizetéseképtelenné válhat, illetve Washington takarékosági felhívására Kucsma új miniszterelnököt nevezett ki Viktor Juscenko (1954-ben született) személyében. Juscenko hosszú ideje dolgozott már a pénzügyi szférában, banki karrierjének csúcán volt a Nemzeti Bank igazgatója is. Ő nyugatbarát, liberális és reformpárti nézeteiről volt ismert. 1998-ban Juscenko feleségül vett egy ukrán származású amerikai nőt, a Chicagóban született Katerina Csumacsenkót, az USA államminisztériuma egykori munkatársát. Minden arra enged következtetni, hogy Kucsma Juscenkót tartotta a legmegfelelőbb jelöltnek a nyugati donorokkal történő nem könnyű tárgyalások vezetésére, s abban reménykedett, akár a többi miniszterelnök: egy-két évig marad, szép kis vagyont kapar magának össze, és majd lemond.

Am az elnök meglepetésére Juscenko kemény reformernek és becsületes állami hivatalnoknak bizonyult. Ahogyan elvárták, átstrukturálta a hosszú lejáratú kötelezettségeket. Ugyanakkor az üzemanyag-energetikai komplexumért felelős miniszterelnök-helyettessel, a leleményes Julija Tyimosenkóval (1960-ban született) elkezdte megakadályozni az olcsó vagy egyszerűen lopott orosz kőolaj és földgáz törvénytelen újraeladását Európába világpiaci áron. A maga részéről Tyimosenko nagyon jól tudta, hogyan mennek ezek a dolgok, ugyanis ő maga is a gázexportból szerezte vagyonát szorosan együttműködve Lazarenkóval. Most pedig ő volt az, aki keresztbetett az ukrán gázszállító rendszerből történő orosz gáz megcsapolására kialakított rendszernek és a jövedelem külföldre történő kimenekítésének. Ezenkívül Juscenko és Tyimosenko megszüntették az adókedvezményt, amelyeket törvénytelenül adtak az oligarcháknak, többek között a kőolajexportálóknak és az energetikai

társaságoknak. A hihetetlenül előnyös feltételeket, amelyek szerint az ország energetikai rendszerét privatizálták, újra átellenőrizték, a legfőbb tulajdonos, a Kucsma-hoz közeli kijevi oligarcha, a kijevi „Dinamo” tulajdonosa, Grigorij Szurkisz nagy elégedetlenségére.

A „törzsi kapitalizmus” legrosszabb megnyilvánulásaiával folytatott harc az államkincstárnak már több milliárd dollárt hozott, s emellett Juscenko lecsökkentette az ukrán középosztály adóit, amely éppen csak hogy elkezdett kialakulni. Nagyon sok kisvállalat lett legálissá, mivel most már megengedhették maguknak az adófizetést. A kincstárba és a nyugdíjalapba elkezdtek megérkezni a munkabérek utáni befizetések, amelyeket korábban a munkások és a munkaadók közös megegyezése alapján feketén fizették. A szakemberek számításai szerint 2000-ben, Juscenko reformjainak köszönhetően, a kincstárba pótlólagosan közel 4 milliárd dollár folyt be, amely a GDP 13%-át tette ki.³⁹⁰ Végül az ő kormánya számolta fel az elmaradott fizetések és nyugdíjak adóságait és kiegyenlítette a költségvetést. Az adózási szférában történt rendrakás, az ipari termelés növekedése és a fogyasztók életszínvonala emelkedésének következtében a 2000. év lett az első gazdasági növekedést produkáló év a függetlenség megszerzése után. Az 1990-es évek eleji hirtelen hanyatlás, az 1990-es évek végének folyamatos visszaesése után 2000-ben a DGP 6%-al nőtt. És ez attól függetlenül, hogy az 1999-es elnökválasztásokon elkövetett visszaélések miatt az IMF egy időre felfüggesztette segítségét, ám az most már Ukrajnának nem volt olyan rettentően fontos, mint korábban. 2001 tavaszán elkezdődött a privatizáció újabb szakasza, amely ez alkalommal jobban átlátható volt, és az államnak még több bevételt hozott.

A viszonylag sikeres reformok eredményeképpen jelentősen megnőtt Juscenko és Timosenko népszerűsége. Bennük látták a „tisztességes politikusokat”, akik megszorogatják a gazdaságon élősködő oligarchákat, és a pénzt a nyugdíjasoknak és munkásoknak irányítják át, ezzel visszaállítva a társadalmi igazságosságot. Az adók csökkentésével a középosztály is jól járt. Ám a Kucsma-hoz közeli oligarcháknak és magának az elnöknek a reformerek nagyon nem tetszettek, ennek pedig két oka volt: először is, tevékenységük következtében az oligarchák veszítettek bevételeikből, másodszor – Juscenko nagyon hamar a liberális demokraták legfőbb reménységévé vált a következő elnökválasztáson. Az elnök gondolkodott már 2000 tavaszán Juscenko menesztéséről, ám a népszerű miniszterelnöktől megszabadulni igencsak hosszú időbe telt. Az elhúzódság oka, meglehet, abban gyökerezett, hogy Kucsma 2000-ben és 2001-ben más jellegű politikai problémákkal találta szembe magát.

❖ A KUCSMA-KORSZAK ALKONYA ÉS A „NARANCOS” ELLENZÉK KIALAKULÁSA

Habár a 2000. év Kucsma számára mint politikusnak a nyílt sikertelenség éve volt, mégis azzal kezdődött, amit általában az ő nagy győzelmének tartanak. Januárban a hatalomnak sikerült igazságokkal és nem teljes igazságokkal meggyőzni a jobboldal zömét és a centristákat, hogy csatlakozzanak a Legfelső Tanács hatalompárti többségéhez. Az egész ironiája abban állt, hogy az elején ezt a csoportot az egykori miniszterelnök, Leonyid Kravcsuk vezette, aki képviselőként tért vissza a politikába, és az egyesített szociáldemokraták listáját vezette (akkor ez egy bábpart volt, amely a Szurkisz kijevi oligarcha érdekeit képviselte). Most Kravcsuk Kucsma oldalára került, aki legyőzte őt 1994-ben. Az új parlamenti többség leváltotta a kommunistabarát házelnök Tkacsenkót – először jogilag, megszavazva leváltását, majd két hét múlva fizikailag is, mikor a saját irodájában elbarikádózódott házelnököt szó szerint kivitték a parlamentből. Ebben a pillanatban úgy tűnt, hogy az elnök és a parlament közötti harc, amely az ukrán politika ismertetőjegye volt 1991-től, nem-sokára megszűnik.

Ám a megvásárlás és zsarolás útján elért egység nem tartott sokáig. Amikor Kucsma kiírta a Legfelső Tanács számának és hatáskörének csökkentéséről szóló népszavazást, amely még a parlamenti összeesküvés előtt el lett tervezve, a kormányzati többség hirtelen szétesett. A 2000. évi áprilisi népszavazás megdöbbentette a nyugatot a nagymértékű hamisítások miatt, amelynek következtében Kucsma valószínűtlen győzelmet aratott: az elnöknek mind a négy javaslatát jóváhagyták – a választók 82–90%-a szavazott mellette 81%-os részvételi arány mellett. Különben a parlamenti reformot nem valósították meg, mivel az elnöknek még esélye sem volt arra, hogy a Legfelső Tanácsban az alkotmányos többséget (kétharmadot) maga mellé tudja állítani. Végeredményben Kucsma aláasta a baloldal állásait és túljátszotta magát a centristákkal, s megteremtette az előfeltételét annak, hogy a hatalom fokozatosan kicsússzon a kezéből. Megtisztította a politikai teret az új, nem kommunista ellenzéki blokk kialakulásához, amely ellenzéki szavazatokat tud majd begyűjteni.

2000 őszén nagy botrány volt kialakulóban, amely után Kucsma rezsimje véglegesen elveszítette legitimitását. Szeptemberben az ellenzék riadót fújt Georgij Gongadze internetes újságíró hirtelen eltűnése miatt, aki a hatalom visszaéléseiről és az oligarchák bűnözői rendszeréről írt. November elején Gongadze lefejezett testét megtalálták a Kijev alatti er-

dőben. Ám teljes erejével a botrány november 28-án tört ki, amikor Olekszandr Moroz megvádolta Kucsmat, hogy ő adott utasítást az újságíróval történt leszámolásra. A szocialisták vezetője olyan hangfelvételek létezését jelentette be, amelyeken Kucsma beszélgetéseit 300 óra összidőtartamban rögzítette titokban az elnök irodájában Mikolaj Melynicsenko őrnagy, a testőrség tisztje, miközben az irodában a lehallgatási eszközöket próbálta ki. Az úgynevezett „Melynicsenko-szalagok” háromszor rögzítették, ahogy Kucsma az újságíróról beszélt, és kérte a belügyminisztert és a biztonsági szolgálat vezetőjét, hogy „foglalkozzanak” Gongadzeval. Az elnök még Gongadze eltűntetésének módjára is utalt – Grúziába történő kiküldését javasolta, ahonnan aztán majd el kell hogy „lopják a csecsenek”.³⁹¹

Melynicsenko, miután politikai menedéket kapott az USA-ban, bejelentette, hogy egyedül cselekedett, s a hangfelvételek egy egyszerű digitális diktafonnal készültek, amely az elnök irodájában lévő dívány alá volt elrejtve. Az ügy technikai részletei kétséget ébresztettek a szakértőkben, úgy vélték, Melynicsenko mögött egy befolyásos politikus állt vagy esetleg külföldi kémiszolgálatok, komolyabb technikával látva el őt. Akárhogyan is volt, a felvételek eredetisége többször is meg lett erősítve. Bizonyos emberek, akiknek hangja szintén hallatszott a szalagon, azt állították, hogy a rögzített beszélgetések valóban megtörténtek. Mások pedig, akiket előnytelen színben tüntetett fel a hangszalag, tagadták a beszélgetések tényét. 2001 elejéig Kucsma szintén mindent tagadott, majd mikor beismerte, hogy az valóban az ő hangja, akkor meg azt kezdte bizonygatni, hogy rá nézve terhelő részletek össze vannak vágva. Különben szinte minden, amit „Kucsma” a szalagon mondott, negatív színben tüntette fel őt. Aztán, hogy a szalagok felkerültek a világhálóra, az ukránok milliói győződhetek meg arról, hogy az elnökük cinikus, fondorkodó és mocskos szájú ember. A szalagok alátámasztották a legfelső vezetés érintettségét a választások meghamisításában, bírósági visszaélésekben, az elcsalt privatizációban, a pénzmosásban és még az illegális fegyverkereskedelemben is.

A társadalmat sokkolták ezek a felfedezések, ám mivel az erős ellenzék hiányzott, a tiltakozó mozgalom kialakulása időbe tellett. Kijevben több tüntetés is lezajlott, amit a rendőrség szétzavart, amelyek után beállt a hideg. A tiltakozó gyűlések 2001 februárjában folytatódtak, amikor kialakult az „Ukrajna Kucsma nélkül” elnevezésű mozgalom. Ám a politikai áttörés csak akkor zajlott le, amikor az ismert politikusok ellenzékbe vonultak. Januárban az oligarchák, akik elégedetlenek voltak Tyimosenko tevékenységével, elérték annak menesztését. Ám ahogy Tyimosenko

csatlakozott az ellenzékhez, letartóztatták csalás és fosztogatás vádjával (amit úgymond még az 1990-es évek közepén követett el), s amelyek hamarosan a bíróságon bizonyítottakká váltak. Az utcai politika forgatagába kerülve Tyimosenko energikus és karizmatikus vezetőnek mutatta magát a populista fajtából. Megszervezte a Nemzeti Megmentés Fórumát, és az év végére megjelent a Julija Tyimosenko Blokkja, mely kisebb pártok és mozgalmak koalíciója volt.

Mindeközben Juscsenko továbbra is a miniszterelnöki posztot töltötte be, amíg 2001 áprilisában a Legfelső Tanács oligarchapártjai a kommunis-tákkal összefogva le nem mondatták. A kommunisták azzal magyarázták tettüket, hogy ők nem tudják elfogadni a Juscsenko által bevezetett kapitalista reformokat, ám valójában irigyelték a miniszterelnök népszerűségét, s ezen kívül megvásárolták szavazataikat. Ám megjátszva ezt a kombinációt, Kucsma tanácsadói rájöttek, hogy Juscsenkót az ellenzék közé taszítani nagyobb veszedelem volt, mint a kormányban tartani (mikor még miniszterelnök volt egy utcai tiltakozásokat elítélő levelet is aláírt).

Leváltásának idején a mérsékelt liberális Juscsenko óriási népszerűségnek örvendett, s körülötte azonnal egyesült az ellenzék. A 2002. évi márciusi választásokra készülve egy széles jobbközép blokkot hozott létre „Mi Ukrajnánk” névvel. Függetlenül attól, hogy a blokkhoz csatlakoztak a Ruh utódpartjai és a szélsőjobbboldaliak is, Juscsenko nem a nézetkülönbséget okozó nyelvi ukránosítás problematikájára összpontosított. A választási kampány során elsősorban a gazdasági reformok szükségességéről beszélt és arról, hogy a hatalomnak tisztességesnek kell lennie. Juscsenko pragmatikus oldaláról is megmutatta magát: megszerezte jó pár kegyvesztett oligarcha támogatását is, akiknek volt saját politikai erejük és média-erőforrásuk (többek között Petro Porosenko és Jevgenyij Cservonenko). Így biztosította az ellenzék anyagi hátterét is.

Kucsma táborában is lázas próbálkozások kezdődtek egy koalíció létrehozásáért, s megvásárlások és fenyegetések segítségével létrejött az „Egységes Ukrajnáért” blokk (ironikus rövidítése „Za jedU”), habár az egyesített szociáldemokraták formálisan nem tartoztak bele. Kucsma csapata nem volt képes létrehozni egy népszerű elnöki pártot, ezért a kispártok támogatására számított, amelyeket az oligarchák pénzelték. Ez a politikai formáció már önmagában véve sem volt stabil, mivel az oligarchák folyamatosan vetélkedtek egymással, és a politikusokhoz való lojalitásuk szintjét mindig az adott helyzet határozta meg.³⁹² Mivel az elnöki csapat nem rendelkezett egy egységes pártszervezettel, ezért előnyösebb volt szá-

* Az ukrán rövidítés jelentése „az ennivalóért” (A ford. megjegyzése)

mukra az egymandátumos egyéni képviselői körzetekben jelöltek állítaniuk, ahol aktívan felhasználhatták az adminisztratív eszközöket.

A 2002. márciusi választásokon a pártlisták és az egymandátumos körzetek eredményei lényegesen eltértek egymástól. A parlamentben arányos formában megszerezhető 225 helyből a legtöbbet a „Mi Ukrajnánk” szerezte meg (70 helyet), utána a kommunisták következtek (59) és az „Egységes Ukrajnáért” (36). A BJUT,** a szocialisták és az egyesített szociáldemokraták az új Tanácsban közel 20 széket kaptak. Ám a szavazás eredményeképpen az egymandátumos körzetekből, ahol könnyebb volt használni az adminisztratív eszközöket és a szavazók megvásárlását, az „Egységes Ukrajnáért” 66 képviselőt tudott bevenni a parlamentbe.³⁹³ Ezenkívül az elnökpárti blokk hajlott a 18 független képviselővel történő együttműködésre. Ennek következtében a legnagyobb frakcióval épp ez az egyesülés rendelkezett (119 képviselővel), mögöttük a „Mi Ukrajnánk” állt (113) és a kommunisták (66). Az ellenzék bejelentette, hogy a választásokat „ellopták” a néptől, a nyugat elítélte a manipulációkat és hamisításokat, ám ennek ellenére a tiltakozások hamar elhaltak. A házelnök és helyettese a hatalom pártjának képviselője lett, ám a Legfelső Tanácsban meglévő mély szakadék lehetetlenné tette annak munkáját. A politikai egyezkedés egész a 2004-es elnökválasztásig folytatódott.

Ez idő alatt Kucsma rezsimje átértékelést hajtott végre a nemzetközi porondon. Amíg a nyugat határozottan elítélte a választások során végrehajtott hamisításokat és nyomást gyakorolt a sajtóra, a putyini Oroszország pont fordítva, befolyásának visszaállítására törekedett Ukrajnában. Az ifjabb Bush elnök adminisztrációját nyugtalanították Melyniczenko szalagjai, amelyekből világosan látszott, hogy Kucsma beleegyezett, hogy titokban fegyvereket adjanak el Iraknak közel 100 millió dollár értékben. 2003-ban egy újabb tény került napvilágra: kiderült, hogy Ukrajna a fejlett technológiájú „Kolcsuga” radarrendszert eladta vagy eladni készült Szaddám Huszeinnek, amely képes volt észlelni az amerikai lopakodóbombázókat, s ez Washington leplezetlen haragját váltotta ki. Persze a nyugat már korábban mellőzte Kucsma, főleg a Gongadze-botrány után. Mikor 2002-ben a hírhedt ukrán elnök meghívás nélkül megjelent a NATO közgyűlésén Prágában, a szervezők sietve megváltoztatták az ülésrendet az asztaloknál, s a résztvevőket francia betűrend szerint ültették, nem pedig angol szerint, hogy Kucsma ne kerüljön Bush és Nagy-Britannia miniszterelnöke, Tony Blair mellé. Kucsma hírnevét már nem

** BJUT – ez a Blokk Julija Tyimosenko ukrán elnevezés rövidítése, aminek a Julija Tyimosenko Blokkja felel meg magyarul (A ford. megjegyzése)

mentette meg az sem, hogy 2002-ben Ukrajna hivatalosan bejelentette a NATO-ba való belépésének óhaját, s 2003-ban ukrán katonai csapatokat küldtek Irakba, amely egy ideig a negyedik legnagyobb számú maradt.

A nyugattól gyakorlatilag izolált Ukrajna Kucsma idejében újra Oroszország befolyása alá került. Az autoritárius és pragmatikus Putyin 2000-es hatalomra kerülésének pillanatától Oroszország egyre gyakrabban használta fel Ukrajna ellen a gazdasági mozgatóerőket. Mivel az idő alatt, míg Oroszország Ukrajna számára olcsó kőolajat és földgázt szállított, semmilyen politikai haszna nem volt, az orosz Gazprom a fizetést valós vagyonban kezdte el követelni, elsősorban kőolaj-feldolgozó gyárakban és más őt érdeklő üzletágakban. Az ügybe bekapcsolódtak az orosz oligarchák is, akik nyomást gyakoroltak a pozícióit feladó Kucsma adminisztrációjára, más aktív vagyon eladására kényszerítve őt. Néhány jobboldali nacionalista elítélte az orosz tőke terjeszkedését, ám sok mindenben pont ennek volt köszönhető Ukrajna gyors gazdasági növekedése. 2000-ben az ukrán GDP 6%-kal nőtt, majd 2005-ig az éves növekedés átlagos szintje 9% volt.³⁹⁴

Az Oroszországgal folytatott gazdasági kapcsolatoknak volt kötelező politikai része is. 2003-ban Kucsma „átpréselte” a parlamenten az orosz fél által kezdeményezett az Oroszországgal, Fehérorosz Köztársasággal és Kazahsztánnal történő „Közös gazdasági térség” létrehozásáról szóló javaslatot. Az előzőekben hangoztatott hivatalos bejelentéseket Ukrajna euroatlanti irányvonaláról felváltotta az úgynevezett több évszázados külpolitika, amelynél a stratégiai partner szerepében úgy a nyugat, mint Oroszország szerepelnek. Kucsma adminisztrációja megbeszéléseket folytatott Oroszországgal a sokkal szorosabb gazdasági együttműködésről, többek között a hadiipari komplexumban is. Addig, mikor az ország fejest ugrott a 2004. évi elnökválasztási kampányba, ezekből a megegyezésekből csak néhány terv valósult még meg.

Kucsma második elnöki ciklusa 2004-ben fejeződött be, ezért 2002–2003-ban környezete elkezdte keresni a lehetőséget, hogyan maradhatnának hatalmon. Az alkotmány nem engedélyezte, hogy egy ember két ciklusnál tovább töltsen be az elnöki posztot, ám az csak Kucsma első ciklusának közepén volt elfogadva. 2003 decemberében az Alkotmánybíróság, ahol az elnök által kinevezett bírók ültek, úgy határozott, hogy Kucsma végéhez közeledő elnöki ciklusát az alkotmány elfogadásától számítva az elsőnek lehet tekinteni, így ebből következően Kucsmanak jogában áll jelöltetni magát a 2004-es választásokon. Ám erre az időre Kucsma népszerűsége olyan alacsony volt – kétjegyű számmal nem lehetett kifejezni, – hogy győzelmet csak az eredmények nyílt meghamisítá-

sával lehetett elérni, ám ez véglegesen lejáratta volna őt a nyugat és az ukrán társadalom szemében. Az adminisztráció ezt követő lépései felfedték a hatalom mindenáron történő megtartásának görcsös voltát. Ezek között volt néhány sikertelen próbálkozás 2004 tavaszán, hogy átnyomjanak egy alkotmányos reformot, aminek következtében az elnököt a parlament választhatta volna meg vagy az elnöki jogkörök egy részét átadták volna a parlamentnek. Kucsma hívei zavarban voltak. Megértve, hogy Juscsenko győzelme elkerülhetetlen, legalább leendő elnöki jogkörének egy részétől szerették volna megfosztani. Ám egy ilyen reformot átvinni a parlamenten lehetetlen volt, mivel arra az alkotmányos többségnek, vagyis a képviselők kétharmadának igennel kellett volna szavaznia.

Mikor minden lehetőség kimerült, Kucsma adminisztrációjának semmi más lehetősége nem maradt, mint megnevezni saját jelöltjét. Ennek eredménye egy kicsit furcsa választás lett, amely megkönnyítette Juscsenkónak a dolgát – a hatalom jelöltje Viktor Janukovics miniszterelnök lett (1950-ben született). Janukovics 2002 novemberében vette át a kormány irányítását, mikor a Miniszteri Kabinet előző elnökének, Anatolij Kinahnak nem sikerült megegyeznie a Radával* a költségvetés kérdésében. Janukovics jelöltségét ráerőszakolták Kucsma, aki egyre jobban a donyecki klán befolyása alá került, amelynek a politikai arca volt Janukovics, aki kormányzóként dolgozott a donyecki területen 1997-től. Eközben Kucsma legközelebbi környezete szoros kapcsolatban volt a donyeckiek vetélytársaival – a dnyipropetrovszki és a kijevi klánokkal, ezért ők nem tanúsítottak igazi lelkesedést ez iránt a jelölt iránt, majd később nem mulasztották el az elhatárolódást Janukovicstól. A donyecki üzleti élet jelentős támogatásával és valójában a képviselők határtalan „ösztönzésével” Janukovics több mint két évig maradt a kormány élén – tovább, mint bárki más Kucsma idejében. Ám Janukovics előélete hátrányt jelentett az ellenzék intelligens és karizmatikus vezetőjével szemben.

Janukovics az orosz nyelvű Donbáson* született és nőtt fel. Korán árvaságra jutott, „nehéz” kamasszá vált és 1967-ben lopásért ítélték el, majd 1970-ben garázdaságért. Mindkét vádat 1978-ban úgymond ejtették, ám az ezt bizonyító okiratok hiányosan maradtak fenn, s az ellenzéki sajtóban kétségüket fejezték ki Janukovics büntetlenségével és igazolásának

* Radának rövidítik időnként a Legfelső Tanácsot ukrán elnevezése második elemét használva – Verhovna Rada (*A ford. megjegyzése*)

** A Donbász kifejezés két ukrán szó kezdeti betűinek összevonásából született – Donyeckije baszejni, ami magyarul donyecki szénbányákat jelent, s ezek rövidített összevonásából alakult ki s vált állandó fogalommá a donyeci szénmedencék vidékét jelző szó (*A ford. megjegyzése*)

megalapozottságával szemben. Janukovics gyors karriert futott be mint egy sor szállító vállalat igazgatója, ám a felsőfokú mérnöki végzettségét esti tagozaton szerezte. Függetlenül attól, hogy az 1990-es években mint területi adminisztrációs vezető Janukovics beszerzett néhány diplomát és tudományos fokozatot, a helyesírásban igen gyenge volt. Az elnöki jelöltségre történő bejelentkezésnél néhány űrlapot saját kezűleg kellett kitölteni, az ott általa ejtett hibák közismertek lettek. A nyilvánosságban leginkább az ragadt meg, hogy hibásan írta le tudományos címét is – „professor”. A büntetett előélet és a hiányos képzettség mellett Janukovics ráadásul bátortalanul viselkedett közönség előtt. Mikor fellépett a televízióban, Janukovicsnak akadozott a beszéde, dadogott, és nehezen találta meg a megfelelő szavakat, főleg ha ukránul kellett beszélni. Egészen véve egy nehézkes és nem közszereplőnek való ember benyomását keltette. A miniszterelnök múltja kimeríthetetlen kincsbányává lett a karikaturisták számára, csíkos rabruhában ábrázolva őt, az igen gyenge szónoki képességeit, pedig meg sem közelítették a lenyűgöző és jól képzett, ékesszóló Jusczenkót, aki számára az ukrán anyanyelv volt. Ám hogy a kormányzó elit hatalmának törekény egyensúlyát megtartsák, Kucsmanak épp Janukovicsot kellett utódjának választania.

A választás nem volt szerencsés magának Janukovicsnak a személye miatt sem, meg hát nem volt világos választási terve sem – ebből a szempontból néhány centrista Kucsma támogatói közül jobban megfelelt volna erre a szerepre; ezenkívül, mikor Janukovicsra tette meg tétjét, Kucsma még nem számolt azokkal a változásokkal, amelyek ez idő alatt az ukrán társadalomban végbemennek. A gazdasági növekedés elősegítette az ukrán középosztály megerősödését, amely a középvállalkozókból és a szellemi munkát végzőkből állt, s akik a piacgazdaságban és a demokráciában bíztak, és ki nem állhatták az oligarchákat, valamint a korrumpálódott kormányt. Janukovics számukra a bűnözői elitet testesítette meg, amely már hozzáforrt a hatalomhoz. Ám az előző választásokhoz képest a hatalom jelöltjével szemben nem egy hírhedt kommunista állt, hanem egy jobbközép elveket valló reformer, aki gazdasági sikereket tudott felmutatni, csak ukránul beszélt és mindeközben körültekintően nem a nyelvi ukránosításra összpontosított. Nem meglepő, hogy pont benne látta elképzelései megvalósulásának lehetőségét a középosztály, függetlenül attól, ukránul vagy oroszul beszélt; emellett Jusczenkót támogatták a demokrácia és reform hívei, valamint a nyugati területek ukránajkú lakossága is.

Jusczenko körül, aki a 2002-es parlamenti választások idejétől kezdve minden szociológiai felmérésben vezetett, széleskörű politikai koalíció gyűlt össze. Kezdetekben távol tartotta magát a különböző ifjúsági csopor-

tosulásoktól, valamint Julija Tyimosenkótól is, aki sokkal szélsőségesebben gondolkodott, ám 2004 nyarán megegyezett Timosenkóval, s a miniszterelnöki posztot ígérte neki. Így a koalícióhoz csapódott a jól szervezett „Pora” ifjúsági mozgalom is. Eredetileg nem kormánypárti szervezetekből állt össze, amelyet nyugatról aktívan támogattak, ezenkívül a mozgalom aktivistáival történő tapasztalatcserére 2000-ben a szerb forradalom veteránjai is jártak a szervezetnél. A „Pora” jelentős szerepet játszott az utcai tüntetéseik idején. Ám Jusczenko elsősorban a jóra való családapá, jó keresztény és kemény reformer szerepében törekedett megmutatni magát a nyilvánosság előtt. Néhány oligarcha pénzügyi részvételével, valamint a nyugat segítségével az ellenzék nagyszabású választási kampányt tudott szervezni, amelynek menetében széleskörűen alkalmazták a jó minőségben készült agitációs anyagokat, a professzionális tévéreklámokat és a világhálót is. A választási kampány színének Jusczenko csapata a narancssárgát választotta: ebben a színben nyomták a lobogókat és a jel-szavakat, készítették a sálakat és szalagokat. Habár a narancssárga semmilyen kapcsolatban sem volt az ukrán történelemmel, az optimizmust sugárzott, ugyanilyen pozitív hangulatot hordozott a kampány szlogenje – „Igen!”. Abban a pillanatban senki sem gondolta, hogy Jusczenko várható győzelme úgy vonul majd be a történelembe mint „narancsos forradalom”. A 2003-as grúz „rózsák forradalmához” hasonlóan az ellenzék küszöbön álló győzelmének sokkal inkább a „gesztenyés forradalom” elnevezést kellett volna kapnia, mivel a gesztenyét tartják hagyományosan Kijev jelképének. Ám végleges győzelmet csak később arattak, mint ahogy várták, akkor, amikor már beköszöntött a hideg, s a fákon sem levelek, sem gesztenyék nem voltak már.

A hatalomnak akkor nem volt ideje, hogy elgondolkodjon azon, hogyan fogja nevezni saját későbbi győzelmét. 2004 tavaszán és nyarán a Kucsma–Janukovics tábor egyre nagyobb kétségbeesésbe esett. Nyáron Kucsma sietve megszervezte egy sor iparvállalat eladását saját közeli embereinek. Az ország legnagyobb vaskohászati üzemét a „Krivorozssztal” Kucsma veje, Pinczuk és Ahmetov privatizálta 800 millió dollárért, ami a valós értéknek közel a 20%-át tette ki. Janukovics továbbra is lemaradásban volt Jusczenkóhoz képest minden szociológiai felmérés szerint, ám a kormányzat nem mert a legutolsó s leghatékonyabb, habár a gazdaság számára végzetes fegyverhez – a munkabérek és nyugdíjak felemeléséhez nyúlni. Egy kis késéssel ugyan, de a csinovnyikok újra politikai technológusokat hívtak Oroszországból, akik első nekifutásra kétségüket fejezték ki Janukovics „megválaszthatóságával” kapcsolatban, ám aztán a bevált cselekvési rendet javasolták. Janukovicsnak be kellett jelentenie az

Oroszországhoz fűződő szoros kapcsolatok elengedhetetlenségét és terjeszteni az orosz nyelv mint második államnyelv bevezetésének elképzelését, Juscsenkót pedig nacionalistának és amerikai bábnak kellett feltüntetni. Ilyen irányvonal mentén indult el Janukovics választási kampánya – például az egyik ellenpropaganda anyagon Busht ábrázolták Juscsenko reklámplakátjainak stílusában, és alatta ez a felírás állt: „Igen, Buscsenko.” Ám a Juscsenko számára legfenyegetőbb szélsőséges ukrán nacionalista jellemet a választók nem vették komolyan, mivel azt nagyon nehezen lehetett kapcsolatba hozni akkori igen óvatos megnyilvánulásaival.

Szeptember végén Janukovics kijátszotta utolsó aduját – megígérte, hogy bevezeti a kettős ukrán-orosz állampolgárságot, az orosz nyelvnek második állami nyelv státuszt ad és a nyugdíjakat kétszeresére emeli. Az első két ígéretet helyeselve fogadták keleten, a harmadik pedig az éltes korú embereknek tetszett. Ennek köszönhetően a miniszterelnök egy időre feljebb került a szociológiai felmérések tetszési listáján, megszerzve a választók támogatásának 40%-át. Az országot néhányszor meglátogatta Putyin elnök, akinek népszerűsége Ukrajnában 66% volt – az erőtlen ukránokhoz képest ő az erős vezető benyomását keltette, aki a helyére rakta az oligarchákat. Putyin nyíltan az oroszbarát Janukovics jelöltet támogatta. (Oroszország is Janukovicsot támogatta hivatalosan, egyes számítások szerint választási kampányára közel 300 millió dollárt utaltak ki, amelynek oroszlánrészre a választók megvásárlására és agitációjára, beleértve az „önkéntesek” fizetését, ment el). Ám Janukovics nem sokáig vezetett, hamarosan a legfőbb hír Juscsenko talányos megmérgezésének ügye lett, akárcsak az ellenfelei bűnözői módszereiről szóló híresztelések megerősítéseként.

Szeptember 5-én, késő este Juscsenko és a hozzá közel álló David Zsvanija üzletember megérkeztek Ukrajna Biztonsági Szolgálatának elnökének nyaralójába, hogy az idegen tekintetektől távol találkozhassanak vele és helyettesével (valószínűleg Juscsenko kapcsolatokat épített ki a szakszolgálatnál, hogy megelőzze az erőszakot a választásokon). Mindnyájan egy asztalnál ettek, majd már útközben hazafelé Juscsenkónak nagyon rossz lett a közérzete. Az ukrán orvosok ételmérgezést állapítottak meg, ám a fájdalmak a gyomrában egyre erősödtek, és a belső szervei begyulladtak. Akkor az egyik Juscsenkót támogató oligarcha magánrepülőgépén átszállította egy magánklinikára Ausztriába. A helyi szakemberek egy hét alatt stabilizálták az állapotát, majd októberben egy újabb tíznapos kezelésben részesítették, ám Ukrajnába Juscsenko szörnyen eltorzult arccal tért vissza.

A kormánypárti tábor ez a titokzatos incidens teljesen lejáratta. A *Reuters* hírügynökségbe egy hamisított faxot küldtek az ausztriai klinika ne-

vében, amelyben cáfolták a mérgezés lehetőségét. A hivatalos sajtó Ukrajnában felkapta ezt a hírt és azt feltételezte, hogy Juscsenko a sikertelen Botox injekció vagy a fiatalító összejt-beültetés után betegedett meg (mint-hogy az úgymond népszerű volt az ukrán úrgazdagok körében). Azonban decemberben, az elnökválasztás két fordulója után a pótlólagos laboratóriumi vizsgálatok Ausztriában és Németországban megerősítették a nagy adagban dioxiddal történt mérgezés tényét. Ám még a választások előtt, miután Juscsenko hegektől borított arccal megjelent a Legfelső Tanácsban néhány politikai ellenfele bocsánatot kért azért, hogy korábban a szusi helyett (amit a szerencsétlen uzsonnán kínáltak a szakszolgálati vezetőnél) egészséges ukrán ételt ajánlottak neki. Juscsenko megmérgezése a legfontosabb szereplője lett a választási kampánynak Ukrajnában, és folyamatos megbeszélés tárgya a nyugati sajtónak és a televízióknak.

❖ A „NARANCSOS FORRADALOM” ÉS JUSCSENKO KORSZAKA

Az elnöki választások első fordulójában, 2004. október 24-én 24 jelölt indult, ám a szavazatok döntő többsége kettő között oszlott meg: Juscsenko 39,9%-ot, Janukovics 39,3%-ot kapott. Mindenesetre ez volt a hivatalos eredmény; a forradalom után rájöttek, hogy Janukovics csapatának hozzáférése volt a Központi Választási Bizottság adatbázisához és „módosítani” tudták az információkat, amelyek a területi választókerületekből elektronikus formában beérkeztek.³⁹⁵ A kommunisták vezetője, Szimonenko, aki az előző választási kampány egyik nagy esélyese volt, most a szavazatok mindössze 3%-át kapta, mivel híveinek zöme Janukovicsra szavazott, Juscsenko egyetlen komoly ellenfelére.

A választások második fordulójának előestéjén, amely november 21-ére lett kitűzve, titokzatos személyek a hatalom nevében a független szociológusoknak pénzügyi ellenszolgáltatást ajánlottak fel a „szükséges” közvélemény-kutatási eredményekért cserébe. Az efféle próbálkozások a nagymértékű hamisításokra történő készülődésre utaltak, sokkal nagyobbakra, mint amilyenekre az első fordulóban sor került. Ám erre közel sem mindegyik szociológus volt hajlandó, bár egyeseket nyugati alapítványok támogattak. Végeredményben a közvélemény-kutatások valós eredményei és a szavazás első hivatalos adatai között komoly eltérés alakult ki: a független közvélemény-kutatók adatai szerint a választásokat Juscsenko vezette 53%-ot szerezve Janukovics 44%-ával szemben, miközben a választások éjszakáján a hivatalos források az adatok 65%-os feldolgozottsága mellett a szavazatok megoszlásáról teljesen mást közöltek: Janukovics 49,5%-ot és Juscsenko 46,9%-ot gyűjtött. Janukovics csapata ezeket a szá-

A Függetlenség tere, a Majdan a „narancsos forradalom” napjaiban

mokat a Központi Választási Bizottság adatbázisának manipulálásával érte el, ám a hazugság azonnal lelepleződött: Juscsenko stábja (szintén törvénytelen úton) hozzájutott a tömeges csalás bizonyítékaihoz, rögzítve a Janukovicshoz közeli telefonbeszélgetéseit. Ezenkívül a külföldi és hazai megfigyelők rengeteg hamisítást jegyeztek fel a választási körzetekben.

A tiltakozások azonnal elkezdődtek. Juscsenko hívei a hamisításokat előre látták és tömeggyűlésekre készültek Kijev központjában. Még a választások előtt több ezer ember vett részt egy sor ellenzéki tömeggyűlésen, amelyek a maguk módján előkészületi gyakorlatai voltak a tiltakozó akciónak. A választások napján a választóközetek zárásáig Kijev központjában a Függetlenség terén, a Majdanon,* igen gyorsan felállították a színpadot és elhelyezték az óriási kivetítőket. November 22-én reggel, amikor a Kucsma által kinevezett Központi Választási Bizottság sietve Janukovicst nevezte meg győztesnek, a Majdanon közel 200 ezer ember gyűlt össze. A tiltakozók száma gyorsan nőtt: vonatokkal és autóbuszokkal érkeztek Nyugat- és Közép-Ukrajnából a lakosok, akik közül sokan a városban is maradtak. A kijeviek ingyen szállásolták el őket otthonaikban vagy középületekben hoztak számukra létre éjszakázó helyeket. Ezen kívül Juscsenko hívei a Hrescsatikon** 1500 sátrat állítottak fel. A tiltakozó gyűlések, a picketek és a sztrájkok más városokra is kiterjedtek, főleg Nyugat-Ukrajnában. A csalások elleni tiltakozást több országban is támogatták. Az Egyesült Államok és az Európai Unió éles bejelentéseket tettek, és elzárkoztak a választás hivatalos eredményének elismerésétől. Janukovicst győzelme alkalmából Putyin köszöntötte, ám példáját csak néhány poszt-szovjet ország vezetője követte. Mivel több tucat külföldi újságíró küldött napi jelentést az események színhelyéről, a narancsos Majdan látképe ismerős látvánnyá vált a televízió nézők számára az egész világon, miközben az ukrán tömegtájékoztató eszközök továbbra is a hivatalos irányvonalhoz tartották magukat. Ennek ellenére a folytatódó tömegtüntetések és a nyugat nyomása végül is Kucsma kibillentette egyensúlyából. Minden este a Majdanon közel félmillió ember gyűlt össze, hallgatták Tyimosenko gyűjtő erejű beszédeit és a Juscsenkót támogató zenészek fellépéseit. A Majdanon tett rendszeres felszólalásai között Juscsenko érkezett letenni a jelképes elnöki esküt a félüres parlamentben és elküldeni Kucsma-hoz saját tárgyaló követit. A „Pora” ifjúsági mozgalom elkezdte a kormányépületek blokádját, ami miatt Kucsma-nak a városon kívüli rezidenciában kellett ücsörög-

* Ahogy a helyiek nevezik a teret röviden (A ford. megjegyzése)

** Kijev főutcáját nevezik így (A ford. megjegyzése)

nie. Mi több, a Legfelső Bíróság helyt adott az ellenzék tiltakozásának, s egyben elhalasztotta Janukovics győzelmének jogi elismerését.

November 26-án, épp akkor, amikor a hatalom soraiban és a tömegtájékoztató eszközökben a megosztottság első jelei kezdtek mutatkozni, Kijevbe nemzetközi közvetítők érkeztek: Alekszandr Kvasnewski – Lengyelország elnöke, Valdas Adamkus – Litvánia elnöke, Javier Solana az EU közös kül- és biztonságpolitikájáért felelős biztosa és az orosz parlament elnöke – Borisz Grizlov. Az ő közreműködésükkel Kucsma, Janukovics és Jusczenko egy asztalhoz ült. A megbeszélések egyetlen közvetlen eredményeként az a döntés született, hogy megvárják a Legfelső Bíróság határozatát, ám a Kucsma-val kötött kompromisszumos javaslatból azt a következtetést lehetett levonni, hogy az szemmel láthatóan idegeskedik. Ez a javaslat előirányozta a választások megismétlését, alkotmányos reformot és az elnöki jogkörök zömének átadását a parlamentnek. Ezenkívül Kucsma sérthetlenséget követelt saját maga és családja számára. Abban a konkrét pillanatban ezek a megbeszélések semmilyen konkrétumhoz nem vezettek, ám igencsak meglehet, hogy megelőzték a tiltakozók elleni erőszakos cselekedeteket (mintha Putyin és Janukovics pont ezt javasolták volna) és egy időre elodázták a komoly összeütközéseket a „narancsos” tábor és a donyecki bányászok között, akiket Kijevbe szállításra a Jusczenko elleni ellentüntetésre.

Az ország több keleti városában Janukovicsot támogató gyűlések zajlottak, főleg a szeretett Donyeckben, ám tömeges népi mozgalom itt nem alakult ki: a szervezői munka nagyobb részét a helyi hatalom végezte. Mivel Kucsma hajlott a számára kedvező megegyezésre, és november 27-én a Legfelső Tanács határozatban ítélte el a hamisításokat, Janukovics tábora az utolsó eszközhöz nyúlt – a szeparatizmussal való fenyegetéshez. Egész november végén a keleti területek kormányzóinak kongresszusa követelte, hogy tartsanak népszavazást Ukrajna föderalizációjáról. A donyecki hatalom már januárra ki is tűzte a helyi népszavazást a terület autonómiájáról, ám hamarosan ezt a határozatot eltörölték. A nyugati sajtó az ukrainai polgárháború kitörésének lehetőségéről cikkezett, ám a szeparatista elveket nem támogatta a lakosság nagyobb része. Ezenkívül Kucsma erre az időre valójában elhatárolódott Janukovicstól, s azt az elvet vallotta, hogy új választásokat kell tartani, amelyen sem Jusczenko, sem Janukovics nem vehet részt jelöltként.

Végül is december 3-án a Legfelső Bíróság döntést hozott, amely a politikai helyzetet kivezette a zsákutcából. Az ukrán bíróságokra nem jellemző módon a függetlenségét demonstráló Legfelső Bíróság a második forduló eredményeit érvénytelennek minősítette és december 26-ára is-

mételt szavazást írt ki Janukovics és Jusczenko között. Az ellenzék jogi győzelme segítette a politikai kompromisszum elérését. December 8-án a Legfelső Tanács 402 képviselője (a 450-ből) megszavazta azt a dokumentumcsomagot, amely a két fél megegyezése alapján jött létre.³⁹⁶ Ezek a dokumentumok alkotmányos reformot irányoztak elő (amely 2006-ban lép életbe), a parlamentnek szélesebb jogkört biztosított, kiegészítette a választási törvényt, amely lehetőséget adott az újráválasztásra és megakadályozta a hamisításokat, valamint a Központi Választási Bizottság elnökét leváltotta. Ez után a politikusok és az oligarchák tömegesen kezdték elhagyni Janukovics táborát.

A december 26-án zajló választás harmadik fordulójában minden rekordot megdöntött a megfigyelők száma: a szavazás folyamatát közel 300 ezer ukrán és 12 ezer külföldi megfigyelő követte. A harmadik forduló hivatalos adatai szinte teljes mértékben egybe estek a közvélemény-kutatók eredményeivel: 51,99%-ot kapott Jusczenko és 44,19%-ot Janukovics. A szavazatok regionális megoszlása azt mutatta, hogy a választások tisztességesen zajlottak – Janukovics az orosz nyelvű keleten és délen nyert, míg Jusczenko az ukrán nyelvű nyugaton. A választások regionális sajátossága abban rejlett, hogy az 1991., 1994. és 1998. évvel ellentétben a jobbközép jelöltje az ország középső részében is nyerni tudott, amely elsősorban ukrán nyelvű volt, ám a nacionalista Nyugat-Ukrajnával sem vallási, sem történelmi hagyományai nem voltak. A tudósok ezt azzal magyarázták, hogy Közép-Ukrajna parasztjai döntő többségben Jusczenkóra szavaztak, s a történelemben először gondoltak úgy magukra mint az ukrán politikai nemzet részére. Természetesen a nemzeti identitás szintén megtette a magáét, ám az inkább eszköz volt az emberek mozgósításához a nyílt társadalom megvédésére, mint inkább cél, ahogyan a nacionalistáknál.³⁹⁷

Janukovics megpróbálta megvétózni a Központi Választási Bizottságnál és a Legfelső Bíróságnál a választás eredményét, ám mindkét hatóságnál vesztett. 2005. január 10-én a Központi Választási Bizottság hivatalosan is Jusczenkot nevezte meg győztesként. Január 23-án letette az esküt mint Ukrajna harmadik elnöke. A „narancsos forradalom” befejeződött, ám a győztesek előtt nehéz feladatként állt a reformok levezénylése.

Elnökségének első évében Jusczenko ideje nagy részét külföldi utazásokkal töltötte, így próbálva megkönnyíteni Ukrajna külpolitikájának nyugatbarát fordulatát. A „narancsos” koalíció és az orosz hatalom között szélsőségesen bonyolult kapcsolat miatt Jusczenko megígérte, megtöri azt a hagyományt, hogy az ukrán elnökök első külföldi útja Oroszországba vezessen. Ám az utolsó pillanatban meggondolta magát és a beiktatást követő napon elutazott Moszkvába, ám a két ország közötti

feszült politikai és gazdasági kapcsolatokban lényeges változást ez nem okozott. Juscsenko elnökségének jellemzésére sokkal nagyobb hatást tett győzedelmes látogatása az Európai Parlamentben (februárban) és Washingtonban (áprilisban). Külügyminiszterré a nyugatbarát irányultságú Borisz Taraszjukot nevezte ki, ám ez nem elégítette ki, és a kormányban egy új beosztást hoztak létre, az európai integrációért felelős első miniszterelnök-helyettesét. Juscsenko és nyugati támogatói is azt remélték, hogy a „narancsos forradalom” eszméjét lehet más országokba is exportálni. A Bush-sal történt találkozón az ukrán elnök egyenesen kifejtette óhaját, hogy az Egyesült Államok segítse a szomszédos Fehéroroszországot és a távoli Kubát a demokratizálódásban. Később megjegyzésre került, hogy a „cédrusok forradalma” Libanonban (2005), a „tulipánok forradalma” Kirgizisztánban (2005), valamint a fehérorosz ellenzék sikertelen tiltakozásai (2006) a „narancsos forradalom” mintája szerint voltak modellezve.

Az orosz ellenzék is elgondolkodott az események hasonló fordulatan Oroszországban. Eközben az ukrán hatalom arra törekedett, hogy a GUAM (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldava) regionális egyesülését szoros politikai szövetséggé alakítsa; a GUAM önálló szervezet volt, amely négy posztszovjet államból állt, akik megpróbáltak ellenállni az orosz befolyásnak a régióban. 2005 augusztusában Putyin nagy bosszúságára Juscsenko és a grúz elnök, Mihail Szaakasvili azt kezdeményezték, hogy hozzák létre a Demokratikus Választások Közösségét – a demokratikus országok koalícióját Oroszország határai mentén.

A belpolitikai kérdések megoldását Juscsenko először Julija Tyimosenkóra akarta hagyni, akit a Legfelső Tanács jóváhagyott a miniszterelnöki poszton. Kormányának koalíciót alkotott a „Mi Ukrajnánk”, a BJUT, a szocialisták és egy sor kisebb párttal, ám a legdinamikusabb erő benne maga „Júlja” volt, ahogy a nép nevezte őt. Kucsma korszakából a legfelső hatalom soraiban csak pár (talán megváltozott) hivatalnok maradt, s úgy tűnt, hogy az új hatalomnak végre sikerül elérnie azt, amit az 1991-es forradalomnak nem sikerült – létrehozni egy új politikai elitet. 2005 nyarára az állami szervektől 18 ezer hivatalnokot bocsátottak el, főleg közép- és alsó beosztásokból, s helyükre új emberek kerültek. Tyimosenko gazdasági lépései is azt a benyomást keltették, hogy határozottan szakít a múlttal, ám a nyugati megfigyelők felhívták a figyelmet a miniszterelnök populista hajlamára. Tyimosenko bejelentette a „reprivatizáció” tervének elindítását, amely előírta a Kucsma idejében privatizált vállalatok visszaállamosítását, majd új tulajdonosoknak történő eladásukat. Erre válaszul a nyugati befektetők elégedetlenségüket fejezték ki, ami után a hatalom megmagyarázta, hogy mindössze három tucat, leginkább kirívó tisztességtelen privatizációjú

nagyvállalatról van szó, ám ez a terv is ellenállást és félelmet váltott ki az ukrán és a külföldi üzleti körökben. Valójában csak néhány esetben történt meg a reprivatizáció, s csak azokat az oligarchákat érintette, akiket a régi rezsimhez kötöttek. A legnagyobb feltűnést az a 2004-es határozat keltette, amely a Pincsuksnak és Ahmetovnak eladott „Krivorizsszta” szerződését tette semmissé. 2005 októberében a kombinátot ismételtelen eladták árverésen 4,8 milliárd dollárért (ez az ár hatszorosa volt az előző ügyletnek), a vásárló a „Mittal Steel” társaság volt, a világ egyik legnagyobb acélgyártója. Emellett Timosenko megemelte a szociális juttatásokat és a költségvetésből fizetettek bérét, valamint egyidejűleg csökkentette az üzleti élet adóját. Ám ezek az intézkedések csak a gazdaság inflációs terhet növelték. Tyimosenko azt is megpróbálta, hogy ellenőrzése alá vonja a hús és a benzin árát, ám a kormány ezen próbálkozásait az elnök blokkolta.

A gazdasági fejlődés tempójának lelassulása és az infláció növekedése már 2005 tavaszán láthatóvá váltak. Az új kormányzat bejelentette, hogy a Janukovics kormánya idején elért sikerek az árnyékrendszerek által a hozzáadott értékre történt adó-visszaigénylés segítségével lettek felfújva, mikor az ÁFA visszaigénylés céljából az üzletemberek azt vallották, hogy ők milliók értékben termeltek és exportáltak termékeket külföldre. Ám más, a gazdaságot megakasztó jelek is megjelentek. Kellemetlen csapásként érte a középosztály képviselőit, akik megtakarításaikat elsősorban amerikai dollárban tartották, az a kormányzati határozat, miszerint egy dollár átváltási árfolyamát 5,3 hrivnyáról 5-re csökkentették, hogy az üzemanyagárakat látványosan alacsonyan tartsák, amely valójában megemelkedett.

Eközben Tyimosenkónak sok erejét emésztette fel a Juscsenkóhoz közelálló oligarchával, Petro Porosenkóval folytatott ádáz harc, aki a miniszterelnöki székre pályázott. A kormányzati tisztség helyett Porosenko a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács titkári posztját kapta, és megpróbálta ezt a nem egészen pontosan behatárolt jogkörrel ellátott szervet a hatalom befolyásos központjává változtatni, amely több minisztériumot is ellenőrizni akart. Emelett Porosenko továbbra is nagy befolyással volt az elnökre. Juscsenko alkalmatlan volt ellenállni a koalíción belüli konfliktusoknak. A társadalom egyre jobban meggyőződött arról, hogy az elnök gyenge vezetői képességekkel rendelkezik. Túl gyakran volt külföldön, a konkrét politikai döntésekkel szemben előnyben részesítette az általános témák hosszú megvitatását, és távol állt a polgárok mindennapi gondjaitól. Még rosszabb volt az, hogy az új bürokrácia gyakran pont olyan cinikusnak és korrumpálhatónak tűnt, mint a régi. Először a nem túl magas beosztásban lévő csinovnyikok járatták le magukat, majd a botrány a legfelső hatalom közvetlen környezetét is elérte. Az USA-ban született igazságügyi miniszter, Roman

Zvarics nem szavazta meg azt a törvényt, amely megtiltotta volna az orosz kőolaj továbbadását Európába, s ez után kiderült, hogy ezzel az üzlettel van kapcsolatban a felesége. Mi több, nemsokára kiderült, hogy Zvarics egyáltalán nem kapott doktori fokozatot a Kolumbiai Egyetemen és nincs professzori címe, ahogyan azt korábban állította. Juscsenko kiállt Zvarics mellett mint a Majdan veteránjáért, ám ez csak magának az elnöknek népszerűségét rontotta. Ennek következtében Zvaricsot minden felesleges felűnés nélkül menesztették, ám 2006-ban mégis visszatért a kormányba.

2005 nyarán az ukrán újságok nyilvánosságra hozták a tényeket, amelyek Juscsenko első házasságából való fiának fényűző életstílusáról tanúskodtak. Másodévfolyamos hallgatóként a fiatalember mesés apartmanokban élt, egy közel 100 ezer dollár értékű sportkocsival közlekedett (s eközben ott parkolt vele, ahol épp eszébe jutott) és egy platinaborítású mobiltelefont használt, amelynek ára elérte az 50 ezer dollárt.³⁹⁸ A hivatalos magyarázat, mely szerint mindezeket a tárgyakat Adrij Juscsenko gazdag barátaitól kapta kölcsön vagy ajándékba, nem elégítette ki a sajtót. Végül az elnök elveszítette önuralmát és az egyik sajtótájékoztatón a fiáról író újságíró „pofának” és „bérgyilkosnak” titulálta. Az ukrán közvélemény arra a következtetésre jutott, hogy a korrupció Juscsenko közvetlen környezetét is elérte, s maga az elnök sem igen tartja tiszteletben a sajtószabadságot.

A Juscsenko-adminisztrációnak a kultúra területén kifejtett tevékenységét sem fogadták egyértelműen. Az elnök nemegyszer beszél arról az óhajáról, hogy egyesítse a vetélkedő ukrán egyházakat (a három pravoszláv és a görögkatolikust) egy egységes ukrán patriarchátusba, ám a hatalom hasonló megnyilvánulásai a vallásszabadság korában borzasztónak hatottak, s maguk az egyházi hierarchák is kételkedve viszonyultak hozzá. Ezenkívül a nem keresztények és az ateisták teljesen elszörnyedtek Juscsenko javaslatán, miszerint az iskolákba be kell vezetni a „keresztény etika” nevű tárgyat. Attól eltekintve, hogy az új kormányzat nemigen erőltette a kulturális élet ukránosítását, a közfigyelmet néhány színész és színház körüli húzó tartotta fogva, főleg orosz nyelvűek, akik 2004-ben Janukovicsot támogatták és most mellőzve érezték magukat az új hatalom részéről. Részben adóellenőrzés és más adminisztratív nyomás felhasználása a Leszja Ukrainka nevét viselő Orosz Dráma és Nemzeti Akadémiai Színház művészeti vezetőjének, Mihail Reznyikovicsnak a menesztése céljából, kellemetlenül a kucsmai idők módszereihez hasonlított. Ezen kívül a hatalom fokozatosan korlátozta az orosz TV-adók műsorszórását (minden orosz nyelvű műsort ukrán feliratozással kellett közvetíteni), ennek ellenére a televízió nézők nagyobb részének szokásait nem tudta megváltoztatni. Ukrajna lakosságának túlnyomó többsége to-

vábbra is az orosz könyveket és popzenét részesítette előnyben. A lakosság több mint a fele a mindennapi életben oroszul beszélt.

2005 őszén a Tyimosenko és Porosenko között a színpalak mögött zajló harc nyílt és kölcsönös korrupcióval való vádba ment át. Megfosztva beosztásától Porosenkót és a miniszterelnök néhány támogatóját, az elnök aztán magát Tyimosenkót is menesztette, amely automatikusan maga után vonta a kormány felszámolását is. Juscsenko Tyimosenkót a gazdasági hanyatlás és politikai konfliktus szításával vádolta meg. Válaszában erre Tyimosenko Juscsenkót a „narancsos forradalom” elveinek feladásával vádolta. A 2006. márciusi parlamenti választások előestéjén Tyimosenko úgy állította be saját blokkját, mint a hatalompárt alternatíváját. Ez idő alatt a kormányt a Juscsenkóhoz közeli Jurij Jehanurov vezette, aki nem rendelkezett komoly politikai tapasztalatokkal. Jehanurov leállította a privatizációt és kapcsolatot próbált teremteni minden oligarchával.

Elnöksége első évfordulóját Juscsenko igen szerény eredményekkel zárta. Az elnök egész évben széles jogkörrel bírt, mivel az alkotmányos reform még nem lépett életbe, ennek ellenére azt kell mondani, hogy az egész év feleslegesen elvesztegetett idővé vált. Juscsenko megengedte a „narancsos” koalíció felbomlását és nem nyilvánította ki politikai akaratát a legfontosabb belpolitikai problémák kapcsán. Az elnök pártja rossz politikai formában érkezett el a választásokig, miközben maga az elnök komoly ellenzéket teremtett önmagának a sértődött Tyimosenko személyében. Nem kell megfélemlkezni Juscsenkónak az Oroszországhoz fűződő hűvös viszonyáról sem, habár annak oka inkább az a politikai választás volt, amelyet Putyin a „narancsos forradalom” idejében tett.

Az Oroszországgal történt nézeteltérés egyik következménye lett 2006 elején a gázkrízis. Még Juscsenko hatalomra kerülése előtt Kucsma adminisztrációja utalt rá, hogy Oroszország nem fogja dotálni az energiahordozók szállítását Ukrajnába, ha a nyugatbarát jelölt kerül a hatalomra. 2005 márciusában a Gazprom tényleg bejelentette, hogy Ukrajna számára a földgáz ezer köbméterenkénti ára 50 dollárról 160-ra emelkedik. A további nehéz megbeszélések folyamán Oroszország az árat egészen 230 dollárig emelte – ami valójában pont annyi volt, amennyit a többi európai állam fizetett. Az ukrán kormány húzta az időt, arra számítva, hogy az orosz fél az utolsó pillanatban majd enged. Valójában Ukrajnának voltak ütőkártyái, amit ki tudott volna használni: mivel Oroszország a földgázt Európába az ukrán területen keresztül jutatta el, s így annak átengedése ellenében Ukrajna a vezetékeken átmenő gáz 15%-át visszatartotta. Ám a szélsőségesen energifaló és nem hatékony ukrán gazdaságnak töménytelen mennyiségű gázra volt szüksége – 80 milliárd köbméterre évente,

amelyből 25 milliárd orosz (megvásárolt és baterbe kapott) és 36 milliárd türkmén (amit Oroszországon keresztül kapott) területről érkezett.

Az év végéig a feleknek nem sikerült megegyezniük, és 2006. január 1-jén a Gazprom beszüntette a gázszállítást Ukrajna számára. Erre válaszul Ukrajna az Európának szánt orosz gázból kezdett elvenni, amely pánikhoz vezetett olyan országokban, mint Itália és Németország. Három nap múlva, az USA és az EU beavatkozása után a gázszállítás helyreállt. Ukrajna beleegyezett az 1000 köbméterenkénti 95 dolláros gázár fizetésébe, ugyanakkor a tranzitért fizetett díjszabás is megemelkedett.³⁹⁹ Ám az orosz politikai és gazdasági körök magasabb gázárat javasoltak megállapítani Ukrajna számára. Az energiahordozók árának emelése negatívan hatott az ukrán gazdaságra, főleg a vegyiparra és a kohászatra. Több megfigyelő azt feltételezte, hogy Oroszország így akarja megbüntetni Juscenkót a nyugatbarátsága miatt, s segítséget nyújt az oroszbarát politikai erőknek a 2006. márciusi ukrán parlamenti választásokhoz.

Mindeközben Juscenko népszerűsége fokozatosan csökkent; s nem tudta biztosítani a „Mi Ukrajnánk” magas támogatottságát, amely most teljes értékű politikai párttá változott, és amelynek alapja a hasonló elnevezésű politikai blokk volt. Mint elnök, Juscenko nem vezethette a Legfelső Tanácsba való választások pártlistáját, ezért helyette az első helyre Jurij Jehanurov miniszterelnök került, viszonylag hozzáértő, de színtelen funkcionáriusként. Hogy megmentse a helyzetet, Juscenkót megtették a „Mi Ukrajnánk” tiszteletbeli elnökének, ám több szakértő ezt alkotmányellenesnek találta. Az elnöki pártot minden oldalról támadás érte. Janukovics Régiók Pártja a hagyományos jelszavak alatt indult a választásoknak neki, amely az Oroszországgal történő kapcsolat erősítése és az orosz államnyelvű történő minősítése volt. A BJUT élesen kritizálta a „korruptáltak kormányát” és a „forradalom elveinek árulóit”. A pozícióikat veszített baloldali pártok elítélték a kapitalizmus építőit mint a nyugat bábjaikat.

A 2006. márciusi parlamenti választás volt az első olyan választás, amelyen csak az arányossági rendszert használták, az egymandátumos egyéni körzetek nélkül. (Ezek a változások részei voltak a forradalom heves napjaiban kötött megegyezési csomagnak). A háromszázalékos parlamenti küszöböt a 45-ből öt párt tudta elérni: a Régiók Pártja (a szavazatok 32%-ával – 186 hely), a BJUT (a szavazatok 22,29%-ával – 129 hely), a „Mi Ukrajnánk” blokk (13,95% – 81 hely), a szocialisták (5,6% – 33 hely) és a kommunisták (3,66% – 21 hely).⁴⁰⁰ Juscenko pártja kettős vereséget szenvedett: lemaradt úgy Janukovics, mint Tyimosenko mögött. Ám három nagy párt megjelenése a parlamentben lehetőséget adott egy nagykoalíció létrehozására. A választások után jó pár hónapig zajlottak a konzultációk,

ám eredmény mégsem született. A legkézenfekvőbb megoldásként a „narancsos” koalíció újjászületése lett volna, ám Juscenkót és környezetét elrettentette a lehetőség, hogy Tyimosenkóval kelljen dolgozniuk, aki a megegyezés előfeltételévé saját miniszterelnöki kinevezését tette. Ezen kívül a „Mi Ukrajnánk” nem akarta, hogy a házelnök a szocialista Olekszandr Moroz legyen, mivel erre a székre Petro Porosenko pályázott, aki befolyásos üzletember és az elnök barátja volt. Többek között a BJUT és a „Mi Ukrajnánk” is csak a szocialisták támogatásával szerezhetett többséget a Legfelső Tanácsban.

Ha egy évvel ezelőtt a Janukovicsal történő együttműködés Juscenko számára még elképzelhetetlen volt, akkor most egy ilyen lépés teljesen valószínűnek tűnt, mivel az elnök egyszer folyamodott már a Régiók Pártjának támogatásáért, mikor Jehanurov kabinetjét felállították. Végül is 2006 augusztusában Janukovics pártja, a szocialisták és a kommunisták koalíciót hoztak létre, amelyhez vonakodva és mintha nem is hivatalosan csatlakozott a „Mi Ukrajnánk” is. (Az elnöki párt küldött minisztereket a kormányba, de bejelentette, hogy a parlamenti koalícióba lépés feltételeit még újra kell tárgyalni.) Ezután a méltán zavart Juscenko kénytelen volt az új miniszterelnöki posztra a saját esküdt ellenségét, Viktor Janukovicsot jelölni. Utóbbi soha nem látott módon magabiztosnak tűnt, a parlamentben nyelvi helyes, ukránul megtörtént felszólalása közben még a „Majdan elveiről” is pozitívan emlékezett meg, ám ezzel szétépte az elnök győztes forradalmárának köpenyét. A koalíciós kormány, amelynek alapját a Régiók Pártjának és a „Mi Ukrajnánk” egyáltalán nem egyszerű kapcsolatai határozták meg, nem bizonyult stabilnak. Ezen kívül Julija Tyimosenko Blokkja azt ígérte, komoly ellenzék lesz.

Az elnök és a miniszterelnök konfliktusba keveredett a jogkörök megosztása miatt – ennek a megosztási rendje nem volt pontosan körülírva a 2004-ben elfogadott alkotmányos reformban; a megosztás sarokkövévé vált még Ukrajna NATO csatlakozásának kérdése is. Októberben a „Mi Ukrajnánk” ellenzékbe vonult, ami minisztereinek menesztését vonta maga után (kivéve a honvédelmi és a külügyminisztert, akik az elnöki kvóta szerint lettek kinevezve, nem a parlamenti által). Eközben az egyszerű polgárok fel voltak háborodva a korrupció elharapózása és a politika átláthatatlansága miatt. A kormány elnéző magatartása mellett az üzletemberek, kihasználva kapcsolataikat, folytatták milliós begyűjtését az árnyék- és közvetítő rendszereken keresztül orosz energiahordozókkal kereskedve, valamint a hamis exportszerződések alapján történő ÁFA-visszaigénylésekkel.

A hatalmon lévő elnökkel folytatott harcban Janukovics az ellenzéki képviselők megvásárlására és becsapására törekedett, miközben egy

másik frakcióba történő átülés úgymond 5-7 millió dollárba került. Az elnök tétlenül nézte ezt a folyamatot, habár a BJUT felszólította, hogy haladéktalanul lépjen az ügyben. Jusczenko csak 2007 márciusában ocsúdott fel, amikor az ellenzékbeli hét képviselő ült át, s nyilvánvalóvá vált, hogy a Régiók Pártja és szövetségesei 300 szavazattal immár elérik az alkotmányos többséget, aminek segítségével ki tudták kerülni az elnöki vétót és még az alkotmányban is változtatásokat tudnak eszközölni. 2007. április 2-án Jusczenko feloszlatta a Legfelső Tanácsot, bejelentve, hogy a képviselők egyik frakcióból másikba történő vándorlása nem megengedett, mivel az arányos választási rendszerben a választók pártlistára szavaztak, nem pedig egyes képviselőkre. Valójában törvénytelen volt magának az elnöknek a rendelete is, mivel az alkotmány csak akkor jogosította fel a parlament feloszlására, amennyiben nem sikerült kialakítani a többséget, megnyitni a plenáris ülést vagy kormányt alakítani. A kormányzó többség nem volt hajlandó teljesíteni az elnök rendeletét, és az Alkotmánybíróság-

A „Szivárvány” Emlékmű

hoz fordult, ám Jusczenko különböző indoklással kezdte elbocsátani annak bírát. Végül április 18-án a BJUT és a „Mi Ukrajnánk” képviselői visszaadták megbízatásukat, és a parlament határozatképtelen lett.

A parlamenti dráma újabb felvonása meglepetésszerűen érte a Régiók Pártját, amelynek végül mégis bele kellett egyeznie az újráválasztásba; ám a régiósoknak sikerült a választásokat áttétetni szeptember 31-ére (Jusczenko első rendelete szerint annak május végén kellett volna lezajlania). Az újráválasztással legtöbbet Julija Tyimosenko Blokkja nyert: az előző választásokon gyűjtött 22,29%-os szavazatarány után most Tyimosenko a szavazatok 30,71%-át kapta (156 képviselői helyet). A „Mi Ukrajnánk” arculatának megújításával próbálkozott a sokkal radikálisabb „Népi önvédelemmel” – velük együtt 14,15%-ot értek el (72 képviselői hely); végeredményben a két „narancsos” párt enyhe többséget szerzett – 228 képviselői hellyel. A Régiók Pártja is megnövelte jelenlétét (34,37% – 175 képviselő), ám elveszítette egyik volt koalíciós partnerét, mivel a szocialisták nem lépték át a háromszázalékos küszöböt. A parlamentbe még két párt jutott be – a kommunisták (5,39% – 27 képviselő) és a Vlagyimir Litvin Blokkja (3,96% – 20 képviselő).⁴⁰¹ Ám az ők támogatásuk sem biztosította Janukovicsnak a többséget.

Hosszú és cinikus egyezkedés után, amelynek folyamán Jusczenko előnyben részesítette a Tyimosenkóval kötendő szövetséget a Régiók Pártjával kötött megegyezés helyett, az elnök végül is beleegyezett az egykori „narancsos” koalíció újjászületésébe. 2007. december 18-án a Legfelső Tanács jóváhagyta a koalíciós kormány összetételét Julija Tyimosenkóval az élen – minisztereinek felét a BJUT adta, másik felét pedig az elnöki párt. Ám Jusczenko továbbra is fenntartotta Janukovics csapatával a kapcsolatot. Egy héttel az után, hogy a parlament jóváhagyta Tyimosenko miniszterelnöki kinevezését, Jusczenko a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács titkárának a Régiók Pártja egyik vezérét, Raisza Bogatirevát nevezte ki.

Julija Tyimosenko második kormányfői ideje alatt megmutatta, hogy a 2005. évből komoly következtetéseket vont le. Tartózkodott a privatizációban a meggondolatlan kezdeményezésektől, amely a nyugati befektőknek annyi aggodalmat okozott, illetve a populista piacellenes intézkedésektől, mint például az árak államhatalmi rendezése. Ugyanakkor folytatta a privatizációt, amelynek bevételei választási kampánya egyik – a lakosság által legtámogatottabb – pontjának megvalósítására mentek el (itt a lakossági megtakarítások szovjet Takarékbankban maradt összegeinek kompenzálásáról van szó, amelyet az 1990-es évek eleji hiperinfláció „felfalt”). Függetlenül attól, hogy a betétesek mindössze 1000 hrivnyát kaphattak kézhez (abban az időben ez közel 200 dollárt ért), az

ügynevezett „Julija ezrese” megemelte Tyimosenko népszerűségét, és Juscsenko komoly ellenfelévé tette a közelgő elnökválasztáson. Az elnök elégedetlen volt a kormány intézkedéseivel – azt állította, hogy az 1,2 milliárd dollár értékű kompenzáció elősegítette az infláció emelkedését, a privatizáció pedig ártott a nemzetbiztonságnak, mivel eladás alá kerültek kikötők és stratégiai vállalatok.

Az infláció növekedése ellenére 2007-ben Ukrajna gazdasága 7%-os GDP-növekedést produkált. 2008 februárjában a köztársaságot végül felvették a Kereskedelmi Világszervezetbe. Ám a „narancsos” hatalom azon törekvését, hogy legyőzze a NATO felé vezető út soron következő akadályát, nem koronázta siker: a közgyűlés bukaresti konferenciáján, 2008 áprilisában, a „NATO tagság megszerzésének cselekvési tervét” Kijev nem nyújtotta be.

2008 tavaszára a hatalomért folytatott harc Juscsenko és Tyimosenko között újra kiéleződött – mindkét politikus intrikálással vádolta a másikat, a BJUT szabotálta az elnök éves felszólalását a Legfelső Tanácsban, ezen kívül folyton a levegőben lógott a kormány leváltásának híre. Mindenki arról beszélt, hogy a 2010-es elnökválasztásra várva végbemegy a politikai erők átcsoportosítása. 2008 nyarának szociológiai felmérési adatai szerint a Régiók Pártjának támogatottsága kicsit csökkent, s annak üzleti szárnya egyértelműen abban volt érdekelt, hogy kompromisszumot kössenek a „narancsos” koalícióval. A legnagyobb népszerűsége a BJUT-nak volt, amíg a „Mi Ukrajnánk – Népi Önvédelem” blokk veszített a lakosság támogatásából. Ahogyan a régiósok között is, az elnöki pártban is megjelentek a szakadás jelei, a parlamentben több „miukrajnás” képviselő hajlandó volt elhagyni Juscsenkót és átmennei Tyimosenkóhoz. 2008 márciusában az elnöki adminisztráció vezetője egy új jobbközép pártot is létrehozott „Jegyij centr”,* ahová átment egy sor az elnökhöz lojális képviselő a „Mi Ukrajnánkból”. Amíg Janukovics és Juscsenko támogatói kétségbe voltak esve, Tyimosenko folytatta csapatának erősítését. A 2007-es választásokon a BJUT első vagy második helyet ért el Ukrajna 23 közigazgatási egységében a 27-ből, amíg a Régiók Pártja csak 15-ben, a „Mi Ukrajnánk – Népi Önvédelem” pedig 23-ban. Valójában a BJUT össznemzeti politikai párttá vált, amelynek sikerült leküzdenie a régiós akadályokat.⁴⁰²

Ám a pénzügyi világválság idején történő kormányzás hamar megtörte Tyimosenko és blokkjának népszerűségét. A miniszterelnöknek az elnökkel fennálló megoldatlan politikai konfliktusa is sok kellemetlen meglepetéssel szolgált. Az Észak-Oszétia felügyelete miatt kitört orosz–

* Magyarul ez egységes középet jelent (A ford. megjegyzése)

grúz háború (2008 augusztusa) a kormánykoalícióban újabb ellentéteket hozott a felszínre: Juscsenko határozottan elítélte „Oroszország agresszióját”, Tyimosenko pedig előnyben részesítette az egyértelmű értékeléstől történő tartózkodást, amely az elnök egyik támogatóját arra kényszerítette, hogy a hasonló helyzetet „árulásnak” nyilvánítsa. 2008 szeptemberében a BJUT és az újra magára talált Régiók Pártja együttesen megszavazta azt a törvénytervezetet, amely megkönnyítette az elnök eltávolításának folyamatát és elvette az elnöktől a miniszterek kinevezésének ellenőrzését. Juscsenko erre válaszul feloszlatta a parlamentet, és októberre soronkülső választásokat írt ki. Ám a többi politikai erő semmibe vette az utasítását: a szokásosan szófogadó Tyimosenko a Kijevi Közigazgatási Bíróság szerint ezt a rendeletet törvénytelennek minősítette, apellációs kitérővel, valamint ennek a bíróságnak a feloszlatásával az elnök kétséges határozatának a teljesítését egyszerűen elodázta. Mindeközben a Legfelső Tanács a soronkülső választások finanszírozását nem szavazta meg. Az új választások helyett 2008 decemberében végbement a „narancsos” koalíció soron következő átalakítása: a BJUT és a „Mi Ukrajnánk – Népi Önvédelem” egyesült a Vlagyimir Litvin Blokkjával, aki felhasználta „aranyalapját”, hogy újra házelnök lehessen.

2009 januárjában az ukrán tartozások és az Ukrajna, valamint Oroszország közötti új szerződés feltételeinek nézeteltérése miatt újra kitört a gázháború, amely az Európába szállítandó gáz mennyiségének csökkenéséhez és sürgős tárgyalásokhoz vezetett, s Ukrajna számára uzsora-szerű megegyezés aláírásával és meghatározott mennyiségű gáz kötelező átengedésének elfogadásával végződött. A 2009. évre Ukrajna még 20%-os kedvezményt kapott a földgáz árára, ám 2010-től át kellett állnia a világpiaci árra. Mivel ez a megegyezés 2010 telén egy sokkal mélyebb válsághoz vezethetett, 2009 nyarán Tyimosenko kormánya az IMF-től 1,9 milliárd dollárt kapott a gázkifizetésekre, ám az ukrán gázrendszer megreformálásának feltételével. Eközben az ukrán gazdaság a világgazdasági válság miatt közel sem a legjobb időket élte. Tyimosenko kormánya igyekezett minél tovább húzni a valós mutatók kitergetését, amelyek az ország gazdaságának valós állapotát mutatták volna meg, ám az IMF előtti beszámolási kötelezettség miatt végül is a kormány kénytelen volt beismerni, hogy a 2009. év első negyedében a GDP csökkenése 20,3%-ot tett ki.⁴⁰³ Leginkább az ipar és az építkezések szenvedtek kárt: az ingatlanok és a gépkocsik eladási ára óriásit zuhant az egész országban. Az „új Ukrajna” megítélésére nagy csapást mért az „Transparency International” befolyásos nemzetközi szervezet, amely a 2009. év eredményei alapján Ukrajnát a világ legkorruptabb országának minősítette.⁴⁰⁴

2009 tavaszán a BJUT és a Régiósok felújították az úgynevezett „nagykoalícióról” szóló tárgyalásaikat. El kell mondani azt is, hogy a két, állítólag kibékíthetetlen pártot a megvásárlásoknak köszönhetően már rég a befolyásos üzletemberek határozták meg, akik erre az időre már belefáradtak a vég nélküli konfliktusokba és újraválasztásokba. A számukra legelfogadhatóbb lehetőség a két legnagyobb politikai erő hatalomban történő egyesítése lett volna, amelynek köszönhetően továbbra is tőkét lehetett volna kisajtolni a lakosságból és az ország természeti kincseiből. A maga részéről a két párt vezetője félt saját megítélésének csökkenésétől és egy új harmadik erő, a „Változás Frontja”^{***} megerősödésétől, amelyet a fiatal és dinamikus politikus – Arszenyij Jacenyuk – a Legfelső Tanács volt elnöke vezetett. Mindezek mellett a megegyezés tervezete magába foglalta a parlament meghatalmazási idejének két és fél évvel történő meghosszabbítását és az elnöknek a parlament általi választását is. (A felek arról már mintha korábban megegyeztek volna, hogy az elnök Janukovics lesz és Tyimosenko megtarthatja a miniszterelnöki posztot.)⁴⁰⁵ Ám június elején, a legutolsó pillanatban, mikor már minden tisztség, szféra és még a konkrét üzletérdekeltségek is el voltak osztva a pártok között és valódi tulajdonosaik – a milliárdosok között, Janukovics egy váratlan bejelentéssel kilépett a játszmából, amelyet a Kijev-Pecerszka-kolostorban tett. Egy 2009 nyarán végzett szociológiai felmérés azt vetítette előre, hogy Janukovics az elnökválasztások második fordulójában és végén bármely ellenfelével szemben garantáltan győztesen jönne ki, ezért a régiósok vezetője úgy döntött, a BJUT megbízhatatlan szövetségével nem járhatja le magát.

2009 nyarán a vezető ukrán politikusok, többek között Juscsenko is, egymás után jelentették be az elnökválasztásokon történő jelölésük szándékát, amelyet 2010 januárjára tűztek ki. Mindeközben a hatalmon lévő elnök nem került fel a biztos befutók listájára: az ő támogatottsága nem érte el az 5%-ot sem. A megkérdezettek válasza szerint a második fordulóban Janukovicsnak Tyimosenkóval kell majd megmérkőznie. Azért illik megemlíteni, hogy a betükrözött ukrán politika az ő virtuális pártjaival és „megfizetett” közvélemény-kutatási eredményeivel nem egyszer tévesztette meg a nyugati és az ukrán politikai elemzőket egyaránt. Az egyetlen, amit biztosan el lehet mondani, azoknak az embereknek a további kiábrándulása lesz, akik egykor elhitték, hogy a „narancsos forradalom” majd megnyitja az utat a valódi demokrácia és az egyenlő esélyek társadalma felé.

^{***} „Front zmin” – így nevezik ukránul Arszenyij Jacenyuk mozgalmát. (A ford. megjegyzése)

A „narancsos” blokkon belüli szakadás az ukrán politikát a bizonytalan koalíciók és befolyásos üzleti klánok korába taszította. A társadalomnak a politikai élethez való viszonya többé már nem attól függ, éppen hogyan osztotta fel egymás között a hatalmat Juscsenko, Tyimosenko és Janukovics, vagy attól, milyen az épp kormányzó koalíció – a mostani ukránok csalódtak magában a politikában. Természetesen az embereknek nincs nosztalgiájuk a Kucsma-időszak után, de azt akarják, hogy legalább valaki a vezető politikusok közül tartsa be hangzatos ígéreteit – hatékony demokratikus rendszer építését, korrupció nélküli polgári társadalmat és olyan gazdaságot, amely versenyképes a 21. század globális világában.

Ukrajna függetlenségét a Szovjetunió világrendszerének széthullása következtében szerezte meg, s nem egy, a köztársaságban lezajlott népi forradalom útján. A régi rendszer hagyatékaként az új államnak megmaradtak a szovjet vezető osztályok s politikai intézményrendszerek, pont ezért a reformok bevezetése nem kevesebb, mint egy évtizedre elhúzódott, s ezzel egy időben kezdődött el a törzsi kapitalizmus kialakulása. A nemzetközi politika terén Ukrajna azonnal független irányvonalat kezdett el képviselni, kihasználva saját előnyös geopolitikai helyzetét Oroszország és az Európai Unió között. Ám az országban a gazdaság helyreállítása csak az 1990-es évek vége felé kezdődött el a gazdasági reformok következtetlensége és az oligarchák szinte korlátlan hatalma miatt. A 2004-es választásokon elkövetett hamisítások elleni széleskörű népi tiltakozás a polgári társadalom fejlődésének köszönhető, ám a „narancsos forradalom” nem váltotta be a polgárok hozzá fűzött reményeit, akik határozott reformokat és valódi demokráciát vártak. Ám azért, attól függetlenül, hogy a politikai és gazdasági problémák megoldatlanok maradtak, a választások nyílt meghamisítása már lehetetlen. Most Ukrajna polgárai egyedül határozhatják meg, milyen irányban kell az országnak fejlődnie.

❖ EPILOGUS

A Függetlenség terén, a Majdanon zajló tiltakozó gyűlések idején a narancsos lobogók alatt nem csak és nem mindenki volt ukrán nacionalista. Ez több száz ezer ember volt, akik többé nem akartak kibékülni a korrupcióval, a demokrácia elleni merényletekkel és az ország kirablásával. Szegények és gazdagok, ukrán hazafiak és oroszajkú polgárok, az iskolát be nem fejezett tanulók és egyetemi előadók – mind kimentek az utcára, hogy megvédjék álmaikat az új Ukrajnáról. A tiltakozók követelése nem érintették az etnikai ukránok jogainak kiterjesztését. Attól eltekintve, hogy a „narancsos” ellenzék képviselői használták ukrán nyelvet és kultúrát mint a mozgósítás eszközt, egy olyan Ukrajna létrehozásáért harcoltak, amely egy korszerű, virágzó, soknemzetiségű állam, hatékony demokratikus rendszerrel és átlátható gazdasági politikával.⁴⁰⁶ A „narancsos forradalom” paradoxonjának mondható, hogy annak idején a demokrácia támogatói a mérsékelt nacionalisták retorikáját használták a polgári állam létrehozása céljából, ám az valójában az ukrán történelem fő irányvonalát mutatta. A jelenlegi soknemzetiségű Ukrajna létezése miatt hálával tartozik annak a nemzeti tervnek, amelynek szerzői kiálltak az ukrán nemzeti állam létrehozásának elve mellett, ám ez a tervezet nem a nacionalisták által lett megvalósítva és nem az ő elképzelései szerint.

Ukrajna történelme gazdag és több kultúrát magába foglaló, az ukrán államiság gyökerei a dicső Kijevi Rusz és a XVII. századi legendás kozák állam idejéig nyúlnak vissza. Ám 1919–20-ban és 1991-ben a független ukrán állam létrejötte birodalmak széthullásának és nemzeti mobilizációnak volt köszönhető. Az Orosz, Osztrák–Magyar és szovjet birodalom különböző okok miatt megszűnt létezni, de épp az ő széthullásuk adott lehetőséget a független Ukrajna megjelenésére. 1917-ben és 1991-ben az ukrán állam alapító atyái a nemzeti önrendelkezés alapvető elveiből kiindulva cselekedtek: minden népnek joga van egy saját független államra, ám mindkét esetben polgári soknemzetiségű államot építettek. Az etnikai nacionalizmus meghatározó szerepet játszott a birodalomtól történő elszakadás pillanatában, ám az ukrán állam, mely a nacionalizmus segítségével született meg, önmagát soha sem határozta annak. A jelenlegi Ukrajna ugyancsak nem a nacionalisták által lett létrehozva; ezenkívül az ukrán állam létezése miatt többé nem kell igazolni annak jogát, hogy az ukránoknak joguk van egy saját politikai alakulatra. És ezért a mostani hatalom teljes erejéből a „narancsos forradalom” ígéreteinek megvalósítására összpontosíthat.

2004 eseményei alátámasztották az ország ukrán nyelvű nyugati és az orosz nyelvű keleti része közötti ellentéteket, ám ezen ellentétek gyökere szintén az ukrán történelemben található, az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia, a Szovjetunió és a két világháború közötti kelet-európai államok nemzetiségi politikája közötti különbségben. Eképpen a jelenlegi Ukrajnában a régiók közötti szakadás annak az (egyaránt pozitív és negatív) szerepnek a következménye, amelyet a nemzetté válás folyamatában a birodalmi politika játszott. Ennek ellenére a Nyugat- és Kelet-Ukrajna közötti kulturális különbség politikailag csak akkor válik jelentőssé, amikor az állam elkezd erőltetni a kulturális egységesítést, amelynek az ukrán esetben kicsi a valószínűsége. Habár egyes újságírók időnként túlértékelik a meglévő nyelvi akadályokat, több politikus pedig felhasználja ezt a témát saját érdekében, Ukrajna polgárai fokozatosan elkezdtek magukat egy egységes ukrán politikai nemzetnek érezni. És figyelmen kívül hagyva a nyelvi különbségeket, ennek a nemzetnek a képviselői egyre gyakrabban nyilvánítják ki egyetértésüket, például elutasítva az ortodox-kommunistákat és elismerve az ukrán állam függetlenségét.⁴⁰⁷ Az ország keleti és nyugati részében is egyformán gyűlölik a megvásárolható politikusokat és bírakat, normális életről álmodnak, harcolnak a kisvállalkozások jogaiért, védik a városi udvarokat a törvényellenes beépítésektől és nem kormányzati szervezeteket hoznak létre. Egyszóval, az ukrán politikai nemzet építésének folyamatában igen sok fontosabb probléma van, mint a nyelv.

Ám mindezt, az új Ukrajna építésének bonyolult munkáját csak egy olyan kormány lesz képes elvégezni, amely a népi bizalom mandátumával rendelkezik és egyértelmű reformprogrammal rendelkezik. Sajnos azonban, a „narancsos forradalom” utáni öt évben csak a hatalmon lévő koalíció politikai játszmáit és a gazdasági növekedés lelassulását láttuk. A „narancsos forradalom” főhősét Viktor Juscsenkót nem választják meg második ciklusára, és a történelemben gyenge politikusként fog bevonulni. Ám amennyiben az elkövetkezendő választásokon veszítenie kell is, az a 2004-es forradalom győzelme lesz, megmutatva az ukránoknak, hogy éppen ők határozzák meg országuk sorsát.

❖ JEGYZETEK

BEVEZETÉS

- ¹ L.: *Eley Geoff, Suny Ronald Grigor*. Introduction: From the Moment of Social History to the work of Cultural Representation // *Becoming National: A Reader* / Ed. by Geoff Eley and Ronald Grigor Suny. NY: Oxford UP, 1996. – old. 3–37. *Андерсон, Бенедикт*. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаев. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. *The Invention of Tradition* / Ed. by Eric Hobsbawm, Terence Ranger. – Cambridge: Cambridge UP, 2003 (ukr. fordítás: *Винайдення традиції* / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера; пер. с англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005).
- ² *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / Trans. Ben Fowkes. – Cambridge: Cambridge UP, 1985.
- ³ L.: *Єкельчик, Сергій*. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн: Університет Монаша, 1994. – 36–50. old.
- ⁴ *Szorluk, Roman*. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Szorluk, Roman*. Russia: Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. – old. 361–394. (ukr. fordítás: *Шпорлюк, Роман*. Україна: Від Імперської окраїни до незалежної держави // Шпорлюк, Роман. Імперія та нації / пер. с англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. – К.: Дух і літера, 2000).
- ⁵ *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001. – old. 15 (ukr. перевод книги Терри Мартина выйдет в свет в киевском издательстве «Критика»).
- ⁶ A figyelemre érdemes bevezetést a kérdés tanulmányozásába l.: *Kohut, Zenon*. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // *Historiography in Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* / Ed. by Thomas Sanders. – Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1999. – old. 453–477. (ukr. fordítás: *Козут, Зенон*. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. Софії Грачової та ін. – К.: Критика, 2004). Нгу-

sevszkijről l.: *Sysyn, Frank*. Introduction to the „History of Ukraine-Rus” // *Hrushevsky, Mykhailo*. History of Ukraine-Rus’. – Edmonton: CIUS Press, 1997. – Vol. 1. – old. XXI–XLII; *Plochy, Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto: U of Toronto P, 2005 (Szergej Plohij könyvének ukrán fordítása 2010-ben jelenik meg a kijevei Kritika Kiadónál).

- ⁷ L.: *Velychenko, Stephen*. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. NY: St. Martin’s, 1993; *Yekelchik, Serhy*. Stalin’s Empire of Memory: Russia–Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto: Toronto UP, 2004 (ukr. fordítás: *Екельчик, Сергій*. Імперія пам’яті. Українсько–російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008).
- ⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР, Інститут історії; гол. ред. Юрій Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1977–1979.
- ⁹ A sorozatot 14 könyv alkotta; közülük 6 az 1800–2000 közötti időszakot ölelte fel: *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999; *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921. К.: Альтернативи, 1999; *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939). – К.: Альтернативи, 1999; *Коваль, Михайло*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – К.: Альтернативи, 1999; *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999; *Литвин, Володимир*. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). К.: Альтернативи, 2000.
- ¹⁰ *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000.
- ¹¹ Műveik ukrán kiadásai rendkívüli hatást gyakoroltak: *Лисяк-Рудницький, Іван*. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи 1994 (*Liszyak-Rudnickij* néhány művét orosz nyelven adták ki: *Лысяк-Рудницький, Иван*. Между историей и политикой / Пер. с укр.; под. ред. Дмитрия Фурмана, Ярослава Грицака. – М.–СПб.: Летний сад, 2007); *Шпорлюк, Роман*. Імперія та нації / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. – К.: Дух і літера, 2000.
- ¹² *Hagen, Mark von*. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. – 1995 (Fall). – Vol. 54. – old. 658–673.

1. FEJEZET. A MAI UKRAJNA TÖRTÉNELMI GYÖKEREI

- ¹³ Ezeket az elméleteket jól összefoglalja Andrew Wilson brit politológus könyvének második fejezete, l.: *Wilson, Andrew*. The Ukrainians: Unexpected Nation. – New Haven and London: Yale University Press, 2000, 2002 (ukr. fordítás: *Вілсон, Ендрю*. Українці: несподівана нація. – К.: К. І. С., 2004). Ugyanakkor a szerző nem hangsúlyozza ki, hogy a komoly szaktekintélyek szkeptikusak az ilyesfajta történelmi próbálkozásokkal szemben.
- ¹⁴ 1991-ben, Ukrajna függetlenségének kikiáltását követően szinte robbanásszerűen megszorodtak a Tripolje kultúrával foglalkozó publikációk, ami végül a Tripolje civilizációt bemutató kétkötetes enciklopédia megjelenését eredményezte. L.: *Енциклопедія Трипільської цивілізації* / Ред. кол.: Леонід Новохатько та ін.: У 2 т. – К.: Укрполіграфмедія, 2004.
- ¹⁵ Napjainkban erősen megkérdőjelezhető az a tény, hogy Hérodotosz járt volna Szkítiában. L.: *Poppe, Andrzej*. Introduction to Volume 1 // *Hrushevsky, Mykhailo*. History of Ukraine-Rus’. – Edmonton: CIUS Press, 1997. – Vol. 1. – old. LIII.
- ¹⁶ *Бунятян Катерина, Мурзін Вячеслав, Симоненко Олександр*. На світанку історії. – К.: Альтернативи, 1998. – 117., 163. old.
- ¹⁷ L. például: *Етнічна історія давньої України* / Авт. Петро Толочко, Денис Козак, Олександр Моця, Вячеслав Мурзін та ін. – К.: Інститут археології НАНУ, 2000. – 4. old.
- ¹⁸ Többé-kevésbé jelentős szkíta művészeti alkotásokra utoljára az 1960-as évek végén – az 1970-es évek elején Borisz Mozolevszkij ukrán archeológus vezetésével folytatott régészeti feltárások idején bukkantak a tudósok. Mozolevszkij a *Tovszta mohila* (K.: Наукова думка, 1979) és a *Скифський степ* (K.: Наукова думка, 1983) című könyveiben elemezte az általa feltárt anyagot. Az ukrán múzeumokban csak a háború utáni leleteket állították ki, a korábban feltárt szkíta aranytárgyakat a leningrádi Ermitázsba szállították. A szkíta művészetről nyugaton kiadott albumok közül a következők számítanak a legjobbakkak: *From the Land of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the USSR: Ancient Ukraine* / Ed. Ellen Reeder. NY: Harry N. Abrams, 1999.
- ¹⁹ Az utóbbi évtizedekben az ukrán történészek több külön kutatási anyagot is szenteltek a Boszporuszi Királyságnak: *Крижицький Сергій, Зубар Віталій, Русяєва Анна*. Античні держави Північного Причорномор’я. К.: Альтернативи, 1998. 247–343. old.; *Русяєва Анна, Зубар Віталій*. Бос-

- пор Киммерийский: история и культура. – Николаев: Возможности Киммерии, 1998.
- ²⁰ L.: Білик, Іван. Меч Арєя. Роман, написаний літа Божого 1970 і видрукований у Києві літа Божого 2004. – К.: Веселка, 2004. A szovjet ideológusok e történelmi fantasyben az ukrán nacionalizmust vélték felfedezni és ezért betiltották a regényt.
- ²¹ Толочко, Петро. Кочевіе народі степей и Киевская Русь. – Спб.: Алетейя, 2003. – 36–43. old.
- ²² Етнічна історія давньої України – Авт. Петро Толочко, Денис Козак, Олександр Моця, Вячеслав Мурзін та ін. – К.: Інститут археології НАНУ, 2000. – 119. old.
- ²³ Давня історія України / За ред. Петра Толочка: У 3 т. – Інститут археології НАНУ 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба. – 17. old. (тörténet-szek), 72. old. (régészeti adatok).
- ²⁴ Історія України / За ред. Валерія Смолія. 3-тє вид. К.: Альтернативи, 1998. – 51–57. old.
- ²⁵ Карпов, Алексей. Владимир Святой. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 142–173. old. Толочко, Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий – К.: АртЕк, 1996. – 88–89. old.
- ²⁶ Толочко, Петро. Ярослав Мудрий – К.: Альтернативи, 2002. – 170–178. old.
- ²⁷ Férfjétől, a francia királytól eltérően Anna tudott írni és olvasni. A Kijevből magával hozott Szláv Evangéliumot sokáig őrizték a reimsi székesegyház kincstárában. 1970-ben Annáról egy népszerűvé vált szovjet filmet forgattak, 2005-ben pedig az ukrán kormány anyagi támogatásával Anna királynénak szobrot állítottak Senlisben, halálának helyszínén. Az emlékművet Viktor Juscsenko avatta fel 2005 júniusában hivatalos franciaországi látogatásakor. Az ukrán mesterek által készített feliratot később nyelvtani hibák miatt módosítani kellett. Anna Jaroszlavnáról l.: Толочко, Петро. Ярослав Мудрий – К.: Альтернативи, 2002. – 206–207. old. az emlékműről l.: Марущак, Александр. Мы подарили французам памятник королеве Анне, сделанный с ошибками // Сегодня. – 2005. – 11 июля. – 3. old.
- ²⁸ Alekszej Tolocsko ukrán történész kimutatta, hogy Ruszban nem valamilyen konkrét fejedelmet, hanem egészében véve a Rurikovicsok nemzetségét tekintették a hatalom forrásának. L.: Толочко, Алексей. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наукова думка, 1992.
- ²⁹ L. például: Голубенко, Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. A könyv először New Yorkban jelent meg ukrán nyelven.

- ³⁰ A türk népeességről l.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1992. Т. 2. – 547–551. old.
- ³¹ A nyugati tudományos világban e témával kapcsolatban legutóbb egyebek mellett Edward Keenan harvardi történész fejtette ki véleményét a következő könyvében: Keenan, Edward. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale. – Cambridge, Mass.: HURI, 2003 (Edward Keenan könyvének ukrán nyelvű fordítását most készítik elő nyomtatáshoz).
- ³² L.: Німчук, Василь. Південні давньоруські говори – основа української мови // Історія укрїнської мови: Хрестоматія / За ред. Світлани Єрмоленко та Анатолія Мойсієнка. – К.: Либідь, 1996. 257–269. old; Пивторак, Григорій. Коли ж виникла українська мова // Уо. 270–279. old. E kérdésben megoszlik a nyugati tudósok véleménye is.
- ³³ L. például: Ісаєвич, Ярослав. Галицько-Волинська держава. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999; Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: Збірник наукових праць / Упор. Олександр Кучерук: У 2 кн. – Львів: Світ, 2002.
- ³⁴ L.: Rowell, Stephen Christopher: Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. – NY: Cambridge University Press, 1994.
- ³⁵ L.: Pelenski, Jaroslaw. The Contest over the „Kievan Inheritance” in Russia-Ukrainian Relations: The Origins and Early Ramifications // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Peter J. Potichnyi et al., eds. – Edmonton: CIU Press, 1992. – 3–19. old.
- ³⁶ Яковенко, Наталя. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. 204–206. old. (e könyv második, javított és átdolgozott kiadása 2008-ban jelent meg a kijevi Kritika Kiadónál); Русина, Олена. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 202. old.
- ³⁷ Яковенко, Наталя. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. 269–270. old.
- ³⁸ Яковенко, Наталя. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 132. old. (e könyv negyedik, javított és átdolgozott kiadása 2009-ben jelent meg a kijevi Kritika Kiadónál).
- ³⁹ A fejedelem életrajzát l.: Саух Петро. Князь Василь-Костянтин Острозський. – Рівне: Волинські обереги, 2002.
- ⁴⁰ A kijevi Mogila Akadémia 1817-ig állt fenn, amikor is papi szemináriummal alakították át, 1920-ban pedig a szovjethatalom véglegesen bezáratta. 1922-ben a korábbi épületekben már szovjet egyetemként nyílt meg újra. Napjainkban ez Ukrajna egyik legjobb és legrangosabb egyeteme.

- ⁴¹ A kozákokról és a pravoszláv vallásról l.: *Plokhyy, Serhii*. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – NY: Oxford University Press, 2001 (ukr. fordítás: *Плохий, Сергій*. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2006).
- ⁴² A kozákságról szóló egyik legjobb orosz nyelvű könyv továbbra is Dmitrij Javornyickij trilógiája: *Яворницький, Дмитро*. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. кол.: Павло Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1990.
- ⁴³ A hetman életrajzát l.: *Гуржій Олександр, Корнієнко Валерій*. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – К.: Україна, 2004.
- ⁴⁴ *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К.: Альтернативи, 1999. – 100. old; *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Українська національна революція 1648–1676 old. Кріз призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. 17. old. Az ukrán történészek az ukrán származású amerikai történészek adatait használják: *Pelenski, Jaroslaw*. The Cossac Insurrections in Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds. – Edmonton: CIU Press, 1998. – old. 36.
- ⁴⁵ Kiváltképpen l.: *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Богдан Хмельницький. – К.: Альтернативи, 2003. – 12. és 399. old. (Богдан Великий); *Кучма, Леонід*. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – 3. old. («Батько вітчизни»).
- ⁴⁶ L.: *Сас, Петро*. Політична культура українського суспільства: кінець XVI – перша половина XVII ст. – К.: Либідь, 1998; *Сисин, Френк*. Конструювання національних реконструкцій // Критика. – 2005. № 1/2. – 28. old.
- ⁴⁷ Az ukrán politikai osztályról l.: *Sysyn, Frank*. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – № 1/2. – old. 141–170 old; a parasztokkal szembeni kegyetlenségről: *Яковенко, Наталя*. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – 2000. № 3. – 58–78. old.
- ⁴⁸ Ezt a mozzanatot a következő könyv taglalja: *Яковенко, Наталя*. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 200–201. old. A perejaszlavi szerződésre vonatkozó vitát ez a könyv világítja meg a legjobban: *Basarab, John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton: CIUS, 1982. A különböző értelmezésekről a legteljesebb képet ukrán nyelven ebben a könyvben találjuk: Переяславська рада 1654 року: (історіографія та дослідження) / Ред. кол. Павло Сохань, Ярослав Дашкевич, Ігор Гіріч та ін. – К.: Смолоскип, 2003.

- ⁴⁹ A forradalom előtti orosz és a szovjet történetírás árulónak bélyegezte Mazepát, ugyanakkor a kortárs ukrán kutatások hősnek állítják be. Mazepa még a tízhrivnyás bankjegyre is felkerült. A mai szerzők cselekedeteit gyakorta a népszuverenitás és az egalitárius nacionalizmus későbbi politikai koncepcióinak szemszögéből értelmezik. Ezt nem mondhatjuk el a hetmannak arról a közelmúltban megjelent életrajzáról, amelyben a kozák sztársinának a cári abszolutizmussal szembeni elégedetlensége kifejezőjeként jelenik meg előttünk és mindenekelőtt a kozák előkelőségek rendi érdekeit védelmezi: *Павленко, Сергій*. Іван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003.
- ⁵⁰ L.: Viktor Gorobec ukrán történész több alapos tanulmányát: *Горобець, Віктор*. Від союзу до інкорпорації: україно-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995; *Горобець, Віктор*. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998; *Горобець, Віктор*. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000.
- ⁵¹ Az 1875. évi rendelet a kozák sztársina számtalan petíciójának eredményeként született meg; a későbbiekben közülük sokaknak hosszú ideig kellett harcolni a nemesi státusért. L.: *Kohut, Zenon*. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, Mass.: HURI, 1988 (ukr. fordítás: *Когут, Зенон*. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996).
- ⁵² L.: Українське барокко та європейський контекст / За ред. Олександра Федорука. – К.: Наукова думка, 1991; Українське барокко / За ред. Олекси Мишанича. К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, НАНУ, 1993.
- ⁵³ L.: *Гуржій Олександр, Чухліб Тарас*. Гетьманська Україна. – К.: Альтернативи, 1999. – 199–206., 260–262. old.

2. FEJEZET. BIRODALMI CSINOVNYIKOK ÉS NEMZETTEREMTŐK

- ⁵⁴ L.: *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of a National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Compositions of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. – Columbia University Press, 2000.
- ⁵⁵ Három történelmi régióra osztom fel oroszországi Ukrainát, ami egyszerűbbé teszi a témának szentelt tudományos művekben elfogadott, jóval részletesebb földrajzi struktúrát. L. például: *Лисяк-Рудницький, Іван*.

Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичне есе. – К.: Основи, 1994. – 145–171. old. *Szporluk, Roman*. Urbanization in Ukraine since the Second World War // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Lysiak-Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton: CIUS, 1981. – 180–202. old.

- ⁵⁶ L.: *Klier, John Doyle*. Russia Gathers Her Jews: The Origins of the „Jewish Questions” in Russia, 1772–1825. – DeKalb: Northern Illinois UP, 1986. A zsidó lakosság növekedéséről a Jobb Parton L.: *Хонигсман Яков, Найман Александр*. Евреи Украины: Краткий очерк истории. – К.: Учебно-методический кабинет Минобразования Украины, 1993. Т. 1. – 111. old. Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Леонід Фінберт і Володимир Любченко. – К.: Дух і літера, 2005. – 64. old.
- ⁵⁷ L.: *Herlihy, Patricia*. Odessa: A History, 1794–1914. – Cambridge, Mass.: HURI, 1986; ukr. kiadás: *Герлізі, Патріція*. Одеса. Історія міста, 1794–1914. – К.: Критика, 1999. – 383. old.
- ⁵⁸ L.: *Lviv: A city in the Crosscurrents of Culture* / Ed. by John Czaplicka. – Cambridge, Mass.: HURI, 2005 (e könyv ukrán fordítását a kijevi Kritika Kiadónál készülnek megjelentetni).
- ⁵⁹ Még így utazgatott az 1870-es években Kárpátontúlon Mihail Dragomanov, az ukrán mozgalom egyik vezetője, orosz alattvaló. L.: *Драгоманов, Михайло*. Австро-руські спомини // Драгоманов, Михайло. Літературно-публіцистичні твори. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – 263–274. old.
- ⁶⁰ L.: *Wilson, Andrew*. The Ukrainians: Unexpected Nation. – New Haven and London: Yale University Press, 2000 – old. 111. old. (ukr. fordítás: *Вілсон, Ендрю*. Українці: несподівана нація. – К.: К. І. С., 2004).
- ⁶¹ L.: *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 41–45. old.
- ⁶² L.: *Kappeler, Andreas*. Mazepintsy, Malorossí, Khokhly: Ukrainian in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton: CIUS Press, 2003. – old. 162–181. old.; ukr. fordítás: *Каппелер, Андреас*. Мазепинці, малороси, хохла: Українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. 2001. № 5. 8–20. old. *Kappeler, Andreas*. „Great Russians” and „Little Russians”: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. Seattle: Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2003.
- ⁶³ A XIX. században az ukrán földeken az oroszországi csinovnyikoknak több mint a fele etnikai ukrán volt, ugyanakkor túlnyomó többségükben

kisoroszoknak vagy ukrainai származású oroszoknak tartották magukat. L.: *Velychenko, Stephen*. Identities, Loyalties, and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? // *Russian Review*. / 1995. – Vol. 54. – № 2. – 188–208. old.

- ⁶⁴ Az értelmiség szerepéről a XIX. sz. ukrán nemzeti mozgalmában l.: *Kappeler, Andreas*. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Cologne: Böhlau Verlag, 2003.
- ⁶⁵ L.: *Кравченко, Володимир*. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. 295. old.
- ⁶⁶ Az ukrán romantikus íróknak a nemzethez való viszonyáról l.: *Бовсунівська, Тетяна*. Феномен українського романтизму. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 1997. Т. 1.: Етногенез і теогенез. – 154. old.
- ⁶⁷ Grigorij Fjodorovics Kvitka-Osznovjanenko opponense Pjotr Petrovics Gulak-Artyemovszkij volt, aki állatmeséit ukrán, a komoly szépirodalmat pedig orosz nyelven írta. L. magának Kvitkának a vallomását: *Квітка-Основ'яненко, Григорій*. Лист до П. О. Плетньова від 15 березня 1838 р. // Квітка-Основ'яненко, Григорій. Збір. творів: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 7. – 215. old. valamint: *Ятищук, Оксана*. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко в духовній історії України. – Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 39–43. old.
- ⁶⁸ Sőt Makszimovicsnak a barátaihoz írt leveleiben az „öreg ukrán” aláírás szerepelt. L.: *Короткий, Віктор*. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович, Михайло. О пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори // Вступ. ст. Віктора Скопенка, упор. і вступ. ст. Віктора Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 9–27. old.
- ⁶⁹ Persze a sljahticsok többségének amúgy sem volt földje; ettől eltekintve több száz ember megfosztása a nemesi címétől a társadalom szociális szerkezetének megváltoztatására irányuló egyik legnagyobb szabású kísérlet volt a 19. században. L.: *Beauvois, Daniel*. Le Noble, le Serf et le Révizor. La noblesse polonaise enter le tsarisme et les masses ukriniennes (1831–1863). – Paris: Editios des Archives contemporaines, 1985; ukr. kiadás: *Бовуа, Даніель*. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. Зоя Борисюк. К.: Ітел, 1996. – 195., 383. old.
- ⁷⁰ Nagyszerű életrajz született Kosztomarovról ukrán és angol nyelven. *Пінчук, Юрій*. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. – К.: Наукова думка, 1992; *Prymak, Thomas*. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto: University of Toronto Press, 1996.

- ⁷¹ L.: Грабович, Григорій. Шевченко, якого не знаємо (з проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). К.: Критика, 2000. – 318. old. *Yekelchik, Serhy*. Creatid a Sacred Place: The Ukrainophiles and Shevchenko's Tomb in Kaniv (1861–ca. 1900) // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1996. – Vol. 20. – № ½. – 15–32. old.
- ⁷² Катренко Андрій, Катренко Ярослав. Національно-культурна і політична діяльність Київської громади (60–90-ті old. XIX ст.). – К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 180. old.
- ⁷³ L.: Saunders, David. Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 // *International History Review*. – 1995. – № 17 (February). – 23–51. old.
- ⁷⁴ Дудко, Віктор. Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): Кількісний вимір // *Київська старовина*. – 2001. – № 6. 79. old.
- ⁷⁵ Az ukrán gromadák nem fogalmaztak meg olyasféle politikai követeléseket, mint például az ukrán földek autonómiája. Ugyanakkor magának az önálló ukrán kultúrának az igenlése politikai aktus volt. Ezenkívül, amint a történészek rámutatnak, a gromadák által folytatott kulturális és felvilágosító tevékenység a nemzeti újjászületés kulturális szakaszának fontos összetevője volt. L.: Іванова Людмила, Іванченко Раїса. Суспільно-політичний рух 60-х old. XIX. ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2004. – 309–310. old.
- ⁷⁶ L. a legjobb munkát ezekről az eseményekről: Савченко, Федір. Заборона українства 1876 р. – Х.: ДВУ, 1930. – 415. old.
- ⁷⁷ Dragomanov politikai nézeteit részletes és alapos elemzésnek veti alá: Круглашов, Анатолій. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-ге вид. – Чернівці: Прут, 2001. – 488. old. A politikai tevékenységével foglalkozó kutatások között továbbra is felülmúlhatatlan egy régebbi munka: Іванова, Раїса. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі України та Росії (друга половина XIX. ст.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223. old.
- ⁷⁸ Andrej Zseljabov ügyessai diák egyike volt az 1881-es merénylet két fő szervezőjének, korábban együttműködött a helyi ukrán gromadával, Szofja Perovszkaja pedig az utolsó ukrán hetman, Razumovszkij leszármazottja volt. Az ukránai narodnyik forradalmárokról l.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX. ст.: історичні нариси / Відп. ред. Валерій Смолий. – К.: Наукова думка, 2002. – 39–61. old.
- ⁷⁹ *Yekelchik, Serhy*. The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860–1900 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2001. Band 49. – № 2. – 230–239. old.

- ⁸⁰ Ernest Gellner fontos elképzelést fogalmazott meg arról, hogy a modern nacionalizmus feladata egy olyan új magaskultúra megteremtése a népköltészeti hagyományok alapján, amely megfelelné az ipari korszaknak. L.: *Gellner, Ernest*. Nations and Nationalism. – Oxford: Blackwell, 1983. – 57. old. (orosz fordítás: Геллнер, Эрнест. Нации и национализм / Пер. с англ. Татьяны Бердиковой, Марины Тюнькиной; ред. и послесл. Игоря Крупника. – М.: Прогресс, 1991. – 320. old.; ukr. fordítás: Гелнер, Ернест. Нації и націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. Георгій Касьянов – К.: Таксон, 2003. – 300. old.
- ⁸¹ L.: Грицак, Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX. ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. 51–52. old.
- ⁸² L.: Сарбей, Віталій. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 122–125. old.
- ⁸³ L.: Грицак, Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX. ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. 73–74. old. Egyébként az 1860-as évek végén Goluhovszkijnak a konzervatív ruszin papság és az oroszbarát értelmiség ellen irányuló politikája Galíciában megisztította az utat az ukrán hazafiak fiatalabb nemzedéke számára. L.: Піяй, Станіслав. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – 2002. – Вип. 37. – № 1. 246–267. old.
- ⁸⁴ L.: Сарбей, Віталій. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 200–201. old. Arról, hogy a galíciai értelmiségiek mennyire eltérő módon értelmezték a ruszinok helyét a modern népek között, és hogy az egyik vagy a másik nézet miért bizonyult életképesebbnek, l.: *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus.: Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – 109–166. old.
- ⁸⁵ Гутковський Василь, Крупський Іван, Олексин Оксана. Українська журналістика на західноукраїнських землях: державотворча функція, тематичні аспекти (1848–1919pp.). – Львів: Поступ української думки. – Львів: ЛНБ ім. Стефаника, 1999. – 384. old.
- ⁸⁶ «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998). – Л.: Просвіта, Веселка, 1998. – 73. old.
- ⁸⁷ L.: *Himka, John-Paul*. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1990. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 1999; *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus.: Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Na-*

tion / Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – 109–166. old.

- ⁸⁸ Jóllehet a lengyelekkel nem sokáig élt a kompromisszum, annak köszönhetően bevezették az ukrán iskolákban az ukrán nyelvű oktatást (1893), létrehoztak egy nagy ukrán biztosító társaságot Dnyeszter néven, a Sevcsenko Tudományos Társaság kormányzati támogatásban részesült. L.: Чорновол, Ігор. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Афтореф. Дис. ... канд. іст. наук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, 1995.
- ⁸⁹ L.: Plokhy, Serhii. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto: U of Toronto P, 2005.
- ⁹⁰ Ivan Franko egyetlen kortárs politikai életrajza Jaroszlav Gricak tollából származik. L.: Грицак, Ярослав. «...Дух, що тіло рве до бою»: Спроба політичного портрета Івана Франка – Львів: Каменяр, 1990. – 176. old. Gricak professzor nagyszerű tanulmányt jelentetett meg Franko ifjú éveiről is. L.: Грицак, Ярослав. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – 632. old.

3. FEJEZET. A TÖMEGPOLITIZÁLÁS KORA

- ⁹¹ Kappeler, Andreas. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 // The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 / Ed. by Andreas Kappeler with the participation of Fikret Adanir and Alan O'Day. – New York UP, 1992. – Vol. 6. – 106. old.; Kappeler, Andreas. A „Small People” of Twenty-Five Million: The Ukrainians circa 1900 // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 18. – № 1/2. – 85–92. old.
- ⁹² L.: Magocsi, Paul Robert. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 1989. – Vol. 16. – № 1/2. – 45–62. old.
- ⁹³ Сарбей, Віталій. Національне відродження України. К.: Альтернативи, 1999. – 176. old.
- ⁹⁴ Сарбей, Віталій. Становлення української нації // «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 1. – 40. old.
- ⁹⁵ Рибалка Іван, Турченко Федір. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – 29., 32. old.
- ⁹⁶ L.: Weber, Eugene. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1880–1914. – Stanford, Calif.: Stanford UP, 1976.

- ⁹⁷ Лазанська, Тамара. Народонаселення України // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 1. – 94. old.
- ⁹⁸ Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. – 16–17, 42–43. old. (ukr. fordítás: Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К.: Основи, 1997).
- ⁹⁹ Kappeler, Andreas. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 // The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 / Ed. by Andreas Kappeler with the participation of Fikret Adanir and Alan O'Day. – New York UP, 1992. – Vol. 6. – 108. old.
- ¹⁰⁰ Лазанська, Тамара. Народонаселення України // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 1. 96. old. Az etnikai oroszok aránya 50,2%, a zsidóké 23%.
- ¹⁰¹ L.: Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000 Szporluk, Roman. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Daedalus. – 1997 (Summer). – Vol. 126. – 85–120. old. (ukr. fordítás: Шпорлюк, Роман. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Шпорлюк, Роман. Імперія та нації / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. – К.: Дух і літера, 2000).
- ¹⁰² Лавров, Юрій. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 2. – 252–258., 280–283. old.
- ¹⁰³ Головченко, Володимир. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. – 2000. – № 4. – 100. old. Кармазіна, Марія. Революція 1905–1907 old. в Україні: парадокси стрімкої політизації // Політична історія України: XX ст. / За ред. Івана Кураса. – Генеза, 2002. – Т. 1. – 161–165., 180–185. old.
- ¹⁰⁴ Дорошук, Ніна. Культурницька діяльність українства між двома революціями (1907–1917рр.) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – 162. old. Лисенко, Олександр. Українська видавнича справа // «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 2. 82–85. old.
- ¹⁰⁵ L.: Волковинський, Валерій. Громадські організації великоруських шовіністів // «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–по-

чаток XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Т. 2. 160–203. old.

¹⁰⁶ Макаручук, Степан. Український етнос (Виникнення і історичний розвиток). – К.: Навчально-методичний кабінет Міністерства освіти, 1992. – 80. old.

¹⁰⁷ L.: *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus.: Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – old. 109–166; *Himka, John-Paul*. Young radicals and Independent Statehood: The Idea of Ukrainian Nation-State 1890–1895 // *Slavic Review*. – 1982. – Vol. 41. – № 2. – 219–235. old.

¹⁰⁸ Павко, А. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю у 1900–1907 old. // Український історичний журнал. 2002. № 5. – 75. old.

¹⁰⁹ A Grusevskij által végrehajtott értelmezési változtatást l.: *Sysyn, Frank*. Introduction to the „History of Ukraine-Rus” // *Hrushevsky, Mykhailo*. History of Ukraine-Rus’. – Edmonton: CIUS Press, 1997. – Vol. 1. – old. XXI–XLII; *Plochy, Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto: U of Toronto P, 2005.

¹¹⁰ Грицак, Ярослав. Яких-то князів були столиці в Києві? До конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – 2001. – № 6. – 77–98. old.

¹¹¹ Сарбей, Віталій. Національне відродження України. К.: Альтернативи, 1999. – 296–297. old.

¹¹² L. az oroszországi történészek egyik új munkáját a megszállt Kelet-Galiciában folytatott cári politikáról: *Батурина, Александра*. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО–XX, 2000.

¹¹³ L.: *Хаген, Марк фон*. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. 128. old. *Lohr, Eric*. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I. – Cambridge, Mass.: HUP. 2003.

¹¹⁴ Az egyik legfrissebb tanulmány erről a Szövetségről: *Лавров, Юрій*. Початок діяльності Союзу визволення України // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – 3–32. old. № 5. 3–15. old.

4. FEJEZET. AZ UKRÁN FORRADALOM

¹¹⁵ L. a közelmúltban megjelent műveket, amelyek túllépik a hagyományos történetírás kereteit és kijelölik a további kutatási tervet: *Hagen, Mark von*. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921 // The Harriman Institute Forum. – 1994 (January). – № 7. – 7–11. old.; *Himka, John-Paul*. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920 // *Archiv für Sozialgeschichte*. – 1994. – № 34. – 95–110. old.; *Грицак, Ярослав*. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – № 2/3. – 254–269. old. *Szporluk, Roman*. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Daedalus*. 1997 (Summer). Vol. 126. – 85–120. old. (ukr. fordítás: *Шпорлюк, Роман*. Україна: Від імперської окраїни до незалежної держави // *Шпорлюк, Роман*. Імперія та нації / пер. с англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. – К.: Дух і літера, 2000); valamint a *Journal of Ukrainian Studies* folyóirat különszáma (Summer 1999. – № 24) John-Paul Himka szerkesztésében.

¹¹⁶ L.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / Упор. В. Ф. Шевченко. – К.: Фенікс, 1993 *Телешун, Сергій*. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: Б. В., 1996.

¹¹⁷ Ez a két számadat – a százazres tüntetés és a háromszázezer „ukránosított katoná” – évtizedeken keresztül vándorolt egyik könyvből a másikba mint a Centralnaja Rada széles körű népi támogatottságának a bizonyítéka (így interpretálták ezeket az eseményeket a kortársak is). E vélemények közül kitűnik az egyik kortárs történész álláspontja, aki ezeket a számadatokat az 1917. évi társadalmi és nemzetiségi megrázkódtatások nagy méreteinek tanúbizonyságaként értelmezi. L.: *Солдатенко, Валерій*. Українська революція: історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 139., 292. old.

¹¹⁸ A Centralnaja Rada dokumentumai és univerzáléi megtalálhatók: *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали* / За ред. Владислава Верстюка: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997.

¹¹⁹ *Верстюк, Владислав*. Українська Центральна Рада. – К.: Заповіт, 1997. – 90., 99. old.

¹²⁰ *Бойко, Володимир*. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. 1997. № 5. – 37. old.

¹²¹ *Guthrie, Steven*. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review*. – 1979 (March). – № 38. – 30–47. old.

¹²² *Хміль Іван, Кутаїшев Ігор*. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень–жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Укра-

- їнської історії 1917–1921 old. / За ред. Владислава Верстюка. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. 53–76. old. *Baker, Mark*. Peasants, Power and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921. Ph. D. thesis. – Harvard University, 2001.
- ¹²³ *Іван, Кошуляк*. Про причини поразки Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1944. – № 1. – 36. old.
- ¹²⁴ *Гриценко, Ада*. Українські робітники на шляхах творення національної держави. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – 4–6., 13–18. old. *Мовчан Ольга, Реєнт Олександр*. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922) // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – 8–27. old.; *Реєнт, Олександр*. Українська революція і робітництво. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 5–7. old.
- ¹²⁵ Mielőtt a Kis Tanácsban vitára előterjesztette a Negyedik Univerzálét, Grusevskij megjegyezte, a dokumentumnak az a célja, hogy „kormányunk lezárhassa a béke ügyét és mindenféle támadás ellen megvédje országunkat” (Українська Центральна Рада: Документи і матеріали / За ред. Владислава Верстюка: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 101. old.). Ugyancsak l.: *Винниченко, Володимир*. Відродження нації: У 3 т. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Т. 2. – 243., 283. old.
- ¹²⁶ Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смоля. – 3-ге вид. – К.: Альтернативи, 2002. – 230. old.
- ¹²⁷ *Лозовий, Віталій*. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – 70–71. old.
- ¹²⁸ *Прутуляк, Павло*. Економічний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918. р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – 62–72. old. *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921 old. – К.: Альтернативи, 1999. – 81. old.
- ¹²⁹ *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної Української нації ХІХ–ХХ ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 129. old.
- ¹³⁰ *Павлюк, Олександр*. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України / За ред. Валерія Смоля. – К.: Альтернативи, 2001. – 327–335. old.
- ¹³¹ *Л.: Реєнт, Олександр*. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2003. – 218–227. old.
- ¹³² *Павлишин, Олег*. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1917 року) // Україна модерна. – 1997–1998. – № 2/3. 132–193. old., részben a 143–144. old.

- ¹³³ *Л.: Литвин Микола, Науменко Кость*. Історія галицького стрілецтва. – 2-ге вид. – Львів: Каменярь, 1991. – 97. old. (az 1917 februári állapot szerint 60 ezer).
- ¹³⁴ *Литвин Микола, Науменко Кость*. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. 119–120. old.
- ¹³⁵ *Л.: Лозовий, Віталій*. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. – 2000. № 5. – 32–37. old.
- ¹³⁶ *Винниченко, Володимир*. Відродження нації: У 3 т. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Т. 3. – 322–323. old.
- ¹³⁷ A különböző nyelveken megjelent irodalmat kiegészítik az új ukrán és orosz kiadások Mahnóról és Grigorjevéről, l.: *Горак, Володимир*. Повстанці отамана Григорієва. – Фастів: Поліфаст, 1998; *Мосияш, Сергій*. Одиссея батьки Махно. – М.: Вече, 2002; *Верстюк, Владислав*. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1991; *Волоковинський, Валерій*. Нестор Махно: легенди і реальність. К.: Перліт, 1994. О трех атаманшах Марусях l.: *Улянич, Володимир*. Отаманша Маруся // Голос України. – 1994. – 26 березня. – 7. old.
- ¹³⁸ *Abramson, Henry*. Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917–1920 // *Slavic Review*. – 1991 (Fall). № 50. – 548. old.
- ¹³⁹ *Л.: Екельчик, Сергій*. Трагічна сторінка Української революції. Сімон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Сімон Петлюра та Українська національна революція / За ред. Василя Михальчука. – К.: Рада, 1995. – 165–217. old. Погроми в Україні: 1914–1920 / За ред. Володимира Сергійчука. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. Az egyik legújabb és legmértékesebb angol nyelvű munka: *Abramson, Henry*. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews Studies, 1999. Ugyancsak l.: *Hunczak, Taras*. A Reappraisal of Simon Petliura and Jewish-Ukrainian Relations 1917–1921 // *Jewish Social Studies*. 1969. Vol. 31. – № 3. – 163–183. old.
- ¹⁴⁰ *Литвин Микола, Науменко Кость*. Історія галицького стрілецтва. – 2-ге вид. – Львів: Каменярь, 1991. – 147–148. old.
- ¹⁴¹ *Мазепа, Ісак*. Україна в огні і бурі революції: 1917–1922. К.: Темпора, 2003. – 317–324. old.
- ¹⁴² *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921 old. – К.: Альтернативи, 1991. – 228. old.
- ¹⁴³ *Л.: Graziosi, Andrea*. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants 1917–1933. Cambridge, Mass.: HURI, 1966. – 28–37. old. Orosz fordítás: *Грациози, Андреа*. Великая крестьянская война в СССР. Больше-

вики и крестьяне. 1917–1933 гг. / Пер. с англ. Л. Ю. Панина. – М.: Рос-спэн, 2001.

5. FEJEZET. SZOVJET-UKRAJNA AZ 1920-AS ÉVEKBEN: UKRÁNOSÍTÁSI TÖREKVÉSEK

- ¹⁴⁴ A nyugati tudósok jóval a Szovjetunió szétesésére utaló első jelek megjelenését megelőzően rámutattak erre a jelenségre. L.: *Лисяк-Рудницький, Иван*. Радянська Україна з історичної перспективи – Лисяк-Рудницький, Иван. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 457–469. Orosz fordítás: *Лисяк-Рудницький, Иван*. Советская Украина в исторической перспективе // *Лисяк-Рудницький, Иван*. Между историей и политикой / Пер. с укр.; под ред. Дмитрия Фурмана, Ярослава Грицака. – М.-СПб.: Летний сад, 2007.
- ¹⁴⁵ L.: *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001.
- ¹⁴⁶ *Lenin, Vlagyimir*. Zárszó a moszkvai kormányzósági kerületi, járási és falusi végrehajtó bizottságok elnökeinek tanácskozásán. 1920. október 15. // *Lenin, Vlagyimir*. Válogatott művei. – Szikra Kiadás. – Budapest 1954, 41. köt., 344. old.
- ¹⁴⁷ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1933 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 11–12. old. *Мовчан Ольга*. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті pp.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – 12–21. old.
- ¹⁴⁸ *Кульчицький, Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 175. old.
- ¹⁴⁹ *Кульчицький, Станіслав, Мовчан Ольга*. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 old. в Україні. – Інститут історії України НАНУ, 1993. – 60–61. old.
- ¹⁵⁰ Історія України // *Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій* та ін.: за ред. Валерія Смолія. – 3-ге вид. – К.: Альтернативи, 2002. 298. old.; *Олійник М. М.* Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємців у період НЕПу // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – 22. old.
- ¹⁵¹ *Сушко, Олександр*. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929). – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 36. old.
- ¹⁵² L.: *Кульчицький, Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. – 274–291. old.

- ¹⁵³ Az adatok megtalálhatóak: *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. –99–100. old. (ukr. fordítás: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ¹⁵⁴ *Гренченко Володимир, Шаповал Юрій*. КП(б)У міжвоєнний період // Політична історія України: ХХ ст. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 3. – 87., 93. old.
- ¹⁵⁵ *Салига, Л. П.* Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень–липень 1923 р.) // Український історичний журнал. – 1992. № 1. – 122–123. old.
- ¹⁵⁶ A mostani neve Dnyerpropetrovsk, illetve Donyeck.
- ¹⁵⁷ Lebegy 1923-ban a *Kommunizist* c. pártlapban fejtette ki nézeteit. L.: *Shevelov, Georg*. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status. – Cambridge, Mass.: HURI, 1989. –114. old. (ukr. fordítás: *Шевельов, Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900–1941): Стан і статус // Шевельов, Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 1: Мовозначні праці / Упор. Лариса Масенко. – 26–279. old.
- ¹⁵⁸ L.: *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N.Z.: Cornell UP, 2001.
- ¹⁵⁹ *Лазар, Казанович*. Памятные записки. М.: Варриус, 1997. – 377. old. Megjegyzendő, hogy az UK(b)P volt a Szovjetunióban az egyetlen, saját politbúróval bíró köztársasági pártszervezet.
- ¹⁶⁰ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 64., 81. old.
- ¹⁶¹ *Лозицький, Володимир*. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. 1989. – № 3. – 50–51. old.
- ¹⁶² «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 137–145. old.; *Борисов, Владислав*. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 old. // Український історичний журнал. 1999. – № 2. – 76–80. old.
- ¹⁶³ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 8. old.; *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N.Z.: Cornell UP, 2001. – 122–123. old.

- ¹⁶⁴ Mace, James. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1922. Cambridge, Mass.: HURI, 1983. –99. old.
- ¹⁶⁵ Сталин, Иосиф. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У, 26 апреля 1926 г. // Сталин, Иосиф. Сочинения. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1946. – Т. 8. – 152. old.
- ¹⁶⁶ Uo. – 161–190. old.: Liber, George. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. NY: Cambridge UP, 1922. –126–131. old.
- ¹⁶⁷ Нвил'овий памфлетейт І.: Хвильовий, Микола. Твори: У 2 т. / Упор. Микола Жулинський, Петро Майдаченко. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінченні твори. Нариси. Памфлети. Листи; Mace, James. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1922. – Cambridge, Mass.: HURI, 1983. –120–160. old.; Shkandrij, Myroslav: Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. – Edmonton: CIUS Press, 1992 (ukr. fordítás: Шкандриї Мирослав. Модерністи, марксисти і національне питання: українська літературна дискусія 1925–1928 років / пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005); Кресін, Олексій. Національна концепція Миколи Хвильового // Український історичний журнал. – 1997. № 6. 58–62. old.
- ¹⁶⁸ James Mace munkáján kívül L. a Javorszkijról született ukrán munkákat: Касьянов, Георгій. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. № 8. 75–80. old. Санцевич, Анатолій. М. І. Яворський – видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень / За ред. Валерія Смоля, Юрія Пінчука. – Інститут історії України НАНУ, 1995. 108–122. old.
- ¹⁶⁹ Egyebek mellett I.: Мейс Джеймс, Панчук Май. Український національний комунізм: трагічні ілюзії – К.: Інститут національних відносин і політології НАНУ, 1997. – 63–69. old. Солдатенко, Валерій. Незламаний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга пам'яті України, 2002. – 143. old.
- ¹⁷⁰ Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N. Y.: Cornell UP, 2001. 123. old.
- ¹⁷¹ Гренченко Володимир, Шаповал Юрій. КП(б)У у міжвоєнний період // Політична історія України: XX ст. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. Т. 3. 121. old.
- ¹⁷² Чирко, Богдан. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 47. old.

- ¹⁷³ Сокил, Василь. Здалека до близького (спогади, роздуми). – Едмонтон: КІУС, 1987. 65. old.
- ¹⁷⁴ I.: Liber, Georg. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. – NY: Cambridge UP, 1992. 77. old.
- ¹⁷⁵ Az 1980-as évek végétől Ukrajnában számtalan publikáció jelent meg az 1920-as évek végének kulturális életéről. Az egyik legjobb áttekintő jellegű mű: Попович, Мирослав. Нарис історії культури України. – 2-ге вид. – К.: АртЕк, 2001. 587–612. old. Az angol nyelvű monográfiák a kulturális újjászületésnek csak egyes aspektusait világították meg. L.: Ilnytzky, Oleh. Ukrainian Futurism, 1914–1930: A Historical and Critical Study. Cambridge, Mass.: HURI, 1997. (ukr. fordítás: Ільницький, Олег. Український футуризм [1914–1930] Пер. з англ. Рая Тхорук. – Львів: Літопис, 2003); Makaryk, Irena. Shakespeare in the Undiscovered Bourn: Les Kurbas, Ukrainian Modernism, and Early Soviet Cultural Politics. – Toronto: U of Toronto P, 2004 (e könyv ukrán fordítása 2010-ben jelenik meg); Shkandrij, Myroslav: Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. – Edmonton: CIUS Press, 1992 (ukr. fordítás: Шкандриї Мирослав. Модерністи, марксисти і національне питання: українська літературна дискусія 1925–1928 років / пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005); Tarnawsky, Maxim. Between Reason and Irrationality: The Prose of Valerijan Pidmohil'nyj. – Toronto: U of Toronto P, 1995 (ukr. fordítás: Тарнавський, Максим. Між розумом і ірраціональністю: Проза Валер'яна Підмогильного / Пер. з англ. Василь Триліс. – К.: Пульсари, 2004).
- ¹⁷⁶ L. a legutóbbi műveket Dovzsenkóról: Корогодський, Роман. Довженко в полоні. Розвідки та есеї про майстра. – К.: Гелікон, 2000; Liber, Georg. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet Film. – London: BFI Publishing, 2002; Марочко, Василь. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006; Тримбач, Сергій. Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі. – Вінниця: Глобус-прес, 2007.
- ¹⁷⁷ L.: Shkandrij, Myroslav: Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. – Edmonton: CIUS Press, 1992 (ukr. fordítás: Шкандриї Мирослав. Модерністи, марксисти і національне питання: українська літературна дискусія 1925–1928 років / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005).

6. FEJEZET. SZTÁLINIZMUS: ÉHÍNSÉG ÉS TERROR

- ¹⁷⁸ Кульчицький, Станіслав. Україна між двома війнами (1921–1939 pp). – К.: Альтернативи, 1999. – 135. old.
- ¹⁷⁹ A kommunizmus bukása után a kutatók bejuthattak az Oroszországi Föderáció Elnökének Levéltárába és megtalálták Sztálin keresztlevelét, amelyből kiderül, hogy a majdani diktátor valójában 1878 decemberében született. Viszont 1920 elejétől Sztálin ismeretlen okból 1879-et kezdte születési éveként megnevezni. Ezért 50. születésnapját nem 1928-ban, hanem 1929-ben ünnepelték. L.: Radzinsky, Edvard. Stalin. – NY: Doubleday, 1996. 11–14. old. (első orosz nyelvű kiadás: Радзинский, Эдвард. Сталин. – М.: Вагриус, 1997).
- ¹⁸⁰ Даниленко Володимир, Касьянов Георгій, Кульчицький Станіслав. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: – Либідь, 1991. – 81. old. – Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смоля. – 3-те вид. – К.: Альтернативи, 2002. – 306. old.
- ¹⁸¹ Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. Валерія Смоля. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. – 220. old.
- ¹⁸² Кульчицький, Станіслав. Україна між двома війнами (1921–1939 pp). – К.: Альтернативи, 1999. – 222. old.
- ¹⁸³ Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. 117. old. (ukr. fordítás.: Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ¹⁸⁴ Liber, Georg. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. – NY: Cambridge UP, 1992. 171. old.
- ¹⁸⁵ Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. 118. old.
- ¹⁸⁶ Уо. – 118–119. old.
- ¹⁸⁷ L.: Yekelchuk, Serhy. The Making of a „Proletarian Capital”: Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the mid-1930s // Europa-Asia Studies. – 1998. Vol. 50. № 7. 1229–1244. old.
- ¹⁸⁸ Кульчицький, Станіслав. Україна між двома війнами (1921–1939 pp). – К.: Альтернативи, 1999. – 152. old.
- ¹⁸⁹ Даниленко Володимир, Касьянов Георгій, Кульчицький Станіслав. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: – Либідь, 1991. – 103. old.
- ¹⁹⁰ Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.) / Отв. ред.-сост. Валерий Васильев, Линн Виола. – Винница: Логос, 1977. 251–253. old. Az asszonyok lázadásáról

- l.: Viola, Lynne. Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization // Russia Review. – 1986. – Vol. 45. – № 1. 23–47. old.
- ¹⁹¹ Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смоля. – 3-те вид. – К.: Альтернативи, 2002. 312. old.
- ¹⁹² Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. 125–126. old.
- ¹⁹³ Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine : 3 vols. / Ed. by James Mace, Leonid Herets. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990 (ukr. fordítás: Великий голод в Україні 1932–1933 років. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 pp. в Україні: У 4 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008; 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Укл. Лідія Коваленко, Володимир Маняк. – К.: Радянський письменник, 1991).
- ¹⁹⁴ Martin Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N. Y.: Cornell UP, 2001. 302–307. old. A vonatkozó határozat megjelent: Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 old. / За ред. Валерія Васильєва, Юрія Шаповала. – К.: Генеза, 2001. 310–313. old.
- ¹⁹⁵ L.: Carynnyk, Marco. Making the New Fit to Print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukraine Famine of 1933 // Famine in Ukraine, 1932–1933 / Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton: CUIS Press, 1986. – old. 67–96; Not Worthy: Walter Duranty's Pulitzer Prize and The New York Times / Ed. by Lubomyr Luciuk. Kingston, Ont.: Kashtan Press, 2004.
- ¹⁹⁶ Кульчицький, Станіслав. Терор голодом як інструмент колективізації // Голодомор 1932–1933. old. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К.: Інститут історії НАНУБ 1995. 34. old.
- ¹⁹⁷ Az ukrán állam az éhínséget az ukránok ellen irányuló szándékos népirításnak tekinti, ugyanakkor a nyugati tudósok véleménye továbbra is megoszlik a kérdést illetően. Az éhínségről mint népirításról l. például: Conquest, Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – NY: Oxford UP. 1986 (orosz fordítás: Конквест, Роберт. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом // Новый мир. – 1989. № 10.; отдельное издание: Лондон, 1988; ukr. fordítás: Конквест, Роберт. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993); Dolot, Miron. Execution by Hunger: The

- Hidden Holocaust. – NY: Norton, 1985. Példa néhány olyan műre, amelyek azt bizonygatják, hogy az éhínség nem korlátozódott csupán Ukrajnára és nem volt szándékos: *Davies Robert, Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – NY: Palgrave, 2004; *Tauger, Mark. The 1932 Harvest and the Famine of 1933* // *Slavic Review.* – 1991. – Vol. 50 (Spring). 80–89. old.
- ¹⁹⁸ Grusevskijnek a szovjethatalomhoz való viszonyáról l.: *Прустайло Всеволод, Шаповал Юрій.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття, 1924–1934. – К.: Україна, 1996; *Прустайло Всеволод, Шаповал Юрій.* Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки, 1931–1934. – К.: Генеза, 1999. Javorszkijről l.: *Шаповал, Юрій.* Сталінізм і Україна. // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 7. – 29–30. old.
- ¹⁹⁹ Elsőként megjelent in. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. колективу упор. Руслан Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 292–294. old.
- ²⁰⁰ *Греченко Володими, Шаповал Юрій.* КП(б)У у міжвоєнний період. – Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 3. – 132. old.
- ²⁰¹ L.: Szkripnyik új, levéltári forrásokra támaszkodó életrajzát: *Солдатенко, Валерій.* Незламаний: життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга пам'яті України, 2002.
- ²⁰² A lengyelekről L. Kate Brown új könyvét: *Brown, Kate. A Biography of no Place: From Ethnic Boderland to Soviet Heartland.* – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2004.
- ²⁰³ *Шаповал, Юрій.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 255–256. old.
- ²⁰⁴ *Білас, Іван.* Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь Військо України, 1994. – Т. 1. – 379. old.
- ²⁰⁵ Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. Валерія Смоля. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. 252. old.
- ²⁰⁶ *Kuromiya, Hiroaki.* Freedom and Terror in the Donbass: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. – NY: Cambridge UP, 1998. 246–247. old. (ukr. fordítás: *Куромія, Гіроакі:* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 870–1990-і роки / Пер. з англ. Галина Кьорян, Вячеслав Агеев. – К.: Основи, 2002).
- ²⁰⁷ *Нікольський, Володимир.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // *Український історичний журнал.* – 2001. – № 2. – 78–79. old.

- ²⁰⁸ ЦДАГО (Центральный государственный архив общественных организаций Украины). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 446. – Арк. 3–5.
- ²⁰⁹ L. az egyik legújabb könyvet az 1930-as években Ukrajnában folytatott szovjet kulturális politikáról: *Єфіменко, Геннадій.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001.
- ²¹⁰ E bekezdésben minden statisztikai adat származási helye: *Krawchenko, Bohdan.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. 134–141. old. (ukr. fordítás: *Кравченко, Богдан.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ²¹¹ „Українізація” 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. 342. old.
- ²¹² Ezt a szakkifejezést Nyikolaj Tyimasev orosz emigráns szociológus vezette be. L.: *Timaseff, Nicholas.* The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia. – New York: E. old. Dutton & Co, 1946.
- ²¹³ Új tanulmány a „nagy visszavonulásról”: *Hoffman, David.* Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941. – Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2003. Az orosz nacionalizmus visszatéréséről és a párhuzamos folyamatokról Ukrajnában l.: *Brandenberger, David.* National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russia National Identity, 1931–1956. – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2002; *Yekelchik, Serhy.* Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto: Toronto UP, 2004 (ukr. fordítás: *Єкельчик, Сергій.* Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008).
- ²¹⁴ *Taubman, William.* Khrushchev: The Man and His Era. – NY: Norton, 2003. 116. 120. old.
- ²¹⁵ *Кульчицький, Станіслав.* Форма і суть української державності // *Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса.* – К.: Генеза, 2002. – Т. 3. – 216–217. old.
- ²¹⁶ *Кульчицький, Станіслав.* Україна між двома війнами (1921–1939 pp). – К.: Альтернативи, 1999. – 254. old.
- ²¹⁷ L.: *Liber, Georg.* Alexander Dovzhenko: A life in Soviet Film. – London: BFI Publishing, 2002. L. ugyancsak a 176. jegyzetet az ötödik fejezethez.

7. FEJEZET. NYUGAT-UKRAJNA: A SZÉLSŐSÉGES NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA

- ²¹⁸ *Himka, John-Paul*. Western Ukraine between the Wars // *Canada Slavonic Papers*. – 1992. – Vol. 34 (December). – old. 391–393.
- ²¹⁹ *L.: Brubaker, Rogers*. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. – NY: Cambridge: UP, 1996. 83–93. old.
- ²²⁰ *Tomaszewski, Jerzy*. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warsaw: Czytelnik, 1985. – old. 30–32. Előfordulhat, hogy egyes parasztok analfabétáknak tetették magukat, mivel féltek nyíltan ukrán nemzetiségűnek vallani magukat. L.: *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-ге вид. К.: Генеза, 2000. 189. old.
- ²²¹ A kortárs ukrán történészek számításai szerint a régiókban a lengyel telepesek gazdaságának összlétszáma mintegy 47 000-re tehető. L.: *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 189–190. old.
- ²²² *Форгель, Іван*. Розвиток кооперативного руху в Західній Україні в 1918–1939 old. // 1939 рік в історичній долі українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол. Костянтин Кондратюк та ін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 62–65. old.
- ²²³ *Комар, Володимир*. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1933 pp.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – 124–127. old.
- ²²⁴ *Józefowski, I. Snyder, Timothy*. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. – New Haven, Conn.: Yale UP, 2005.
- ²²⁵ *L.: Зайцев, Олександр*. Українська народна трудова партія (1919–1925) // Україна модерна. – 2002. – № 7. – 69–70. old. *Кугутяк, Микола*. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – К., Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1.
- ²²⁶ *Кучер Володимир, Павленко Валерій*. Західна Україна: боротьба за соборність українських земель (1923–1939 pp.) // Київська старовина. – 1999. – № 1. – 82. old.
- ²²⁷ *Рубльов Олександр, Черченко Юрій*. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції у 20–50-ті роки XX. ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 72–73. old. *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1933 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 277. old.
- ²²⁸ *Uo.*: – 302. old.
- ²²⁹ *L. az egyik legutóbbi munkát Doncovról: Kvit, Sergii*. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. – К.: ВІЦ «Київський університет», 2000.

- ²³⁰ *Юрик, Юрій*. Організація Українських Націоналістів у боротьбі за розв'язання українського питання в 1929–1935 old. (військово-політичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. нак. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2004. – 12–13. old.
- ²³¹ A történelmi Besszarábia nagyobbik része ma Moldovához tartozik, ám az 1940-ben Szovjet-Ukrajnához csatolt Dél-Besszarábia a független Ukrajna részét képezi.
- ²³² *Піддубний, Ігор*. Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1928–1928 pp.) // Український політичний журнал. – 2001. – № 5. 133–139. old.
- ²³³ *Лисяк-Рудницький, Іван*. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // *Лисяк-Рудницький, Іван*. Історичне есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 466–468. old.
- ²³⁴ *Кентій, Анатолій*. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 pp.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 92–93. old.
- ²³⁵ *Magocsi, Paul Robert*. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1978. 242. old.; *Швагуляк, Михайло*. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. № 35/36. – 303–304. old.
- ²³⁶ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 317. old.
- ²³⁷ *L. a klasszikus tanulmányt a szovjet betörésről és a kezdeti szovjet politikáról: Gross, Jan*. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. – Princeton, N.J.: Princeton UP, 1988.
- ²³⁸ *Yekelchik, Serhy*. Stalin's Empire of Memory: Russia-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto: Toronto UP, 2004 (ukr. fordítás: *Екельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянський історичний уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008. – 54. old.).
- ²³⁹ *Кондратюк, Костянтин*. Політичні, соціально-економічні і духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939–1941 old. // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол. Костянтин Кондратюк та ін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 26. old.
- ²⁴⁰ ЦДАГО (Центральный государственный архив общественных организаций Украины). – Ф. 1. – Оп. 6. – Ед. хр. 564. – Л. 134; Ф. 1. – Оп. 9. – Ед. хр. 70. – Л. 27.

- ²⁴¹ Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.: за ред. Валерія Смолія. – 3-тє вид. – К.: Альтернативи, 2002. 337. old.; Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Відп. ред. Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 1999. – Т. 1. – 8., 11. old.
- ²⁴² L. Kubijovics visszaemlékezéseit: *Кубійович, Володимир*. Українці в Генералній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975.

8. FEJEZET. A NÁCI MEGSZÁLLÁS ÉS A SZOVJETHATALOM VISSZATÉRÉSE

- ²⁴³ Позачергова Третя Сесія Верховної Ради УРСР. Товарищу Сталіну // Комуніст. – 1939. 15 листопада. 1. old.
- ²⁴⁴ Az ideológiai átalakulásokról az USZSZK-ban I.: *Yekelchik, Serhy*. Stalin's Empire of Memory: Russia-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto: Toronto UP, 2004 (ukr. fordítás: *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянський історичний уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008); a Szovjetunióról egészében: *Brandenberger, David*. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russia National Identity, 1931 – 1956. – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2002.
- ²⁴⁵ *Коваль, Михайло*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – К.: Альтернативи, 1999. – 39. old.
- ²⁴⁶ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Григорий Кривошеев, Владимир Андронников, Петр Буриков. – М.: Воениздат. 1993. – 166–167. old. *Dallin, Alexander*. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. NY: St. Martin's, 1957. 69. old. (note 1).
- ²⁴⁷ A pontos számadat: 3 187 726. 1944–1945-ben még 4,5 millió ukránt soroztak be a Vörös Hadseregbe. L.: *Дробот Иван, Кучер Володимир, Слюсаренко Анатолій, Чернега Петро*. Український народ у Другій світовій війні. – К.: Школяр, 1998. – 219–220. old.
- ²⁴⁸ Білас, Иван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Т. 2. – 267–271. old.
- ²⁴⁹ *Berkhoff, Karel*. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard UP, 2004. 22–23.,

- 30–32. old. (ukr. fordítás: *Беркгоф, Карел*. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні за нацистської окупації / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Критика, 2010).
- ²⁵⁰ L. a legújabb tanulmányt: *Mark, Rudolf*. The Ukrainians as Seen by Hitler, Rosenberg and Koch // Ukraine: The Challenges of World War II / Ed. by Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn. – Lanham, Md.: UP of America, 2003. 23–36. old.
- ²⁵¹ *Dallin, Alexander*. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. – NY: St. Martin's, 1957. 56–57. old.
- ²⁵² L.: *Куповецький, Марк*. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України у другий половині ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5/6. 166. old. *Левітас Фелікс*. Євреї України в роки Другої світової війни. – К.: Вирій, 1997. 266–267. old.; Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. і ред. Леонід Фінберг, Володимир Любченко. – К.: Дух і літера, 2005. 182. old.
- ²⁵³ *Попович, Денис*. Сохранившие жизнь // Киевские ведомости. – 2004. – 25 сентября. 2. old. 2008-ig 2213 ukrán állampolgár kapta meg a Világ Igaza címet.
- ²⁵⁴ L.: *Weiss, Aharon*. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust // Jewish-Ukrainian Relations in Historical Perspective / Ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. – Edmonton: CIUS Press, 1988. 417. old. Septickij 1944-ben halt meg. Amiért nem kapta meg a Világ Igaza címet, annak az a fő oka, hogy a metropolita 1941-ben üdvözölte a német csapatok megérkezését és 1943-ban az ukrán önkéntesek belépését a Galícia SS-hadosztályba.
- ²⁵⁵ *Петров, Борис*. Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.? // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. 82–87. old.
- ²⁵⁶ *Berkhoff, Karel*. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard UP, 2004. 133. old. L. még: *Слободянюк, Микола*. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 // Київська старовина. – 2000. – № 2. 44–57. old.
- ²⁵⁷ Ez a mai Ukrajna területéről Németországba elhurcolt emberek összlétszáma. Az egyik 1945-ös levéltári anyagban, amelyik a háború előtti határokon belüli Ukrajnával foglalkozik, 2 145 500 fős adat szerepel. L.: ЦДАГО (Центральный государственный архив общественных организаций Украины). – Ф. 1. – Оп. 23. – Ед. хр. 1479. – Л. 2.
- ²⁵⁸ L. a két új ukrán tanulmányt a nácik Galíciában és Bukovinában folytatott politikájáról: *Боляновський, Андрій*. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині 1941–1944 роках // Вісник Львівського

- університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. 186–194. old. Зінченко, Арсен. Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни // Київська старовина. – 2000. – № 2. 116–134. old.
- ²⁵⁹ Az új ukrán nyelvű közléseket erről az eseményről, valamint az OUN és egészében a német közigazgatás viszonyáról l.: Кульчицький, Станіслав. Львів, 30 червня 1041 року // Київська старовина. – 2000. – № 2. 32–44. old. Боляновський, Андрій. Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941–1944 роках // ЗНТШ. – 1999. – Т. 238., 348–381. old.
- ²⁶⁰ L.: Weiner, Amir. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton UP, 2001. – Chapter 5; Brown, Kate. A Biography of no Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2004. – Chapter 8; Berkhoff, Karel. Harvest of Despair. – Chapter 9.
- ²⁶¹ Кубійович, Володимир. Мені 70. – Париж: Вид-во НТШ, 1970. 57. old.
- ²⁶² Шаблій, Олег. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творіння. – Львів: Фенікс, 1996. 112., 115. old.
- ²⁶³ Yurkevich, Myroslav. Galician Ukrainians in German Military Formations and in the German Administration // Ukrainian during World War II: History and Its Aftermath / Ed. by Yuri Boshyk. – Edmonton: CIUS Press, 1986. 76. old.
- ²⁶⁴ A levéltári adatok alapján végzett közelmúltbeli kutatásokat a Galícia hadosztályról és a német hadseregen belüli egyéb ukrán katonai alakulatokról l.: Боляновський, Андрій. Українські військові формування в збройних силах Німеччини, 1939–1945. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003.
- ²⁶⁵ L.: Люшин, Ігор. Волинська трагедія 1943–1944. old. К.: Інститут історії України НАНУ, Київський славістичний університет, 2003. 167., 191–194., 221–222. old.
- ²⁶⁶ Коваль, Михайло. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – 270–271. old. 1948-ban a távolról sem teljes lista szerint 136 668 szovjet partizánt és 21 342 illegális harcost tartalmazott. (Голос України. – 1995. – 23 травня – 13. old.)
- ²⁶⁷ L.: Гречуха Михайло, Хрущов Микита, Коротченко Дем'ян. Голові Державного Комітету Оборони товаришеві Сталіну Й. В.; Гречуха Михайло, Хрущов Микита, Коротченко Дем'ян. До українського народу; Свято визволення України; До бійців, сержантів, офіцерів та генералів Червоної Армії: [Лист, прийнятий 14 жовтня на урочистих зборах партійних, радянських і громадських організацій м. Києва, присвя-

- чених визволенню Радянської України від німецьких загарбників] // Радянська Україна. – 1944. – 15 жовтня. 1–2. old.
- ²⁶⁸ L.: Гринченко, Владислав. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. 29–37. old. Гриневич, Владислав. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 pp.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. 35–46. old.
- ²⁶⁹ L.: Лисенко, Олександр. Церковне життя в Україні, 1943–1946. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998.
- ²⁷⁰ Білас, Іван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Т. 2. – 314., 549–570. old.
- ²⁷¹ Уо.: – 604., 608. old.
- ²⁷² Dyczok, Marta. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. – NY: St. Martin's, 2002. 136. old.
- ²⁷³ Буцько, Ольга. Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. 61., 69. old.
- ²⁷⁴ Винниченко, Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. 82. old.
- ²⁷⁵ L.: Burds, Jeffrey. The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948. – Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, 2001.
- ²⁷⁶ L.: a közelmúltban végzett lengyel kutatásokat: Drozd, Roman. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa: TYRSA, 2001.
- ²⁷⁷ L.: Bociurkiw, Bohdan. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950). – Edmonton: CIUS Press, 1996.
- ²⁷⁸ A kollektivizálás végrehajtásának akadozását a történészek a falun uralkodó nem teljesen biztonságos helyzettel magyarázzák. L.: Marples, David. Stalinism in Ukraine in the 1940s. – Edmonton: U of Alberta P, 1992. 88–90. old.
- ²⁷⁹ Szporluk, Roman. The Soviet West – or Far Eastern Europe? // Szporluk, Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. 267. old.
- ²⁸⁰ Khrushchev, Nikita. The „Secret” Speech. – Nottingham: Nottingham: Bertrand Russel Peace Foundation, 1976. 58. old. Hruscsovna az SZKP XX. kongresszusán elhangzott beszéde megtalálható az interneten.
- ²⁸¹ L.: Голод в Україні 1946–1947: документи і матеріали. К. – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. 13. old.

- ²⁸² *Yekelchik, Serhy*. Celebrating the Soviet Present: The Zhdanovshchina Campaign in Ukrainian Literature and the Arts // Provincial Landscapes: Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953 / Ed. by Donald J. Raleigh. – Pittsburgh old. 2001. 255–275. old.
- ²⁸³ *Weiner, Amir*. The Making of a Dominant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity // Russian Review. – 1996. – Vol. 55. – № 4. 638–660. old.
- ²⁸⁴ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. – old. 243 (ukr. fordítás: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ²⁸⁵ Az egyik közelmúltban megjelent tanulmányban 5,5 millió békés lakosról és 2,5 millió katonáról esik szó (*Дробот Іван, Кучер Володимир, Слюсаренко Анатолій, Чернега Петро*. Український народ у Другій світовій війні. – К.: Школяр, 1998. – 227. old.). Az egyik tévéműsorban új adatokra történő hivatkozással más szám hangzott el: 8,5 millió fő: 5 millió békés lakos és 3,5 millió katona (2002. május 9., ICTV, Fakti Híradó). 2003 nyarán a Knyiga pamjatyi Ukraini és a Knyiga szkorbi Ukraini többkötetes projekten dolgozó történészek úgy nyilatkoztak, hogy a könyvek a második világháborúban elpusztult 4,5 millió polgári személyt és 6 millió katonát fognak tartalmazni (l.: Война унесла жизни 6 миллионов украинцев // Сегодня. – 2003. – 21 июня – 2. old.).

9. FEJEZET. A SZTÁLIN UTÁNI UKRAJNA

- ²⁸⁶ Kiricsenkóról l.: *Табачник Дмитро, Шаповал Юрій*. О. І. Кириченко: Штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 old. – К.: Інститут Історії АН УРСР, 1990. Kiricsenkót megelőzően már az ukrán Dmitrij Manuilszkij állt az UK(b)P KB élén, ám az 1920-as évek elején ennek a tiszttségnek nem volt olyan nagy jelentősége.
- ²⁸⁷ Ennek a dokumentumnak a történetéről l.: *Yekelchik, Serhy*. Stalin's Empire of Memory: Russia-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto: Toronto UP, 2004 (ukr. fordítás: *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянський історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008. 255–263. old.).
- ²⁸⁸ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999. 82. old.

- ²⁸⁹ Podgornijról l.: *Савельев, Володимир*. Сторінки політичної біографії М. В. Підгорного // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – 78–86. old.
- ²⁹⁰ Ezt első ízben Bogdan Kravcsenko kanadai szociológus vetette fel (l.: *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. – Chapter 5; (ukr. fordítás: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997), majd megfogalmazását átvették az ukrán tudósok (l. például: *Баран, Володимир*. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 105. old.).
- ²⁹¹ *Пристайко, Володимир*. Як починалась реабілітація // Початок деєстабілізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. 67., 72. old.
- ²⁹² *Баран, Володимир*. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 133–136. old. *Weiner, Amir*. The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and the Soviet Frontier Politics // Journal of Modern History. – 2006. – Vol. 78. 333–376. old.
- ²⁹³ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999. 85. old.
- ²⁹⁴ *Баран, Володимир*. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 1996. 196–197. old.
- ²⁹⁵ *Баран, Володимир*. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 151. old.
- ²⁹⁶ Государственный архив Киевской области (ДАКО – Державний архів Київської області). – Ф. Р-5. – Оп. 6. – Ед. хр. 248.
- ²⁹⁷ *Баран, Володимир*. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 1996. 182–183. old.
- ²⁹⁸ Az 1989–1990-ben Selesztel készített interjúk jelentenek in.: *Петро Шелест*: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. Володимир Баран, Олеся Мандебура, за ред. Юрія Шаповала. – К.: Генеза, 2004. 635–703. old. L. ugyancsak Seleszt emlékiratait (ami figyelemre méltó, hogy orosz nyelven): *Шелест*,

Петр. «Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М.: Оригинал, 1995.

- ²⁹⁹ Nyugati munkák Selesztről: *Bilinsky, Yaroslav*. Mykola Skrypnyk and Petro Shelest: An Essay on the Persistence and Limits of Ukrainian National Communism // *Soviet Nationality Policies and Practices* / Ed. by Jeremy Azrael. – NY: Praeger, 1978. 105–143. old.; *Pelenski, Jaroslav*. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // *Ukraine in the 1970s* / Ed. by Peter Potochnyj. – Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. 283–305. old.; *Tillett, Lowell*. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. – 1975. – Vol. 34. – № 4. 752–768. old. Jóval újabb keletű álláspontokat találhatunk ezekben a könyvekben: *Kuzio Taras, Wilson Andrew*. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton/ CIUS Press, 1994. 44–47. old.; *Nahailo, Bohdan*. The Ukrainian Resurgence. – Toronto: U of Toronto P, 1999. 26–38. old.; *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 98–99. old.
- ³⁰⁰ A Seleszt politikájával kapcsolatos gazdag levéltári anyagok gyűjteményét l. a következő könyvben: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. Володимир Баран, Олеся Мандебура, за ред. Юрія Шаповала. – К.: Генеза, 2004. 427–626. old. Ugyancsak L. Jurij Sapovalnak az ehhez a gyűjteményes kötethez készült mélyenszántó bevezetőjét: *Шаповал, Юрій*. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // *Уо*. 5–20. old.
- ³⁰¹ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. 246–248. old. (ukrán fordítás: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ³⁰² *Гаман, Віктор*. Коридори ЦК: Дещо із записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. – К.: Український письменник, Вир, 1997. 4., 345. old.
- ³⁰³ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 2001. 68. old.
- ³⁰⁴ *Бондаренко, Станислав*. «Меня напрасно называют русофобом»: Интервью с Дмитрием Павлычко // *Киевские ведомости*. – 2004. – 27 сентября. 21. old.
- ³⁰⁵ Egyebek mellett l.: *Tillett, Lowell*. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. – 1975. – Vol. 34. – № 4. 752–768. old.

- ³⁰⁶ Mindmáig nincs részletes Scserbickij-életrajz. Egy rövid életrajzi tanulmányt Dmitrij Tabacsnyik jelentetett meg, l.: *Табачник, Дмитро*. «Апостол застою»: ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // *Вітчизна*. – 1992. – № 9. 159–163. old.; № 10. 107–113. old.; № 11. 119–123. old.
- ³⁰⁷ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999. 75. old.
- ³⁰⁸ *Тронько, Петро*. В. В. Щербицький (1918–1990) // *Зирки і терни долі: Володимир Щербицький: спогади сучасників* / Ред. Віталій Возіанов. – К.: Ін Юре, 2003. 22. old. A kortárs ukrán történetírásban többnyire ritkaságszámba megy Scserbickij elfogulatlan értékelése. Ez alól szinte egyetlen kivétel: *Котигоренко Віктор, Андрущенко Віктор, Кремень Василь, Лісничук Олесь, Нагірний Володимир*. «Розвинутий соціалізм» в Україні // *Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т.* / За ред. Івана Купаса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 225–227. old.
- ³⁰⁹ L.: Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України: 60–80-ті old. ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Петро Тронько, Олег Бажан, Брій Данилюк. – К.: Рідний край, 1999. 84. old. Van egy értékes újságírói oknyomozás is a Szobor körüli skandallumról: *Коваль, Віталій*. «Собор» і навколо собору. – К.: Молодь, 1989.
- ³¹⁰ *Касьянов, Георгій*. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. 88–90. old.
- ³¹¹ L.: *Дзюба, Іван*. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998 (orosz fordítás: *Дзюба, Іван*. Интернационализм или русификация? С приложением выступления Дзюбы в Бабыем Яре 29 сентября 1966 г. / Пер. с укр. Мюнхен: Сучасність, 1973).
- ³¹² L.: *Лук'яненко, Левко*. Не дам загинуть Україні! – К.: Софія, 1994. 8–35. old.; *Русначенко, Анатолій*. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х років. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 92–97. old. Nyugaton ezt a szervezetet jogász csoportnak nevezték, mert sok tagja jogász volt.
- ³¹³ *Русначенко, Анатолій*. Український національний фронт – підпільна група 1960-х old. // *Український історичний журнал*. – 1997. – № 4. 81–94. old.
- ³¹⁴ *Касьянов, Георгій*. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 70–72. old. (события 1967 года); *Баран, Володимир*. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної си-

- стеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 1996. 408–409. old. («Киевская весна» 1973 года).
- ³¹⁵ L.: Курносів, Юрій. Инакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х р. XX. ст.) – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. 186–215. old.
- ³¹⁶ Овсієнко, Василь. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті роки) // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Документи і матеріали: У 4. т. – Х.: Фоліо, 2001. – Т. 1: Особистості / Упор. Євген Захаров. 31. old.
- ³¹⁷ Меркатун, Ігор. Антирелігійна кампанія 1950–1960-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – 75. old. Шліхта, Наталія. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії // Україна модерна. – 1999–2000. – № 4/5. 255. old.
- ³¹⁸ Kuzio Taras, Wilson Andrew. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton/ CIUS Press, 1994. – old. 61–62.
- ³¹⁹ Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton: CIUS, 1985. – old. 16–17., 42–43. old. (ukrán fordítás: Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ³²⁰ L.: Дмитрук, Володимир. Україна не мовчала: реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004; Weiner, Amir. Déjà vu All Over Again: Prague Spring, Romanian Summer, and Soviet Autumn on Russia's Western Frontier // Contemporary European History. – May 2006. – Vol. 15. 159–194. old.
- ³²¹ L.: Баран, Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 pp.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 2003. 237–254. old.
- ³²² Уо. 318. old.
- ³²³ Панченко, Петро. Деформація в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. 23. old.
- ³²⁴ Az 1960-as évek végének adatai szerint az USZSZK-ban a háztáji gazdaságok termelték meg a hús 31, a tej 29, a tojás és a burgonya 50, a gyümölcs 35 és a zöldség 24%-át. L.: Баран, Володимир. Україна 1950–1960-х pp.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, НАНУ, 1996. 165. old.
- ³²⁵ Баран Володимир, Даниленко Віктор. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті pp.). – К: Альтернативи, 1999. 92. old.
- ³²⁶ Ковпак, Людмила. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 pp.). К.: Інститут історії Ук-

- раїни НАНУ, 2003. 59. old. (бытовая техника), 61. old. (квартирная очередь).
- ³²⁷ ДАКО – (Державний архів Київської області). – Ф. Р-1. – Оп. 22. – Ед. хр. 452. – Л. 82–86.
- ³²⁸ Az 1959-es törvénnyel kapcsolatosan vallott leegyszerűsített nézet a nyugati munkákból átkerült az ukrainai tankönyvekbe, ami meglehetősen furcsa, mivel legalább néhány szerzőnek eszébe juthatott volna az orosz iskolákban eltöltött tanulóéveiből, hogy természetesen ukrán nyelvet és irodalmat is tanultak. Az ukrán nyelv tanulása alól csak azok a gyerekek kaptak felmentést, akik a Szovjetunió más vidékein kezdték meg iskolai tanulmányaikat és csak később költöztek Ukrajnába. E törvényről és alkalmazási gyakorlatáról nagyszerű elemzést tartalmaz Bogdan Kravcsenko könyve: *Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.* – Edmonton: CIUS, 1985. 117. old. (ukrán fordítás: Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997).
- ³²⁹ Врублевский, Виталий. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника. – К.: Довіра, 1993. 130. old.
- ³³⁰ Русначенко, Анатолій. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х років. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 46–53. old.
- ³³¹ Котигоренко Віктор, Андрущенко Віктор, Кремень Василь, Лісничук Олесь, Нагірний Володимир. «Розвинутий соціалізм» в Україні // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 310., 313. old.
- ³³² Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 22. old. (Wilson Valerij Hmelko ukrán szociológus kutatásaira hivatkozik).
- ³³³ Az utóbbi időben Ukrajnában újjáéledt az érdeklődés a „lírai iskola”, egyebek mellett Ivan Mikolajcsuk munkássága iránt. L.: Поетичне кіно: заборонена школа. Збірка статей і матеріалів / Упор. Лариса Брюховецька. К.: АртЕк, Редакція журналу «Кінотеатр», 2001.
- ³³⁴ Az ukrán szovjet tömegkultúrát mostanáig alig tanulmányozták. E témával foglalkozik a hasznos, de eltérő értékeket képviselő ukrán nyelvű cikkgyűjtemény. L.: Нариси української популярної культури / Ред.-упор. Олександр Гриценко. – К.: Український центр культурних досліджень, 1998.
- ³³⁵ „Mindent összefoglalva leszögezhetjük: az Ukrán SZSZK névleges államisága, a modern politikai valóság nyelvén szólva, az uralkodók érdekében megteremtett abszolút mítosz. Ám a népek tudatában gyökeret

vert mítosz rejtett erővé válik. A ravasz manipulátorok egyszer csak egy olyan varázsló helyében találják magukat, aki képtelen irányítani a megidézett szellemet" (*Лысяк-Рудницький Иван. Советская Украина в исторической перспективе // Лысяк-Рудницький, Иван. Между историей и политикой / Пер. с укр.: под ред. Дмитрия Фурмана, Ярослава Грицака. – М. – СПб.: Летний сад, 2007. 584. old. Ez a cikk első ízben 1972-ben jelent meg).*

10.FEJEZET. CSERNOBILTÓL A SZOVJETUNIO FELBOMLÁSÁIG

- ³³⁶ A szovjethatalomnak a nemzetiségi kérdés formálisan létező, de a valóságban nem működő nemzeti intézmények révén történő megoldására irányuló kísérleteiről és e projekt sikertelenségéről l.: *Suny, Ronald Grigor. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford, Calif.: Stanford UP, 1993.*
- ³³⁷ *Nahailo, Bohdan. The Ukrainian Resurgence. – Toronto/ U of Toronto P, 1999. 53. old.*
- ³³⁸ „Szovjetellenes agitáció” miatt 1986 decemberének végén hozták meg az utolsó ítéletet a köztársaságban. L.: *Данилюк Юрій, Бажан Олег. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті old. XX. ст.). – К.: Рідний край, 2000. 213–214. old.*
- ³³⁹ L.: *Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. 23–24. old.*
- ³⁴⁰ *Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смолія. – 3-те вид. – К.: Альтернативи, 2002. 387. old. Stephen Kotkin rámutatott, hogy a szovjet nehézipart nem lehetett megreformálni, és ez volt a reformok bukásának legfontosabb oka. L.: Kotkin, Stephen. Armageddon averted: The Soviet Collapse 1970–2000. – Oxford: Oxford UP, 2001.*
- ³⁴¹ *Баран Володимир, Даниленко Віктор. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999.*
- ³⁴² *Врублевский, Виталий. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника. – К.: Довіра, 1993. 210–211. old.*
- ³⁴³ *Омелянець Микола, Карташова Світлана, Торбін Владислав. Медико-демографічні наслідки // Чорнобильська катастрофа / Гол. ред. Віктор Бар'яхтар. – К.: Наукова думка, 1996. 436. old.*
- ³⁴⁴ A csernobili katasztrófáról és annak következményeiről a legjobb angol nyelvű könyv: *Marples, David. Chernobyl and the Nuclear Power in the*

- USSR. – London: Macmillan, 1986; Marples, David. The Social Impact of the Chernobyl Disaster. – NY: St. Martin's, 1988.*
- ³⁴⁵ *Кравчук, Леонід. Щербицький був людиною вольовою, з сильним, загартованим характером // Зірки і терни долі: Володимир Щербицький: спогади сучасників / Ред. Віталій Возіанов. – К.: Ін Юре, 2003. 70–71. old.*
- ³⁴⁶ *Гарань, Олексій. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. 27. old.*
- ³⁴⁷ *Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. 69–71. old.*
- ³⁴⁸ L.: *Marples, David. Ukraine under Perestroika: Ecology, Economics and the Worker's Revolt. – NY: St. Martin's, 1991; Русначенко, Анатолій. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 old. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1995.*
- ³⁴⁹ *Бойко Олександр, Литвин Володимир. Нове мислення // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 377., 395. old.*
- ³⁵⁰ Ez a számadat egy rendőrségi jelentésben szerepel. A Ruh egyes aktivistái ennél jóval nagyobb létszámot – mintegy 5 millió főt – emlegettek. L.: *Гарань, Олексій. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 81. old. A Kijev–Lvov távolság mintegy 500 kilométer.*
- ³⁵¹ *Литвин, Володимир. Політична арена України: дійови особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. 139–141. old.*
- ³⁵² Uo. 223. old.
- ³⁵³ *Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. 147. old.*
- ³⁵⁴ L.: *Кравчук, Леонід. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. 56. old.*
- ³⁵⁵ L.: *Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 107. old.*
- ³⁵⁶ L.: *Kuzio Taras, Wilson Andrew. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton/ CIUS Press, 1994. 152–156. old.*
- ³⁵⁷ *Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. 217. old.*
- ³⁵⁸ *Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 67. old.*

- ³⁵⁹ Плющ, Микола. Зміни в матеріальних основах суспільства // Україна: друга половина XX ст.: Нариси історії / Петро Панченко, Микола Плющ та ін. – К.: Либідь, 1997. 286. old.
- ³⁶⁰ Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смоля. – 3-тє вид. – К.: Альтернативи, 2002. 393. old.
- ³⁶¹ Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 125–126. old.
- ³⁶² Nahailo, Bohdan. The Ukrainian Resurgence. – Toronto/ U of Toronto P, 1999. 369. old.
- ³⁶³ Uo. 391. old.

11. FEJEZET. A FÜGGETLEN UKRAJNA

- ³⁶⁴ Arról, hogy ennek a kérdésnek nem szenteltek elegendő figyelmet a „tranzitológiai” szakirodalomban, l.: Bunce, Valerie. Should Transitologists Be Grounded? // Slavic Review. – 1995 (Spring). – Vol. 54. 117–127. old.; Kuzio, Taras. Ukraine: A Four-Pronged Transition // Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation / Ed. by Taras Kuzio. – Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1998. 165–180. old.
- ³⁶⁵ L.: Szporluk, Roman. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. 319–342. old.
- ³⁶⁶ Кульчицький, Станіслав. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. 2001. – № 3. 51–52. old.
- ³⁶⁷ Nuclear Weapons // Kohut Zenon, Nebesio Bohdan, Yurkevich Myroslav. Historical Dictionary of Ukraine. – Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2005. 385–386. old.
- ³⁶⁸ Brzezinski, Zbigniew. The Premature Partnership // Foreign Affairs. – 1994. – Vol. 73. – № 2. 80. old. (orosz fordítást l.: Бжежинский, Збигнев. Преждевременное партнерство // Полис. – 1994. – № 1).
- ³⁶⁹ Рудич, Фелікс. Геополітичний вимір України // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 650. old.
- ³⁷⁰ Бойко, Олександр. Історія України. – 2-ге вид. – К.: Академвидав, 2004. – 569. old.
- ³⁷¹ Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 112–113. old.
- ³⁷² L.: Prizel, Ilya. Ukraine's Hollow Decade // Restructuring Post-Communist Russia / Ed. by Yitzhak Brudny, Jonathan Frankel and Stefani Hoffman. – NY: Cambridge UP, 2004. – old. 102–105; D'Anieri Paul, Kravchuk

- Robert, Kuzio Taras. Politics and Society in Ukraine. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1999. 188–192. old.
- ³⁷³ Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 257. old.
- ³⁷⁴ Åslund, Anders. Why Has Ukraine Failed? // Economic Reform in the Ukraine: The Unfinished Agenda / Ed. by Anders Åslund and Georges De Menil. – Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2000. 265. old.
- ³⁷⁵ Дергачов, Олександр. Формування громадянського суспільства // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 542. old. Кисельова, Оксана. Бідність в Україні: Інформаційно-аналітичний огляд // Політична думка. – 1990. – № 3. 5. old.
- ³⁷⁶ Az Állami Statisztikai Bizottság legfrisebb adatai szerint 2009. november 1-én Ukrajna lakossága már 45,8 millió fő volt. L.: Котляр, Алла. 50 миллионів украино-китайцев, или Об особенностях демографического популизма украинских политиков // Зеркало недели. – 2009. – № 51 (26 декабря – 14 января).
- ³⁷⁷ Nahailo, Bohdan. The Ukrainian Resurgence. – Toronto/ U of Toronto P, 1999. 455. old.
- ³⁷⁸ Harasymiw, Bohdan. Post-Communist Ukraine. – Edmonton: CIU Press, 2002. – old. 164.
- ³⁷⁹ Wilson, Andrew. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge UP, 1997. 110–111. old.
- ³⁸⁰ A pro és kontra érveket arra vonatkozóan, hogy Kravcsuk idejében Ukrajna a „nacionalizálódó államok” közé sorolandó-e, l.: Arel, Dominique. Ukraine: The Temptations of the Nationalizing State // Political Culture and Civil Society in the Former Soviet Union / Ed. by Vladimir Tismaneanu. – Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1995. – old. 157–188; Kuzio, Taras. Nation Building or Nationalizing State? A Survey of the Theoretical Literature and Empirical Evidence // Nations and Nationalism. 2001 (April). – № 7. 135–154. old.
- ³⁸¹ A szakadár hangulatot feltüzelő újabb tényező volt a krími tatárok tömeges visszatérése. 1993 végére mintegy 250 ezer tatár tért vissza ősei földjére, konfliktusok kezdődtek a földterületek kiosztása miatt. L.: Майборода, Олександр. Націотворення // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. 578–579. old.
- ³⁸² Birch, Sarah. Elections and Democratization in Ukraine. – NY: St. Martin's, 2000. 84. old.
- ³⁸³ Історія України // Владислав Верстюк, Олексій Гарань, Олександр Гуржій та ін.; за ред. Валерія Смоля. – 3-тє вид. – К.: Альтернативи, 2002. 419. old.

- ³⁸⁴ L.: Kuzio, Taras. *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. NY: St. Martin's, 1997. 138–142. old.
- ³⁸⁵ Lazarenko, Pavlo // *Kohut Zenon, Nebesio Bohdan, Yurkevich Myroslav*. *Historical Dictionary of Ukraine*. – Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2005. 305–307. old.; Wilson, Andrew. *Ukraine's Orange Revolution*. – New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. 39–40. old.
- ³⁸⁶ И все-таки Ахметов – первый богач в СНГ (подготовили Наталья Мелещук, Ольга Байвидович) // Газета по-киевски. – 2009. – 12 июня. 6. old.
- ³⁸⁷ Wilson, Andrew: *The Ukrainians: Unexpected Nation*. – New Haven and London: Yale University Press, 2000, 2002 (ukr. fordítás: Вілсон, Ендрю. Українці: несподівана нація. – К.: К. І. С., 2004).
- ³⁸⁸ Kravchuk, Robert. *Kuchma as Economic Reformer // Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – № 5. 51. old.
- ³⁸⁹ Birch, Sarah. *Elections and Democratization in Ukraine*. – NY: St. Martin's, 2000. 106. old. A „kamupártok” elszaporodásáról, amelyeket csak azzal az egyetlen céllal hoztak létre, hogy a parlamentbe bejuttassák az oligarchákat és mentelmi jogot biztosítsanak számukra, l.: Wilson, Andrew. *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*. – New Haven, Conn.: Yale UP, 2005.
- ³⁹⁰ Åslund, Anders. *Ukraine's Return to Economic Growth // Post-Soviet Geography and Economics*. – 2001. – Vol. 42. № 5. 320. old.
- ³⁹¹ Wilson, Andrew. *Ukraine's Orange Revolution*. – New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. 53. old.
- ³⁹² Way, Lucan. *Kuchma's Failed Authoritarianism // Journal of Democracy*. – 2005 (April). – № 16. 137. old.
- ³⁹³ Harasymiw, Bohdan. *Elections in Post-Communist Ukraine, 1994–2004: An Overview // Canadian Slavonic Papers*. – 2005 (September–December). – Vol. 47. 202., 230–231. old.
- ³⁹⁴ Åslund, Anders. *The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution // Eurasian Geography and Economics*. 2005. – Vol. 46. – № 5. 328. old.
- ³⁹⁵ Wilson, Andrew. *Ukraine's Orange Revolution*. – New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. 106. old.
- ³⁹⁶ Яневський, Данило. *Хроніка помаранчевої революції*. – Х.: Фоліо, 2005. 212–213. old.
- ³⁹⁷ Арель, Домінік. *Парадокси помаранчевої революції // Критика*. – 2005. – № 4. 2–4. old.

- ³⁹⁸ Első ízben erről Szergej Lescsenko, az „Українська правда” népszerű internetes forrás újságírója számolt be. L. például: <http://pravda.com.ua/ru/news/2005/7/19/6468.htm>
- ³⁹⁹ Bellaby, Mara. *Ukraine Signs Of fon Gas Supply Deal // Associated Press*. – 2005. – February 2.
- ⁴⁰⁰ L. a Központi Választási Bizottság honlapját: <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>
- ⁴⁰¹ Copsey, Nathaniel. *The Ukrainian Parliamentary Elections of 2007 // Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2008 (June). – Vol. 24. – № 2. 297–309. old.
- ⁴⁰² Kuzio, Taras. *Ukraine: Premier Faces New Conditions and Challenges // Oxford Analytica*. – 2007. – December 19; Copsey, Nathaniel. *The Ukrainian Parliamentary Elections of 2007 // Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2008 (June). – Vol. 24. – № 2. 303–304. old. A 27 közigazgatási egységhez tartozik két köztársasági jogú város (Kijev és Szevasztopol) és a Krím Autonóm Köztársaság.
- ⁴⁰³ Роман, Зоя. *Бюджет в мешке // Известия в Украине* – 2009. – 2 июля. 1., 6. old.
- ⁴⁰⁴ Терех, Наталья. *Наиболее коррумпированная страна в мире – Украина // Факты*. – 2009. – 5 июня. 3. old.
- ⁴⁰⁵ Швеи, Леонид. *Даже Кучме такое не снилось! // Газета по-киевски*. – 2009 – 1 июня. 1–2. old.

ЕPIЛÓGUS

- ⁴⁰⁶ Арель, Домінік. *Парадокси помаранчевої революції // Критика*. – 2005. – № 4. – 2–4. old.
- ⁴⁰⁷ Itt Jaroszlav Gricak elképzelését fejlesztettem tovább. L.: Ярослав, Грицак. *Страсті за націоналізмом: історичні есеї*. – К.: Критика, 2004. – 225. old.

❖ NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

1848-as forradalom 69–70

és a jobbágyrendszer eltörlése 68

és a lengyel–ukrán politikai harc 69

1905-ös forradalom 78–81, 83

és az ukrán sajtó 84

és a reakció 84

A CIRKUSZ, Alekszandrov filmje 153

a két kultúra harcának elmélete 122

A mi szovjet Ukrajnánk (1970), Seleszt könyve 200

A nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződés 243

A ruszok története, ismeretlen szerző történelmi értekezése 60

A stratégiai fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződés

Adamkus Valdas 270

Aeneis (1798), Ivan Kotljarevszkij költeménye 61

Ahmetov Rinat 253, 265, 273

Albertai Egyetem (University of Alberta) 13

Alkotmányos Demokrata Párt (kadetok) 83

Alkotmányozó Nemzetgyűlés 96–98

Általános Ukrán Szervezet (1897) 83

Amerika, folyóirat 213

Amerikai Egyesült Államok (USA) 165, 182, 186, 211, 213, 233–234, 236, 246, 249, 250, 256, 259, 273, 276

pénzügyi segítség Ukrajnának 161, 243

Amerikai forradalom (1775–1783)

Andrej Bogoljubszkij vlagyimir-szuzdali fejedelem 38

Andropov Jurij 216

Ann Arbor, város 11, 297, 298, 300

Anna Jaroszlavna, Bölcs Jaroszlav lánya, francia királyné 37

Antant 17, 93, 103, 104, 108, 110

antok, törzsszövetség 34

Antonovics Vlagyimir (Antonovics Volodimir) 63

Argentína 157

Arhangelszk 197

Arktisz 153

Arzenál, üzem (és film) 99

Aszkold sírja 16
 atamánok a polgárháborúban 109–110
 atomfegyver 242–243, 249
 Attila hun vezér 32
 Ausztrália 186
 Ausztria 20, 23, 54, 55, 57–59, 66, 68, 71, 77–78, 84–86, 90–92, 96, 99, 101, 104–105, 164, 185, 266–267
 avarok 32, 34
Az acélt megedzik, Osztrovszkij regénye 152
 Az Egységes Ukrajnáért (2002), politikai blokk 260–261
 az SZSZKSZ Dolgozóinak Szabad Szakszervezete 208
 az SZSZKSZ Írószövetsége 152
 az SZSZKSZ népképviselőinek kongresszusa (1989) I. Ruh alapító kongresszusa
 Ázsia 30, 32, 78, 157, 191

BABIJ, IVAN gimnáziumigazgató 163
 Babij Jar, helységnév Kijevben 178
 Baker Mark 302
 Balkán 39
 Balpart, régió 41, 49, 51, 55, 58
 Baltikum 38, 41, 81, 117, 219, 224, 227, 229, 233, 237
 Bandera, Sztjepan 163, 179
 Bantis-Kamenszkij Dmitrij (Bantis Kamenszkij Dmitro) 60,
 Batu, mongol kán 40,
 Bazar, napjainkban nagyközség Kijev megyében 180
 Bécs 58, 68, 71, 75, 85, 89, 91, 104, 111, 162
 Belaja Cerkov (Bila Cerkva), város Kijev megyében 104
 Belorusz (Belorusszia, Belorusz SZSZK), beloruszok 34, 40, 43, 52, 59, 128, 167–168
 Belorusszia I.: Belorusz
 Bereza Kartuska, koncentrációs tábor Lengyelországban 163,
 Berija, Lavrentij 192
 besenyők 35–38
 Besszarábia 164, 168, 313
 annektálása a Szovjetunió által 168
 Dél-Besszarábia 168, 244, 313
 Biblia, első szláv kiadás 45
 Bizánc (Bizánci Birodalom) 32–39, 45
 Blair, Tony 261

Bobrinszkij, Georgij 91
 Bogatireva Raisza 279
Bohdan Hmelnickij, Kornyejcsuk színdarabja és Szavcsenko filmje 174
 Bojcsuk Mihail (Bojcsuk Mihajlo) 131
Bolsevik Ukraini, folyóirat 127
 Boriszlav, város Lvov megyében 86
Borotyba (Borba), újság 121
 Borotybisták I.: Ukrán Kommunista Párt (borotybisták)
 Boszporuszi Királyság 32, 289
 Bölcs Jaroszlav, fejedelem 17, 37, 52, 89
 Brandenberger, David 11, 311, 314
 Breszti Unió 17
 breszt-litovszki béke 101, 104
 Brezsnyev, Leonyid 149, 200–203, 206, 209, 211, 216, 236
 Brodi, város Lvov megyében 181
 Bródy András 166
 Brown, Lara 310
 Brüsszel 131
 Brzezinski, Zbigniew 243, 326
 Budapest 69, 304
 Buharin, Nyikolaj 135, 140
 Bukovina, Észak-Bukovinatörténelmi terület 164, 170–171, 174, 186, 244, 315
 annektálása a Szovjetunió által 168
 Bulba-Borovec Tarasz 182
 Bulgakov, Mihail 20
 Bulgária 39
 bolgárok 32, 34, 128
 Bund, zsidó szocialista párt 85
 Burlak, Olga 16
 Bush, Georg, idősebb 233–234, 243
 Bush, Georg, ifj. 261, 266, 272

I. CAPET FÜLÖP, francia király 37
 I. Capet Henrik francia király 37
 Cári Művészeti Akadémia 62
 Cári Orosz Földrajzi Társaság 66
 cédrusok forradalma (Libanon) 272
 Centralnaja Rada 95–99, 101–102, 107, 301
 harc a bolsevikok ellen 98
 és a földkérdés 97

- első univerzálé 96
 harmadik univerzálé 98
 negyedik univerzálé 99
 Cereteljev, Nyikolaj 61
 Chicago 256
 chlopomanok 63
 Churchill, Winston 186
 Cimbál, Jarina 16
 cirill ábécé 39, 68
 Cirill és Metód Testvériség 17, 62–63
 Cirill, szláv felvilágosító 39
 Clinton, Bill 250
 Conrad, Joseph 20
 Cromwell, Oliver 47
- CSEHSZLOVÁKIA 155, 164–167, 170, 186, 209, 227
 Csernobil, város 219–222
 Csernobili AEM 219
 csernobili katasztrófa 21, 221–222, 324
 Csernovci Egyetem 75, 164
 Csernovil, Vjacseszlav (Csornovil Vjacseszlav) 204–205, 236, 247
 csernyahovi régészeti kultúra 34
 Csernyenko, Konsztantyin 216
 Csernyigovi kormányzóság 39, 55, 96, 141
Cservona ruta, Ivaszjuk slágere 216
 Cservonyenko Jevgenyij (Cservonenko, Jevhen) 260
 Csigirin, város 67
 Csikalenko, Jevgenyij (Csikalenko, Jevhen) 84
 Csorkov (Csorkiv), város Ternopol megyében 106
 Csubar, Vlasz 126256
 Csumacsenko, Katerina
- DADENKOV, JURIJ 199
 Dahline, Christine 12
 Danyil, Halickij (Danilo Halickij) 17, 41–42
 I. Dareiosz, perzsa király 31
 Demokratikus Blokk 227–228
 Demokratikus Választások Közössége, külpolitikai kezdeményezés 272
 Dinamo Kijev, labdarúgó klub 178, 202, 257
 Direktórium 103, 106–111, 130

- disszidensek
 Dnyeper, folyó 16, 35, 38, 41, 43–44, 46, 49, 54–55, 106 183–184, 206
 Dnyeperi Vízerőmű 129, 137, 210
 Dnyepermellék, régió 33–34, 68, 72, 74, 77–78, 86–87, 89–91, 137
 Dnyepropetrovszk (Dnyipropetrovszk) 80, 142, 305
 Dnyepropetrovszk megye 137, 149, 305
 Dobrjanskij, Adolf 70
 Don, folyó 33, 110
 Doncov, Dmitrij (Doncov, Dmitro) 162, 205, 312
 Donyeck 79, 152, 215, 245, 247, 253, 263, 270, 305
 Dorosenko Dmitrij (Dorosenko Dmitro) 103
 Dovzszenko, Alekszandr (Dovzszenko, Olekszandr) 99, 131, 142, 153, 184, 195, 307
 Dracs, Ivan 203
 Dragomanov, Mihail (Drahomanov, Mihajlo) 65–66, 74, 87, 294, 296
 Drozd, Vlagyimir (Drozd Volodimir) 203, 317
 Duhnovics Társaság 165
 Duma 80, 83, 94
 első 83
 második 83
 negyedik
 Duna, folyó 31, 36
 Duranty, Walter 144, 309
 Dzsuba, Ivan 200, 203–206
 Dzsingisz kán 40
- EGYESÜLT TÁRSADALMI SZERVEZETEK VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGA (1917) 94
 Egyiptom 30, 250
 éhínség, 1921 118
 éhínség, 1932–1933 135, 143–144, 146, 151, 153, 162, 223, 225
 éhínség, 1941–1943 177, 181
 éhínség, 1946 188–189
Elfelejtett ősök árnyai (1965), Paradzsanov filmje 204
 Elképzelt közösségek (imagined communities), Anderson
 nemzetkonceptiója 23
Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről, Hilarion metropolita műve 39
 elnökválasztások 257, 282
 Élő egyház, megújulási csoport az orosz pravoszláv egyházban 130
 első világháború 22–23, 79–80, 85–87, 90, 92–93, 104, 109, 129, 145, 155, 164, 166, 179

keleti front 92, 98, 174
 Ems, fürdőhely Németországban 66
 emsi rendelet 17, 66–67
Ének Igor hadáról, óorosz eposz 39
 ENSZ (Egyesült Nemzetek Szervezete, United Nations) 184, 241
 Észak-Korea 243
 Észak-Oszétia 280
 Észtország 168, 224
 Európa 9–10, 19, 22–23, 26, 30, 32, 37, 40, 44–45, 50, 54–55, 65, 75, 77, 79, 91, 106, 137–138, 155, 157–158, 178, 186, 191, 206, 212, 244, 246, 256, 274–276, 281
 Kelet-Európa 21–22, 24, 30, 34, 41, 47, 52–53, 81, 93, 103, 164, 166–167, 179, 190, 219, 226, 243, 286
 Nyugat-Európa 26, 35, 37, 246
 Észak-Európa 33
 Dél-Európa 157
 Európai Parlament 9, 272
 Európai Unió 20, 27, 205, 269, 283

 FEBRUÁRI FORRADALOM 1917-ben 78, 85, 93–95, 97–98, 166, 219, 303
 Fehér Hadsereg 93, 110
 Fekete-tenger 30, 32, 38, 40, 46, 56, 193, 244
 Fekete-tenger északi partvidéke 25, 30–32, 55
 Fekete-tengeri Flotta 193, 242
 Fekete-tengeri Flotta felosztása Ukrajna és Oroszország között 242, 251
 Felvilágosodás, eszmetörténeti korszak 57–58, 61
 Ferber, Susan 12
 Fiatal Alkotók Klubja (Kijev) 203
 Fokin, Vitolyd 241, 245
Foreign Affairs, folyóirat 243
 Forradalmi Ukrán Párt (FUP) 82
 Főkörmányzóság 169–170, 174, 178, 180–181
Föld, Dovzsenko filmje 131, 142
 francia forradalom 23, 53, 103
 Franciaország 19, 37, 52, 69, 71, 106, 112, 138, 157, 166, 172, 185, 236, 290
 Frank Hans 181,
 Franko, Ivan 74–75, 90, 168, 298
 Furman Dmitrij 16
 Független Államok Közössége (FÁK) 236, 241–242, 250

GALÍCIA, történelmi terület 17, 41, 43, 47, 54–58, 68–75, 84–87, 89–92, 104–107, 110–111, 145, 156–160, 163–166, 170–171, 174, 177–187, 206, 219, 232, 235, 297, 300, 315–316
 Kelet-Galícia 56, 72, 77, 89–91, 99, 104–106, 112, 126, 156–157, 160, 162, 168, 182, 186, 300
 Genova 40
 gép- és traktorállomás 143, 195–196
 Geraszimov, Ilja 16
 Gluscsenko, Nyikolaj (Hluscsenko Mikola) 172
 Gogol, Nyikolaj (Gogol, Mikola) 20
 Golovackij, Jakov (Holovackij Jakiv) 68, 70
 Golovko, Andrej (Holovko Andrij) 152
 Gołuchowski, Agenor 71
 Gongadze, Georgij 258–259, 261
 Gorbacsov, Mihail 198, 207–208, 216, 219–228, 232–237
 Gore, Albert 250
 Gorszka, Alla 203
 görög katolikus egyház 17, 56, 58, 74, 86, 90–91, 156, 159–160, 163, 165, 169, 181, 185, 207–209
 Gricak, Jaroszlav 26, 89, 102, 298, 329
 Grigorjev, Matvej 109, 303
 Grizlov, Borisz 270
 Groener, Wilhelm 101
Gromada, folyóirat 66
 Gromada, párt a független Ukrajnában 63, 65–67, 82–84
 Grusevskij, Mihail (Hrusevskij Mihajlo) 17, 25, 74–75, 88–89, 95, 99, 102, 107, 131, 145, 300, 302, 310
 Grúzia 207, 259, 272
 GUAM (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova), külpolitikai szövetség 272
 Guderian, Hans 172
 Gurenko, Sztanyiszlav 228–229, 233
Gyelo (*Gyilo*), galíciái újság 89
 Gyenyikin, Anton 110–111

 HABSBURG BIRODALOM 17, 24, 30, 52, 57–58, 67, 69, 71
 I. még: Osztrák–Magyar Monarchia 66, 77, 85–87, 92–93, 106, 155, 179, 285–286
 Habsburgok, dinasztia 54–55, 70–71, 85, 90, 99, 104, 155
 I. Habsburg Ferenc József, osztrák császár 71

II. Habsburg József, a Szent Római Birodalom császára 91
 I. Habsburg Károly, osztrák császár 104
 II. Habsburg Leopold, a Szent Római Birodalom császára 58
 hadikommunizmus 116–117
 Hagen, Mark von 11, 26, 288, 294, 301
 hagyományok kitalálása (invention of tradition), Hobsbawm és Ranger koncepciója 287
 Halicko-russzkaja Matyica (Halicko-russzkaja Maticja) 70
 Halics-volhíniai Fejedelemség 40–41, 51
 Haller, József 106
 Harkov (Harkiv) 58, 61, 68, 82, 95, 97–98, 115, 119, 122, 145
 főváros átköltöztetése 149
 Harkovi Egyetem 61
 Harkovi kormányzóság 55, 78, 82, 97
 parasztlázadások 82
 Harkovi Traktorgyár 137
 Harmadik Birodalom 169, 174
 Harvard Summer School 11
 haszidizmus 21, 55
 hatvanasok 202–205, 207, 216
 Heggen Ole 12
 Helsinki Egyezmény (1975) 207
 Herder, Johann Gottfried 60
 Hérodotosz 31, 289
 Herszoni kormányzóság 56, 97
 hidegháború 186
 Hilarion, Kijev és egész Oroszország metropolitája 39, 336
 Himka, John-Paul 11, 16, 294, 297, 300–301, 312
 Hirosima 221
 Hitler Adolf 163, 166–168, 175, 177, 315
 Hmara, Sztjepan 205, 229
 Hmelnickij, Bohdan 47–48
 Hmelnickij, Bohdan felkelése 47
 Hmelnickij, Bohdan-rendjel 184
 Hódító Szvjatoszlav (962–972) Kijevi Rusz-beli fejedelem 36
 II. Hohenzollern-Sigmaringen Károly, román király 164
 Holmscsina, történelmi régió 99
 holokauszt 144, 177, 191
 Homérosz 30
 Honcsar, Olesz 203

Horiv, Kij fivére 35
 Hroch, Miroslav 24–25, 287, 293
 Hruscsov, Nyikita 18, 21, 150–151, 188–189, 193–198, 200–201, 208–211, 213–214, 242, 317
 desztalinizáció és reformok 192
 huculok, etnográfiai csoport 57, 159
 Hughes, John 79
 hunok 32
 Huszt, város Kárpátontúlon 166–167
 Hvillevoj, Nyikolaj (Hviljovij, Mikola) 127–128, 133, 146

 IDEIGLENES KORMÁNY 94–97
 Igor, Kijevi Rusz-beli fejedelem 35–36, 39
 „Internacionalizmus vagy russzifikáció?”, Dzjuba értekezése 18, 200, 205
 Illegális Ukrán Egyetem 158
 iparosítás 23, 79, 90, 115, 119, 129, 135, 137–138, 140, 153, 156, 187, 211, 244
 Irak 261
 fegyverkereskedelem 261
 ukrán kontingens 262
 írástudatlanság felszámolása 130, 152–153
 Ivan (1932), Dovzsenko filmje 153
 Ivano-Frankovszk (Ivano-Frankivszk) 205
 Ivasko, Vlagyimir (Ivasko Volodimir) 226–228
 Ivaszjuk, Vlagyimir (Ivaszjuk Volodimir) 216
 Izrael, állam 177, 246, 250, 252

 JACENYUK, ARSZENYIJ 282
 Jahimovics, Grigorij 69
 Jakovenko, Natalja, ukrán történész 44
 jaltai konferencia 186
 XXIII. János, római pápa 208
 Janovszkij, Jurij 152
 Janukovics, Viktor 253, 263–264, 267, 269–271, 273–274, 276–277, 279–280, 282–283
 választási kampány 2004-ben 265–266
 Japán 138
 Javorszkij, Matvej (Javorszkij Matvij) 127, 145–146, 306, 310
 Jefremov, Szergej (Jefremov Szerhij) 145
 Jehanurov, Jurij 275–277
 Jekatyerinoszlav l.: Dnyepetrovovszk 97, 122

Jekatyerinoszlavi kormányzás 56
 Jekelcsik, Alekszandr 16
 Jekelcsik, Jelena 16
 Jekelcsik, Julija 16
 Jekelcsik, Leopold 2, 13
 Jekelcsik, Zinaida 2, 13
 Jelcin, Borisz 233–236, 241–243, 250, 255
 Jevszej, Liberman 209
 jobbágyrendszer 58, 62, 69, 79–80
 eltörlése 1861-ben 63
 Jobbpart, régió 51, 55–56, 59, 61–63, 65, 80, 137, 150
 Józewski, Henryk 159, 312
 Julija Tyimosenko Blokk 168
 Juscsenko, Andrej (Juscsenko Andrij), Juscsenko elnök fia 274
 Juscsenko, Viktor 18, 256–257, 260, 263–267, 269–272, 274–283, 286, 290
 botrány a fiával 274
 Juzovka, l. még: Donyeck 79–80, 122
 Juzsmas, üzem 245

KAGANOVICS, LAZAR 123–124, 126, 135, 189, 193
 Kamenyec-Podolszkij (Kamjanec-Pogyilszkij), város 107–108
 Kanada 11, 26, 86, 157, 211, 236, 319
 Kanyev (Kanyiv), város 46
 Kárpáti Szecs (Kárpáti Szics) 166–167
 Kárpátok 34, 57, 70, 183
 Kárpátontúl 41, 52, 57, 70, 75, 77, 90, 104, 164–167, 170, 294
 Kárpát-Ukrajna 166–167
 Karpenko-Karij, Ivan 67
 Kaukázus 32, 120
 Kaukázusontúli Szocialista Szövetségi Szovjetköztársaság (Kaukázusontúli Föderáció) 120
 Kazahsztán 196, 201, 234, 262
 Kazár Kaganátus 33
 kazárok 32–36
 Kerenszkij, Alekszandr 96
 Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization) 280
 Keresztény Néppárt (Kárpátontúl, 1920-as évek) 166
 kereszténység 36
 kereszténység felvétele 17, 21, 36
 KGB 194, 201, 204–206, 208–209, 216

Khersonészosz, antik város 32
 Kígyó, sziget a Fekete-tengerben 244
 Kij, Scsek, Horiv, Libigy, Kijev legendás hírű alapítói 35
 Kijev (Kijiv) 15–117, 19, 34–36, 38, 40, 43, 45, 49, 55, 57, 62–63, 94–105, 107–112, 119, 124, 131, 149, 151, 172–174, 177–180, 184, 194, 196–197, 200, 204, 206, 213, 219–222, 225–226, 228–229, 232–235, 243, 248–249, 257–259, 263, 265, 269–270, 280–281, 290, 325, 329
 Kijevi Archeográfiai Bizottság 62
 Kijevi egyetem 59, 62, 65–66, 74, 204
 Kijevi Katonai Körzet 97
 Kijevi kormányzás 67, 103
 hetman elleni felkelés (1918) 107
 Kijevi Mogila Akadémia 45
 Kijevi Pecserszkij Kolostor 39, 282
 Kijevi Pecserszkij Paterikon 39
 Kijevi Rusz 21, 25, 30, 35, 37–38–41, 43–44, 52, 89, 285
 Kijevi tavasz – 1973, fesztivál 206
Kijevszkij Tyelegraf, újság 66
 kimmerek 30–31
 Kína 33
 Kinah, Anatolij 263
 Kiricsenko, Alekszej (Kiricsenko Olekszij) 192–194, 318
 Kirov, Szergej 147
 Kirovográd 172
 Kirponosz, Mihail (Kirponosz, Mihajlo) 172
 kisorosz, kisoroszkok 59–63, 72, 82, 102, 202, 295
Kisorosz dalok (Makszimovics) 61
Kisorosz elbeszélések (1833–1834), (Kvitka Osznovjanenko) 61
 Kisorosz Kollégium 50
 Kis-Oroszország 50, 77
Kis-Oroszország története, Bantis-Kamenszkij műve 60
 kivándorlás 156, 246
 Klebanov, Vlagyimir 208
 Klimcsuk, Nyikolaj (Klimcsuk Mikola) 16
 Kobilica Lukjan (Kobilicja Lukjan) 70
Kobzos (Sevcsenko) 17, 62
 Koch, Erich 175, 315
 Kocjubinszkij, Mihail (Kocjubinszkij, Mihajlo) 84
 Kohut, Zenon 11, 287, 293–294, 326, 328
 Kolcsuga, radarrendszer 261

Kolijivcsina (1768), felkelés 51
 kollektivizálás 131, 135, 140–143, 145, 153, 187, 317
 Kolumbiai Egyetem 274
 Komintern (Kommunista Internacionálé) 126
 Konovalec, Jevgenyij (Konovalec, Jevhen) 162–163
 Konstantinápoly 36–37, 39
 korenyizacija 123–125, 128, 147
 Kornyejcsuk, Alekszandr (Kornijcsuk, Olekszandr) 153
 Korotyics, Vitalij (Korotics, Vitalij) 222
Korreszpongyent, folyóirat
 korszunyi csata (1648) 47
 korszuny-sevcsenkovszki hadművelet 184
 Koszigin, Alekszej 200
 Koszigin reformjai 209
 Koszior, Sztanyiszlav 135, 147
 Kosztenko, Lina 203
 Kosztomarov, Nyikolaj (Kosztomarov, Mikola) 62, 65, 295
 Kotljarevskij, Ivan 61
 Kovalj, Mihail (Mihajlo) 183
 Kovpak, Szidor (Kovpak, Szigyir) 183
 kozák hetmanátus 50
 Közel-Kelet 33, 38
 Közép-Ázsia 31, 63, 141, 147, 169, 173, 193, 208
 központi hatalmak 99, 101, 103
 Krakkó 181
 Kravcsuk, Leonyid 18, 228–229, 232–236, 239, 214–242, 244–251, 258, 327
 hiperinfláció 245, 279
 Krikun, Anna 16
 Krím (valamint az OSZFSZK Krím megyéje, Krív ASZSZK, Krím-félsziget)
 31, 33, 43, 55, 98, 112, 173, 193, 208, 232, 234, 236, 242, 249–251, 329
 Krím átadása Ukrajnának 21, 193
 krími háború 21, 63, 242
 Krími Kánság 55
 krími tatárok 21, 43, 55, 128, 188, 193, 208, 232, 327
 Krivbassz (Krivoj-Rog-i Vasérc-medence) 79, 137
 Krivoj, Rog (Krivij Rih) 79
 Krivorozsszta, kohászati kombinát 265
 kronstadti lázadás 117
 Kruti (1918), csata a vasútállomáson 99
 Kuba 272

Kubány 117
 Kubijovics, Vlagyimir (Kubijovics Volodimir) 170, 181, 314
 Kucsma, Jelena (Kucsma Olena) 253
 Kucsma, Leonyid 18, 245, 249–263, 265, 269–270, 272, 274–275, 283
 Kujbisev, város 197
 Kulis Pantyelejman 87
 Kurbasz, Lesz 131–132, 307
 Kuromiya, Hiroaki 12, 310
 Kurovskaja, Lena 12, 16
 kurszki csata 183
 Kviring, Emmanuel 123–124
 Kvitka-Osznovjanenko, Grigorij 61, 295

LAZARENKO, PAVEL (Lazarenko Pavlo) 252, 256, 328
 Lebegy, Dmitrij 122–124, 305
 Lejenzon, Jelena 16
 lengyel felkelés (1863) 61, 65
 Lengyel Szocialista Párt 85
 Lengyelország 17–18, 20, 38, 41, 43–46, 49–51, 54–55, 58, 71, 106, 111–113, 122,
 126, 137, 155–164, 167–171, 174, 186–187, 191, 209, 227–228, 236, 243–244,
 248, 270
 lakosságcsere 186, 191
 Kelet-Lengyelország 34, 187
 Lengyelország felosztásai 167
 Közép-Lengyelország 34
 Lengyelország Kommunista Pártja 162
 Lenin, Vlagyimir 82, 85, 94, 111–112, 115, 117, 120, 122, 205, 214, 225, 304
 Leszja Ukrajinka Orosz Drámai Színház (Kijev) 84
Levelek a humanitás előmozdítására, Herder értekezése 60
 Levickij, Konsztantyin (Levickij Koszty) 90, 181
 Libanon 272
 Libigy, Kij nővére 35
 Lipkivszkij, Vaszilij (Lipkivszkij, Vaszil) 130
 Liszjak, Rudnyickij Ivan (Liszjak, Rudnickij Ivan) 26, 217, 288
Literaturna Ukrajina, újság 222–223
 Litván Nagyfejedelemség 41
 Litvánia 17, 41, 43, 56, 168, 207, 224, 233, 270
 Litvin Vlagyimir (Litvin Volodimir) 279, 281
 Litvin blokkja 279, 281
 Ljatosinszkij, Borisz 131

Lovasok, Janovszkij regénye 152
 Luganszk megye 173
 Lukjanenko, Levko 205
 Lvov (Lviv), város 17, 20, 57–58, 70, 86, 90–91, 104–106, 162, 172, 179–180, 184, 187, 225–226, 294, 325
 Lvov, Georgij 94
 Lvovi Egyetem 73, 58, 70–71, 73–74, 89, 158, 168 364.
 Lvovi Operaház 30

MACEDÓNIAI SÁNDOR 31
 II. Macedóniai Fülöp, király 31
 magdeburgi jog 44
 Magyarország 9, 20, 23, 37, 41, 52, 66, 70–71, 77–78, 84, 90–91–92, 96, 99, 101, 104–105, 108, 164, 167, 209, 243
 Mahno, Nesztor 109, 303
 Makszimovics, Mihail (Makszimovics, Mihajlo) 61–62, 295
 Malancsuk, Valentyin 202
 Malenkov, Georgij 193
 Mária Terézia, a Szent Római Birodalom császárnője 57, 68
 Marples, David 11, 317, 324–325
 Marshall, Chris 12
 Martinyuk, Igor 16
 második világháború 20, 126, 137–138, 142, 156, 16–167, 170, 177, 190–191, 242, 318
 Lend-Lease 183
 szovjet partizánok 183, 185
 Maszloszozuz, szövetség 157
 Maszol, Vitalij 229, 249
 Matkowski, Joy 12
 Mazepa, Ivan 17, 50, 52, 225, 293
 Mediterráneum, történelmi régió 32, 40
 Melnyik Andrej (Melnik Andrij) 163
 Melnyikov Leonyid 189, 192
 Memorial, társaság 223–224
 Meskov, Jurij 249, 251
 Metód, szláv felvilágosító 17, 62–63
 Mi Ukrainánk, politikai blokk 260–261, 272, 276–277, 279–281
 Michigani Egyetem 11
 Mihail Kacskovszkij Társaság 73
 Mikolajcsuk, Ivan 216, 323

Miller, Alekszej 16
 Mindaugas, litván fejedelem 41
 VI. Mithridatész, boszporuszi és pontoszi király 32
 Mitsuyoshi, Yoshiko 16
 Mittal Steel, kohászati társaság 273
 Mogila, Pjotr (Mohila Petro) 45, 291
 Moldva (Moldvai Fejedelemség) 55
 Moldávia, Moldvai ASZSZK, Moldvai SZSZK 168
 Molotov, Vjacseszlav 193
 Molotov–Ribbentrop-paktum 167
 mongolok 17, 40–41
 Montréal 12, 297
 Morinci, falu Cserkasszi megyében 62
 Moroz Alekszandr (Moroz Olekszandr) 247, 249, 255, 259, 277
 Moroz, Valentyin 205
 Moszkvai Cárság (Moszkóvia) 17, 45, 49
 Moszkvai Helsink Csoport 207
 Moszkvai Nagyfejedelemség 40, 304
 moszkvai patriarchátus 51, 187
 Munkás- és Katonaküldöttek Pétervári Tanácsa 94
 munkáskongresszus (1917 július) 96, 98
 Munkáskongresszus (Dolgozók Kongresszusa) (1919) 107
 Muravjov, Vaszilij 99
 Murphy, Eddie 252
 Mussolini, Benito 177
 Müller, Heinrich 181
 Müncheni egyezmény 166

NACHTIGALL, ukrán zászlóalj 179, 180, 182
 nacionalizmus 15–16, 23–24, 53, 75, 85, 90–91, 115, 123, 125, 133, 144, 146, 150, 155, 159, 162, 166, 171, 179–180, 185, 188–189, 195, 200–202, 204, 215, 234, 240, 247, 249, 285, 290, 293, 297, 311–312
 nacionálkommunizmus 126–128, 133
 Nagy depresszió 156, 161
 II., Nagy Katalin orosz cárnő 50–51, 56, 58
 I. Nagy Péter, oroszországi uralkodó 50
 Nagy Novgorod 35, 40
 Nagy Selyemút 33
 Nagy Vlagyimir, Kijevi Rusz-beli fejedelem 17, 36–38, 52
 Nagy-Britannia 19, 138, 166, 186, 261

„narancsos”) forradalom 9, 265–268, 271–272, 275, 282–283, 285–286 364
 narodnyikok 67
 narodovecek 72–75, 87, 89
 NATO (North Atlantic Treaty Organization) 244, 250, 261–262, 277, 280
 négyhatalmi szövetség 99
 Németország 19, 38, 52, 96, 99, 101, 106, 122, 137, 163, 166–167, 170–172, 174, 178–179, 185, 246, 267, 276, 315
 Nyugat-Németország 138
 ostarbeiterek 185
 Nemzetgyűlés (Nyugat-Ukrajna, 1939) 96–98, 168
 Nemzeti Megmentés Fórum, tiltakozó mozgalom a 2000-es évek elején 260
 Nemzeti Tanács, lengyel szervezet az 1848-as forradalom idején 69
 nemzeti újjászületés 24, 51, 53–54, 60–61, 67–68, 75, 296
 nemzetiségi kérdés 67, 78, 82, 85, 91, 96, 111, 192, 213, 228, 324
 nep (új gazdaságpolitika) 117–119, 123, 129, 131, 133, 135–136, 140–141
 Népház (Lvov, 1848) 70
 Népi Önvédelem, politikai mozgalom 279–281
 népszavazás 1991. december 1-én 233, 236
New York Times, újság 144, 309
 Nietzsche, Friedrich 162
 NKVD (Belügyi Népbiztosság) 146–147, 149–150, 169, 173, 185–186, 192
 Norvégia 37
 Novaja rada (1917), újság 95

NYUGAT-UKRAJNA 18, 20, 37, 45, 51, 77, 93, 104–106, 108, 126, 155–157, 161–163, 168–171, 175, 185–189, 192, 194, 202, 205, 219, 224, 226, 246, 269, 271, 312
 Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja I.: NYUKP 126
 Nyugat-ukrajnai Népköztársaság 104–105, 156, 161
 NYUKP (Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja) 161–162

ODÜSSZEA, Homérosz 30
 OFKP (Oroszországi Föderáció Kommunista Pártja) 18
Ogonyok, folyóirat 222
 Ogyessza 56, 79, 108–109, 296
Oktatás az USA-ban, kijevi vándorkiállítás 213
 októberi forradalom 117, 229–230 364
 Olaszország 122, 138
 Olbia, antik város 32
 Oleg, Kijevi Rusz-beli fejedelem 35

Olga, Kijevi Rusz-beli fejedelemasszony 36
 oligarchia 239, 253
 Olijnik, Marta 12
 Omeljanovics-Pavlenko, Mihail (Omeljanovics-Pavlenko, Mihajlo) 106
 Orosz Birodalom 17, 20, 51, 54–56, 59, 66, 68, 71–72, 77–79, 81–82, 84–87, 90–92, 94, 98, 113, 133, 160
 Orosz Nacionalisták Klubja (Kijev, 1908) 85
 orosz pravoszláv egyház 58–59, 108, 130, 18, 187, 208, 225, 248
 Oroszország (valamint OSZFSZK, OF) 9, 15, 18–21, 23–24, 26–27, 29, 35, 38, 40, 43, 49–63, 66, 77–78, 80–82, 90–96, 98–99, 103, 106, 108, 110, 116, 119–121, 125, 133, 137, 144–146, 155, 173, 192–193, 197, 207, 213, 219–220, 231, 234–236, 241–245, 248, 250, 253, 255–256, 261–262, 265–266, 271–272, 275–276, 281, 283
 Oroszország Központi Bankja 245
 Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt (*ugyancsak* I.:SZKP) 101
 Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) 82
 orosz–svéd háború 50
 „orvosper” 190
 Oszmán Birodalom 49, 51–52, 55
 Osznova, folyóirat 65
 Osztrák Birodalom 56–57, 69, 71, 77
 oktatási reform 1775–1781. 57
 Osztrák–Magyar Monarchia 87, 92–93, 106, 155, 286
 osztrák–porosz háború 71
 Osztrog, város 45
 Osztrogi Akadémia 45
 Osztrovszkij, Nyikolaj (Osztrovszkij, Mikola) 152
 Osztrozsszkij, Konsztantyin (Osztrozsszkij, Kosztyantin), fejedelem 45
 Osztrozsszkij Akadémia 45
 Oxfordi Egyetem 11–12, 15

ÖNÁLLÓ UKRÁN pravoszláv egyház 225, 248
 Önkéntes hadsereg I.: Fehér Hadsereg
 Örményország 207
 Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt (ÖK(b)P) 120
 Össz-ukrajnai nemzeti kongresszus (Kijev, 1917. április) 96
 Össz-ukrajnai tanácsongresszus (Kijev, 1917. december) 98
 ötéves tervidőszak
 első (1928–1932) 136–138, 140–141
 második (1933–1937) 138–139

harmadik (1938–1941) 138

PACIFIKÁCIÓ 158

Pantikapeia, antik város a Fekete-tenger északi partvidékén 32

Paradzsanov, Szergej 203–204, 216

Paraszt-munkás Szocialista Egyesülés (Szelrob) 161

Parasztpárt (1990-es évek) 249, 255

párizsi békekonferencia 106, 155

Pavlicsko, Dmitrij (Pavlicsko, Dmitro) 200, 203

Pavlisin, Marko 11

Pavlovszkij, Alekszej (Pavlovszkij, Olekszij) 61

perejaszlavi szerződés 17, 49 292

perejaszlavi tanács 192–193

Pereligin, Szergej 2, 13

peresztrojka 208, 221, 232

és glasznoszty 198, 220–223, 225

többspártrendszer létrejötte 231

diákok éhségstrájkja 229–230, 364

Pétervár (Szentpétervár) 61–63, 65, 67, 78

Pétervári Egyetem 62

Petljura, Szimon 95, 98, 104, 106–108, 110–112

és a zsidópogromok 110

Petrickij, Anatolij (Petrickij, Anatol) 131

Petrográd I. még: Pétervár 94, 96–97

Petrovskij, Grigorij 80

Petrusevics, Jevgenij (Petrusevics Jevhen) 107, 111, 161

Phanagóreia, antik város 32

Pieracki, Bronisław 163

Piłsudski, Józef 112, 161–162

Pincsuk, Viktor 253, 265, 273

Pjatakov, Georgij 109

Plaszt, cserkészmozgalom Galíciában 160, 165

Plug, irodalmi szervezet 131

Podgornij, Nyikolaj (Pidhornij, Mikola) 19, 200–201, 319

Podkarpatszka Rusz (Podkarpatszka Rusz) 57, 165–166

Podolje (Pogyillja), történelmi régió 43

politikai terror 67, 89, 170, 178

poljanok, keleti szláv törzs 34–35

poltavai csata 50

Poltavai kormányzás 78, 82, 96–97

parasztlázadások 1901–1902-ben 78, 82

Pora, ifjúsági mozgalom 265, 269

Porosenko, Pjotr, (Petro) 260, 273, 275, 277

Poroszország 54

Portnov, Andrej, Portnov, Andrij 16

Posztisev, Pavel 146–147, 150, 153

Potocki, Andrzej gróf 89

Prága 165–166, 209, 261

prágai tavasz 200, 209

Pravda, narodovec folyóirat 72

Pravda, szovjet újság 142, 329

pravoszláv egyház Ukrajnában (ugyancsak l.: orosz pravoszláv egyház) 36, 45–47, 51, 58–59, 108, 130, 145, 159, 164, 170, 184, 187, 208, 225, 248

Preszics, Olga 13, 16

Pritkina, Maja 16

privatizáció 175, 232, 245, 251–252, 254, 257, 259, 272, 275, 279–280

Proszvita, társaság 72–73, 84, 89, 95, 157, 160–161, 165, 168, 175

Putyin, Vlagyimir 261–262, 266, 269–270, 272, 275

RADA (1900-as évek), újság 84, 95

Rakovszkij, Hrisztijian (Rakovszkij, Hrisztijan) 109, 120, 122

reformáció, vallási és társadalmi-politikai mozgalom 45

Régi kisorosz dalok gyűjtésének tapasztalata (1819), Cereteljev 61

Régi Okiratokat Elemző Ideiglenes Bizottság 62

Régmúlt idők krónikája 34–35, 39

Rendkívüli Bizottság (CSK) 109

reneszánsz, korszak 45

repressziók 185

reprivatizáció 272–273

Reuters, hírügynökség 266

Revuckij, Lev 131

Reznyikovics, Mihail 274

Ribbentrop, Joachim von 167

rigai békeszerződés 112, 120

Rikov, Alekszej 135

Rilskij, Makszim 131, 152

Riport Berija Rezervátumból, Valentyin Moroz könyve 205

Rjabcsuk, Mikola 16

Rjurik 35

Rjurikovicsok, dinasztia 37

Rockwell, Trevor 12
 Rodnaja skola (Ridna skola), társadalmi szervezet Galíciában 160
 Roland, ukrán zászlóalj 179–180
 Róma 39, 45, 208
 Római Birodalom 32, 61
 római katolikus egyház 56, 58, 160
 Román Nemzeti Liberális Párt 164
 Román Nemzeti Parasztpárt 164
 román pravoszláv egyház 164
 Románia 18, 56–57, 70, 74–75, 105, 155, 164, 168, 170–174, 178, 186, 209, 243–244
 Romanovok, dinasztia 53–54, 58, 66–67, 85, 90
 I. Romanov Miklós, orosz uralkodó 59, 63, 70
 II. Romanov Miklós, orosz uralkodó 81, 91, 94
 Romanyisin, Vlagyimir (Romanisin, Volodimir) 16
 Romanyuk, Vlagyimir (Vlagyimir patriárka) (Romanyuk, Volodimir) 208
 Roosevel, Franklin 186
 Roscsina, Julija 16
 Rosenberg, Alfred 175, 315
 Rotaru, Szofija 216
 Rotterdam, város 163
 Rovno, város 108
 Rovnói AEM 221
 rózsák forradalma (Grúzia) 265
 Rudnyickaja, Milena (Rudnicka Milena) 160
 Rugyenko, Nyikolaj (Rudenko Mikola) 207
 Ruh (Ukrajna Népi Mozgalma) 18, 224, 226–228, 231, 235–236, 246–247, 249, 254, 260, 325
 Ruh alapító kongresszusa (1989) 226
 ruina, történelmi időszak 50
 Ruszalka, Dnyesztrovaja, almanach 68
 Ruszin Főtanács 17, 69–70
 Ruszin Hegyivadász Zászlóalj 70
 ruszin kollégium (studium Ruthenum) a Lvovi Egyetemen 58
 Ruszin Néppárt 89
 Ruszin Népszínház (Kárpátontúl) 165
 Ruszin Tudósok Kongresszusa 70
 Ruszin–ukrán Radikális Párt (RURP) 74, 87
 ruszofilek Galíciában 71–74, 87, 89, 91, 165
 Russzkaja troica, irodalmi csoport 68, 72

Rutkowski, Alan 11
 Rzeczpospolita 43–44, 47, 312
 Volhíniai vajdaság 54
 Kijevi vajdaság 54
 Podóliai vajdaság 54
 SAHTI-ÜGY (1928) 137
 Sahtyor (Donyeck) labdarúgó klub 253
 I. Sándor (Romanov) oroszországi uralkodó 58–59
 II. Sándor (Romanov) oroszországi uralkodó 63, 66–67
 Saskevics, Martijan 68
 Schopenhauer, Arthur 162
 Scraba, Erin 12
 Scsek, Kij fivére 35
 Scserbickij, Vlagyimir (Scserbickij, Volodimir) 18, 198, 201–202, 215–216, 220, 222–223, 226, 321
 Scsorsz, Dovzszenko filmje 153
 Seleszt, Pjotr 18, 198–202, 209, 319–320
 Sepilov, Dmitrij 193
 Septyickij, Andrej 87, 160
 Sevcsenko, Tarasz 17, 62–65, 72, 74–75, 82, 184, 204, 206, 223, 298 364
 Sevcsenko Tudományos Társaság 89, 161, 168
 Sevcsuk, Valerij 203
 Skandinávia 35, 39, 221
 Skljar, Jevgen 16
 Slihter, Alekszandr 141
 Solana, Javier 270
 Solom-Alejhem 20
 Sporljuk, Roman 24, 26, 187
 Stadion, Franz gróf 69–70
 Stepszel és Tarapunya, komédiás páros 216
 stetlek 55
 Suhevics, Roman 182
 Sumszkij, Alekszandr (Sumszkij, Olekszandr) 124, 126–128, 146
 Suny Ron 12
 Suskevics, Sztanyiszlav 236
 Svájc 66, 103, 252
 Świerczewski Karol 187

SZAAKASVILI, Mihail 272

Szaddám, Huszein 261
 Szadovszkij, Nyikolaj (Szadovszkij Mikola) 67
 Szagajdacsnyij, Pjotr (Szahajdacsnyij Petro) 46
 Szaharov, Andrej 203
 Szakszaganszkij, Panasz 67
 szamizdat 204–205
 szarmaták 31–32
 Szavcsenko, Igor 153
 Szecs (Szics), tűzoltó egyesület 73
 szecslövészek (ukrán szecslövészek), katonai alakulat Ausztria–Magyarországon az első világháború idején 91, 166
Székesegyház, Honcsar regénye 203
 Szentpétervár l. még: Pétervár 61
 Szerbia 39
 Szevasztopol 193, 242, 251, 329
 Szibéria 78, 117, 138, 141, 169, 173, 186, 199, 210, 216
 Kelet-Szibéria 196
 Szicsinszkij, Miroszlav 89
 Szimonyenko, Pjotr (Szimonenko, Petro) 203, 207, 255, 267
 Szimonyenko, Vaszilij (Szimonenko, Vaszil) 203
 Szinyi Vodi, csata a folyónál 41
 Szinyuha, folyó 41
 szkíták 31–32, 40
 Szkítia 31, 289
 Szkoropadszkij hetmanátusa 17
 Szkoropadszkij, Pavel (Szkoropadszkij, Pavlo) 101–104, 108
 SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) 192–193, 199–200, 216, 226, 228, 317
 XX. kongresszus 194
 Szkripnyik, Nyikolaj (Szkripnik, Mikola) 120, 122, 124, 127–128, 146, 150, 310
 szlávok 31–32, 35, 40, 43, 59, 71, 90, 175
 eredetük problémája 34
 Szlipij Jozsif (Szlipij Joszip) 208
 Szlovákia 166, 243
 szocialista realizmus, stílus 152–153, 195
 Szófia székesegyház Kijevben 37, 130
 Szokol (Szokil), testnevelő társaság 73
 Szokolov, Ivan, az UKP KB másodtitkára 202
 Szolidaritás, független szakszervezet az LNK-ban 224
 Szoszjura, Vlagyimir (Szoszjura, Volodimir) 131, 152, 189

Szovjetunió (SZSZKSZ) 9, 17–20, 22, 25–27, 113, 115, 119, 138, 140, 145, 155, 167, 169, 171–172, 174, 179, 181–187, 191–192, 194–196, 198, 205–208, 211, 213, 216, 219–220, 229, 232–234, 236–237, 239, 242–244, 247, 283, 286, 304–305, 314, 323–324
 a Szovjetunió felbomlása 26
 Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága l.: KGB
 Szovjet Állami Tervhivatal 127, 136–137
 Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 168
 szövetkezeti mozgalom 73, 157
 Szpilka (1900-as évek), az ukrán szocialista mozgalom frakciója 82–83, 145
 SZSZKSZ Minisztertanácsa 201, 217
 Sztahanov, Alekszej 151–152
 sztahanovista mozgalom 151–152
 Sztálin, Jozsif 20–21, 85, 119–120, 122–124, 126–127, 135, 138, 140, 142, 144–147, 149–153, 162, 167–168, 170–172, 174, 184–186, 188–194–198, 200, 21, 217, 223, 308, 318
 nemzetiségi politika 162
 személyi kultusz 194
 Sztálingrád 183
 sztálinizmus 27, 133, 135–136, 140, 144–146, 148, 150, 152–153, 169–171, 175, 183, 186, 189, 191, 222–225, 364
 Sztalino, város l.: Donyeck 79
 Sztecko, Jaroszlav 179
 Sztefanyik, Vaszilij (Sztefanik, Vaszil) 90
 Sztusz, Vaszilij (Sztusz, Vaszil) 220
 Szurkisz, Grigorij 257–258
 Szverdlovsk, város Vorosilovgrád (ma Luganszk) megyében 173
 TABACSNYIK, Dmitrij 321
 Talerhof, koncentrációs tábor Ausztriában 91
 Tanyjuk, Leszj 203
 Tarasz Sevcenko Ukrán Anyanyelvi Társaság 74, 89, 161, 168, 223, 298
 Taraszjuk, Borisz 272
 Taraszovisták Testvérisége 82
 Tauriai kormányzóság 56, 98
 teheráni konferencia 186
 Teliga, Jelena (Teliha Olena) 180
 Terelja, Jozsif (Terelja Joszip) 208
 Tézisek az újraegyesülés háromszázadik évfordulójára 192
 Theodoszija, antik város 32

Ticsina, Pavel (Ticsina, Pavlo) 131, 152
 Tiso, Jozef 166–167
 Tkacszenko, Alekszandr (Tkacszenko, Olekszandr) 255, 258
 Tobilevics család, színházi dinasztia 67
 Todor, Jelena 16
 Török Birodalom I.: Oszmán Birodalom
 Transparency International, nemzetközi szervezet 281
 Transznisztria (Dnyeszterentúl), román megszállási övezet 174
 tripoljei kultúra 30
 Trockij Lev 119, 122
 Tromly, Benjamin 11
 tulipánok forradalma (Kirgízia) 272
 Türosz, antik város 32
 Tverdohlib, Szidor (Tverdohlib, Szigyir) 162

 TYIMOSZENKO, Julija (Tyimosenko, Julia) 256–257, 259–260, 265, 269, 272–273, 277, 279–283
 Tyimosenko, Szemjon 168
 reprivatizáció 272–273
 Tyutyunnyik, Grigor (Tyutyunnik, Hrihir) 203

 UEFA Kupa 253
 UK(b)P 18, 117, 119–120–124, 126–128, 135, 141, 146–147, 149, 189, 192, 318
 UK(b)P KB Politbűrója 124
 UKP (ugyancsak I.: UK(b)P) 194, 198–200, 202, 206, 213, 216, 222, 227–228, 231, 234–235, 305
 UK(b)P XVIII. kongresszusa 167, 194
 demokratikus platform 227, 231
 Ukrainka Leszja (Leszja Ukrajinka) 274
 Ukrainszkij vesztnyik, (*Ukrán hírmondó*) szamizdat folyóirat 205
 Ukrajna Alkotmánybírósága 262, 278
 Ukrajna állami szuverenitásáról szóló kiáltvány (1990) 233
 Ukrajna Biztonsági Szolgálat (SZBU) 266
 Ukrajna Demokratikus Pártja (1990-es évek) 231
 Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártja 231
 Ukrajna Felszabadítása Szövetség, bírósági eljárás 145
 Ukrajna Felszabadítása Szövetség, szervezet Ausztria–Magyarországon 91
 Ukrajna Földkódexe 254
 Ukrajna függetlenségének kihirdetéséről szóló okmány (1991) 235
 Ukrajna Írószövetsége 195, 203, 222–224

Ukrajna Kommunista (bolsevik) Pártja I.: UK(b)P 101
 Ukrajna Központi Választási Bizottsága 267, 269, 271, 329
 elnökválasztás 236, 249, 253, 255–257, 261–262, 267, 280, 282
 Ukrajna Kucsma nélkül, tiltakozó mozgalom (2000–2001) 259
 Ukrajna Külügyminisztériuma 184, 241
Ukrajna lángokban, Dovzszenko filmforgatókönyve 184
 Ukrajna Legfelső Bírósága 270–271
 Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 171, 217, 220, 227–229, 231–232, 234–236, 241, 245, 249, 251, 254, 258, 260–261, 263, 267, 270–272, 276–277–282
 Ukrajna Miniszteri Kabinetje 96, 241, 247, 251, 263
 Ukrajna Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsa (SZNBO) 273, 279
 Ukrajna Népi Demokratikus Pártja (1990-es évek) 255
 Ukrajna Népi Mozgalma I. még: Ruh 224
 Ukrajna Nyugdíjalapja 254, 257
 Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja (UPSZP) 95
 Ukrajna Régiók Pártja 276–282
 Ukrajna Szocialista Pártja (USZP) 247
 Ukrajna Védelmi Minisztériuma 242
Ukrajna–Rusz története, Mihail Grusevszkij 17, 74, 89
 Ukrán Agrárpárt (Nyugat-Ukrajna) 162
Ukrán dalok gyűjteménye (Makszimovics) 61
 Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA, UFH) 182
 Ukrán Legfelső Felszabadító Főtanács 182
 ukrán forradalom 1917-ben 27, 92–95, 112–113, 115, 121, 127, 162, 179, 190, 225, 301
 Ukrán Főtanács (1914, Lvov) 90–91
 Ukrán Galíciai Hadsereg (UGH) 106, 110–111
 Ukrán Gazdasági Akadémia (Poděbrady) 165
 Ukrán Gyáriparosok és Vállalkozók Szövetsége 251
 Ukrán Helsinki Csoport (UHCS) 207, 223
 Ukrán Helsinki Szövetség (UHSZ) 223, 231
 ukrán katolikus egyház I.: görög katolikus egyház
 Ukrán Katonai Szervezet (bírósági per) 146
 Ukrán Katonai Szervezet (UKSZ) 146, 162–163
 Ukrán Kommunista Párt (borotyisták) 121
 Ukrán Kommunista Párt (ukapisták) 121
 Ukrán Központi Bizottság (UKB, 1939–1945) 181
 Ukrán Köztársasági Párt (1990-es évek) 231
 Ukrán Marxizmus-leninizmus Intézet 127
 Ukrán Munkás-paraszt Szövetség (1959–1961) 205

Ukrán Nacionalisták Légioja, katonai alakulat a Wehrmachton belül 179
 Ukrán Nacionalisták Szervezete 17, 162, 170
 Nyilatkozat az ukrán állam helyreállításáról (1941)
 UNSZ-b 163, 179, 182
 UNSZ-m 163, 180
 Ukrán Nemzeti Bank 245, 256
 Ukrán Nemzeti Demokratikus Egyesülés 160
 Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt (Bukovina, 1920-as évek) 164, 231
 Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt (UNDP, 1899, Galícia) 87
 Ukrán Nemzeti Egyesülés (Kárpátontúl) 167
 Ukrán Nemzeti Front, disszidens csoport 205
 Ukrán Nemzeti Önvédelem (UNSZO) 247
 Ukrán Nemzeti Párt (1900-as évek) 82
 Ukrán Nemzeti Párt (Bukovina, 1920-as évek) 164
 Ukrán Nemzeti Szövetség 103, 166
 Ukrán Nemzeti Tanács (Kijev, 1941) 180
 Ukrán Nemzeti Tanács (Lvov, 1918) 104–105, 107
 ukrán nemzeti újjászületés a XIX. sz.-ban 51, 53–54
Ukrán népdalok (Makszimovics) 61
 Ukrán Népköztársaság (UNK) 17, 21–22, 98–99, 102, 105, 107, 110, 241
 egyesülés a NYUNK-kal 226
 Ukrán Nőszövetség 160
 Ukrán Parlamenti Klub, az I. Dumában 83
 Ukrán Posztupovecek Társasága 95
 ukrán pravoszláv egyház 225, 248
 ukrán pravoszláv egyház (Moszkvai patriarchátus) 225, 248
 Ukrán Radikális-demokrata Párt 83
 Ukrán Szabadegyetem (Prága) 165
 ukrán szecslövészek l.: szecslövészek
 Ukrán Szociáldemokrata Párt (USZDP, 1910-es évek) 87
 Ukrán Szociálforradalmár Párt (USZFP) 112
 Ukrán Szociál-föderalista Párt 95
 Ukrán SZSZK 21, 25, 27, 168, 217, 232, 241, 323
 Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 151, 168
 Ukrán SZSZK Minisztertanácsa 201, 217, 229, 241, 249
 Ukrán Tudományos Akadémia 74, 103, 145, 168
 Ukrán Zöld Párt 231, 255
 ukranofilek 65–67, 72, 74, 89, 165–166
 versengés a ruszofilekkel Galíciában 74
 ukránok nemzeti mozgósítása 27

ukránosítás az 1920-as években 17, 115, 121, 123–131, 133, 144, 146, 149, 161, 166, 168, 192, 195, 199, 205, 248–250, 260, 264, 274, 304
 eltávolodás az ukránosítástól 136, 149–150, 162
 Ungvár (Uzsgorod) 166
 Unitus Egyház l.: görög katolikus egyház
 UNK Zsidóügyi Minisztériuma 1100
 Urál 183
 urbanizáció 92, 135, 156, 191
 USZSZK Népgazdasági Tanácsa 197

 ÜZBEGISZTÁN 234

 VAGILEVICS, Ivan 69
 Változás Frontja (Arszenyij Jacenyuk) 282
 Valujev körlevél 65
 Valujev, Pjotr 65
 Vancouver, sziget Kanadában 13
 VAPLITE, irodalmi szervezet 133
 varégek (vikíngék, normannok) 35, 38–39
 Varennyikov, Valentyin 235
 Varsó 61, 111–112, 157, 159
 XII. Vasa Károly, svéd király 50
 vasutak 79, 101, 183
 Vatszenko, Alekszej (Vatszenko Olekszij) 203
 Vatikán 74, 159, 225
 Vatutyin, Nyikolaj 185
 Vergilius 61
Vidám fiúk, film 153
 Viktória Egyetem (Victoria University) 11–13
 Világbank (World Bank) 256
 Vingranovszkij, Nyikolaj (Vingranovszkij, Mikola) 203
 Vinsz, Pjotr (Pert) 207
 Vinnyica (Vinnicja), város 108
 Vinnyicsenko, Vlagyimir (Vinnicsenko, Volodimir) 82, 84, 95–97, 99, 103–104, 107–108
 Visnyeveckij, Dmitrij (Bajda), Visneveckij, Dmitro 46–47
 Visnyeveckij, Ijeremija (Visneveckij Jeremija), fejedelem 47
 Visztula, hadművelet az UPA ellen 187
 Vitrenko, Natalja 255
 Vlagyimir, Monomah, Kijevi Rusz-beli fejedelem 38

Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség 40–41
 Volga, folyó 33
Volga, Volga, film 153
 Volgamellék, régió 118
 Volhínia, történelmi terület 40–41, 43, 45, 51–52, 54–55, 96–97, 111, 156, 158–160
 Nyugat-Volhínia 112, 156–157, 159, 161
 Volhíniai Ezred 94
 volhíniai kormányzóság 55
 Volobujev, Mihail 126–128
 Volosin, Augusztin 166–167
 Vorosilovgrád megye, l. még: Luganszk megye 173
 Vörös Hadsereg 98, 110, 112, 117, 119–121, 141, 168, 170, 172–174, 182–185, 242, 314
 VUSZPP, irodalmi szervezet 133

WÄCHTER, Otto 181
 Washington, város 243, 256, 261, 272, 294, 309
 Wilson, Woodrow 106, 155

ZALIVAH, Panasz 203
 Zanykoveckaja, Marija (Zanykovecka, Marija) 67
 Zaporozsje (Zaporizzsja), város 80, 137
 Zaporozsjei Szecs (Zaporizsjai Szics) 17, 46, 50
 Zaporozssztal, kohászati kombinát 137
Zarja (Zorja) narodovec, folyóirat 72
Zarja Galickaja (Zorja Halicka), újság 69
 zarubinci régészeti kultúra 34
 Zatonszkij, Vlagyimir (Zatonszkij, Volodimir) 120
 zborovi fegyverszünet 47
 Zbrucs, folyó 56, 106–107, 111
 Zinovjev, Grigorij 122
 Ziszelsz, Jozsif 207
 Zjuganov, Gennagyij 255
Zöld Világ (Zeljonij mir), környezetvédő szervezet 223
 Zvarics, Roman 274
 Zvjagilskij, Jefim (Zvjahilskij, Juhim) 245, 252
 Zsdanov, Andrej 189
 zsdanovscsina 189

zsidók 20–21, 26, 39, 44, 46–47, 55–56, 80–82, 85–86, 91, 97, 105, 110, 115, 120, 12, 128, 138, 146–47, 157, 169, 173, 177, 180, 190, 207–208, 231, 294, 299
 a haszidizmus kialakulása 21
 kulturális újjászületés 128
 az UNK zsidóügyi minisztériuma 110
 pogromok 110
 a jobb parti stettek 294
 kivégzések a Babij Jarban 177–178
 holokauszt 177, 191
 letelepedési övezet 56
 kivándorlás az 1990-es években 246
 zsidók lakhatási területe 56
 Zsitomir, város 172
 Zsoltije Vodi (Zsovtyi Vodi), csata a közelében 47
 Zsvanija David 266

X 210001

❖ A KÖNYVBEN TALÁLHATÓ ILLUSZTRÁCIÓK FORRÁSAI

1. A zbrucsi bálvány másolata Kijevben. *Szergej Jekelcsik felvétele* (33. oldal)
2. Danyiil Halickij fejedelem (1238–1264) (42. oldal)
3. Bohdan Hmelnickij kozák sztársina, felkelésvezető, kiváló hadvezér és államférfi (48. oldal)
4. Tarasz Sevcenko (64. oldal)
5. A Lvovi Egyetem. *Szergej Jekelcsik felvétele* (73. oldal)
6. Mihail Grusevszkij (www.ukrainians-world.org.ua) (88. oldal)
7. Az Arzenál üzem épülete Kijevben, homlokzatán az 1918-as felkelésre emlékeztető golyónyomokkal. *Szergej Jekelcsik felvétele* (100. oldal)
8. Lesz Kurbász (132. oldal)
- 9–10. A sztálini megtorlások áldozatainak emlékműve a Kijev melletti bikovnyani erdőben található tömegsírokon (1995). *Szergej Jekelcsik felvétele* (148. oldal)
11. Emlékmű Babij Jarban. A Babij Jar-i mészárlás német katonai alakulatok és egy náci Einsatzgruppe által 1941-ben végrehajtott pogrom volt, melynek során 33 771 ukrán zsidót végeztek ki. (176. oldal)
12. Éhségstrájkoló diákok az Októberi forradalom téren (ma Függetlenség tere) Kijevben, 1990 októbere (<http://www.mfa.gov.ua>) (230. oldal)
- 13–14. A Függetlenség tere, a Majdan a „narancsos forradalom” napjaiban (<http://www.fotoart.org.ua>) (268. oldal)
15. A „Szivárvány” emlékmű, amely a Perejuszlávi Tanácskozás 320. évfordulóján került felállításra (278. oldal)

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

- Az ukrán földek a 19. sz. derekán (54. oldal)
 Az ukrán földek a háborúk közötti Európában (158. oldal)
 A posztszovjet Ukrajna (240. oldal)

Ez a könyv olyankor jelenik meg magyarul, amikor a világ éppen Ukrajnára figyel,

ahol korunk legsúlyosabb politikai válsága zajlik. Nagyobb történelmi távlatban az ukrainai eseményeket úgy is tekinthetjük, mint a demokrácia létrejöttéhez vezető nehéz szülést egy poszt-kommunista országban, a rég várt (bár kései és fájdalmas) megszabadulást a birodalmi örökségtől. Amikor Ukrajna elszakad az oroszok uralta Szovjetunió politikai hagyományaitól, ugyanarra az útra lép, mint korábban Magyarország és más nyugati szomszédai. A 2013-14-es Jevromajdan forradalom célja Ukrajna újraegyesítése volt Európával, ami egyben a valódi demokrácia, a politikai átláthatóság és a gazdasági reformok szimbóluma is. A Szovjetunió többi csatlós államához (köztük Magyarországhoz) hasonlóan Európa választása egyben az Oroszországhoz fűződő történelmi viszony átértékelését is jelentette. Ukrajna esetében a végleges szakítás a nagyhatalmú keleti szomszédal különösen fájdalmas, hiszen az ország korábban Oroszország „belső” birodalmához tartozott. Nemcsak az orosz állam nem tudott megbékélni azzal, hogy Ukrajna Európát választotta, hanem az ország keleti felében élő számos orosz nyelvű, illetve orosz nemzetiségű ukrán állampolgár sem. Emiatt tört ki a fegyveres konfliktus, egyben a Szovjetunió összeomlása utáni megkésett szabadságharc és polgárháború.

A szerző a kanadai Victoria Egyetem történelem és szlavisztikai tanszékének professzora. Első magyarul megjelent könyvét tartja kezében az olvasó, melyet nagyszüleinek ajánl, akik szemtanúi és résztvevői voltak azoknak a nagyarányú társadalmi kataklizmáknak és háborúknak, amelyek során megszületett a mai Ukrajna.

www.kairosz.hu

ISBN 978-963-662-702-7

9 789636 627027 >

3800 Ft

A borítón: Harc a barrikádokon, 2014. január-júniusban (Jevromajdan, Ukrajna). © Tomas Rafá felvétele

TÖRTÉNETE

RAJNA

X 210001

947

J56

SZERHIJ JEKELCSIK

Szerhij Jekelcsik

UKRAJNA TÖRTÉNETE

EGY MODERN NEMZET
SZÜLETÉSE

